

MONOGRAFIJA

HADŽIĆI

*Od najstarijih vremena
do agresije na BiH 1992. godine*

Drugo dopunjeno izdanje

Autor
VAHID ALAĐUZ

“Pred Vama je Monografija koja razbija predrasude o Bosni kao tamnom vilajetu. Ovo je knjiga koja će svima nama dati jasnu, čistu i istinitu sliku o hadžićkom kraju od najstarijih dana do danas.”

*Općinski načelnik
Hamdo Ejubović, dipl.ing.maš.*

MONOGRAFIJA

HADŽIĆI

Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine

DRUGO DOPUNJENO IZDANJE

IMPRESUM

AUTOR

Vahid Aladžuz

IZDAVAČ

Općina Hadžići

ZA IZDAVAČA

*Općinski Načelnik
Hamdo Ejubović dipl. ing. maš.*

RECENZENTI

*prof. dr. Edin Radušić
doc. dr. Amir Duranović
mr. Elvedin Mulagić
mr. Edin Bujak*

UREDNIK

mr. Enes S. Omerović

TEHNIČKI UREDNIK

Vahid Aladžuz, prof.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

908(497.6-21 Hadžići)"/.../1992"

ALADŽUZ, Vahid

Hadžići : od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992.
godine : monografija / Vahid Aladžuz. - 2. dopunjeno izd. -
Hadžići : Općina, 2017. - 402 str. : ilustr. ; 30 cm

Bibliografija: str. 369-376 i uz tekst.

ISBN 978-9958-057-08-3

COBISS.BH-ID 23686150

<-----

LEKTORI

*Mirsad Sinanović
mr. Zineta Ramić*

KOREKTORI

*doc. dr. Amir Duranović
mr. Enes S. Omerović*

DTP I NASLOVNA STRANA

Amar Helać

ŠTAMPA

Štamparija "Fojnica", d.d.

TIRAŽ

500 primjeraka

*Sva prava zadržana.
Nijedan dio knjige ne može biti reprodukovan,
presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom:
elektronskim, mehaničkim, kopiranjem ili na bilo
koji način bez odobrenja autora i izdavača.*

Vahid Aladžuz

MONOGRAFIJA
HADŽIĆI

Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine

DRUGO DOPUNJENO IZDANJE

Hadžići, januara, 2017. godine

SADRŽAJ

PREGOVOR	7
UVOD	9
I. GEOGRAFSKE, PRIRODNE I DEMOGRAFSKE OSOBINE PODRUČJA OPĆINE HADŽIĆI	
1. GEOGRAFSKI POLOŽAJ	14
2. FIZIČKO-GEOGRAFSKI DIVERZITET OPĆINE HADŽIĆI	16
2.1. <i>Geološke i geotektonske karakteristike općine Hadžići</i>	16
2.2. <i>Geomorfološke karakteristike općine Hadžići</i>	19
2.3. <i>Pedografske karakteristike općine Hadžići</i>	23
2.4. <i>Klimatske karakteristike općine Hadžići</i>	23
2.5. <i>Hidrografske karakteristike općine Hadžići</i>	29
3. BIOLOŠKI DIVERZITET OPĆINE HADŽIĆI	32
3.1. <i>Biljni svijet (flora)</i>	32
3.2. <i>Životinjski svijet (fauna)</i>	36
4. STANOVNIŠTVO	37
II. PREHISTORIJSKO DOBA BOSNE I HERCEGOVINE	
1. HADŽIĆI U DOBA PREHISTORIJE	45
1.1. <i>Kuvija (Megara) - najstariji dokaz o ljudskom životu na ovim prostorima</i>	45
1.2. <i>Oštrik - jedno od najvećih ilirskih gradinskih naselja</i>	51
1.3. <i>Šišan - glinena radionica povezana sa butmirskom kulturom</i>	52
III. ANTIČKI PERIOD	
1. HADŽIĆKI KRAJ U ANTIČKO DOBA	58
IV. SREDNJI VIJEK	
1. SREDNJOVJEKOVNI GRADOVI NA PODRUČJU OPĆINE HADŽIĆI	71
1.1. <i>Srednjovjekovni i antički grad Gradac</i>	72
1.2. <i>Stari grad Tuhelj i župa Smučka</i>	79
1.3. <i>Svjedoci srednjovjekovnog života na području općine Hadžići</i>	87
1.4. <i>Mjesta nekadašnjih sastanaka kulturnog i šireg društvenog značaja</i>	104
V. HADŽIĆI U VRIJEME OSMANSKE VLASTI	
1. HADŽIĆKO PODRUČJE OD 1463. DO 1604.GOD.	109
1.1. <i>Nahija Gradčac/Smučka</i>	111
1.2. <i>Područje bivše nahije Gradčac po popisu iz 1604.god.</i>	114
2. NASTANAK PAZARIĆA	119
2.1. <i>Pazarićki hanovi u osmanskome periodu</i>	123
2.2. <i>Pazarićka džamija</i>	125
3. KASABA LJUBOVČIĆI	126
4. PROCES URBANIZACIJE HADŽIĆA I DROZGOMETVE	127
5. KORČA – ZNAČAJAN CENTAR U OSMANSKOM PERIODU	129
6. ŠIRENJE ISLAMA I FUNKCIJA TIMARSKOG SISTEMA NA PRIMJERU SELA MOKRINE	134

7. NIŠANI - MEMORIJALNI SPOMENICI I NEPOBITNI SVJEDOCI ŽIVOTA NA PODRUČJU HADŽIČKE OPĆINE	137
8. ZANATSKA DJELATNOST NA PODRUČJU OPĆINE HADŽIĆI U OSMANSKOM PERIODU	151
9. NASTANAK I RAZVOJ PILANSKE PRERADE DRVETA U OSMANSKOM PERIODU	153
10. PUTNE KOMUNIKACIJE DO AUSTROUGARSKE OKUPACIJE BIH	157
11. POŠTANSKI I TELEGRAFSKI SAOBRAĆAJ U OSMANSKOM PERIODU	158
12. OSMANSKI KOVANI NOVAC PRONAĐEN U SELU LOKVE	161
13. RUDARSTVO	162
VI. AUSTROUGARSKA UPRAVA U BIH	
1. HADŽIĆI U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLASTI	176
1.1. <i>Demografska kretanja na području općine Hadžići 1879-1910.</i>	175
1.2. <i>Industrijalizacija Hadžića u doba austroougarske vlasti</i>	182
1.3. <i>Hadžići u kontekstu izgradnje željezničkih pruga u BiH</i>	182
1.3.1. <i>Izbor Ivana, a ne Pogorelice</i>	182
1.3.2. <i>Šumske pruge na području Hadžićke općine</i>	189
1.4. <i>Drumski saobraćaj</i>	193
1.5. <i>Drvoprerađivačka privreda</i>	193
1.5.1. <i>Pilana Hofmann i Grünsfeld u Hadžićima</i>	194
1.5.2. <i>Dolazak firme „Feltrineli“ na hadžićko područje</i>	195
1.5.3. <i>Pilana na rijeci Krupa u Zoviku</i>	196
1.5.4. <i>Nastanak firme „Rafael Z. Finci i comp“ u Tarčinu</i>	198
1.5.5. <i>Pilana braće Jefte i Branka Kašikovića u Hadžićima</i>	200
1.5.6. <i>Radnici i vlasnici pilana</i>	201
1.6. <i>Bosanski glasnici o Hadžićkom kraju</i>	203
1.7. <i>Školstvo</i>	204
1.8. <i>Poljoprivreda i stočarstvo</i>	205
1.9. <i>Razvoj radničkog pokreta i probijanje informativne blokade</i>	207
1.9.1. <i>Radnički pokret u hadžićima</i>	210
1.10. <i>Razvoj PTT saobraćaja na području općine hadžići</i>	214
VII. KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA I KRALJEVINA JUGOSLAVIJA	
1. HADŽIĆI U PERIODU 1918 -1941. GODINE	220
2. DRUŠTVENI ŽIVOT, KULTURA I SPORT	224
3. PRIVREDA HADŽIĆA IZMEĐU DVA RATA	228
4. ŽELJEZNICE I PUTEVI	231
5. RADNIČKI POKRET U VRIJEME KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	236
6. DEMOGRAFSKA ANALIZA PODRUČJA KOJE POKRIVA SADAŠNJA OPĆINA HADŽIĆI ZA PERIOD OD 1879. DO 1931. GODINE	237
7. SAKRALNI OBJEKTI	238
VIII. HADŽIĆI U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA 1941-1945.	
1. NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET NA PODRUČJU HADŽIČKE OPĆINE	245
2. NASTANAK I DJELOVANJE IGMANSKE PARTIZANSKE ČETE	246
3. IGMANSKA ČETA KROZ IZVJEŠTAJE USTAŠKE ORUŽNIČKE POSTAJE PAZARIĆ	248
4. PROBLEMI U EGZISTIRANJU IGMANSKE ČETE	250
5. ČETNIČKA KOMANDA NA IGMANU	252

6. OSLOBODILAČKE BORBE PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU OPĆINE HADŽIĆI I NJENIM RUBNIM DIJELOVIMA	255
7. PRIPADNICI NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE 1941-1945. GOD. SA PODRUČJA OPĆINE HADŽIĆI	261
8. NESTANAK 18 GRAĐANA HADŽIĆA U FEBRUARU 1942. GODINE	264
9. MASOVNA STRIJELJANJA NA PODRUČJU IVAN - SEDLA I OSENIKA 1945.	264
IX. VRIJEME SOCIJALIZMA	
1. DEMOGRAFSKA KRETANJA	270
2. KOLONIZACIJA 1947.GOD. - OSMI OFANZIVA	271
3. USPOSTAVA ORGANA NARODNE VLASTI I NJIHOV RAZVOJ	272
4. PRVA POSLIJERATNA IZBORNA GODINA	274
5. REORGANIZACIJA NARODNIH ODBORA	276
6. PRIVREDA OPĆINE HADŽIĆI 1945-1992. GODINE	281
6.1. Šumarstvo i prerada drveta	284
6.2. „Krečana /Kamenolom“ Hadžići	287
6.3. „Barit“ Tarčin	289
6.4. Tehnički remontni zavod Hadžići	291
6.5. „INGRAP“ Hadžići	293
6.6. Coca - Cola Hadžići	295
6.7. Razvoj zadrugarstva i poljoprivrede	297
7. STAMBENO - KOMUNALNI RAZVOJ	301
8. DRUMSKE I ŽELJEZNIČKE KOMUNIKACIJE	303
9. IZGRADNJA ŽELJEZNIČKE PRUGE NORMALNOG KOLOSIJEKA	306
10. ŠKOLSTVO	308
10.1. OŠ Hadžići	308
10.2. OŠ Pazarić	312
10.3. OŠ Tarčin	314
10.4. Srednjoškolski centar Hadžići	318
11. RAZVOJ KULTURE U HADŽIĆIMA 1945-1992. GOD.	322
11.1. KUD „Ivan - planina“ Tarčin	324
11.2. KUD „Mladi metalac“ Hadžići	326
11.3. KUD „Bjelašnica“ Pazarić	327
12. ZDRAVSTVENA I SOCIJALNA ZAŠTITA	328
13. SPORT I REKREACIJA	329
13.1. Fudbalski klub „Radnik“ Hadžići 1945-1992. god.	329
13.2. ŽRK „INGRAP“	331
13.3. Muški RK „Partizan“	333
13.4. Streljačka družina „IGMAN“ Hadžići	333
14. RAZVOJ ZIMSKIH SPORTOVA U HADŽIĆKOM KRAJU	335
15. PLANINARSTVO I PLANINARSKI OBJEKTI HADŽIĆKE OPĆINE	340
15.1. Planinarski domovi na području Hadžićke općine	341
16. LOVSTVO KAO SPORT, REKREACIJA I TURIZAM	350
17. VJERSKI ŽIVOT I VJERSKI OBJEKTI	353
17.1. Džamija u donjim Hadžićima	353
17.2. Džamija u Grivićima	354
17.3. Džamija u Lokvama	355
17.4. Džamija u Ljubovčićima	356
17.5. Džamija u Pazariću	356
17.6. Džamija u Japalacima	358
17.7. Džamija u Budmolićima	359
17.8. Džamija u Trznju	361
18. NARODNE NOŠNJE HADŽIĆKOG KRAJA	362

PREDGOVOR

Ova monografija rezultat je višegodišnjeg istraživanja i dokumentovanja kulturno-historijskih činjenica vezanim za područje općine Hadžići. Projekat historizacije pokrenuo je gospodin Hamdo Ejubović, načelnik Općine Hadžići, 2005.godine, obezbijevivši potrebne materijalno-finansijske pretpostavke za njegovu realizaciju. Cilj istraživanja je, prvobitno, bio istražiti i dokumentovati činjenice iz vremena agresije na općinu Hadžići od 1992. do 1995. godine. Ciljni period istraživanja vremenom se proširio i na period prije i poslije agresije. Ranije objavljena monografija Općine „Svjedoci istine“ govori o šehidima i poginulim borcima u općini, dok ova monografija upoznaje čitaoce sa historijsko-kulturnom, demografskom i geografskom slikom Hadžića, od najstarijih vremena do agresije 1992. godine.

Naravno, nastavak monografije, odnosno druga knjiga, obradit će period od 1992. do 1995. godine kada budu stvorene pretpostavke za to. I na kraju, treći njen dio obuhvatio bi društveno-ekonomski razvoj općine Hadžići, od reintegracije njenog privremeno zauzetog teritorija 1996. godine, pa do danas.

O hadžićkoj prošlosti veoma se malo pisalo. Uglavnom se to svodilo na sporadično i necjelovito publikovanje hadžićke historije što nije davalo potpunu kulturnu, historijsku ili neku drugu sliku o njima. Uvjereni smo da ni ova monografija neće obuhvatiti sve aspekte, ali će, i to je njen osnovni cilj, objediniti podatke i činjenice o ovoj općini do kojih se u ovom trenutku moglo doći. Ona bi trebala, po prvi put, dati cjelovitu sliku o kulturno-historijskom nasljeđu općine Hadžići. O značaju ovog djela moći će se govoriti tek nakon vremenske distance, a najbolji sud dat će njeni čitaoci i istraživači koji budu istraživali ovo područje u budućnosti. Njen cilj i jeste da ponudi i ponuka daljnja istraživanja, koja bi doprinijela daljnjoj objektivizaciji činjenica o određenim historijskim periodima, te doprinijela razvoju kulture sjećanja na veoma bogatu hadžićku historiju.

Uvjeti i okolnosti u kojima je vršeno istraživanje i pisanje nisu išli na ruku nastojanjima za što detaljnijom i sveobuhvatnijom prezentacijom kulturno-historijskog naslijeđa općine Hadžići. Bilježenje historijskih činjenica u dugoj historiji Bosne i Hercegovine kao da je, namjerno ili slučajno, zaobilazilo ovo područje. Iza naučnika koji su istraživali prošlost BiH, ostajale su samo kratke naznake o Hadžićima ili su napisano vezivali za druga područja. Poseban problem predstavlja činjenica da je arhiva općine Hadžići potpuno uništena u toku agresije na BiH 1992-1995. godine, a istovremeno u alternativnim izvorima, u drugim arhivama, određeni podaci, bolje rečeno mnogi, nisu dostupni.

Uz značajnu pomoć i podršku određenog broja institucija i pojedinaca, posao na ovoj monografiji priveden je kraju. Smatram obavezom da se zahvalim načelniku Općine Hadžići, gospodinu Hamdi Ejuboviću koji je omogućio da ova knjiga ugleda svjetlost dana i mr. Amiru Duranoviću koji je svojim uputama i recenzijom doprino da dobije naučnu formu i dimenziju. U radu na ovome projektu pomogle su mi mnoge institucije i njihovo osoblje: Arhiv BiH, Historijski arhiv Sarajevo, Zemaljski muzej BiH Sarajevo, Historijski muzej Sarajevo, Zavod za statistiku Federacije BiH, Hidrometeorološki zavod Federacije BiH, Biblioteka Grada Sarajeva (posebno njeno odjeljenje u Hadžićima), Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH Sarajevo, Arhiva Općine Hadžići, Služba za urbanizam Općine Hadžići, Kabinet načelnika Općine Hadžići, OŠ „6. mart“ Hadžići,

OŠ „9. maj“ Pazarić, OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin, Srednjoškolski centar Hadžići, TRZ Hadžići i drugi. Veliki broj pojedinaca mi je pomogao u prikupljanju građe, kao što su: Hasan Japalac, Osman Lihovac, Nusret Kabulović, Enes Kazazović, Enes Kazić, Adnan Čolo, Eldar Proha, Irhana Izmirlić, Derviš Jasika, Amer Šehić, Lejlja Dželilović, Belma Horman, Adnan Proha, Elvedin Mulagić i drugi. Nemjerljiv doprinos u radu na ovoj publikaciji je dao mr. sci Amir Duranović čije su sugestije i prijedlozi znatno uticali na metodološki pristup u istraživanju i pisanju, ali i strukturu i sadržaj ovog djela. Izvinjamo se onima koje nismo spomenuli, a doprinijeli su nastanku ove knjige. Oni nisu zaboravljeni, njihova imena su u fusnotama.

Na kraju izražavam veliku zahvalnost svojoj porodici, bez čije nesebične podrške, odricanja i razumjevanja ne bih bio u mogućnosti završiti monografiju u ovom vremenskom okviru.

PREDGOVOR DRUGOM DOPUNJENOM IZDANJU

Kažu, knjiga je dobra kad se brzo rasporoda. Prvo izdanje ove monografije nije brzo rasprodato ali jeste podijeljeno. Stiglo je u domove naših sugrađana širom svijeta. Načelnik općine Hadžići, gospodin Hamdo Ejubović, odlučio je da se uradi njeno drugo izdanje. To je dobra prilika da se poprave određeni nedostatci prvog izdanja, ali i donesu novi sadržaji koji će je upotpuniti. S tim u vezi, poglavlje koje obrađuje srednji vijek obojačeno je tekstovima i fotografijama koji su rezultat popisa stećaka na području općine Hadžići, obavljenog 2015. godine. Popis je obavljen u organizaciji općine Hadžići, zapravo njene Komisije za historizaciju, i Društva „Stanak“ sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Obzirom da će rezultati popisa stećaka i sami stećci biti obrađeni u posebnoj publikaciji, u ovoj monografiji će se naći podaci i fotografije koji su samo reprezent navedenog popisa. Osmanski period je, takođe, dopunjen podacima koji se odnose na muslimanske nadgrobne spomenike - nišane, pažljivo birajući najvrijednije njihove primjerke. Ovdje su obrađeni, prije svega, nišani iz prelaznog perioda odnosno nišani XV i XVI vijeka, koji svojim izgledom i ukrasima imaju posebnu naučnu i estetsku vrijednost. Inspiracija za djelomičnu obradu ove teme leži u činjenici da je bosanskohercegovačko kulturno nasljeđe iz vremena osmanske uprave u Bosni i Hercegovini potpuno neopravdano zapostavljeno, od strane nauke, u prethodnom vremenu. Istraživanju kulturnog nasljeđa iz ovog perioda treba biti posvećena posebna pažnja u narednom periodu.

8

U drugom izdanju ove knjige donesen je i tekst o Srednjoškolskom centru Hadžići, koji je nehatno izostavljen, prilikom pripreme za produkciju prvog izdanja monografije.

Svakako da ni ovo izdanje monografije nije obuhvatilo sve što bi se, riječima i slikom, moglo kazati o hadžićkoj općini. To ćemo ostaviti nekim drugim publikacijama koje će se baviti pitanjima kulturno-historijskog nasljeđa općine Hadžići iz različitih uglova.

Ovo je nova prilika odati priznanjenje Općinskom načelniku Hamdi Ejuboviću, koji neumorno i sa puno senzibiliteta za kulturnim nasljeđem ove općine, pruža finasijsku i svaku drugu podršku istraživačkim projektima iz ove oblasti. Ujedno želim iskazati zahvalnost profesorima sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu za svu stručnu podršku koju, bezrezervno, pružaju u ovim projektima. Na kraju, sa nimalo manje pijeteta, zahvaljujem svim ljudima i prijateljima koji su na razne načine davali i daju podršku istraživanjima koja se vode i koja će biti vođena na području hadžićke općine u narednom periodu.

Autor

UVOD

Praćenje razvoja jedne općine u historijskim okvirima u konačnici obično potvrđuje identitet njenog stanovništva i stepen kulturno-civilizacijskog napretka. Historijat općine Hadžići predstavlja složenu temu, jer se dotiče kulturne, sociološke, demografske, geografske, privredne i administrativne problematike i zato su u njenoj obradi potrebni višestruki metodološki pristupiti. Iako povijesni tragovi i ostaci ukazuju na bogato historijsko i kulturno naslijeđe, prošlost područja općine Hadžići do sada je slabo istražena. Samo proučavanje lokalne historije umnogome je otežano, najviše zbog ograničenog broja pisanih historijskih izvora i nedovoljne istraženosti arheoloških lokaliteta. Mikrohistorijska analiza određenog lokalnog područja je nepotpuna ukoliko se ne konsultuje širok dijapazon pisanih i materijalnih izvora. Ponekad je historijska građa teško dostupna, jer se nalazi u arhivima drugih država, najviše u Turskoj, Hrvatskoj i Austriji. Historijski dokumenti su uglavnom pisani na osmansko-turskom, latinskom, talijanskom i njemačkom jeziku, a za njihovo prevođenje potrebni su veliko znanje i stručnost. Istraživači koji su ove informacije prenosili iz arhiva u publikacije, dostupne čitalačkoj publici, veoma skromno su tretirali područje općine Hadžići.

Doktor Pavao Anđelić je, istražujući lepeničku kotlinu, samo evidentirao i djelimično arheološki obradio ilirsku gradinu na brdu Oštrik, svrstavajući je među najveća ilirska naselja u ovom dijelu današnje Bosne. Doktor Ljubo Mihić nas upućuje na postojanje ilirske gradine na području gdje se danas nalazi planinarska kuća Podgradina, dok je dr. Mihovil Mandić periferno arheološki obradio značajno nalazište i radionicu predmeta od gline/keramike iz prehistorijskog doba. O rimskoj kulturi na ovom području skoro da nema ni spomena, a srednjovjekovne utvrđene gradine Gradac i Tuhelj sporadično su istražili pojedini historičari i arheolozi. Stari grad Gradac najdetaljnije je arheološki obradila mr. Lidija Fekeža prilikom izrade svog magistarskog rada 1987. godine. Dr. Đoko Mazalić, pored svog prvog pisanja o Gracu, objavio je i nove podatke do kojih je došao šezdesetih godina prošlog stoljeća. Sve to je o ovoj gradini dalo dovoljno informacija koje su rezultirale iniciranjem procesa njegove revitalizacije. O gradu Tuhelju ne postoje arheološki nalazi, ali ga nekoliko istraživača opisuje i ubicira na lokalitetu između Tarčina i Sastavaka, sugerišući na njegove moguće ostatke sa obje strane rijeke Bijele. Tuhelj se spominje najčešće zbog falsifikatorskih poduhvata porodice Ohmućević u cilju dokazivanja vlasništva nad njim. Istraživanje i dokumentovanje nekropola stećaka na području općine Hadžići urađeno je veoma površno, a rezultat takvog rada je nepotpuno i ponegdje netačno prezentovanje podataka. Dr. Šefik Bešlagić stećke hadžićke općine tretira u svoje dvije publikacije, kao i Pavao Anđelić, Đoko Mazalić, Lidija Fekeža, Vladislav Skarić i drugi. I pored toga, ova oblast ostala je nedovoljno istražena. Dr. Muhamed Hadžijahić uradio je reprezentativan i sažet sintetički prikaz kulturno-historijskog naslijeđa općine Hadžići koji ima izuzetnu vrijednost i dobru osnovu za nastavak istraživanja. Oskudni domaći izvori koji obuhvataju podatke do osmanskog perioda bi se značajno mogli obogatiti podacima iz dubrovačkog arhiva. Osim objavljenih publikacija koje tretiraju osmanski period za povijest općine Hadžići, najvrjedniji su osmanski defteri. Nažalost, do sada su prevedeni samo popisi za 1468. i 1604. godinu. U arhivi Orijentalnog instituta u Sarajevu postoji još pet deftera za period od 1485. do 1550. godine koji nisu prevedeni. Njihovom obradom novi podaci bi rasvijetlili osmansku

prošlost hadžićkog područja. Osim popisnih deftera za povijest hadžićke općine iznimno su važni sidžili-sudski protokoli, muhimme defteri, zbirke odluka carskog divana i malije defteri-obračunski popisi koji vremenski obuhvaćaju razdoblje od 15. do 18. stoljeća.

Austro-Ugarska monarhija je u Bosni i Hercegovini vladala relativno kratko, ali je na ovom području ostavila vidne infrastrukturne i društvene tragove. Za ovaj period se mogu naći veoma značajni izvori u domaćem okruženju, međutim, za ozbiljnije istraživanje hadžićkog područja iz tog vremena neophodno je konsultovati bečke arhive. S obzirom na značaj ovog područja sa aspekta uspostave i funkcionisanja austrougarske vlasti, te povezivanja sjevernog i južnog dijela bosanskohercegovačkog područja, mi smo ovom periodu posvetili nešto više pažnje.

Poseban izazov je predstavljalo istraživanje i pisanje o periodu Narodno-oslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine, a naročito o četničkom organizovanju i djelovanju na području planine Igman i njenim zapadnim i sjeverozapadnim padinama. Ova knjiga, na potpuno drugačiji način, donosi nove podatke o pojedinim događajima iz navedenog perioda, usudili bi se kazati rasvjetljava ih, sa ponuđenim novim činjenicama koje do sada nisu prezentovane javnosti. Dosadašnja objavljena historijska djela na ovu temu, uglavnom tokom socijalističkog perioda, nisu na adekvatan, niti realan, način prezentovala ovaj historijski period hadžićkog područja. Vjerovatan razlog se nalazi u tome što je tadašnja društvena zbilja dirigovala oblikovanje historije ovog perioda.

Istraživanje socijalističkog doba, iako je ono naša najbliža prošlost, bilo je najteže. Razlog tome je nepostojanje adekvatne arhivske građe. Sasvim mali fond arhivske građe, koji je ostao u zgradi općine nakon reintegracije općine Hadžići, u martu 1996. godine, je u vrijeme našeg istraživanja bio arhivski nesređen. Pokušali smo na kvalitetan način prikazati formiranje nove vlasti u BiH i na području općine Hadžići nakon Drugog svjetskog rata, kao i njenu reorganizaciju 1952. godine. Poseban akcent smo stavili na sport i rekreaciju uključujući planinarstvo i lovstvo jer su te oblasti u prošlosti bile jako zastupljene na prostorima sadašnje općine Hadžići. I u ovom vremenu oni mogu igrati važnu ulogu u razvoju ove općine a naročito njenog turističkog potencijala. Općina Hadžići je prednjačila na području BiH u broju planinarskih domova i kuća, u organizaciji zimskih sportova te drugim rekreativnim aktivnostima. Od ukupno 32 planinarska doma i planinarske kuće u BiH na području koje danas pokriva općina Hadžići nalazilo se 10 planinarskih domova i kuća.¹ Zimske olimpijske igre 1984. godine su dodjeljene bivšoj SFRJ zahvaljujući izvanrednim uslovima Igmana i Bjelašnice, a posebno sjeverne strane Bjelašnice.

Na kraju, o onome što je, ustvari, zauzelo sam početak ovog djela. Fizičko-geografske karakteristike općine Hadžići predstavljaju njenu materijalnu genezu bez koje ne bi bilo ni njene historije. Možda smo dali puno prostora ovoj temi. Razlog je jednostavan. Osim historijskih i kulturnih obilježja općine Hadžići, smatramo neophodnim dati njene osnovne fizičke konture, geografsko-geološke, pedološke i druge karakteristike, kako bi slika Općine bila potpuna. Bez sagledavanja i detaljnog analiziranja ovih faktora nije moguće projicirati razvoj niti jedne društvene zajednice, pa tako ni općine Hadžići.

Prvenstveni cilj ove monografije jeste opsežno prezentiranje faktografskog materijala i njegovo podvrgavanje kritičkoj analizi, kako bi se dobio rakurs socio-ekonomskih, političkih, demografskih i kulturnih kretanja u mikro-historijskim razmjerama.

1 *Planinarske kuće i domovi*, Sarajevo, PD „Bjelašnica“, 1955, 4.

Razvijanje analitičkog pristupa prema lokalnoj historiji općine Hadžići, baziranog na širokom spektru povijesnih izvora u okviru je zadatka ove monografije. Time se pravi distinkcija između naučnog istraživanja prošlosti i pripovjedačke deskripcije koje se u biti svodi na isključivo proučavanje etnoloških ostataka i bilježenje narodnih priča i legendi. Naravno, u nedostatku adekvatnih primarnih i sekundarnih izvora i mi smo koristili metode intervjua i pripovjedačke deskripcije, vodeći računa o njihovoj vjerodostojnosti. Rezultati ovog naučnog poduhvata trebali bi potvrditi nepobitnost činjenice o kontinuitetu naseljenosti hadžićkog područja od prethistorijskog doba do danas, na što ukazuju očuvani materijalni spomenici i autentični pisani dokumenti. Ti podaci naučno upotpunjuju sliku o demografskim kretanjima, a vidi se i u kojoj mjeri se to odražava na socio-ekonomsku strukturu stanovništva. Također, ova monografija će pokušati dati odgovore u pogledu teritorijalno-administrativnog razvoja općine Hadžići tokom srednjovjekovnog, osmanskog, austrougarskog i jugoslavenskog perioda. Neizostavno će opservirati i dublje značenje toponima kojima se u historiji objavljuje etnički i kulturni identitet određenog područja. Kao presudni vektori duhovnog i materijalnog razvoja općine Hadžići svakako su religija, kultura i privreda, čije će karakteristike biti glavni predmet razmatranja ove monografije. Zato je ona tako dizajnirana i opremljena da segmentno obradi zaokružene tematske cjeline u koje smo donijeli značajan kvantum podataka, analiza, tabelarnih prikaza, karata ili dijelova karata, shema. Monografija obiluje fotografijama ili slikama iz naše davne ili bliže prošlosti. Svaka fotografija ima svoju priču. Ako ćemo prihvatiti kinesku poslovicu da „jedna fotografija govori više nego hiljadu riječi“, onda će naši čitaoci uživati u čitanju i proučavanju ovog djela. Namjera nam je bila da budućem čitaocu, posebno učenicima, studentima i istraživačima, na jednom mjestu, ponudimo retrospektivu historije općine Hadžići kroz znatan broj ilustracija o općini Hadžići. Potpuno uvjereni da nismo sve obuhvatili, nadamo se da ćemo ovom knjigom pobuditi interes novih istraživača da nastave proučavati ovo područje i u budućnosti.

I

GEOGRAFSKE, PRIRODNE I DEMOGRAFSKE OSOBINE PODRUČJA OPĆINE HADŽIĆI

1. GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Teritorija općine Hadžići se prostire od 43° i 41' do 43° i 52' srednje geografske širine i 18° do 18° i 22' istočne geografske dužine. Najjužnije tačke općine Hadžići su Krvavac sa tt 2062 m, Mali Visin i Javorik koji se nalaze na središnjem dijelu planine Bjelašnice. Sjeverni dio općine Hadžići omeđuju Oštrik sa kotom 946 mnv, Batalovo brdo i Gladno polje.

Najistočnije tačke su Veliko polje, Trešnjevo i Golo brdo na Igmanu, a najza-

ukupna površina područja općine Hadžići iznosi 27.326 hektara ili 273,26 km², na tri regije koncentrisano je 69 naselja i sela. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, općina Hadžići imala je 24.200 stanovnika sa prosječnom gustinom naseljenosti od 89 stanovnika/km². Pokazatelji o broju stanovništva, izvedeni iz analiza i izvještaja rađenih za Općinsko vijeće u 2012. godini, ukazuju da općina Hadžići ima približno 30.000 stanovnika

Karta br. 1: Položaj općine Hadžići u Kantonu Sarajevo.

Prostorni plan KS 2003-2023., graf. pril. 1.2.1.,

padnije Veliko šljeme, Tmor i Sastavci. Na najvišoj nadmorskoj visini je planinski vrh Krvavac sa 2062 metara, samo je pet metara niži od najviše tačke na Bjelašnici (Meteorološki opservatorij). Na najnižoj tački nadmorske visine od 513 metara je Mostarsko raskršće, istočno od Hadžića na magistralnom putu za Sarajevo.

sa gustinom naseljenosti od 125 stan./km². Hadžići se graniče sa pet općina i dva kantona. Sa istočne i sjeveroistočne strane sa Ilidžom, sa sjeverne i sjeverozapadne - Kiseljakom, a sa sjeverozapadne, graniči i sa općinom Kreševo (malim dijelom). Južnom i jugozapadnom stranom graniči sa općinom Konjic i Trnovom na jugoistoku.

U fizičko-geografskom smislu općina Hadžići je smještena u podnožju Igmana i Bjelašnice.

Ovo brdsko-planinsko područje čine planinski vijenci Bjelašnice i Igmana na južnom i jugoistočnom dijelu Ormanja i Oštrika na sjevernoj strani i Ivan-planine i Tmora na zapadu. Ove masive razdvaja pazarićka i hadžićka kotlina i veže ih za Sarajevsko polje. Tarčinska kotlina geografski je zasebna i na tom području homogenizirala je veliki broj sela, povezanih preko prijevoja Osenik sa Pazarićem, Hadžićima i Sarajevom kao političkim, vojnim i ekonomskim centrom BiH. Kroz općinu Hadžići prolazi magistralni put (M-17) Sarajevo - Mostar i željeznička pruga Sarajevo - Ploče. Ova dva puta povezuju kontinentalni sjever sa južnim primorjem, čineći općinu Hadžići tranzitnim područjem. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da općina Hadžići ima povoljan geografski položaj.

Sa aspekta geološke strukture zemljišta, općinu Hadžići karakterišu tri geološke cjeline, svaka sa specifičnim petrografskim karakteristikama (trijaski, tercijarni sedimenti i kristalasti škriljci).

Klimatske prilike su u direktnoj zavisnosti od geografske širine, atmosferske cirkulacije i reljefa. Načelno, općina Hadžići ima umjereno kontinentalnu klimu. Ona se sa povećanjem nadmorske visine postepeno mijenja. Prosječna godišnja temperatura zraka u Hadžićima iznosi oko 8,5°C. Međutim, ona je individualno, zbog konfiguracije terena i velikih visinskih razlika, vrlo neujednačena. Na Igmanu je godišnji prosjek temperature 4,5°C, julski 13°C, a januarski čak - 4,5 stepeni. Julski prosjek u Hadžićima iznosi 18 stepeni celzija.

Općina Hadžići ima relativno gustu riječnu mrežu. Izdvajaju se dva slivna područja. Razvođe između sliva Zujevine i Lepenice čini prijevoj Osenik.

U pedogeografskom pogledu, može se reći da općina Hadžići nema kvalitetna tla. Razvijeni su automorfni tipovi zemljišta od kojih je najviše zastupljeno kiselo smeđe zemljište - distrični kambisoli.

Geografski položaj, reljef, klima, hidrografske i pedogeografske karakteristike

utjecale su na veliki broj klimatogenih pojaseva - ekosistema (u užem smislu).

U biogeografskom pogledu općina Hadžići pripada eurosibirskoj podoblasti koju predstavljaju biomi listopadnih četinarskih i umjereno vlažnih šuma, vrba i topola.

U administrativno-političkom pogledu, reintegracijom od 6. marta 1996. godine, sastavni je dio Kantona Sarajevo. Graniči sa dva kantona: Hercegovačko-neretvanskim i Srednjobosanskim.

U općini Hadžići izdvajaju se tri regionalna centra: Tarčin, Pazarić i Hadžići.

2. FIZIČKO-GEOGRAFSKI DIVERZITET OPĆINE HADŽIĆI

2.1 Geološke i geotektonske karakteristike

Geološki sastav i geotektonski okvir Kantona Sarajevo nastao je kao rezultat složenih endodinamskih procesa kroz dugu geološku historiju šireg prostora, pri čemu su se obrazovale raznovrsne geološke formacije iz sve tri geološke epohe. Rezultat je i visok stepen petrografsko-minerološke raznovrsnosti. Značajnije površinsko rasprostranjenje imaju 23 geološke formacije koje se pojavljuju u 89 izoliranih areala.²

Geološki sastav općine Hadžići u velikoj mjeri se podudara sa geološkom strukturom Kantona Sarajevo. Mi ćemo ga promatrati kroz dvije faze njegovog nastajanja.

Paleozojske geološke formacije imaju ograničeno površinsko i strukturno pojavljivanje. Površinski su zastupljene u južnom, jugozapadnom i jugoistočnom dijelu sarajevske regije, a to odgovara području općine Hadžići.

Staropaleozojske (Pz1) naslage se nalaze na području dijela planina "grupe Vranica".

... Šire područje oko naseljenog mjesta Orahovice, odnosno šira zona hidrografске čelenke rječice Jehovac sa morfostrukturnama: Previla (1.017 m), Jabučica (953 m) Lazine (903 m), Vis (1.128 m), Medanovac (876 m) i drugi, pripada formacijama starijeg paleozoika koje su petrografski predstavljene klorit - sercitskim i amfibolepidotskim škriljavcima i klastitima. Površinsko rasprostranjenje ovih naslaga iznosi 12,1 km². Sjeveroistočno i jugozapadno od njih, razdvojeni relativno uskim područjima karbonskih naslaga, razvijena su dva manja areala staropaleozojskih formacija. One se nalaze u krovini s prethodnim, a tvore ih kvarc-sercitski škriljavci, pješčenjaci i kvarciti. Prvi areal je pozicioniran južno od

Sevida (868 m) i sjeverno od Visa (905 m), odnosno istočno od Tjepavice (902 m) i zapadno od Mlađena (850 m). U Sevidu, kao i na području Medanovca se nalaze značajna nalazišta rude barita. Drugo, manje područje nalazi se jugoistočno od vrhova Šljemeni (1.425 m i 1.393 m). Ukupna površina pod ovim naslagama iznosi oko 5 km²... U hronologiji prostornog pojavljivanja na teritoriji Kantona Sarajevo, slijed predstavlja formacija donjeg i srednjeg perma (P 1,2). One su, također, zastupljene na području jugozapadnog dijela Kantona [područje općine Hadžići]... Izgrađuju ih klastiti, argilošiti, filiti i vapnenci. Prvo područje se rasprostire u zoni koju tvore naseljena mjesta: Tarčin, Donja Raštelica, Trzanj, Odžak i Budmiolići, sa površinom od 11,9 km². Drugo područje, koje je od prethodnog odvojeno uskom trakom kvartarnih naslaga, locirano je na širem prostoru izvorišne čelenke Resničkog prostora. Površina mu iznosi oko 10,5 km².³

Mezozojske formacije na području sarajevske regije ili Kantona Sarajevo su najraznovrsnije i imaju najveće površinsko rasprostranjenje. Područje Općine Hadžići karakteriše pet mezozojskih geoloških formacija tla:

- Naslage verfena (T1) koga tvore mio-censki i kvartarni sedimenti,
- Anizijske naslage-kat (T2)
- Srednji i gornji trijas (T2,3) u kome dominiraju uslojeni krečnjaci i dolomiti.
- Naslage jursko-krednog fliša (J,K)
- Glacijalni i fluvio-glacijalni sedimenti kvartara (Q)
- Golocenske naslage (Q2)

² S. Đug i drugi, *Prirodna baština Kantona Sarajevo, Sarajevo*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajeva, Sarajevo, 2008, 22.

³ S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 22.

...Verfenske naslage (T1), mezozojske istorijske i vremenske pozicioniranost, se nalaze u široj zoni tokova potoka Drozgo-metve, Sajnice, Bijelih voda i Smrečanskog potoka u ukupnoj površini od oko 26,2 km². Drugo područje ovih naslaga sa površinom od oko 28,7 km², nalazi se u dijelu sliva rijeke Korče te širem prostoru potoka Krade-nika i Klokočevca te Ljubovačkog potoka.

...Krovnu formaciju srednjeg trijasa općenito tvore naslage anizijskog kata (T1)... Najstarije su naslage bijelih i rumenkastih masivnih dolomitičnih krečnjaka, zatim dolaze svijetlosivi, crvenkasti, uslojeni i brečasti krečnjaci... dok najmlađi dio anizijskog kata predstavljaju crveni, uslojeni, brečasti krečnjaci sa cefalopodima... Najveće područje od 31,4 km² se nalazi između naslaga srednjeg i gornjeg trijasa u širem prostoru od vrhova Gunčara (806 m) Tino-hova brda (828)... Gaja (825 m), Stupnika (992 m), Gradelja (877), Kremnika (911) Ba-talova brda, Liševca ...

...U donjem dijelu stuba najviše su zastupljeni sivi, brečasti i masivni krečnjaci (T2,3). Na području Kantona Sarajevo imaju vrlo širok areal površinskog rasprostranjenja u južnim, jugoistočnim i sjeveroi-

Slika br. 1:
Masivni i bajkoviti trijaski krečnjaci Igmana - Stupnika.

Prirodna baština KS, 25.

Slika br. 2:
Permotrijaski laporoviti škriljavci na području Korče.

Prirodna baština KS, 22.

stočnim dijelovima od 179,1 km² ili 14,3 % od ukupne površine Kantona... Sivi, brečasti i masivni trijasi srednjeg i gornjeg trijasa se rasprostiru na području Lokvanjskog brda (1463 m), Čelebinog vrha (1428 m), Trešnjevog brda, Hranisave (1964 m), jugoistočnih obronaka Male Hranisave do Malog i Velikog Visina.

...Jedno od najznačajnijih površinskih rasprostranjenja na teritoriji Kantona Sarajevo predstavljaju naslage jursko-krednog fliša (J,K). Njegovo pojavljivanje na području hadžićke Općine se veže za padine planinskih morfostrukture ili klisuraste riječne doline. Tvore ih karbonatne klasične stijene (breče, konglomerati, laporci i pješčari) koji najčešće stoje u diskordantnom i transgresivnom odnosu sa padinskim sedimentima srednjeg i gornjeg trijasa. Konkordantno preko njih leže krečnjaci, kalkareniti, brečasti krečnjaci i sl.

...Glacijalni i fluvioglacijalni sedimenti kvartara (Q) gravitiraju, uglavnom, višim hipsometrijskim razinama, unutar kojih su postojale klimatsko-morfološke pretpostavke za obrazovanje lednika lokalnog tipa tokom posljednje virmske glacijacije. Radi se o materijalima izgrađenim od valutica različite veličine i različitog stepena zaobljenosti, koje vode porijeklo od erodiranog stijenskog materijala podloge preko koje se lednik kretao..... Navedeni litološki elementi su djelimično razvijeni u zoni Bjelašničkog potoka (širi prostor naselja Gornja i Donja Bioča) kao i širem rejonu između vrhova Šišana (858 m), Lapora (813 m) i Gradačkih stijena.

...Holocenske naslage općenito (Q2) su vezane za aluvione, nataložene po dnu aluvijalne zaravni rijeke Bosne i u zoni ušća njenih većih pritoka: Željeznice sa Tilavom, Dobrinje, Zujevine, Miljacke, Ljubine, Misoče i Stavnje. Najčešći lito-stratigrafski članovi su šljunak i krupno-zrni pijesak u podini, zatim prašinasta glina, glinovita i pjeskovita prašina, pijesak i rjeđe, laporovita glina.⁴

Prema geopetrografskoj strukturi tla hadžićko područje ćemo promatrati kao, uvjetno rečeno, tri zasebne cjeline. U suštini, ovaj sažetak predstavlja sublimat onoga što smo ranije naveli.

- Trijaski sedimenti prisutni su na padinama Igmana i sjevernim padinama Bjelašnice.
- Tercijarni sedimenti u dolinama Zujevine, Bijele rijeke i njenih pritoka.
- Škriljaste rudne planine Tmora, Sevida, Ormanja i Oštrika.

Trijaski sedimenti na padinama Igmana i Bjelašnice uglavnom su sastavljeni od krečnjaka i dolomita. Nastali su na prijelazu između trijasa i miocena, a ima nešto sedimenata jure i krede u kojima prevladavaju brečasti krečnjaci i pješčari.

Tercijarni sedimenti su sastavljeni od

raznih konglomerata, gdje dominiraju slojevi lapora, gline i pješčara u riječnim dolinama pritoka Zujevine i Lepenice. Škriljaste rudne planine i padine Tmora, Sevida, Ormanja i Oštrika su starijeg geološkog nastanka. Tu je česta pojava verfenskih stijena, građenih od kristalastih škriljaca. Ovdje moram posebno istaći veoma značajne rezerve rudnih minerala barita (barijum sulfat - BaSO₄) na području Visa, Sevida i Medanovca.

Slika Br. 3: Ulazno okno u rudnik Sevid.

Foto V. Aladžuz., avgust 2007.

Slika br. 4: Granitne stijene u Tuhelju.

Foto V. Aladžuz., avgust 2007.

⁴ S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 22, 23-30.

Ove metamorfne stijene nastale su promjenama i preobražajem magmatskih i sedimentnih stijena pod utjecajem visoke

temperature i pritiska. Rubna područja bila su pod jakim tektonskim aktivnostima busovačkog rasjeda.

2.2 Geomorfološke karakteristike općine Hadžići

Prostor općine Hadžići je veoma raščlanjen. On je izrazito brdsko-planinski i u njemu prevladavaju brojni morfološki oblici.

Osnovne karakteristike reljefa čine jasno izdvojene tri kotline (hadžićka, pazarićka i tarčinska), od kojih je najveća hadžićka kotlina, koja se sjeveroistočno spaja sa Sarajevskim poljem, na sjeveru je granica Batalovo brdo i graniči sa lepeničkom kotlinom i prevojem Koščan, sa zapadne strane ovu kotlinu uokviruje brdo Ormanj, a sa juga je zatvara brdo Tinovo.

R.br.	Oznaka	Geološka formacija	P (km ²)	P (%)
1	T ₁	Verfen općenito	188,07	15,0
2	J,K	Jura - kreda	180,26	14,4
3	T _{2,3}	Srednji - gornji trijas	179,07	14,3
4	Q ₂	Holocen općenito	108,93	8,7
5	T ₂	Srednji trijas općenito	105,75	8,4
6	T ₃	Gornji trijas općenito	88,03	7,0
7	K ₂	Gornja kreda	76,82	6,1
8	M ₃	Gornji miocen	59,41	4,7
9	M _{2,3}	Srednji - gornji miocen	51,78	4,1
10	T ₂₁	Aniziljski kat	44,33	3,5
11	Pz ₂	Mladi paleozoik općenito	33,22	2,6
12	M ₂	Srednji miocen	24,31	1,9
13	P _{1,2}	Donji - srednji perm	22,28	1,8
14	Pz ₁	Gnajsevi, mikašiti, klorit-sercitski i amfibolitski škriljci	16,37	1,3
15	T ₁₂	Kampilski potkat	15,82	1,3
16	D	Devon: klastiti, vapnenci i filitoidi	13,43	1,1
17	Q	Glacijalni i glacio-fluvijalni sedimenti	12,74	1,0
18	C	Karbon općenito	11,36	0,9
19	Q	Kvartar općenito	6,93	0,6
20	OLM	Oligocen - miocen općenito	6,28	0,5
21	Pz ₁	Kvarc-sercitski škriljavci, pješčenjaci i kvarciti	4,95	0,4
22	K _{1,2}	Donja - gornja kreda	2,70	0,2
23	BBT	Djabaži	1,39	0,1

Tab.ela br. 1: Oznake i naziv glavnih površinskih formacija.

Prirodna baština KS, 31.

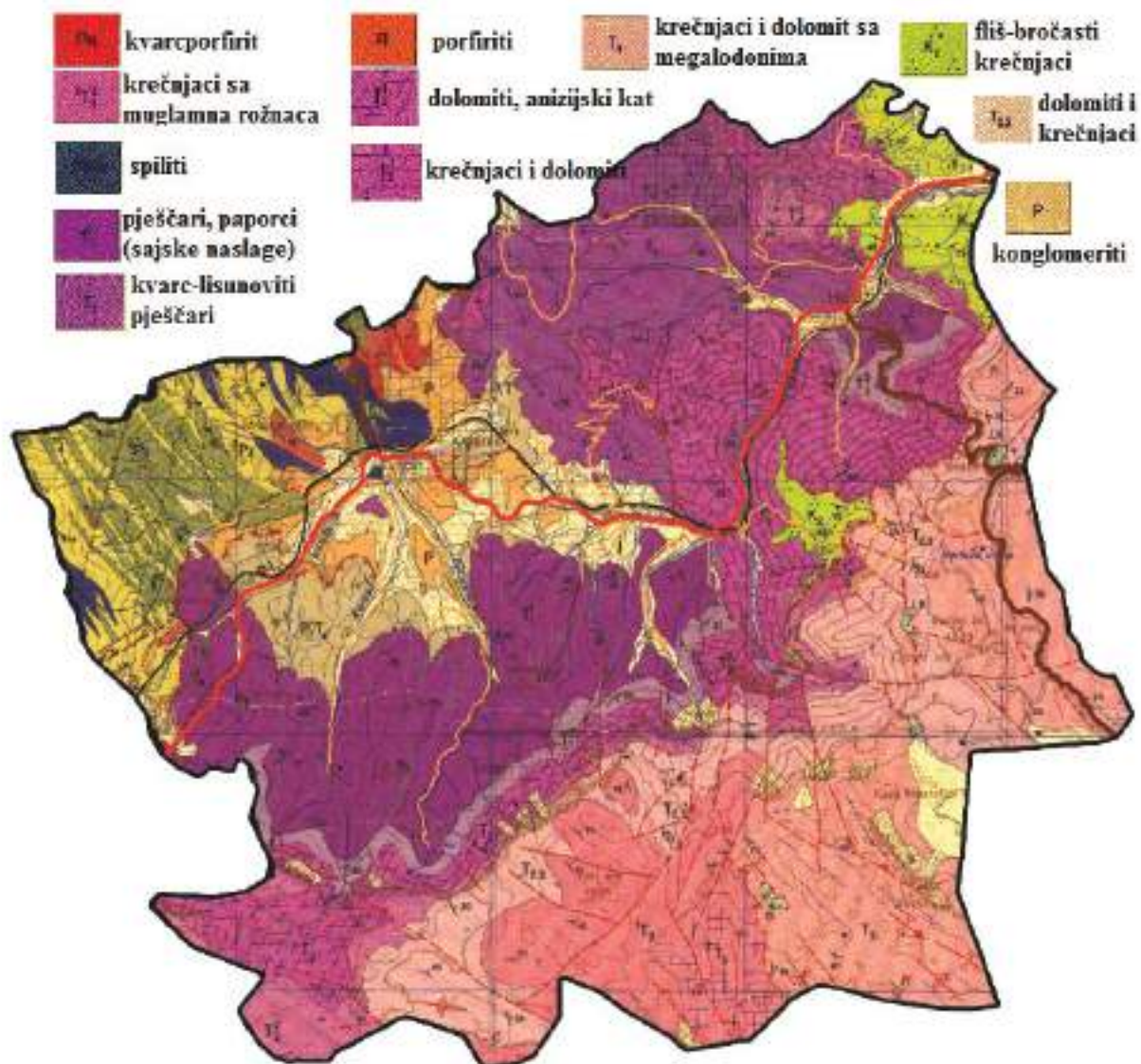
Pazarićka kotlina je uokvirena sa sjevera brdom Ormanj, sa juga Bjelašnicom, sa zapada prevojem Osenik, a sa sjeveroistočne strane sutjeskom Gradac odvojena je od hadžićke kotline, kroz koju protiče rijeka Zujevina.

Tarčinsku kotlinu sa zapadne strane uokviruje Ivan Sedlo, sa južne strane su obronci Bjelašnice, sa istočne strane prevoj Osenik i sa sjeverne strane su padine Tmora i Sevida. Sve tri ove kotline sastavljene su od raznih konglomerata gdje dominiraju slojevi lapora, gline i pješčara. Za ove kotline karakteristični su i drugi morfološki oblici, kao što su: polja, uvale i vrtače. U hadžićkoj kotlini izdvajaju se tri polja: Garaovci, Gurovića i Merdžanovića polje.

Ova polja se agrarno ne iskorištavaju, uglavnom na njima se grade industrijski objekti.⁵

Od drugih morfoloških oblika izdvaja se veliki broj uvala, dolova, vrtača. Dolovi su karakteristični po svom izgledu (najčešće su dugi i uski). U selu Lokve postoje ljevkaste i tanjiraste vrtače u kojima se u proljeće i ujesen nakuplja voda, a ljeti su njihova dna suha. Između Tmora i Sevida, Bijela rijeka usjekla je duboki kanjon Tuhelj prema sjeveru. U mjestu Sastavci sastaje se sa Crnom rijekom, tako nastaje rijeka Lepenica.

⁵ Uroš Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, Beograd, NIK „Svet knjige“, 2002, 8.

Karta br. 2: Geomorfološka karta Hadžića.

Prostorni plan KS, Prilog br: 1.4.1.

Osim ovih površinskih morfoloških oblika na prostoru općine Hadžići prisutni su i podzemni kraški oblici: pećine i jame. U mjestu Gradac, desno od magistralnog puta M-17, mogu se vidjeti jedna veća i

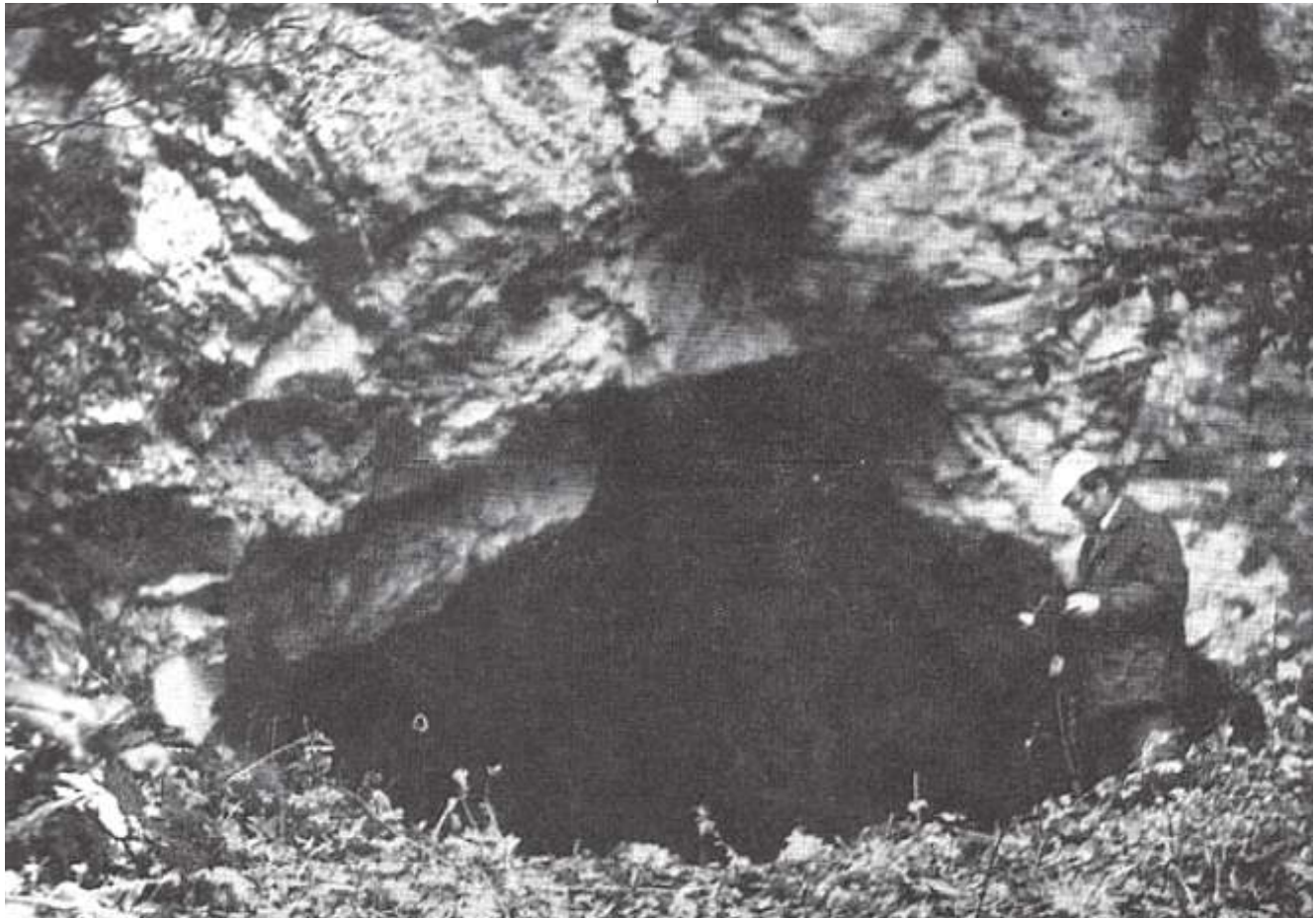
dvije manje pećine. Jedna od najpoznatijih i najbolje istraženih je pećina Megara, poznata je pod nazivom Kuvija. Nalazi se na padinama Orlovca, tj. na planini Preslici u zapadnom dijelu Bjelašnice.

O pećini Megara mr. Nusret Drešković kaže:

...Od speleoloških objekata, kojih na području Kantona Sarajevo ima više od dvadeset, po svojim vrijednostima najpoznatije su bijambarske i pećina Megara...Pećina Megara je, navjerovatnije, prvi lokalitet na Balkanu gdje su nađeni ostaci pećinskog medvjeda.⁶

bojnim saljevima, sa pojavom pećinskog mlijeka i bigrenim kadama, od kojih neke tokom čitave godine zadržavaju vodu.

...Ulaz u pećinu je visok oko 5 metara. Na oko 60 m od ulaza se nalazi dvorana okružena stalagmitima koja je duga oko 60 m, a široka oko 25 metara. Iza ove dvorane se, kroz trijem visok oko jedan metar, a dug 6 m, ulazi u drugu dvoranu dugu 18

Slika br. 5: Ulaz u pećinu Megara-Kuvija.

Valorizacija pećine 'Megara' na planini Bjelašnici općina Hadžići, Foto Malez, 1901.

Ulaz u pećinu je na nadmorskoj visini od 1290 metara. U morfološkom pogledu, pećina je vrlo jednostavnog oblika, sastoji se od jednog kanala čija je ukupna dužina oko 220 metara. Unutrašnjost pećine krasi Fijalina dvorana, stalaktiti, stalagmiti, kristalni stupovi sa impresivnim razno-

m, visoku oko 6 m. Ova dvorana je bogata pećinskim nakitom. Iz druge dvorane vodi tjesnac dug 4 m i visok 2 m, u treću dvoranu u kojoj se, također, nalazi bogatstvo pećinskih ukrasa.... U završnoj dvorani je najveće nalazište skeletnih ostataka pećinskog medvjeda. Pećinski medvjed je živio u Evropi za vrijeme pleistocena. Nastanjivao je pećine radi prezimljavanja i rađanja mladunaca.

⁶ S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 41-42.

Pećinski medvjed je težio do jedne tone, bio je veći za 30 % od mrkog medvjeda.⁷

Slika br. 6: Lobanja pleistocenog pećinskog medvjeda – arheološki nalaz iz pećine Megara-Kuvija.

F. Fiala, *Pretraživanje pećina u BiH*, GZM BiH, 1892, knj. III, 241.

Na području općine Hadžići, osim kraških oblika u reljefu, prisutni su i glacijalni oblici. Oni obiluju sjevernim padinama Bjelašnice koja pripada oblasti dinarskog sistema. *Građena je od vrlo debelih slojeva trijaskih i jurskih sedimenata iz Mezozoika⁸ koji leže na Paleozoiskim i Verfenskim škriljcima (Jovan Cvijić).*

Jovan Cvijić za Bjelašnicu kaže da je ona: *...malo niža od Treskavice, monotona visoravan, bez krševa i vrhova, koji bi se znatno isticali, bijeli se od krečnjaka. Sva je gola, suva i bez šume. Na krajevima njenim dižu se vrhovi: Crni vrh /2067m/, Krvavac /2062m/ i Vlahinja /2057m/.⁹* Bjelašnički kompleks ima blagi nagib od sjeveroistoka prema sjeverozapadu. Preko Hojte je povezana sa Treskavicom, a na zapadu preko Ivan-planine sa Bitovinjom. Ove planine čine i razvođe između Jadranskog i Crnomorskog sliva. Na sjevernim padinama, koje pripadaju području općine Hadžići, nalazi se više oblika glacijalnog reljefa. Prema mišljenju nekih geografa, snježna

granica na Bjelašnici bila je na visini od 1800 do 1900 metara. Jefto Dedijer tvrdi da je snježna granica bila niža od 1760 m do 1780 m, a na sjevernim padinama planine još i niža (primjer, mjesto na Grkarici za koje je utvrđeno da je fluvio-glacijalnog porijekla). Na Grkarici se vide tragovi triju glacijalnih faza: prva na 1205 m, druga na 1195 m, a treća na 1185 m. Najniža je nastala kao posljednja. Glacijalne faze su rastavljene interglacijalnim, kada je u terasama rječica usjekla terase morenskog materijala.

Jedan od najvećih cirkova je Veliki do, koji leži sjeverno od najvećeg vrha Bjelašnice (širine 400 m, dužine 200 m). Dno mu se nalazi na visini 1775 m, a prema sjeveru je zagrađeno krečnjačkom prečagom. Na padinama Vlahinje cirk je nešto manjih dimenzija, a po dnu cirka su krečnjački blokovi od kojih su neki tipski uglačani. Sjeverozapadno od ovog cirka, preko krečnjačkih odsjeka silazi se u dolinu čije dno leži na 1720 metara. Čitava dolina i okolina točila posute su zaobljenim blokovima morenskog materijala. Tvrtko Kanaet je u periodu od 1949. do 1953. godine ispitivao tragove glacijacije na Krvavcu i zabilježio:

...Na sjeverozapadu od Krvavca (2062), Štirnog Dola i vrha Ljeljen (1905m) nalaze se eretički blokovi i morenski materijal do mjesta Krošnje na visini od 1682 m, zatim se spušta iza krošanja prema sjeveru na 1640 m. Na Maloj Riđuši morene i eretički blokovi nalaze se na morenskoj visini od 1700 m. Ispod Krnje Jele na visini od 1708 m i dalje u smjeru Hranisave do visine do 1740 m, nalaze se najviši eretički blokovi i morenski oblici glacijalne erozije.

...Na krečnjačkoj prečagi Stanine (1700 m) uglačanoj probijenoj vidi se pravac kretanja lednika udolinom između Krošanja prema Mrtvanju. Ispod ove prečage se

⁷ S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 42.

⁸ O. Zubčević, *Geografija za 2. razred srednje učiteljske škole*, Sarajevo, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta 1997, 227.

⁹ O. Zubčević, *Geografija za srednju školu*, 227.

strmo ruši ka sjeveru još jedna niža uglačana zaravnjena udolina na visini od 1740 m. Na vjetrenim vratima glečer se rušio niz okomit zid prema dolini Ljubovčića potoka, desne pritoke Zujevine (oko ovog potoka izražena je glacio-fluvijalna terasa od rastresitog materijala koji je u početku krupan, a dalje je sitniji.)... Glacijalno-fluvi-

jalne terase se protežu od izvora ljubovačkog potoka do ušća u Zujevinu i na tim terasama izgrađene su kuće sela Ferhatlija i Ljubovčića. Drugi krak od Krvavca spušta se preko Dugog polja do Grkarice. Tako je na Krvavcu bila glacijalna bifurkacija riječka na našim planinama na razvođu između Jadranskog i Crnomorskog sliva.¹⁰

2.3. Pedografske karakteristike općine Hadžići

Na razvoj zemljišta utječu reljef, pedografski sastav stijena, klima, hidrografske karakteristike (površinske i podzemne vode). Na području općine Hadžići zastupljenost pojedinih tipova zemljišta uvjetovana je prvenstveno prirodom stijena kao supstrata na kojima se razvija zemljište i izraženost reljefa. Na tercijarnim sedimentima (pobrđima) stvaraju se duboka zemljišta, ali su ona lošijih fizičko-hemijskih svojstava za biljnu proizvodnju kao i za gradnju. Ova zemljišta su podložna brзом isušivanju, obrušavanju i klizištima.

Kompleks trijaskih krečnjaka i dolomita Igmana i Bjelašnice odlikuje velika varijabilnost u pogledu dubine zemljišta i sadržajem humusa u njima. Ova zemljišta su pogodna za šumsko - pašnjačku proizvodnju, a manje za obrađivanje i gradnju. Mozaično su zastupljena tla planinske crnice (Kalkomelanosol). Također, u visokim predjelima, mjestimično u vrtačama, nalazi se tlo crvenica (Terrarosa) koje može biti izuzetno plodno za uzgoj poljoprivrednih kultura, posebno za krompir i ječam. U srednjem toku nastala su aluvijalna tla,

Garovačko i Gurovića polje kao i obalni pojas u Binježevu, ali ova polja su relativno pjeskovita, odnosno ilovasto-pjeskovita.

...Najveći dio površinskih suphorizontata ima ilovasto-glinoviti mehanički sastav koji se sporadično mijenja u glinovito-pjeskovito-ilovasti... Fizička propustljivost pora na površini iznosi 54,48 do 45,44%. U dubljim suphorizontima, fizički volumen pora, najprije opada a onda raste.¹¹

Tipično tlo ovog prostora je kiselo smeđe ili distrični kambisol. Odlikuje se velikom kiselošću, pH vrijednost mu iznosi od 5,0-5,5. Sadrži malo fosfora i kalija. Dobro je aerisano, vodopropusno je pa se atmosferska vlaga ne zadržava u sloju humusa, nego odlazi u dubinu i tako ispira iz gornjeg sloja kalcijuma koji je neophodan za rast biljaka. Vrlo rijetka struktura tla pod nazivom „alohtona rendzina“ je zabilježena na području brda Gradac kod Hadžića. To je jedino mjesto sa tom strukturom tla na području Kantona Sarajevo u ukupnoj površini od četiri hektara.

2.4. Klimatske karakteristike općine Hadžići

Klima našeg podneblja, kao i svugdje na svijetu, je ovisna od geografske širine, reljefa i položaja akcionih centara atmosfere. S ob-

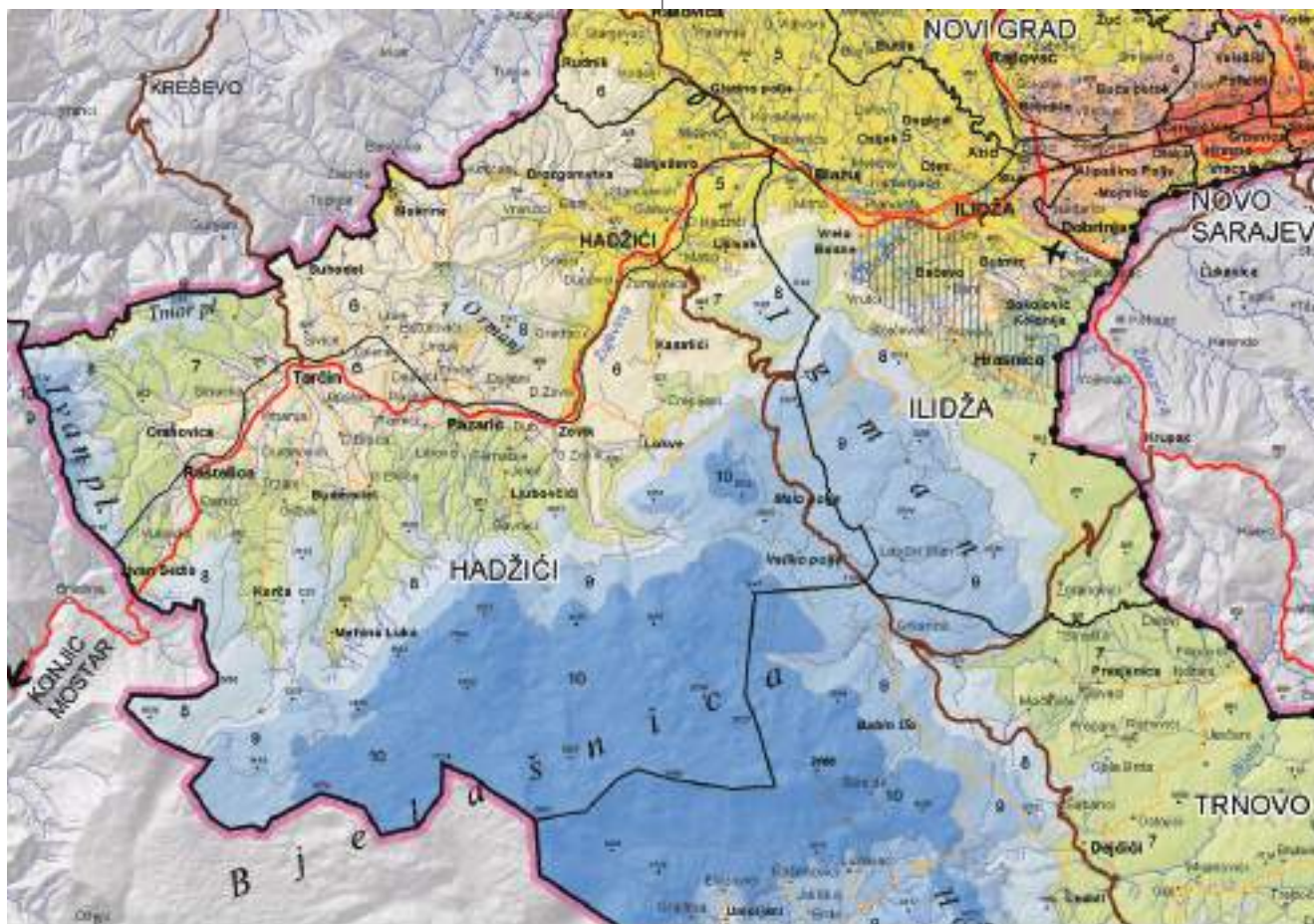
zirom na reljef i geomorfološke karakteristike, područje općine Hadžići je izloženo veoma različitim klimatskim uslovima.

¹⁰ U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 9.

¹¹ S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 86.

U nižim dijelovima, do 800 mnv, klima je dolinsko-kotlinska, a na većim nadmorskim visinama, 800 – 1400 mnv, klima je planinska i alpska iznad 1700 mnv.¹²

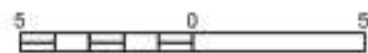
razlikuje od umjereno-kontinentalne na sjeveru i od planinske na većim visinama. To je tzv. Predplaninska klima i nosi oznaku (Cf). Ona se može diferencira-

LEGENDA:

- Međuentitetska linija
- ▬ Granica Kantona Sarajevo
- ▬ Granica Općina
- ▬ Autoput
- ▬ Magistralne ceste
- ▬ Regionalne ceste
- ▬ Lokalne ceste
- ▬ Nekategorisane ceste
- ▬ Željeznice, tramvaj
- ✈ Aerodrom
- ▬ Vodotoč
- ▬ Vodozaštitna zona
- ▬ Magistralni gasovod
- ▬ Dalekovodi

KLIMATSKE ZONE	FAKTOR POGODNOSTI
3	27-21
4	21-17
5	17-14
6	14-10
7	10-6
8	Od 0 do -9
9	-9 do -20
10	od -20 do -53

Karta br. 3: Klimatski tipovi područja općine Hadžići.

Prostorni plan KS, Prilog br. 1.3.1.

Kotline i doline rijeka sa njihovim neposrednim obodom, do najviše 1.000 m nadmorske visine, imaju klimu koja se

ti na klimatske podtipove (Cfa; Cfb), što ovisi od termičkih prilika.¹³ Termičke prilike kotlina uvjetovane su manjom geografskom širinom, izmijenjenom reljefnom disecijom i nadmorskom visinom, te su i ljeti i zimi toplije od svoje okoline.

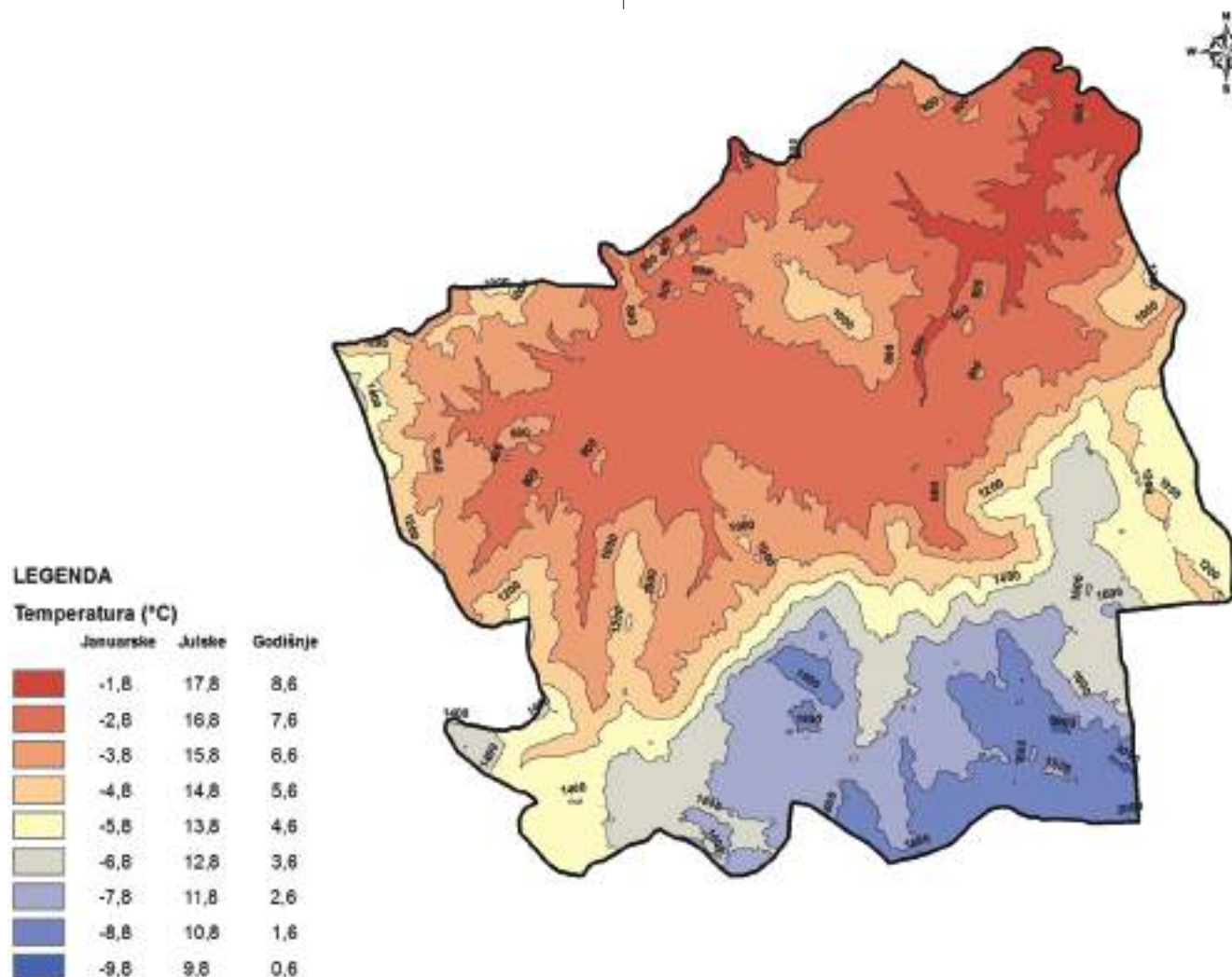
12 O. Zubčević, *Geografija za srednju školu*, 233.

13 S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 57.

Zbog otvorenosti prema sjeveru i šumskog pokrivača, zime su nešto hladnije od zima u području tipične umjereno kontinentalne klime, a i duže traju. Ljeta su umjere-

ljeta, u julu i augustu. Drugi minimum padavina je zimi, najčešće u januaru i februaru.

Na većim nadmorskim visinama, između

Karta br. 4: Hipsoidna temperaturna područja općine Hadžići.

S. Leka, Prostorna osnova prostornog planiranja O. Hadžići, 2.

no topla, srednje mjesečne temperature se kreću od 18°C do 20°C i ne traju dugo. Hadžićko područje, koje pripada toj klimi, odlikuju prosječne mjesečne ljetne temperature od 15,9°C do 17,8°C. Godišnje kolebanje je između 20 i 24°C. Padavine su ravnomjerno raspoređene tokom godine. Sekundarni maksimum se javlja u proljeće. Najmanje padavina se izluči tokom

1.000 i 1.700 mnv, javlja se planinska klima.¹⁴ Ova klima odlikuje naše područje Igmana i dijelova Bjelašnice. Kod planinske klime, generalno, srednja godišnja temperatura vazduha iznosi 4,5°C.

14 O. Zubčević, Geografija za srednju školu, 233.

MJESTA MJERENJA	MJESECI U GODINI												SREDNJA GOD. TEMP
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Hadžići	-1,8	0,6	4,3	8,6	13,2	15,9	17,8	17,1	14,0	9,5	4,6	-0,3	8,6
Igman -V.Polje	-3,4	-4,0	-1,0	3,6	9,1	12,8	15,0	14,0	10,6	6,3	1,9	-2,9	5,2
Bjelašnica -Opservatorija	-6,4	-6,5	-4,4	-1,2	3,8	7,2	9,5	9,6	6,8	2,8	-1,6	-4,9	1,2

Tabela br. 2: Srednje mjesečne i godišnje temperature u (u °C) – višegodišnji niz.

Prostorni plan KS, 15.

Zime su duge, snježne i hladne. Srednja mjesečna temperatura u januaru izno-

Bjelašnici je 85%, a na Igmanu 84%; srednja godišnja suma padavina na Bjelašnici je 967, a na Igmanu 1645 l/m². Padavine su snježne i dugo se zadržavaju. Na Igmanu, lokalitet Mrazišta, 1945. godine zabilježena je najniža temperatura - 41,8°C.¹⁵

MJESTA MJERENJA	MJESECI U GODINI												SUMA
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Hadžići	98	99	102	102	89	104	82	83	89	103	115	106	1.172
Igman V.Polje	150	97	147	105	122	121	104	103	94	125	206	271	1.645
Bjelašnica Opservatorija	59	53	50	56	78	105	88	89	100	113	102	74	976

Tabela br. 3: Srednja mjesečna i godišnja količina padavina (u mm) – višegodišnji niz.

Prostorni plan KS, 15.

si od - 3°C do - 4,7°C. Ljeta su svježija i kratko traju, a srednja mjesečna temperatura u junu kreće se od 15 °C do 20 °C. Godišnje kolebanje nije veliko. Osnovni meteorološki parametri za planinsko-alpski tip klime mjereni na stanicama Bjelašnice na 2067 mnv na području Igman - Veliko polje (1190 mnv) su: srednja godišnja temperatura 1,2 °C Bjelašnica i 5,2 °C Igman; apsolutna maksimalna temperatura na Bjelašnici je 24,0 °C, a na Igmanu je 32,1 °C; apsolutna minimalna temperatura na Bjelašnici je 29,2 °C, a na Igmanu je - 33,2 °C; srednja godišnja relativna vlažnost na

A, zapravo, najniža zabilježena temperatura u Bosni i Hercegovini je - 43,5 °C, izmjerena 24.1.1963. godine na Igmanu na Mrazištu.¹⁶ Viši dijelovi Bjelašnice, iznad 1700 mnv, dakle, imaju alpsku klimu koja se odlikuje vrlo dugim i hladnim zimama. Najmanje šest mjeseci je srednja mjesečna temperatura ispod 0°C. Najhladniji je januar sa srednjom mjesečnom temperaturom od - 6°C. Ljeta su kratka i hladna, gdje najtopliji mjesec ima srednju mjesečnu temperaturu 10°C. Prosječna godišnja temperatura je manja od 5°C. Padavine su izražene u svim godišnjim dobima. Bjelašnica predstavlja barijeru između južne sredozemne i sjeverne kontinentalne klime.

15 Prostorni plan Kantona Sarajevo za period 2003-2013. Sarajevo, Zavod za planiranje Kantona Sarajevo, 2006, 15.

16 O. Zubčević, Geografija za srednju školu, 234.

Ona se odlikuje jakim i čestim vjetrovima. Svakog mjeseca je 20 dana vjetrovito, a brzina vjetra je oko 10 m/s. Na Bjelašnici je postavljen i prvi Meteorološki opservatorij (1894. godine) na nadmorskoj visini od 2067 m. To je ujedno bila i prva visinska meteorološka stanica, ne samo u BiH nego i na Balkanskom poluostrvu. Na Bjelašnici sunce sija godišnje samo 1521 sati ili 4,2 h dnevno. Padavine u obliku snijega se javljaju u zimskom periodu i traju 215 dana.

Prosječna godišnja temperatura vazdu-

ski tip, klimat tundre ili ET¹⁷, koji se odnosi na područja viša od 2.000 m. nadmorske visine i više.

Kada govorimo o području koje pokriva općina Hadžići, može se reći da su padavine ravnomjerno raspoređene tokom čitave godine. Najviše padavina izluči se u novembru (113 mm), a najmanje u julu (78 mm).

Prosječna godišnja količina padavina je oko 1090 mm. Srednji broj kišnih dana kreće se od minimalnih šest dana u janua-

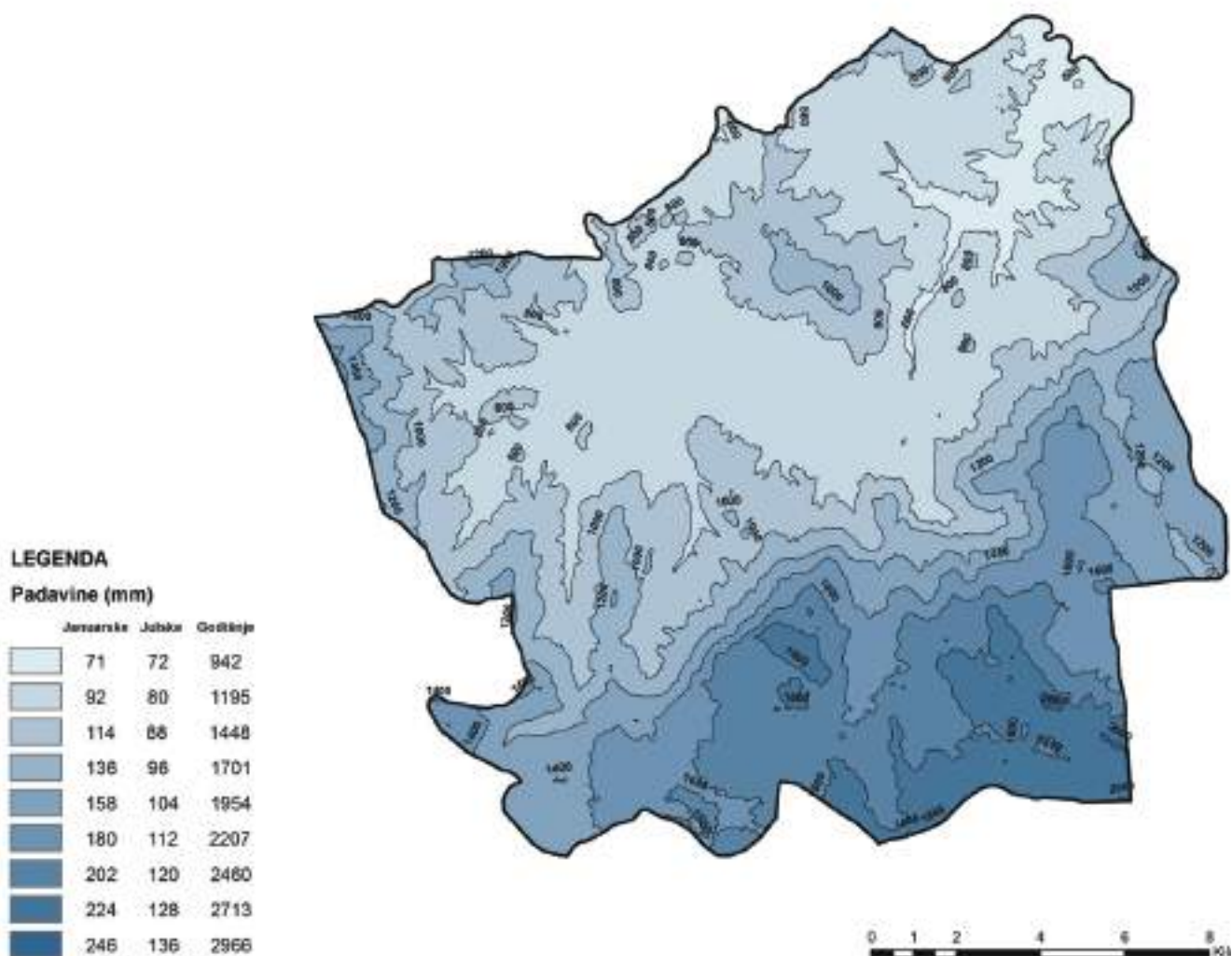
PARAMETAR	MJESECI U GODINI													GOD.	SUMA
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
Srednja temperatura (u °C)	-2,3	-1,1	3,8	9,0	13,4	17,2	18,9	18,7	15,1	9,8	5,5	0,7	9,1	9,1	
Srednja maksimalna temperatura (u °C)	2,1	5,6	11,1	16,6	21,3	25,1	27,8	28,1	24,1	16,9	10,3	4,8	16,2	28,1	
Srednja minimalna temperatura (u °C)	-7,0	-6,0	-1,0	3,6	7,7	10,6	12,1	11,3	6,4	4,5	1,4	-3,2	3,4	-4,3	
Količina padavina (u l/m ²)	72	77	66	70	99	85	71	68	85	116	124	104		1037	
Broj padavinskih dana	10,0	10,0	10,0	11,0	11,0	10,0	8,0	6,0	7,0	10,0	11,0	12,0	9,7	116	
Broj dana sa snijež. pokrivačem > 1 cm	20	17	10	2							2	9		60	
Broj dana sa snijež. pokrivačem > 10 cm	12	14	7	1							1	5		40	

Tabela br. 4: Srednje temperature i broj dana sa padavinama u Hadžićima 1982-1990.

Željko Majstorović, Čista rijeka Miljacka-Sliv Rijeke Zujevine, FHMZ BIH 2011.

ha kreće se oko 8,6°C. Najtopliji je juli sa prosječnom godišnjom temperaturom 17,8°C, a najhladniji januar sa prosječnom godišnjom temperaturom koja iznosi -1,8°. Prosječna godišnja količina padavina kreće se oko 930 mm u Hadžićima. Međutim, sa porastom nadmorske visine količina padavina se povećava tako da visoki katovi Bjelašnice i Igmana imaju 1245 mm padavina prosječno godišnje. Mr. Nusret Drešković, dodaje još jedan klimat-

ru do trinaest u junu, a više od deset kišnih dana imaju april, maj i juni. Hadžići imaju godišnje ukupno 111 kišnih dana. Kretanje relativne vlažnosti vazduha sasvim je suprotno promjenama temperature, ona se povećava kada ona opada, odnosno smanjuje kada - raste.

Karta br. 5: Hipsoidna područja padavina na području općine Hadžići.

S. Leka, *Prostorna osnova prostornog planiranja O.Hadžići*, 31.

dnevnom oblačnošću 20% u decembru iznosi 3,5, a srednji broj dana s prosječnom dnevnom oblačnošću 80% je - 11,8.

Najvedriji su juli i august sa prosječnom mjesečnom oblačnošću od 49%. Prosječan broj vedrih dana u augustu je sedam, a mutnih šest. Prosječna godišnja oblačnost iznosi 63%.

Trajanje sunčevog sjaja /insolacija/ u ovom prostoru godišnje iznosi 1500-1900 h (5-6 h dnevno). Mala insolacija posljedica je velike oblačnosti, naročito u zimskoj polovini godine.

Srednja mjesečna relativna vlažnost zraka najveća je u decembru 83 %, a najmanja u maju sa 66%. Prosječna relativna vlažnost vazduha iznosi 74 posto.

Srednji broj dana u kojima se pojavljuje mraz je 102. Jesenji mrazevi nastupaju u oktobru, a kasni proljetni traju sve do aprila, ali u tome može biti znatnih odstupanja. Jesen je toplija od proljeća.

Godišnji tok oblačnosti u izvjesnoj mjeri odgovara godišnjem toku raspodjele relativne vlažnosti. Najoblačniji je decembar, čija prosječna mjesečna oblačnost iznosi 79%. Prosječan broj dana sa prosječnom

MJESECI U GODINI	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	GODINE
Mutni dani u %	74	70	66	65	62	61	49	49	55	60	70	79	63
Mutni dani	16	14	13	11	9	8	6	6	8	16	14	19	133
Vedri dani	2	3	4	3	3	3	7	7	4	3	2	1	42

Tabela br. 5: Srednja mjesečna oblačnost u %, - u Hadžićima od 1982 – 1990.

Željko Majstorović, Čista rijeka Miljacka-Sliv Rijeke Zujevine, Sarajevo, FHMZ BIH 2011.

Vjetrovi su česta pojava, naročito u zimskoj polovini godine. Na pojavu, pravac i jačinu vjetrova utiču: raščlanjenost reljefa, pravac pružanja planinskih vijenaca, položaj i visina prijevoja. Oni nastaju kao posljedica visokog vazdušnog pritiska iznad srednje Evrope i niskog iznad Jadranskog

mora. Prodori polarnog maritimnog vazduha sa Atlantika, donose planinskom prostoru i ovoj regiji zimi vjetrovito vrijeme sa kišom. Tako da se na ovom prostoru javljaju vjetrovi različitih pravaca i intenziteta. Najčešće su vjetrovi iz sjevernog, sjevero-istočnog i južnog pravca.¹⁸

2.5. Hidrografske karakteristike općine Hadžići

Prema općim hidrografskim parametrima područje općine Hadžići ima relativno gustu riječnu mrežu kojoj pozitivno odgovaraju klimatski, orografski i geološki faktori. Rijeka Zujevina i njene pritoke su nivalno-pluvijalnog karaktera. Visoke katove glacijalnog reljefa karakterišu snježnice bez izvora, a u srednjem katu kraškog reljefa nalaze se izvori. Izvori nastaju na dodiru propustljivih stijena krečnjaka i manje propustljivih dolomita, kristalastih škriljaca i fliša. Jame, lednice-snjeznice, nalaze se na Krvavcu, Maksumića jami ispod Velike Plane (1853 m), Obradovića snježnici kod Krvavca, a na Krvavcu na visini od 1740 m nalaze se još dvije snježnice (Snježni do i Veliki lokvenjak).¹⁹ Pored puta Mehina Luka, na vrhu Hranisave, nalazi se Velika jama - snježnica, a oko Hranisave ih ima više, te ih stočari koriste

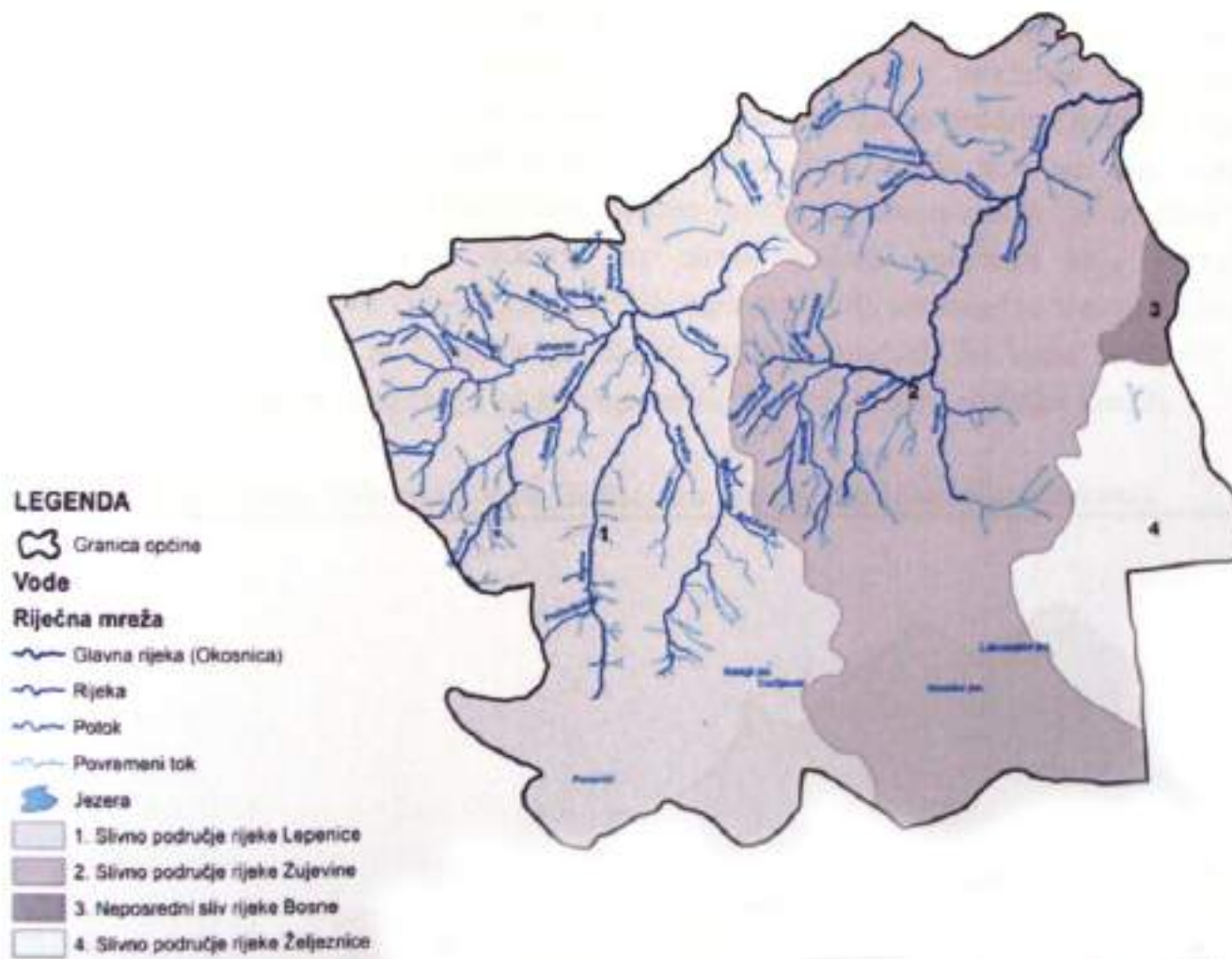
za piće i napajanje stoke. Na prostoru općine Hadžići u toku godine izluči se dovoljna količina padavina u obliku kiše i snijega. U proljeće se snijeg topi, a nivo vode u koritima rijeka se povećava i često plave okolni prostor.

Morfološki faktor veoma je povoljan za formiranje riječnih tokova. Zavisno od nagiba zemljišta, rijeke su orijentirane u dva pravca: od juga ka sjeveru i od jugozapada prema sjeveroistoku.

Najveći riječni tok ovog područja je rijeka Zujevina. Ona izvire ispod sjeverozapadnih obronaka Bjelašnice na izvoru zvanom Kradenik, na nadmorskoj visini 1140 m. Njene desne pritoke su Ljubovački potok, Krupa i Žunovnica, a lijeve pritoke su Pazarički potok i Vihrica.

18 Dika Aladžuz, *Geografski prikaz Općine Hadžići*, (rukopis diplomskog rada), Sarajevo, Prirodno - matematički fakultet, 2011, 17.

19 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman- planine XIV Zimske olimpijade*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 23.

Karta br. 6: Hidrografska karta Hadžića.

S. Đug, *Prirodna baština KS*, 77. (grafička obrada: S. Leka).

Zujevina u gornjem toku protječe kroz lijepu prirodu podnožja Bjelašnice, između brežuljaka, preko livada, kroz šumice kao kakav zalutali putnik tražeći bolji prolaz. Ona u svom gornjem toku vrši erozioni rad i potkopava obale, pravi meandre, obilazi stabla, pravi udubljenja i proširenja svoga korita.

U srednjem toku od Hadžića ka Blažuju, širi se i često mijenja svoje pješčano korito. Na tom dijelu, nakon njene vijekovne akumulacije, nastale su aluvijalne ravni Garovačko i Gurovića polje. Zujevina, od izvorišta do ušća u rijeku Bosnu kod mjesta

Osijek, je duga oko 20 kilometara. Prijevoj Osenik koji razdvaja pazaričku od tarčinske kotline, predstavlja razvođe između sliva Zujevine i Lepenice.

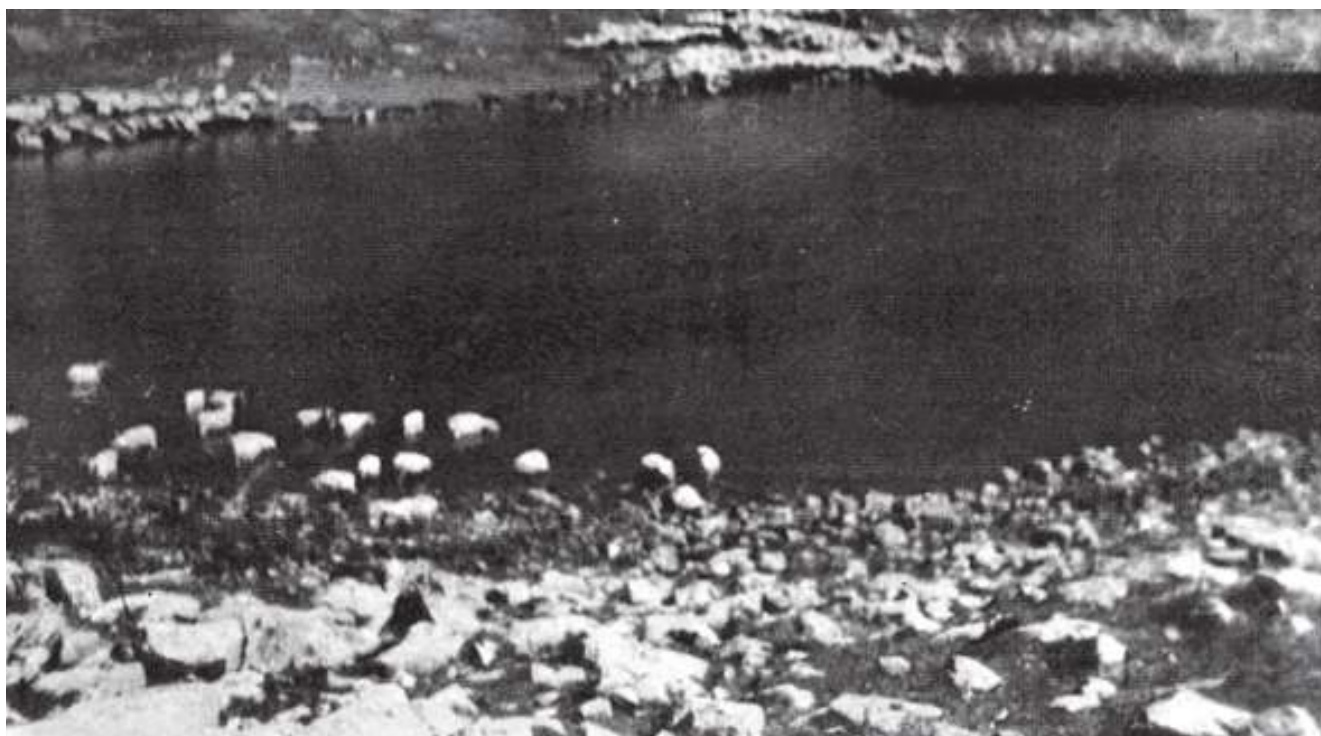
Rijeke tarčinske kotline su: Bioča, Korča i Kalašnica, čija su izvorišta u podnožju Bjelašnice i Ivan-planine. Sa istočne strane iz pravca Osenika teče rječica Mlavica koja se u Tarčinu sastaje sa rijekama Korčom, Biočom i Kalašnicom i tako nastaje Bijela rijeka. Bijela rijeka teče u pravcu sjevera kroz kanjon Tuhelj, a sa zapadnog dijela planine Bitovinje teče Crna rijeka koja se u Tuhelju i Sastavcima sastaje s Bijelom rijekom i čine rijeku Lepenicu. Interesantno je da u kanjonu Tuhelja ima izvora sa relativno toplom vodom, a u Resniku se nalazi izvor koji ima kiselkast okus.

Slika br. 7: Izgled onečišćene rijeke Bijela preplavljene pjenom nepoznatog sadržaja.

Foto: V. Aladžuz, 1.8.2010.

Kao većina planina u BiH, tako i Bjelašnica raspolaže sa značajnim brojem planinskih jezera. Ona koja gravitiraju teritoriji općine Hadžići su: Lokavsko jezero i Kalajli jezero. Lokavsko jezero je smješteno ispod visa Vlahinje. Ono ima oblik elipse, promjera do 60 m, a u vrijeme proljetnog otapanja snijega njegova veličina se poveća na 100 m do 120 m. Najveća njegova dubina je oko jednog metra. Sa svih strana je obraslo šašom i drugim sitnim raslinjem. Stočari to jezero nazivaju „jezero bez dna“ i o njemu pričaju razne legende. Služi za napajanje stoke lokalnih stočara.

Slika br. 8: Lokavsko jezero u proljeće.

GZM BiH, 1932. tab. X. sl. 5. Foto: J. Popović, 1932.

Kalajli jezero se nalazi kod Opančaka u sjeverozapadnom dijelu planine. Prema pričanju stočara, jezero je duboko i stalno ima vode. Lokava ima na više mjesta, koje brzo presuše u ljetno doba. Močvare i bare nisu karakteristika našeg područja, ali ćemo spomenuti dvije koje su prema našem mišljenju u toj kategoriji. Jedna od njih se nalazi u selu Smucka, smještena između potoka Jehovac i Kalešnica. Ova močvara iz eutrofne polahko prelazi u mezotrofnu močvaru, nizinska je i obrasla visokom travom (šaš, rogoz). Na rubovima i u središnjem dijelu raste visoko drveće.

Na području Suhodola, u mjestu koje se zove Ponor, nakon proljetnog topljenja snijega i proljetnih kiša dolina se napuni vodom i napravi se malo jezero. Iz ovog jezerceta voda ponire i jezero nestaje za mjesec dana.

Bare su izražene na lokalitetima Luka, Pazarića, Grivića za koje su karakteristična barska vegetacija i barski životinjski svijet.

3. BIOLOŠKI DIVERZITET OPĆINE HADŽIĆI

3.1. Biljni svijet (flora)

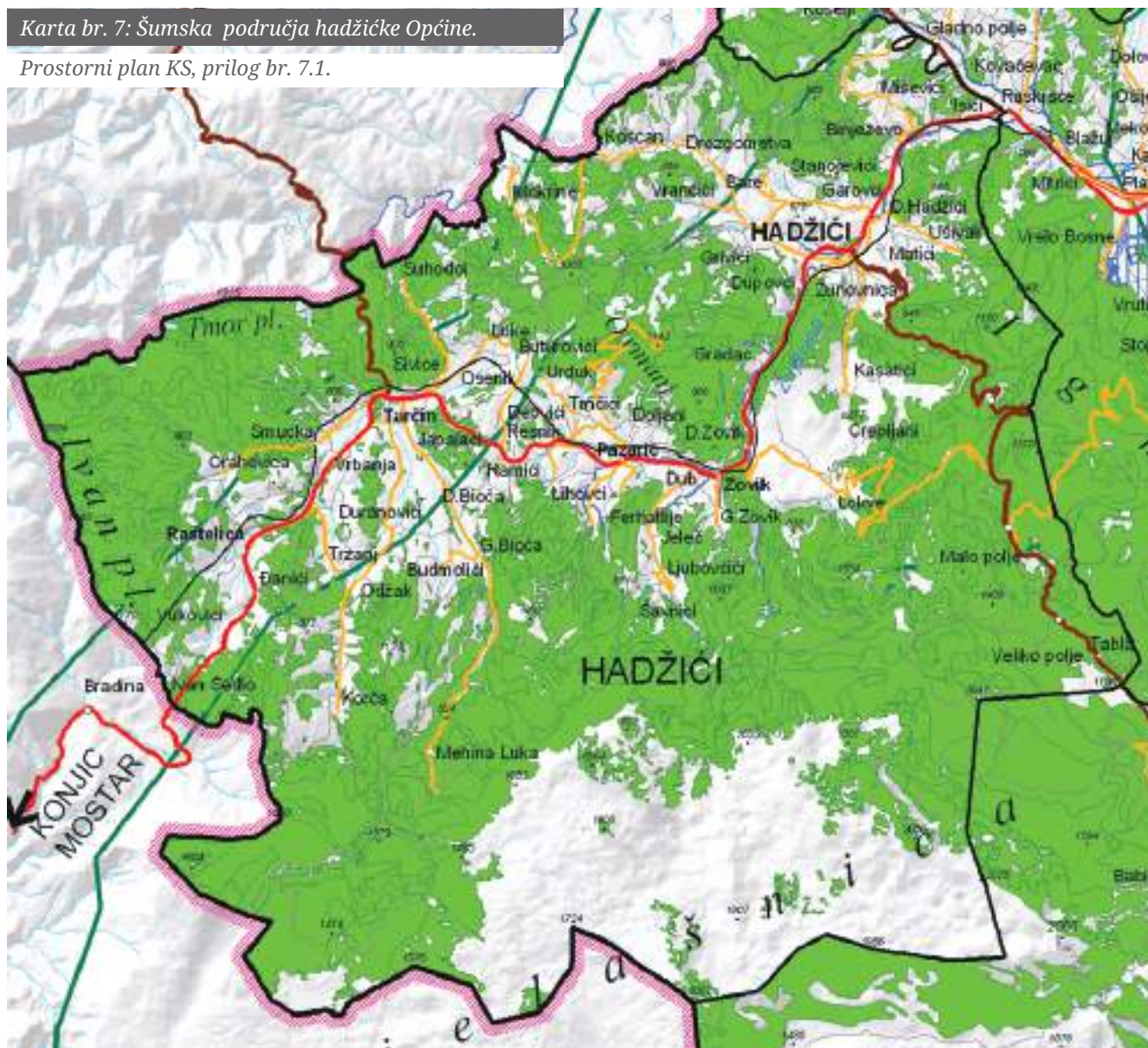
Živi svijet flore i faune na području Hadžića sastoji se od većeg broja ekosistema u užem smislu. Primarni ekosistemi ovog područja su šume, koje se u zavisno-

sti od nadmorske visine i klime javljaju u odgovarajućim visinskim pojasevima kao klimatogeni pojasevi ekosistema.

Šumski ekosistemi sa crnom johom

Karta br. 7: Šumska područja hadžičke Općine.

Prostorni plan KS, prilog br. 7.1.

(*Alnus glutinos*), hrastom lužnjakom i običnim grabom (*Carpinus betulus*) pokrivaju najniže dijelove pored Zujevine, na lokalitetu od Blažuja do Hadžića.

Najniži pojas podnožja planina Igmana i Bjelašnice prekrivaju šikaraste listopadne šume hrasta kitnjaka i običnog graba. Od drveća najčešće su prisutni: hrast kitnjak, hrast medunac, obični i crni grab, crni jasen, glog, crna bazga, ruj i dr. Iznad najvećeg hrastovo-grabovog pojasa diže se snažan pojas bukve koji se na Bjelašnici dijeli na tri dijela:

- pojas brdske bukove šume
- pojas bukve i jele i
- pojas predplaninske bukove šume.

Na sjevernim padinama Bjelašnice nalazi se pojas bukove šume na lokalitetu od Zovika i Ljubovčića do mjesta Bor (1098 m). Bukove šume ima i na zapadnim padinama Bjelašnice i to na Preslici i korčanskoj Bjelašnici.

Na Velikom polju (1190 mnv -1214 mnv) nalazi se lokalitet Mrazište gdje je zabilježena najniža temperatura od -42°C. Zbog toga je na ovom lokalitetu zastupljena isključivo četinarska šuma. Idući prema vrhu Bjelašnice temperatura se povećava, a iznad četinarara je pojas bukove šume. Ta šumska inverzija prilagođena je inverziji temperature. Mješovite šume se prostiru iznad pojasa bukovine, a čine ga bukovo-jelove šume. Zastupljene su od Ravnog dola preko Trešnjeva brda do Poloma, a prate ih i šume javora, brijesta i jasena.

*Četinarske šume (smrča, jela i bor) zastupljene su na visoravnima Igmana na lokalitetu Velikog i Malog polja, te na sjevernim padinama Bjelašnice ispod Vlahinje, Hranisave pa do Šavnika i Pratače, Korčanske Bjelašnice i Babinog dola. Predplaninska bukova šuma ima rijetka stabla (*Fagetum Subaalpinum*), na Bjelašnici do 1789*

mnv, a dalje prelaze u klekovinu. Pojas klekovog bora pruža se na nadmorskoj visini od 1700 m - 1900 m.²⁰

Planinske rudine-pašnjaci, prostiru se iznad granice šuma i pokrivaju velike površine najvećih vrhova Bjelašnice.

*Endemska vrsta koja se nalazi na evropskoj crvenoj listi ugroženih biljaka je munika - *Pinus heldreichii*. Njena rasprostranjenost je vezana za sjeverne hercegovačke planine, a njeno najsjevernije nalazište je na prostoru pod najvišim vrhom Hranisave.²¹*

Slika br. 9: Stablo munike, endemske biljne vrste.

<http://www.panoramio.com/photo/26246762>, (1.7.2013.)

20 U. Dunjić, *Hadžići u Prošlosti*, 12.

21 S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 143.

Još jedna vrlo rijetka, ne može se klasificirati kao endemska, biljna vrsta je interesantna za naše područje. Riječ je o crnogoričnom drvetu tisa koje je u narodu veoma poznato.

Slika br. 10: Stablo tise u selu Ljubovčići.

Foto: H. Hujic, 2010.

Neki ljudi vjeruju u tajnu moć ovog drveta, pa komadiće tise u vidu različitih oblika nakita čuvaju u kući kao zaštitu od uroka, nesreće, bolesti i sl. Njeno drvo je veoma rijetko i nikada se ne nalazi u skupinama. Može dostići starost i više od 500 godina, a debljinu do 80 cm. Dr. Pavle Fukarek je zbog njene specifičnosti uradio studiju u kojoj je između velikog broja njenih individualnih nalazišta na području BiH spomenuo i nalazište iza vrela Ljubovčići kod Pazarića. Ovo nalazište se našlo na popisu herbarskih sadržaja u Zemaljskom

muzeju BiH što upućuje na zaključak da su njeni uzorci uzimani i nošeni na laboratorijska istraživanja u ovoj instituciji.²² Tisa koja još postoji u avliji rahmetli Kasima Bajrića je stara oko 382 godine.²³

Na Bjelašnici su se do danas sačuvale neke vrste planinskih endemskih biljaka (glacijalni relikti) čije porijeklo vodi još iz ledenog doba. Puzave grmiće drijasa i planinske vrbe možemo naći na Krvavcu priljubljene svojim puzajućim tijelom uz tlo. Na taj način su prekrili čitave i usamljene plohe planinskih predjela. Staništa drijasa su vezana za glečerske tragove koje je ustanovio dr. Tvrtko Kanaet. Na Krvavcu, iznad 1700 mnm se nalaze rijetka staništa skakavca (*Comphoxeras sibiricus*), koji je također fosilni diluvijalni relikat na Balkanskom poluotoku.²⁴

Dr. Fukarek u svom drugom dijelu navodi tri veoma značajne reliktnne biljne vrste koje se mogu naći na području Bjelašnice, ne navodeći tačne lokalitete niti narodne nazive za to bilje. Vrijedno ih je spomenuti radi onih koji će se možda zainteresovati za njih: *Linum copisatum*, *Armeria* sp. i *Saxifraga prenja* i *Cerastium moesacum*.²⁵

Crtež br. 1: *Linum copisatum* reliktna biljka Bjelašnice.

[https://www.google.com/search?q=Linum+capitatum&site=\(22.9.2013.\)](https://www.google.com/search?q=Linum+capitatum&site=(22.9.2013.)) crtež dr. Kir. Schult 1914

22 P. Fukarek, *Tisa (taxus baccata l) njena nalazišta u BiH i njihova zaštita*. Zagreb, 1934, 270-271. (<http://www.fmksa.com/download/zs/1957/16-1957.pdf>, (27.1.2013.))

23 H. Hujic, *Historijska dimenzija općine Hadžići*. Hadžići, BZK „Preporod“, 2012, 198.

24 Lj. J. Mihić, 106-107.

25 P. Fukarek, *Prirodne rijetkosti u NR BiH i njihova zaštita*. Zagreb, 1954, 43-45. (www.fmksa.com/download/zs/1954/4-1954, (27.1.2013.))

Crni (igmanski) poskok je endemska vrsta zmije čiji se primjerci mogu naći samo na području Igmana. Kao endemske i zaštićene vrste životinja kojih ima na Igmanu, nalaze se i snježna voluharica i sibirski skakavac. Sibirskog skakavca ima još na Kopaoniku.²⁶

Vegetacioni pokrivač Igmana i Bjelašnice obiluje velikim brojem pašnjaka. U vrijeme Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije država je imala poseban resor u odgovarajućem ministarstvu koji se je bavio šumama i pašnjacima. Na taj način je veliki dio Bjelašnice držan pod državnom kontrolom ispaše. O tome svjedoči natpis na još uvijek vidljivom koritu česme u mjestu Konak blizu Sitnika.

Visoke bukove šume sežu do 1200 mnv, a iznad su četinari do 1600 metara nadmorske visine. Potom dolaze planinski pašnjaci, suvati i goleti koji sežu do 1800 mnv, a iznad toga pojasa su rijetke trave i klekovina bora. Na Igmanu i Bjelašnici ima više endemičnih biljaka, raznih vrsta. ...*Neke od planinskih biljaka su se sačuvale još iz ledenog doba...Na Bjelašnici imamo puzave grmiće drijasa i planinsku vrbu...Tako oko snježnica na Krvavcu (2062 m) raste Dryas octapetala...*²⁷

Iz ove skupine treba navesti malinu (Rubus idaeus), divlje ruže (Rosa sp.), žuti kantarion (Hypericum perforatum), crveni kantarion (Centaurium umbellatum), macina trava ili odoljen (Valerijana officinalis), razne vrste metvice ili nane (Mentha sp.), ivica (Ajuga reptans), dobričica (Glechoma montanum), krušina (Frangula alnus), balkanska krušina (Rhamnus fallax), velebilje (Atropa belladonna), naprstak (Digitalis cp.), kiprovina (Epilobium angustifolium), origan (Origanum vulgare), suručica (Filipendula ulmaria), šumska jagoda (Fragaria vesca), zlatica (Solidago virga aurea), gospodin plašt (Alchemilla sp.), srča-

*nik (Polygonum bistorta), trava od srdobolje (Potentilla erecta), lincura (Gentiana symphiandra), i mnoge druge.*²⁸

Ljekovite biljke svojom raznolikošću i širokim spektrom sirovina nude značajne mogućnosti za razvoj i proizvodnju fitofarmaka.

Slika br. 11: Endemska biljka, Lincura.

S. Đug, Prirodna baština KS, 94.

Zahvaljujući geografskim i klimatskim prilikama na području općine Hadžići raste i veliki broj medonosnih vrsta biljaka. Mada je među njima relativno mali broj, prisutne su brojne vrste koje dolaze u obzir kao pčelinja paša.

Vegetaciju područja Kantona Sarajevo, a samim tim i općine Hadžići, čine sve biljne zajednice (fitocenoze) koje su rasprostranjene na ovom području.

Ne postoje precizni podaci, ali se na osnovu rezultata dosadašnjih istraživanja može procijeniti da na području Kantona Sarajevo postoji oko 300 osnovnih fitocenoloških jedinica (asocijacija) raspoređenih u oko 80 vegetacijskih sveza, 50 redova i oko 30 klasa.

26 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 134.

27 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 107

28 S. Đug i drugi, *Prirodna baština KS*, 94.

Ovi podaci ukazuju na izuzetno visok stupanj bogatstva i raznolikosti biljnog svijeta na ovom području.²⁹

Teško je iz ovoga podatka izvesti podatke o broju asocijacija, redova i klasa biljnog svijeta na području općine Hadžići, ali je pretpostaviti da ono, zbog svog položaja, geomorfološke strukture i klime, značajno učestvuje u ukupnom ekosistemu Kantona Sarajevo.

Veliki broj biljnih vrsta i njihovih zajednica, rasprostranjenih na području sarajevske regije su endemične za Bosnu i Hercegovinu, kao što su *Lilium bosniacum*, *Crepis bosniaca*, *Iris bosniaca*, *Orchis bo-*

sniaca, *Viola elegantula*, *Gentijana dinarica*, *Knautia sarajevoensis*, *Silene sendtneri*, *Pancicia serbica*, i mnoge druge.

Endemične vrste su, primarno, vezane sa svojim nalazištima za planinska područja u čemu općina Hadžići prednjači. Područje Lokavskog jezera predstavlja značajno nalazište lincure (*Gentiana symphiandra*), dok drugih vrsta endemskog bilja ima na drugim područjima Općine. Posebno mjesto zauzimaju nalazišta brusnice i borovnice označenih kao veoma ljekovito bilje koje egzistiraju u područjima sa veoma kratkim vremenskim periodom vegetacije.

3.2. Životinjski svijet (fauna)

Hadžići su jedna od najbogatijih općina u Bosni i Hercegovini kada je riječ o divljači, različitim ptičijim vrstama i ribama. Visoka i niska divljač zauzimaju prvo mjesto po svom izobilju. Jednim dijelom rezervata divljači upravlja KJP „Sarajevo - šume“ d.o.o. Sarajevo, a drugim dijelom Lovačko društvo „Bjelašnica Hadžići“. Ova područja su bogata smeđim medvjedom, vukom, srnećom divljači, zecom, divljom svinjom, tetrijebom, lisicom, kunom, jazavcem i divljom mačkom. U klekovim šumama su pogodna staništa našle i divokoze. Posljednjih godina povećava se broj vukova u visokim dijelovima Igmana i Bješašnice. Ponekad se spuštaju i do samih naselja, kao u februaru 2012. godine kada ih je, zbog visokog snijega, potraga za hranom dovela u naselje Žunovnica. To je godina kada je zabilježen najviši snijeg od kada se mjere padavine. Njegova visina je u urbanim područjima dostizala 130 – 150 cm. Nažalost, ne posvećuje se velika pažnja obnavljanju životinjskog fonda u šumama putem planskog uzgoja, pa je on svake godine sve manji.

Kad je u pitanju riječna fauna, treba reći da u gornjim tokovima Zujevine,

Slika br. 12: Snježna voluharica, stanovnik Bjelašnice

www.naturfoto.cz/savci/selmy.html,
(mart 2013, foto Moliš Andrea)

Lepenice, Bijele i Crne rijeke i njihovim pritokama žive samo ribe pastrmke, a u donjim tokovima ima još i mladice, lipljena, klenova, sapaće, krkušice i dr. Ribolovno područje hadžićke općine je pod kontrolom i upravom Ribolovnog društva Hadžići.

Od ptičijih vrsta bih izdvojio, zbog njegove specifičnosti i ugroženosti, tetrije-

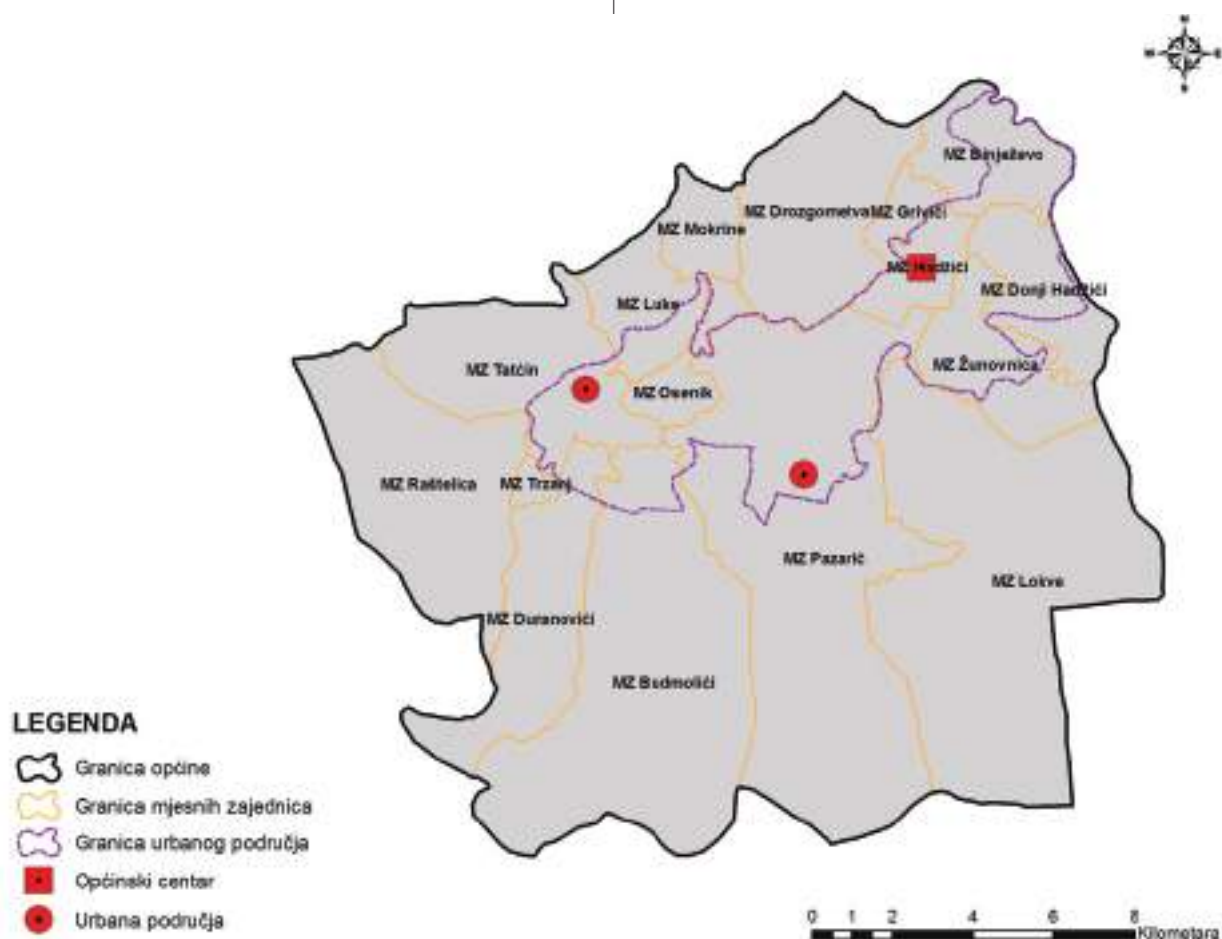
ba glugaća, koji svoja staništa ima u predjelima Bjelašnice i Igmana. Fazani su, kao ptičija vrsta, pokušavani vještački da se nastane na području općine Hadžići, ali ih je ostao mali broj. Ostale vrste ptica su zastupljene na čitavom području. Vrste koje

su primjerene ovom podneblju su: divlje patke, zeba, sova, ćuk, prepelica, kukavica, djetlić, crna žuna, zelena žuna, laste, crni kos, crvendać, sjenica, vrabac, češljugar i sl.

4. STANOVNIŠTVO

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine općina Hadžići je imala 24.200 stanovnika sa prosječnom gustoćom naseljenosti od 89 stanovnika/km². Općina Hadžići ima 17 mjesnih zajednica grupisanih u tri regije.

Žunovnica 324 stan./km², Grivići 322 stan./km², itd. Najmanja naseljenosti je u MZ Lokve sa 11 stan./km², što je rezultat velike teritorije mjesne zajednice i koncentracije gradnje na mali lokalitet. Općina Hadžići je 1991. godine imala 62 naselja. Raspored

Karta br. 8: Mjesne zajednice općine Hadžići.

Općina Hadžići, Služba za razvoj, 2011. (Grafička obrada: Leka S.)

Gustina naseljenosti po popisu 1991. godine bila je najveća u MZ Hadžići sa 844 stan./km², slijede je Trzanj za 455 stan./km²,

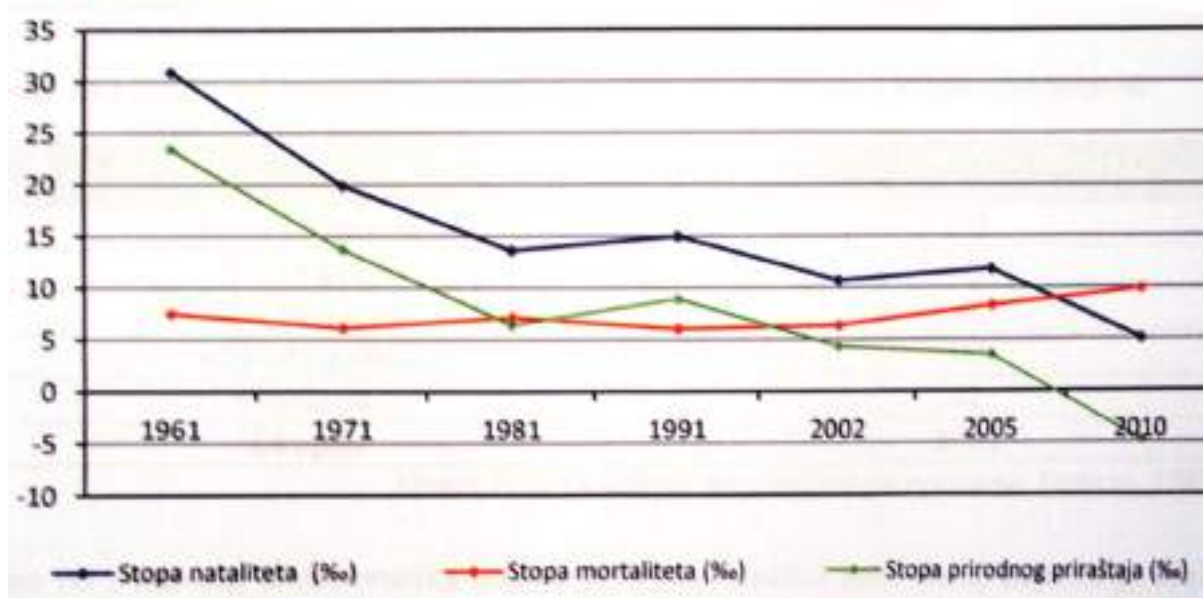
naselja je odražavao historijsko naslijeđe, tradiciju i potrebu vezanosti ljudi za selo. Danas je situacija nešto drugačija. Zabrinjavajući je pokazatelj koji govori o prirodnom kretanju stanovništva na području općine Hadžići u posljednjih 50 godina.

Godina	Stopa nataliteta u %	Stopa mortaliteta u %	Stopa prirodnog priraštaja u %
1961	30,9	7,5	23,4
1971	19,9	6,2	13,7
1981	13,6	7,2	6,4
1991	15,0	6,1	8,9
2002	10,7	6,4	4,3
2005	11,8	8,3	3,5
2010	5,1	9,9	-4,8

Tabela br. 6: Prirodno kretanje broja stanovnika u općini Hadžići od 1948-2010. godine.

Statistički godišnjak R BiH za navedene godine, Sarajevo 1992 i FZS, KS u brojkama, Sarajevo 2010. Obradio: S. Leka.

Kao što se vidi, stopa prirodnog priraštaja na području općine Hadžići je sa 23,4% u 2010. godini doživjela inverziju i došlo je do veće stope mortaliteta od stope nataliteta. Nastavak ovakvog trenda bi imao nesagledive posljedice za budućnost ovog kraja i države BiH.

Grafikon br 1: Prirodno kretanje stanovnika u općini Hadžići 1948-1992.

S. Leka, Prostorna osnova prostornog planiranja Općine Hadžići, 53.

II

PREHISTORIJSKO DOBA BOSNE I HERCEGOVINE

O historiji Bosne i Hercegovine, porijeklu njenog naroda, njenom nazivu i identitetu, akademik Muhamed Filipović na veoma sažet i jasan način kaže:

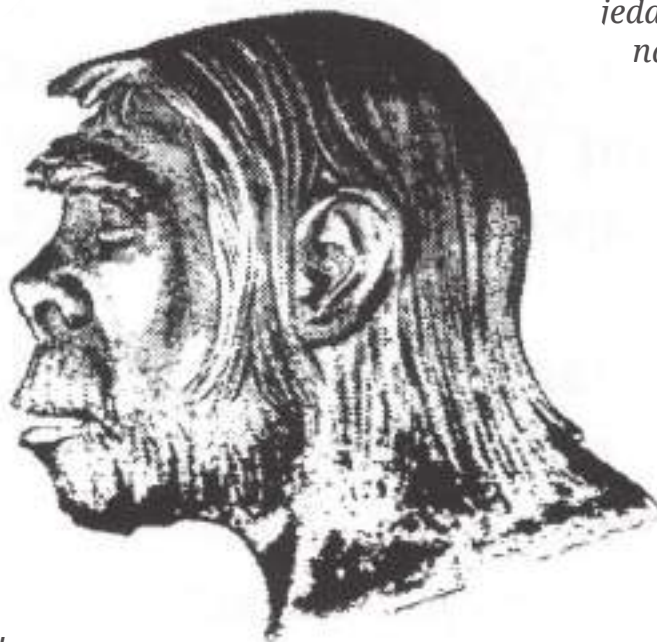
*Bilo, međutim, kako bilo, i bez obzira na to da li je rijeka Bosna dala ime zemlji Bosni, ili je zemlja Bosna dala ime istoimenoj rijeci, ili je neko slovensko pleme, doselivši se na taj prostor, dalo ime i zemlji i rijeci pa zatim državi, koju je na zemlji oko te rijeke stvorilo, ili je neka uraloaltaska riječ postala naša domaća riječ od najvećeg značenja, u povijesti ostaje zasvjedočeno ime Bosna, kao ime za jednu rijeku, za jednu zemlju, koja je oko te rijeke formirana i za jednu istoimenu državu, još od 9. stoljeća naše ere. Značajno je da se, od tada do danas, ova tri imena nisu promijenila, osim što su zemlja i država dale ime narodu koji u njoj živi i koji se počeo nazivati Bošnjani, da bi se kasnije imenovao Bošnjaci ili Bosanci. Bili su to od početka ljudi istog identiteta, a različitih vjera, koje je ujedinjavala ista sudbina, zajednički prostor i borba za opstanak...*³⁰

Najstarije tragove prisustva ljudi u Bosni i Hercegovini predstavljaju nalazišta s kulturom moustèriena... Nosilac moustèriena bio je neandertalski čovjek koji je i ina-

*če svojom brojnošću i kulturom dao pečat evropskom kontinentu u riss-würmskom međuledenom i ranom würmskom dobu.*³¹

Paleolitska staništa moustèriena izražena su u panonskom dijelu Bosne.³² Epohu moustèriena u sjevernoj Bosni moguće je samo okvirno datirati u vrijeme od 50.000-35.000 godina prije sadašnjosti a to znači od početka četvrtog ledenog doba do u prvu fazu würm II stadijala.³³ Jedno od najbogatijih paleolitskih nalazišta je pećina Badanj kod Stoca u Hercegovini koja sa svojom kulturom datira u vrijeme od 35.000 godina p.n.e.

*Najstariji spomena vrijedan nalaz iz vremena moustèriena pripada Velikoj Gradini u Varvari na vrelu Rame koji pripada periodu između 125.000 i 60.000 g.p.n.e. Naknadna arheološka istraživanja nisu potvrdila ovu pretpostavku.*³⁴

Crtež br 2: Izgled prvih stanovnika Bosne i Hercegovine (paleolitski čovjek).

E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*, 10.

30 M. Filipović, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo, 1997, 1.

31 A. Benac, i drugi, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 14.

32 Danilovići i Grabovac brdo u Podunavlju, na Kadru u Gornjem Svilaju kod Odžaka, Kamenu kod ušća Usore, Maloj Gradini u Kulašima, Markovcu u Detlaku kod Dervente, Velikom Majdanu kod Tešnja, Visokom brdu u Lupljanici, Zobištu u Detlaku, Krčevine u Maloj Brijesnici kod Gračanice, te mjestu Pećine u Glamočanima kod Banja Luke. (*Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 14.)

33 *Kulturna istorija BiH*, 16.

34 *Kulturna istorija BiH*, 16.

Jedno od najstarijih prahistorijskih nalazišta koja svjedoče o životu u Bosni i Hercegovini predstavlja pećina „Kuvija“ na sjeverozapadnim padinama Bjelašnice na području općine Hadžići, a koja datira još iz vremena pleistocena.

Negdje oko 5.000 godine p.n.e. u Evropi se završava stabilizacija umjerene klime. Dolazi tzv. Atlantski klimatski optimum, u kojem su sazreli uslovi za novi način života. Destruktivnu lovačku privredu zamjenila je proizvođačka zemljoradnja, a važnu ulogu u ekonomici neolitskog svijeta igrala je i stočarska proizvodnja.³⁵

To je za rezultat imalo trajnije naseljavanje nekih područja i stvaranje „sela“ u kojima se živjelo dosta organizovano. U zajednici se javlja kvalitetnija izrada alatki i počinje proizvodnja keramičkog posuđa i drugih predmeta od gline. Jedno od najznačajnijih nalazišta neolitske kulture u Bosni i Hercegovini pa i čitavom zapadnom Balkanu je neolitsko naselje Butmir kod Ilidže. Do ostataka butmirskog naselja je došlo prilikom zemljanih radova u pripremi za gradnju poljoprivrednog dobra krajem XIX vijeka. Arheološko istraživanje ovog naselja je počelo 1893. godine i dalo impozantne rezultate. Butmir je u to vrijeme dostigao takvu naučnu popularnost da se on smatrao najstarijim slojem ilirske etničke grupacije.³⁶ Međutim, najnovija arheološka istraživanja su pokazala da je Butmir samo dio jedne veće neolitske grupe i da je ova grupa, opet, dio vrlo raznolikog neolitskog društva u Bosni Hercegovini.³⁷ Butmirski neolitski narod je, prema arheološkim nalazima, bio veoma vješt u izradi kvalitetnog zemljanog posuđa jedinstvenih oblika i ukrasa. Posebno su poznati po izradi ljudskih figura na osnovu kojih se može izvesti zaključak da su ovim prostorom prolazile različite rase naroda.

Slika br.13: Paleolitske alatke od kamena iz sjeverne Bosne.

Kulturna istorija BiH, 15

Slika br. 14: Ukrašene keramičke posude u ilirskom gradu Butmiru.

Monografija „Ilidža“, 192.

35 Kulturna istorija BiH, 29.

36 Kulturna istorija BiH, 32.

37 Kulturna istorija BiH, 29.

Slika br. 15: Keramičke ljudske glave u ilirskom gradu Butmiru.

Monografija "Iliđa", 104.

Slika br. 16: Ulomci keramičkog posuđa u ilirskom gradu Butmiru.

Monografija "Iliđa", 115.

Butmirska neolitska grupa je nastala na kraju srednjeg neolitskog doba, ali njen razvoj pada u mlađi neolit, kada je ona postala dominantna. U okvir butmirske grupe spadaju naselja u Kraljevinama kod Novog Šehera u Obrima II kod Kaknja, Nebo blizu Karahodža kod Travnika, Crkvine kod Turbeta, Okolište u Donjim Moštarama kod Visokog, i na Brdu u Kiseljaku.³⁸

Sva naselja butmirske pa i kakanjske grupe su bila podignuta na obalama rijeke Bosne, Lašve, Trstionice i Bile. Stanice u Crkvini i Kiseljaku su sagrađene na istaknutim brežuljcima koji su dominirali tim područjem.³⁹ Prvobitna naselja su bila zemuničkog tipa na što upućuje činjenica da je na području Butmira otkriveno 90 jama koje nedvosmisleno ukazuju na to. One su bile grupisane u nekoliko grupa pa se stiče utisak da su na tom području živjele različite društvene skupine: možda rodovske zajednice.⁴⁰ Kasnije se počelo sa gradnjom nadzemnih kuća o čemu najznačajnije podatke daju nalazi u Obrima II kod Visokog.

Nadzemni objekti su pokazali niz prednosti u odnosu na zemuničku gradnju što je doprinijelo da je ta vrsta gradnje vrlo brzo zahvatila sva naseljena područja.

Kuće su bile četvrtastog oblika sa jednom prostorijom. Izuzetak su činile kuće sa dvije prostorije, a to je spadalo u „klasične“ faze razvoja. Kuće su se gradile u nizovima sa ostavljenim prolazima između njih do dva metra širine a ponegdje je bilo i veće proširenje kao mali trg. Dimenzije kuća su se kretale do 8,60 x 4,20 m. Zidove je činila drvena konstrukcija ispunjena prepletom oblijepljenim slojem ilovače ili gline. Širina zidova se kretala od 15 do 40 cm. Pojavom dvodjelnih kuća javile su se i prve zidane peći, sobe sa patosom od dasaka i raznom kućnom opremom.⁴¹

Pored butmirske neolitske grupe, na području Bosne i Hercegovine nalazile su se i druge neolitske grupe i naselja, od kojih izdvajamo Lisičiće kod Konjica koje je dalo dokaze neprocjenjive vrijednosti o životu tog doba.

38 *Kulturna istorija BiH*, 50.

39 *Kulturna istorija BiH*, 50.

40 *Kulturna istorija BiH*, 51.

41 *Kulturna istorija BiH*, 52.

Hadžićko područje se nalazilo između ove dvije neolitske grupacije, što je moglo imati direktan utjecaj za nastanak ilirskog naselja na Oštriku i Gradcu kod Zabrđa u Lepenici, te Gradini kod Mrtvanja blizu Pazarića. Hadžićko područje je i u to vrijeme bilo nezaobilazan prirodni migracioni koridor između sjevera i juga Ilirika.

Revolucionarna otkrića bakra, a kasnije i njegove legure bronzne, donijeli su preokret u ratovanju i kulturi života uopće. To vrijeme obuhvaća period 1600-1800 godina p.n.e.

Dominaciju su stjecale društvene grupacije koje su raspolagale ovim metalima i bile naoružani oružjem pravljenim od njega. U tom migracionom dobu, došlo je do naseljavanja do tada nenaseljenih planinskih područja koja su bila pogodna za bavljenje stočarstvom. Život se organizovao u naseljima gradinskog tipa sa objektima od trajnog fortifikacijskog materijala, mada je još uvijek bilo i objekata bez takvog materijala. U bronzano doba se počinje stvarati višak proizvoda, počinje snažnija trgovina, izdvajaju se i vojno jačaju imućniji čime stižu utjecaj u zajednici. Najstarija nalazišta kulture iz bronzanog doba u BiH su Zecovi kod Prijedora, područje Tuzle, Varvara na izvoru Rame, Glasinac, Debelo brdo kod Sarajeva i Alihodže kod Bile.⁴²

Otkrivanje željeza je značajno unaprijedilo rudarstvo i metalurgiju, ojačalo trgovinu i donijelo promjene u načinu života ljudi tog vremena. To je vrijeme ekonomskog, kulturnog i političkog poleta. U II i I vijeku p.n.e. se izdvojio vladajući sloj rodovske aristokracije. *Ovaj proces moguće je dosta dobro pratiti po nalazima iz grobova na Glasincu i u susjednim krajevima južno i istočno od Glasinca.⁴³* Ekonomsko jačanje, brojčano povećanje i modernije oružje je dovelo do međusobnih sukoba rodovskih zajednica koje su u VI

i V vijeku p.n.e. stvarale plemenske saveze i na taj način širile teritorije i uvećavale svoju moć na širem području. Kao primjer se navodi Glasinac.⁴⁴ Za hadžićko područje nema interesantnih saznanja vezanih za ovaj period, osim već spomenutog gradinskog naselja na Oštriku, koje je po svojoj veličini predstavljalo jedno od najvećih u području srednje Bosne.

Koncem III i početkom II milenija st.e. došlo je do velikih etničkih pomjeranja koja su zahvatila široki euroazijski prostor. To se odrazilo i na područje današnje Bosne i Hercegovine. Brojne zajednice koje su do tada naseljavale prostrane euroazijske stepe pokrenule su se i pošle u raznim pravcima. Jedni su krenuli na zapad u Evropu, drugi na jugozapad, naselivši obale istočnog Mediterana, a treći na jugoistok prema Perziji i Indiji. Ta seoba je u Europu dovela brojne nove narode, među kojima su najvažniji Germani, Kelti (Gali) i Iliri. Svi su bili nosioci jedne nove kulture koja se zasnivala na poznavanju metala (bakar i bronca). Zahvaljujući novom ubojitom oružju od metala, poznavanju konja i lahkoj pokretljivosti, posvuda su uništavali mirne neolitske starosjedioce.⁴⁵

Tokom seobe naroda i Bosna i Hercegovina je dobila nove stanovnike. Dolazak Ilira na tlo današnje Bosne i Hercegovine bio je praćen njihovim nemilosrdnim sukobima sa neolitičarima u kojima su ovi drugi, nevični ratovanju i opremljeni kamenim oruđem i oružjem, stalno proganjani i za kratko vrijeme istrijebljeni. Arheološka iskopavanja nam predočavaju pravu dramu koja se odvijala na ovim prostorima prije 4.000 godina.

42 *Kulturna istorija BiH*, 106-110.

43 *Kulturna istorija BiH*, 135.

44 *Kulturna istorija BiH*, 136

45 Enver, Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*. Sarajevo, 1998, 9.

Ostaci spaljenih kuća, razbijeno po-
kućstvo, nagorjele i prebijene ljudske ko-
sti i drugo, daju jasnu predstavu o raz-
mjerama tragičnih zbivanja.⁴⁶ Značaj
dolaska Ilira za historiju Bosne i Hercego-
vine je, između ostalog, i činjenica da su to
prvi bosanskohercegovački stanovnici čije
nam je ime poznato. Oni su Bosni dali traj-
no kulturno, etničko i političko obilježje.

Kako je Bosna izuzetno bogata zlatom,
srebrom, bakrom, željezom i drugim ruda-
ma, Iliri s ovog područja su stekli znatnu

prednost u odnosu na svoje susjede pa je to
razlog da se područje današnje BiH smatra
njihovom centralnom kulturnom i politi-
čkom zonom. Područje današnje BiH su, na-
ime, naseljavala najpoznatija i najjača ilir-
ska plemena. Jedno od njihovih glavnih sre-
dišta nalazilo se na Glasincu nedaleko od
Sarajeva. Sjeverozapadne dijelove dana-
šnje BiH naseljavali su Japodi, sjeverne Me-
zeji, istočne Dindari, zapadne Dalmati, sred-
nje Desidijati, južne Daorsi i Ardijejci itd.⁴⁷

Karta br. 9: Raspored ilirskih plemena na području BiH.

E. Imamović, *BiH od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 2004, 20.

46 E. Imamović, *Porijeklo i prip. stan. BiH*, 9.

47 E. Imamović, *Porijeklo i prip. stan. BiH*, 21.

1. HADŽIĆI U DOBA PREHISTORIJE

Kad govorimo o području koje pokriva sadašnja općina Hadžići, i njenom mjestu i ulozi u predhistorijskom dobu, treba istaći da je ono u vrijeme Ilira, kao uostalom i u toku čitave historije, predstavljalo jedan od tranzitnih koridora, ali i mjesta življenja dijelova ilirskih plemena. O tome svjedoče ostaci materijalne kulture pronađeni na nekoliko lokacija. Prema pisanju Lj. J. Mihića područje Bjelašnice je još u željezno doba (900-450 godina prije nove ere) bilo naseljeno ilirskim plemenima koja su se bavila stočarstvom i od njega živjeli. Gusta naselja su formirali uz velike pašnjake. Značajan dio Bjelašnice koja sada pripada hadžićkoj općini je bio pokriven tim naseljima o čemu svjedoči postojanje

stare ilirske gradine između današnjeg planinarskog doma Podgradina i katunskog naselja Mrtvanje. Vidljivi su i prepoznatljivi ostaci dijelova prahistorijske keramike koja pripada mlađem kamenom dobu, posuđa iz halštatskog perioda, epigrafski spomenici rimskih veterana itd. O lokalitetima koji nedvosmisleno svjedoče o životu na ovim prostorima u ilirsko doba, bit će govora u nastavku. No, prije toga, potrebno je istaći hadžićki relikv bosanskohercegovačke kulturne baštine koji predstavlja jedno od rijetkih nalazišta ostataka pleistocenog pećinskog medvjeda, kao i tragova ljudskog života na tom prostoru. To je krasna, nažalost dosta devastirana, pećina Megara (Kuvija).

1.1. Kuvija (Megara) - najstariji dokaz o ljudskom životu na ovim prostorima

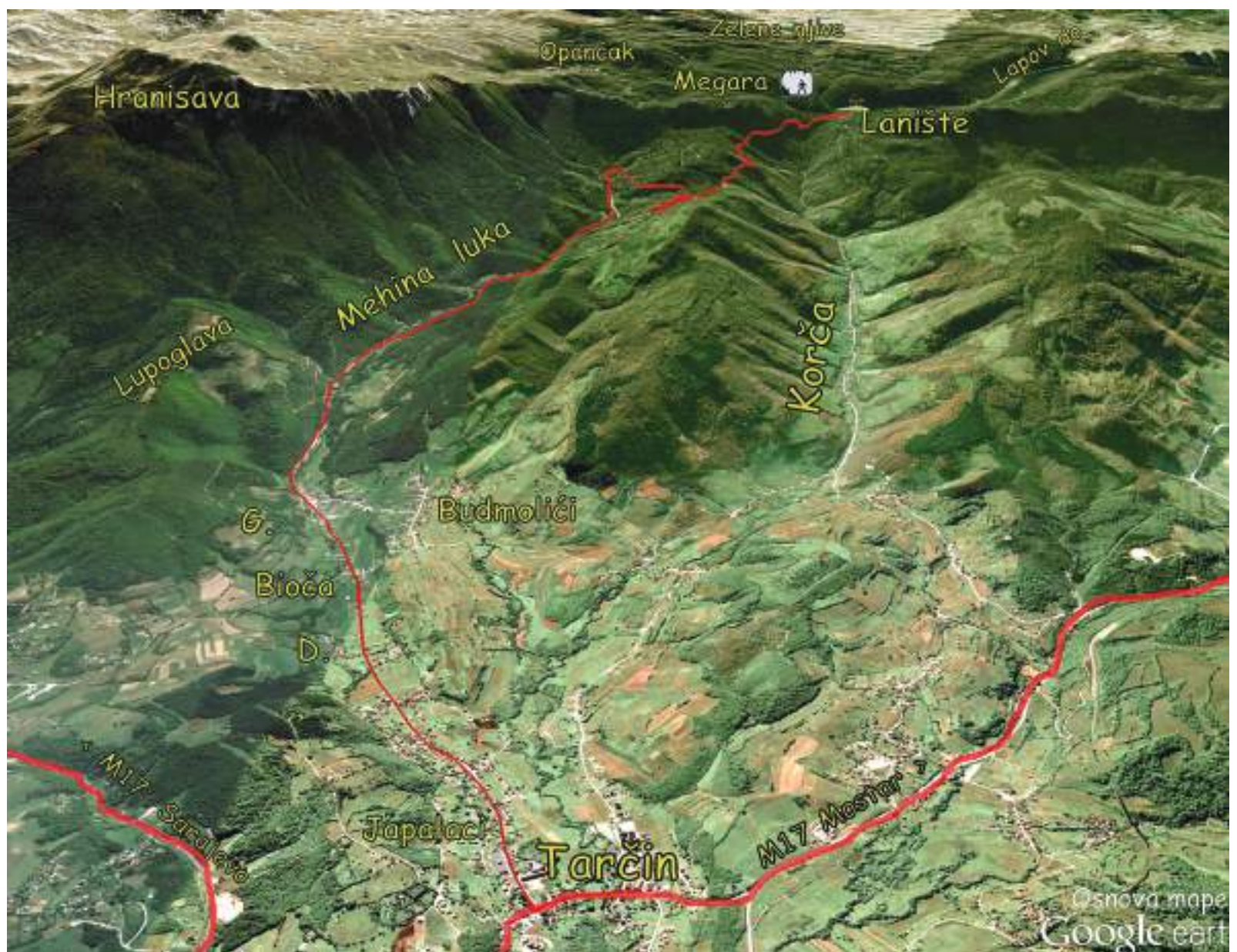
Pećina Megara (Kuvija) se nalazi na južnom dijelu naše Općine i govori o davnom vremenu postojanja života na ovim prostorima pa i čitave, sadašnje, Bosne i Hercegovine.

Ostaci pleistocenog medvjeda nađeni su u pećini Kuviji. Misli se da je u doba pleistocena (otprilike između 500.000-20.000 godina prije nove ere) na jugu okrenutim stranama Bjelašnice živio naš davni predak kao lovac na špiljske medvjede. [Ovako veliki raspon godina koje daje dr. Ljubo Mihić daje mogućnost korelacije ovog podatka sa podacima koje je dao dr. Enver Imamović, kad govori o najstarijim stanovnicima na području Bosne i Hercegovine]. U pećini Kuviji (Megari) nedaleko od Bradine, otkriveni su diluvijalni slojevi sa brojnim osta-

cima kostiju spomenute izumrle životinje. Kamene alatke pleistocenog čovjeka mogu se naći pored kostiju pleistocenog medvjeda u pećini Kuviji...⁴⁸

Pećina Kuvija ovdje je locirana u odnosu na Bradinu, iako ona sada pripada hadžićkom području. Megara (Kuvija) se nalazi u rejonu Laništa na sjeverozapadnoj padini Orlovca, na planini Preslici u zapadnom dijelu planinskog sklopa Bjelašnice. Ovo područje pripada općini Hadžići i pristup ovoj veoma važnoj arheološkoj, kulturnoj i historijskoj znamenitosti vodi iz pravca Tarčina preko Bioče i Mehine Luke do Laništa gdje se pećina i nalazi. Ulaz u pećinu nalazi se na 1290 mnv. Od Laništa do pećine je oko 500 m vazdušne linije.

48 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 168.

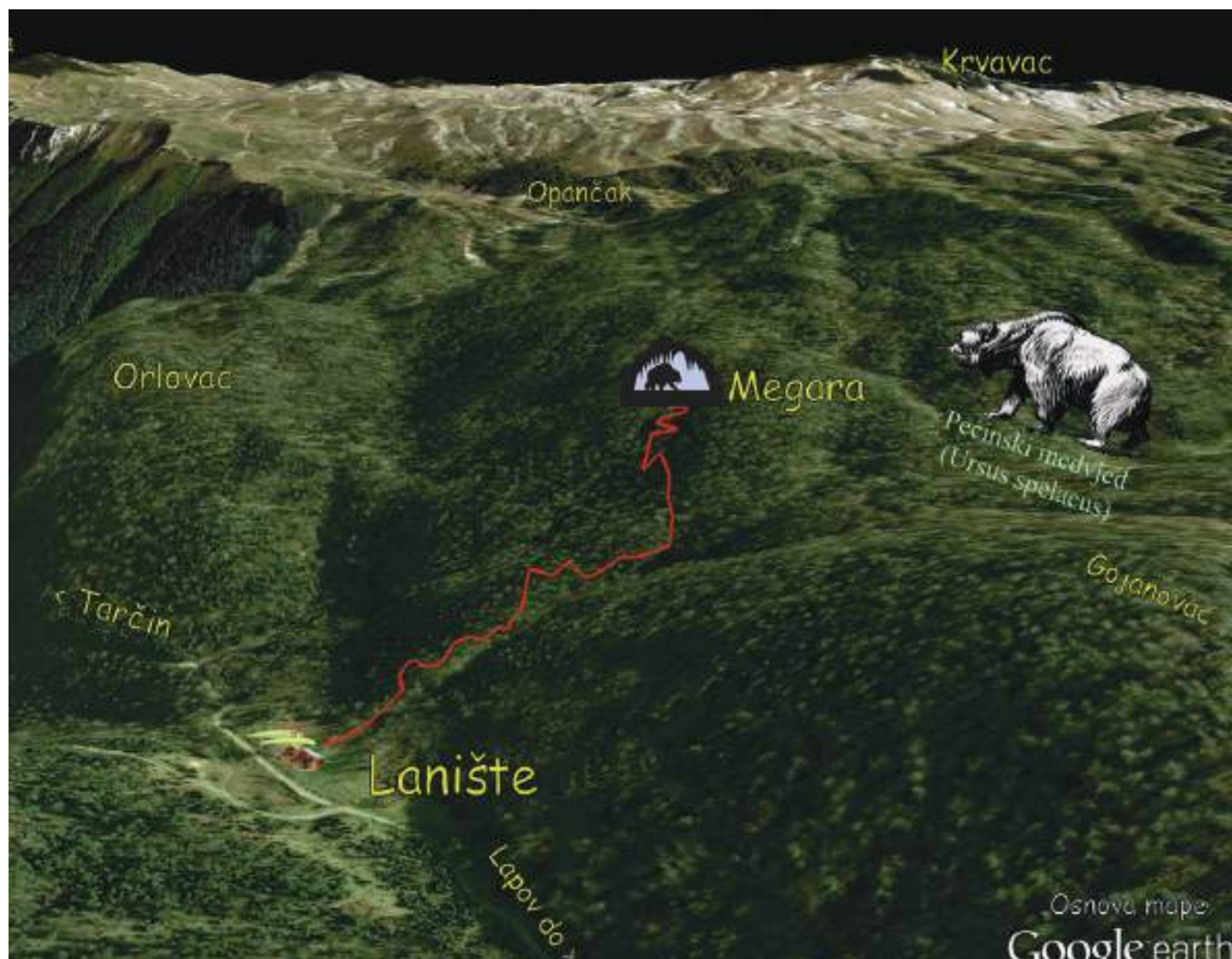

Šema br. 1: Mapa puta do Kuvije.

Kabinet načelnika općine Hadžići, dodatak studiji "Valorizacija pećine Megara".

Neki autori tvrde da nad pećinom „Kuvija“ nisu vršena adekvatna arheološka istraživanja. Međutim, nophodno je istaći da je u vrijeme austrogarske vlasti u Bosni i Hercegovini, čitava jedna plejada eminentnih stručnjaka iz oblasti arheologije i speleologije vršila djelomična istraživanja u njoj.⁴⁹ Rezultati istraživanja su bili neočekivano dobri.

49 B. L. Lukić, i drugi, *Valorizacija pećine 'Megara' na planini Bjelašnici općina Hadžići*. Sarajevo, PMF 2011, 48.

Šema br. 2: Mapa puta od Laništa do Kuvije-Megare.

Kabinet načelnika općine Hadžići, dodatak studiji "Valorizacija pećine Megara".

...kustos bosansko-hercegovačkog prirodoslovnog muzeja, austrijanac Viktor Apfelbeck (1859-1934) (Apfelbeck, 1889)... prikuplja i uzorke kostiju koje nalazi u Megari i koje preuzima moravac František (Frano) Fiala (1861 -1898) (Sl. 9). Ponukan ovim zanimljivim nalazima, za koje zaključuje da pripadaju rodu medvjeda (*Ursus*), Fiala poduzima kroz 1892. i 1893. godinu, kada postaje kustos Zemaljskog muzeja BIH, više istraživačkih posjeta, pri

čemu kopa više pokusnih paleontoloških sondi (Fiala, 1892.; Malez, 1971). Zbog iznimnih nalaza Megara je zatvorena zaštitnim vratima po nalogu zemaljske vlade (Fiala, 1892). Nažalost, Fiala je umro mlad, s tek 37 godina i nije uspio dovršiti složena istraživanja Megare.⁵⁰

U 10. mjesecu 1897. godine Megaru posjećuje čuveni njemački biolog Karl (Carl) Wilhelm Verhoeff (1867 -1945).

50 B. L. Lukić, Valorizacije pećine Megara, 44.

Slika br. 17: Lobanja pećinskog medvjeda.

GZM BiH br. XXVI za 1914, 44.

Slika br. 18: Skelet pećinskog medvjeda izložen u speleološkom muzeju Laichingenu u Njemačkoj.

<http://www.showcaves.com/english/explain/Biology/UrsusSpelaeus.html>, 8.10.2013.

Slika br. 19: Izgled pećinskog medvjeda.

http://www.macroevolution.net/ursus-spelaeus.html#_U1PK3tKcuE0, 8.10.2013.

Iznimno zanimljivi nalazi sad već utvrđenog špiljskog medvjeda (*Ursus spelaeus*) i mogućnost otkrivanja paleolitskog čovjeka navode tada jednog od najvećih svjetskih stručnjaka, zagrebačkog paleontologa Dragutina Gorjanovića Krambergera (1856-1936) koji provodi opsežna iskapanja Megare u razdoblju od 06.-11.09 1907. godine, pri čemu mu pomaže ravnatelj Zemaljskog muzeja Ćiro Truhelka (1865-1942). Bilješke i skice s tog istraživanja pohranjene su u HPM-u u Zagrebu (Malez i Slišković, 1989).⁵¹

Naredne 1908. godine špilju istražuje češki biospeleolog Karel Absolon. Pred Prvi svjetski rat, 1913. godine Megara se navodi u prvom poznatom turističkom vodiču za Bosnu i Hercegovinu: *Ilustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegowina*, kao vrlo interesantna špilja u kojoj su utvrđeni brojni prehistorijski nalazi, posebno ostaci špiljskog medvjeda... Nakon Drugog svjetskog rata istraživanja su vršili Teofil Slišković, Anton Kapel i Viktor Ržehak, uposlenici Zemaljskog muzeja BiH, a 1954. godine su dali inicijativu za zaštitu Megare i njeno turističko korištenje. U toku 1970. godine Slišković, Kapel i Ržehak zajedno sa zagrebačkim geologom/paleontologom Mirkom Malezom vrše dodatna istraživanja u Megari. Iste godine, 08.09.1970., Megara je službeno zaštićena pod rednim brojem 292. u službenom Registru pod imenom Kuvija-Mijatova-Megara (Kapel, 1980).⁵²

Posljednje istraživanje provode 24.09. 2011. godine doc. dr. Lada Lukić (Sarajevo), Una Tulić (Sarajevo) i mr. sc. Roman Ozimec (Varaždin-Zagreb). Tom prilikom obavljeno je: mikroklimatsko mjerenje na više lokacija u špilji, definiranje špiljskih staništa, fotografiranje prostora, sakupljanje špiljske faune i makro-fotografiranje pojedinih predstavnika faune.

51 B. L. Lukić, *Valorizacije pećine Megara*, 45.

52 B. L. Lukić, *Valorizacije pećine Megara*, 47.

Slika br. 20: Kopija rješenja o stavljanju Kuvije pod zaštitu države

Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974.

Ovoj pećini su u prošlosti davana različita imena ili nazivi, o čemu je stručno i naučno stajalište dao Franjo Fiala u svom radu „Pretraživanje pećina u Bosni“. On navodi tri njena imena i doslovce piše:

Megara, Mijatova pećina ili Kuhinja (Fiala, 1892). Dok je za prva dva naziva etimologija jasna, naziv Kuhinja je vjerojatno pogrešan i kasnije je korigiran u Kuvija (Truhelka, 1907). Ime špilje Kuvija je vrlo zanimljivo. Najvjerojatnije je skraćeni termin naziva „kukuvija“ (dalam. – romanskih sova)... što ukazuje na boravak neke od vrsta sova u ulaznom dijelu špilje.⁵³

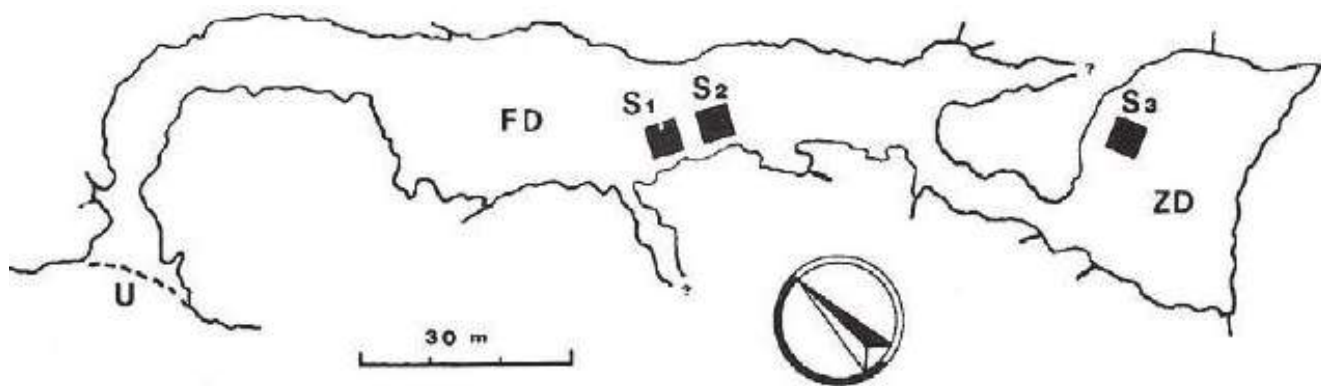
Ime Megara je turcizam koji potječe od turske riječi za špilju (tur. megara = špilja, pećina) i za pretpostaviti je da se on koristi iz vremena Osmanske uprave u BiH. Ime Mijatova pećina je posvojni pridjev muškog imena Mijat, koje potječe od osobnog imena čuvenog hajduka Mijata Tomića koji je u 1. polovici XVII vijeka povremeno boravio u špilji. Ime špilje Kuvija je

vrlo zanimljivo. Najvjerojatnije je skraćeni termin naziva kukuvija (dalmat.-romanski sova) (Skok, 1972), odnosno potječe od jednog od arhaičnih naziva za sove (Strigididae), što ukazuje na boravak neke od vrsta sova u ulaznom dijelu špilje, ali kako se radi o riječi najvjerojatnije dalmatinsko-romanskog porijekla, moguće i izvorno ime špilje, kako su je nazivali hajduci.⁵⁴

Prvi opis Megare navodi F. Fiala u radu Pretraživanje pećina u Bosni još 1892. godini, što predstavlja jedan od prvih opisa nekog speleološkog objekta na području Bosne i Hercegovine. Detaljan opis daje M. Malez u više radova (Malez, 1971; 1990; Malez i Slišković, 1989).

53 B. L. Lukić, *Valorizacije pećine Megara*, 55.

54 B. L. Lukić, *Valorizacije pećine Megara*, 55.

Slika br. 21: Skica unutrašnjosti pećine Megare (prema Malez & Slišković)

Valorizacija pećine Megara, 57.

Nakon većeg ulaza dimenzija 6 x 5 m okrenutog prema JZ (Sl. 21) slijedi prostrani špiljski kanal dužine 30 m u pravcu SI, gdje naglo skreće prema JI. Oko 60 m od ulaza kanal se proširuje u Fialinu dvoranu dimenzija 70 x 25 m uz visinu i preko 10 m. Iz dvorane se na polovici dvorane u pravcu JZ otvara manji kanal, a špilja se nastavlja kroz sve uži kanal u pravcu juga kroz koji se uz provlačenje ulazi u završnu špiljsku dvoranu dimenzija 40 x 27 m uz visinu i preko 13 m. Temperatura unutrašnjosti spilje je 5,6°C. Melez je 1971. godine zapisao da je "Megara" po ljepoti speleothema jedna od najljepših špilja Bosne i Hercegovine. Unutrašnjost pećine je bogata veoma interesantnim stalaktitima, stalagmitima i sigovima, koji su u značajnoj mjeri doživjeli devastaciju.

Slika br. 22: Oštećeni stalaktit i stalagmit (Foto R. Ozimec).

Valorizacija pećine Megara, 65.

Slika br. 23: Špiljski nakit: Stalagmit i špiljski biser-pizolit (Foto LL. Bilela).

Valorizacija pećine Megara, 69.

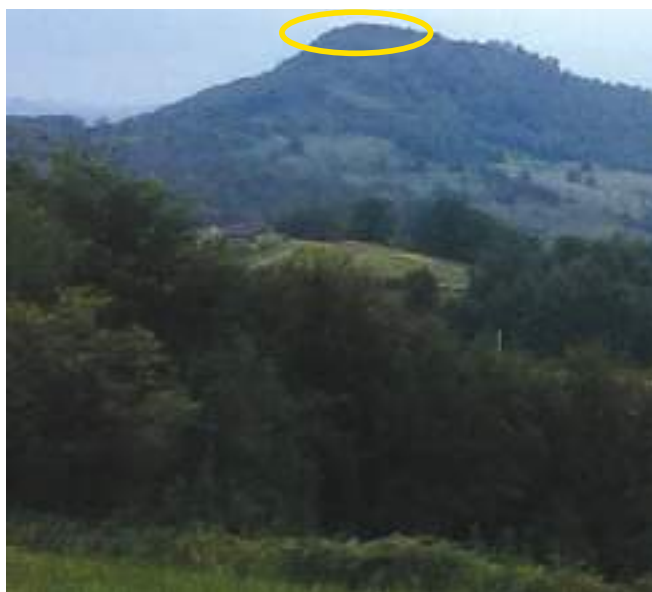
Posebno impresionira velika dvorana koja obiluje ukrasima kao što su „špiljski nakit“ i „špiljski biseri“.

Istraživanja koja su provedena u „Megari“ dala su veoma značajne podatke iz oblasti arheologije, geologije, faune, speleologije i paleontologije. Ova pećina će u budućnosti biti veoma interesantna turistička ponuda općine Hadžići i Bosne i Hercegovine u cjelini.

1.2. Oštrik - jedno od najvećih prahistorijskih, bosanskih, gradinskih naselja

Jedan od važnih prahistorijskih lokaliteta sa gradinskim naseljem, jednim od najvećih u Bosni i Hercegovini, nalazi se na brdu Oštrik (kota 944).⁵⁵ Nalazi se na prijevoju vododijelnice rijeka Zujevine i Lepenice na granici općine Hadžići i općine Kiseljak. O njemu Pavao Anđelić piše:

*Najveće gradinsko naselje u Lepenici i, svakako, jedno od najvećih u Bosni i Hercegovini smješteno je na visu Oštrik...Njegove zapadne padine su strme i teško pristupačne...Prostor na kojem se primjećuju ostaci arhitekture i fragmenti keramike ima elipsoidan oblik sa dužim promjerom od cca 500 a kraćim od oko 200 m, što znači da ova gradina zauzima površinu od nekih 10. hektara. Ostaci arhitekture su: bolje ili slabije očuvani dijelovi bedema u obliku terasa, te snažan vještački usjek sa tzv. limitnim tumulom, koji štiti prilaz gradini sa sjeverne strane. Svuda po gradini i njezinim padinama, sve do prevoja, nailazimo na ulomke zemljanog posuđa. Neki primjerci keramičkih proizvoda pokazuju karakteristike srednjeg brončanog doba. Ipak velika većina posuđa pripada tzv. gradinskoj keramici starijeg željeznog doba.*⁵⁶

Slika br. 24: Pogled na Oštrik – ilirsku gradinu.

Foto V. Alađuz, maj 2013.

Slika br. 25: Ostaci zemljanog posuđa na gradini Oštrik

Foto V. Alađuz, juni, 2015. godine

Ova gradina je pripadala ilirskom plemenu Desitijata koji su na ovim prostorima boravili i živjeli oko petnaest vjekova, sve dok Rimska imperija nije pokorila Ilirik u prvom vijeku n.e. Oni su pod vlašću Rimske imperije, koja je trajala više od 500 godina, doživjeli sudbinu ostalih pokorenih naroda uključujući, pored ostalog, pokrštavanje i progone onih koji to nisu htjeli. Dr. Ljubo Mijić navodi jednu ilirsku gradinu u blizini Pazarića na putu prema Bjelašnici. *Takve ilirske utvrde nazivaju se gradinama. Na Bjelašnici ih postoji nekoliko: jedna na putu od Pazarića, ispod Crnog vrha (kota 1808), u čijem se podnožju nalazi poznati planinarski dom „Pod Gradinom.*⁵⁷ Ovu gradinu iz ilirskog doba nismo nalazili u drugoj literaturi i ona predstavlja novost. Dr. Đoko Mazalić je u njegovom drugom istraživanju starog grada Gradac zajedno sa dr. J. Korošec utvrdio neke nove činjenice vezane za ovu gradinu.

55 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, u: *Zbornik Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*. Sarajevo, Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, 1963, 158.

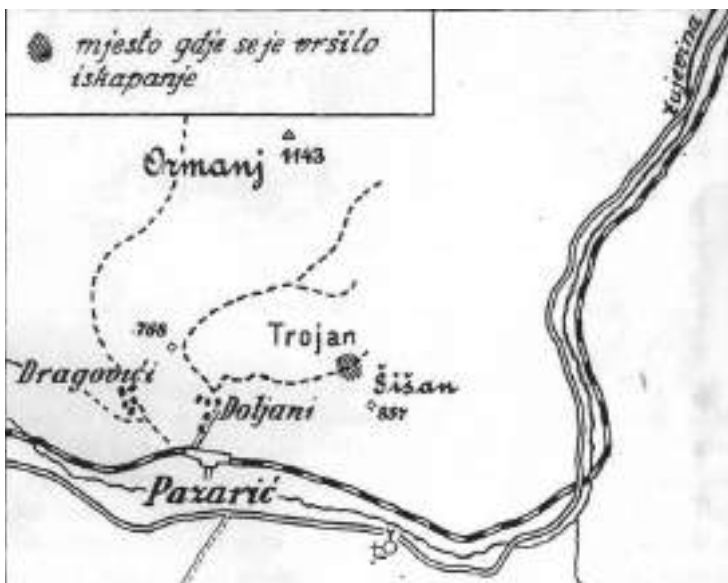
56 Pavao Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 158.

57 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 168.

Zapravo je Đ. Mazalić u svom prvom arheološkom ispitivanju ovog lokaliteta pronašao nekoliko fragmenata ilirske keramike, što je veoma zainteresovalo dr. Korošeca. To drugo arheološko istraživanje je dalo vrlo zanimljive i historijsko-arheološki neprocjenjive i vrijedne pokazatelje. Ustanovili su da je na sjevernom dijelu kote 711 na samom platou bilo veliko ilirsko naselje opasano velikim i jakim nasipom. Okrugla kula koja je dominirala krajnjom južnom tačkom ilirskog naselja bila je po procjeni visine do 20 metara sa pet do šest katova. „U izgradnji kule je korišten kvalitetniji građevinski materijal. Malter je bio sastavljen od kvalitetnog kreča i neispiranog riječnog pijeska u dosta tačnom omjeru zbog čega je njegova tvrdoća bila dosta dobra.“⁵⁸ Ne može se sa sigurnošću utvrditi koje ilirsko pleme je naseljavalo ovo područje, a s obzirom na geografski položaj Oštrika, to su mogli biti pripadnici plemena Desitijata.

Osim navedenog ilirskog plemena, po grčkom historičaru Apijanu iz prvog vijeka n.e., na ovim prostorima je živjelo jedno domicilno ilirsko pleme koje se je zvalo Bose-ni. Rimljani su Bosnu, u vrijeme njihove vlasti, zvali «Basania» što je ablativni oblik riječi «Ad Bassantem» koji se odnosio na rijeku Bosnu. Činjenica je da su Rimljani taj naziv preuzeli od starih Ilira i on se u različitim oblicima riječi i izvedenicama koristi do danas. Međutim, kad govorimo o nastanku Bosne kao države ili prvom spominjanju njenog imena, treba ovdje navesti dvije činjenice koje idu tome u prilog Vrhunska zagrebačka historičarka Nada Klaić u svom djelu „Srednjovjekovna Bosna“ kaže da je Bosna najstarija državna tvorevina kod južnih Slavena tj. na Balkanu, čiji korijeni datiraju još iz 9. vijeka. Bizantski car Konstantin VII Porfirogenet⁵⁹ u svom djelu „De Administrando imperio“ napisanom 949-955. opisujući sve narode i države koji graniče sa Bizantom spominje i Bosnu kao „horion Bosona“, što može biti uporište tvrdnji doktorice Klaić.

1.3. Šišan-brdo kod Pazarića, prahistorijska radionica zemljanog posuđa

Šema br. 3: Prahistorijska radionica na brdu Šišan kod Pazarića.

M. Mandić, *Prahistorijska radionica kod Pazarića*, 1.

Treći prahistorijski lokalitet nalazi se na brdu Šišan (tt 857) sjeveroistočno od Pazarića na padinama Ormanja. Do pronalaska ostataka zemljanog posuđa na ovom lokalitetu je došlo sasvim slučajno. Jedan mještанин Pazarića je, 1929. godine, pronašao na ovom mjestu interesantan predmet od pečene gline i predao ga D. Sergejevskom kustos sarajevskog Zemaljskog muzeja, koji je prolazio kroz Pazarić. Radilo se, zapravo, o glinenoj gladalici (v. 4,0 cm). Nešto kasnije D. Sergejevski je saznao od jednog svog prijatelja da se u sedlu jugozapadno ispod brda Šišan nalazi jedna hrbinna ostataka pečenog zemljanog posuđa.⁶⁰

58 Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu kod Hadžića*. Sarajevo, *Naše starine XIII*, 1972, 82.

59 Konstantin VII Porfirogenet, (905-959.), okrunjen 911. godine, za suvladara, a bio bizantski car od 945. do 959. Bio je poznat kao pisac i historičar.

60 M. Mandić, *Prahistorijska radionica kod Pazarića*. Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije*, br. LI, 1939, prva sveska (istorija i etnografija), 2.

Ova informacija nije izazvala reakcije arheologa sve do 1937. godine kada je dr. Mihovil Mandić izašao na teren da izvrši njenu provjeru. Iznenađen pozitivnim i vrlo zanimljivim nalazima na ovom lokalitetu odlučio je izvršiti njegovu arheološko istraživanje. Istraživanje je vršeno u nekoliko navrata u 1937. i 1938. godini.

Na prijevoju zvani Gornji teferič, neposredno ispod brda Šišan, pronađeni su ostaci keramike koju su vremenske prilike izbacile na površinu. *Naslage [hrbine] zauzimaju prostor: a) 7 x 6 met. na zapadnoj strani staze, na maloj terasi, b) 6 x 8 met. na istočnoj strani.*⁶¹ Prema mišljenju M. Mandića na tom mjestu ne bi trebala biti radionica, ali u okruženju nije bilo drugih nalazišta hrbinna sa kojih bi keramika mogla biti donesena na prijevoj. *Obronci brda Šišan su obrasli gustom šumom u kojoj nema nikakvih hrbinna, koje bi voda splavila s tog brda, napokon ni sam vrh brda nije u blizini ovog nalazišta.*⁶² U blizini ovog prostora se nalazi izvor i nalazište gline što je dovoljan uslov za uspostavu i rad radionice. Na brdu Šišan su pronađeni i ostaci suhozida, koji ukazuje na postojanje stražarnice za čuvanje radionice. Dr. M. Mandić je u oktobru 1937. godine izvršio eksperimentalno iskapanje, a naredne, 1938. godine u julu mjesecu i sistematsko istraživanje. *Kopalo se je do živice (1 met. u dubinu) a rezultat tih iskapanja bio je povoljniji nego što se u početku očekivalo.*⁶³ Prvi sloj hrbine je bio nabacan ostacima keramike bez arheološke vrijednosti ali su naredni, donji, slojevi imali iznenađujuće kvalitetne ostatke sa lijepim ornamentima rađenim u obliku vinove loze, udubljenih horizontalnih i vertikalnih crta i sl. Bilo ih je i obojenih u crnu boju.

Slika br. 26: Kopija fotografije prvih dijelova keramike nađenih 1937. na brdu Šišan.

M. Mandić, *Prahistorijska radionica kod Pazarića, 3.*

*Datiranje navedenih predmeta koji potječu sa Gornjeg Teferiča otežano je time, što su svi smiješani na jednoj hrpi, tako da oni sa površine izlaze već u historijsko doba, a ostali u razne što ranije, što mlađe prahistorijske periode. Dva brončana predmeta, koja su navedena na posljednjem mjestu potječu bez sumnje iz halštatskog doba.*⁶⁴

I danas, na prevoju G. Teferič, mogu se pronaći ostaci zemljanog posuđa, mada je gromila, na kojoj se oni nalaze, u zadnje vrijeme više puta prekopavana. Ostataka keramike moguće je naći i na drugim lokalitetima brda Šišan, istina u manjim količinama. Humka sa najvećim nalazištem keramike je, vjerovatno, predstavljala odlagalište polomljenih proizvoda.

Ostaci suhozida, kojeg opisuje M. Mandić, i danas su prepoznatljivi nešto niže ispod samog vrha Šišana. Na vrhu brda je 2015. g. pronađen jedan veoma star željezni klin, koji dodatno potvrđuje da se ovdje u prošlosti nalazila neka građevina.

61 M. Mandić, *Prahistorijska rad. kod Pazarića, 2.*

62 M. Mandić, *Prahistorijska rad. kod Pazarića, 2.*

63 M. Mandić, *Prahistorijska rad. kod Pazarića, 2.*

64 M. Mandić, *Prahistorijska rad. kod Pazarića, 1-4.*

Slika br. 27: Ostaci zemljanog posuda, na brdu Šišan - Gornji teferić, 2016. godine .

Foto: V. Alađuz, decembra 2016. godine.

Slika br. 28: Željezni klin pronaden na brdu Šišan 2015. g. Pronašao: N. Kabulović iz Pazarića.

Foto: N. Kabulović, decembar, 2016. godine.

Ornamenti keramike sa ovog lokaliteta dovode se u vezu sa keramikom butmirske kulture čija starost se kreće od pet do šest hiljada godina p.n.e.

Potrebno je ovdje spomenuti i jedan, arheološko neistraženi, lokalitet kod Tarčina na brdu Borak. Arheološki leksikon BiH na 39. stranici ga registruje kao prahistorijsku gradinu. Prilikom popisa stećaka 2015. godine, nedaleko od nekropole sećaka "Borak", pronašli smo dosta ostataka prahistorijske keramike. Po svemu sudeći na ovom mjestu postoji kontinuitet život od prahistorije do kasnog srednjeg vijeka.

Moglo bi se zaključiti da na području današnje hadžićke općine ne postoji veći broj nalazišta ilirske kulture, kao što je to slučaj sa okolnim područjima. Napraviti ćemo veoma kratku usporedbu nama susjedne doline Lepenice sa hadžićkim područjem. Pavo Anđelić je, vršeći arheološka istraživanja lepeničke kotline, šezdesetih godina XX vijeka, pronašao niz lokaliteta sa ostacima ilirskih nastambi (Gradac kod Višnjice, Podastinje, Strašiva stijena, Mali Okruglić, Gradina Ljetovik, Kosa, Gradina u Duhrima, Orlovača kod Boljkovića, Gradac kod Homolja, Veliki gradac, Gradac kod Zabrdža itd.). Kako vidimo linija ilirskih naseobina se pružala uz rijeku Lepenicu, od kranjeg južnog dijela Toplice i Zabrdža do Kiseljaka. Čini se da je ovo područje bilo veoma gusto naseljeno. Arheološki nalazi govore da su sva navedena mjesta, gradine i radionice za proizvodnju keramike, vezana za isti vremenski period. Brdo Šišan je najveća radionica, a Oštrik najveće naselje. Istina, to može biti posljedica nedovoljnog ili nikakvog arheološkog istraživanja ovog područja.

Toponomastički pojmovi iz ilirskog vremena daju nadu [ranije smo vidjeli da je to i dokazano] da je bilo života na ovom području u vrijeme Ilira. Nazivi Trzanj, Igišća, Trojan i Sevid, prema Pavi Anđeliću predstavljaju ilirotoponime koji označavaju „zborna mjesta“ na kojima su živjeli Iliri.⁶⁵

Na području sela Trzanj kod Tarčina vjerovatno bi se mogli naći ostaci prahistorijske kulture. Mjesno stanovništvo ovog sela, do danas, nije nailazilo na predmete koji bili interesantni sa tog aspekta. Samim tim nisu postojali nikakvi uvjerljivi indikatori za provođenje arheoloških istraživanja tog terena.

Nažalost, mora se konstatirati da većih sistematskih arheoloških iskopavanja na području čitave teritorije općine Hadžići do dana nije bilo, iako geografski položaj ovog područja, sporadična arheološka nalazišta i određeni toponimi ukazuju na to da je na ovome području bilo života koji se od ilirskog plemena preko srednjevjekovne Bosne pa do danas, razvijao i postajao organiziraniji i savršeniji.

65 P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, 185.

III

ANTIČKO DOBA

Osvajanjem Italije i pobjedama nad Kartaginom, Rim je već sredinom III vijeka. st. e. postao prvorazredni vojno-politički faktor na srednjem Mediteranu... Pred njima su u susjedstvu stajala još neosvojena područja. Kao gospodar zapadnog Jadrana, Rimski car se uskoro okrenula licem boga Marsa prema istočnom Jadranu i njegovom zaleđu.⁶⁶ To je, zapravo, predstavljalo područje Ilirika koji je zahvatao prostor između Dunava, Norika, Italije, Jadranskog mora, Makedonije i Trakije.⁶⁷

Širenje Rimske imperije, naravno, nije moglo zaobići bosansku zemlju koja je u čitavoj historiji njenog postojanja bila most preko koga su dolazile i prolazile različite vojske i trgovački karavani, bila je most koji je spajao južna sa sjevernim carstvima, zapadna sa istočnim.

Rimljani su pokazali veliko interesovanje za ovaj dio Balkanskog poluostrva kako zbog toga što je on bio geopolitički i strategijski vrlo značajan tako i zbog toga što je predstavljao oblast poznatu po prirodnim resursima. Ovdje su ležala velika nalazišta željeza, srebra i drugih metala...⁶⁸

U toku najezde Rimljana na današnje bosanske prostore na njima su živjela ilirska plemena, a sa njima i Kelti koji su u IV stoljeću prodrli na prostor Bosne, u njoj se nastanili i vremenom potpuno asimilirali sa daleko brojnijim ilirskim narodom.⁶⁹ U drugom i prvom vijeku p.n.e. Rimljani su prodrli duboko u prostor današnje centralne Bosne gdje su nastavili voditi dugogodišnje ratove protiv veoma ratobornih Ilira. Ti ratovi su trajali od 229. godine p. n.e. pa do 9. godine nove ere. *Tako je buknuo i znameniti dalmatsko-panonski rat od 6. do 9. godine n. e., nazvan takođe Batonovim ratom (Bellum Batonianum.). Rimski podaci govore da su ilirska plemena krenula u borbu sa 200.000 pješaka i 9.000 konjanika.⁷⁰*

Nema sumnje da su ove cifre pretjerane, ali one govore o percepciji ilirske snage od strane rimskih vlasti. Konačan slom ilirske vlasti Rimljani su izvojevali gušenjem ilirskog ustanka. Centar pobune je bio oko Vareša i Vranduka, a vođe ove pobune su bili Baton i Pinez. Ustanak je u jednom vremenu toliko ojačao da je uspaničeni rimski car Oktavijan u Senatu izrekao poznatu rečenicu: „Pobunjenici kreću na Rim!“. Da bi ugušili pobunu, Rimljani su bili primorani angažovati čak 15 legija vojske, od ukupno 25 koliko su ih tada imali. Naposljetku i sam vođa pobune Baton je zarobljen.

Od tada je cijelo područje Bosne pod čvrstom kontrolom Rimljana. Područje Bosne i Hercegovine u Rimskom carstvu činilo je dio provincije Ilirik, koji se dijelio na Dalmaciju (planinski južni dio Bosne i Hercegovine) i Panoniju (sjeverna Bosna, odnosno Bosanska posavina). Rimljani su odmah, po osvajanju Bosne, krenuli sa urbanizacijom i izgradnjom puteva širom novoosvojene teritorije. Putevi su bili potrebni Imperiji za njeno daljnje vojno napredovanje, kao i za prijevoz zlata, srebra i olova čija eksploatacija se znatno intenzivirala otvaranjem novih rudnika po cijelom Iliriku. Tokom rimske vlasti širila se upotreba latinskog jezika u Iliriku, a u novosagrađena rimska naselja doseljavani su kolonisti iz svih krajeva Rimskog carstva, najviše iz Italije, Afrike, Španije, Njemačke, Grčke, Sirije, Palestine, Egipta, itd. Od druge polovine II vijeka nove ere zabilježeno je naseljavanje područja današnje Bosne brojnim rimskim vojnim veteranima, dok se ogroman broj Ilira regrutovao u rimske legije. Od kraja II vijeka nove ere ilirska područja su bila snažna vojna izvorišta za brojne rimske guvernere i generale koji su postali rimski imperatori. Ilirski narod je bio veoma ratoboran.

66 *Kulturna istorija BiH*, 192.

67 *Kulturna istorija BiH*, 191.

68 *Kulturna istorija BiH*, 192.

69 *Kulturna istorija BiH*, 192.

70 *Kulturna istorija BiH*, 194.

Jedan rimski historičar iz toga doba opisao je ilirske vojnike kao “rulju” koja izgleda poput “divljaka” i koja ulijeva strah u kosti svojim izgledom, govorom i ponašanjem. Mnogi drugi rimski i grčki izvori zauzimaju istovjetan “superioran” stav prema njima. Zanimljiv je jedan komentar, koji je sačuvan, od grčkog geografa po imenu Strabon (63 p.n.e. - 25 n.e.) u kome on bilježi da je tetoviranje bilo veoma prošireno među Ilirima. To ih je činilo strašnjim, agresivnijim i dominantnijim nad drugima. Njegovo svjedočenje o tome je potvrđeno mnogo kasnije kada su arheolozi u ilirskim grobnicama širom Bosne nalazili igle za tetoviranje. Rimljani su sa sobom donijeli i vlastitu religiju i vjerovanja, ali i prihvatili dio religijskih tradicija autohtonog ilirskog naroda. Doseljavanjem prvih kolonista, legionara i funkcionera rimske uprave uvjerali su se da među brojnim domaćim božanstvima postoje i takva koja po mnogo čemu odgovaraju božanstvima iz njihove vlastite religije.⁷¹

U ilirskom vjerovanju se najčešće spominju kameni spomenici, zavjetni žrtvenici i reljefi posvećeni božanstvima. Među najbrojnije žrtvenike i reljefne spomenike spadaju oni koji su posvećeni Silvanu i Dijani. Silvan je bio vrhovni ilirski bog, a Silvanova pratilja Dijana (Thana), bila je boginja lova, divljači i prirode.

Valja priznati da i pored brojnih kulturnih spomenika Silvana njegovo pravo biće još nije jasno. Rimljani su ga primili i izjednačili sa grčkim Panom-zaštitnikom šuma, stada i prirode. Preko 300 spomenika Silvanu i Dijani je pronadjeno širom Bosne, a naročito na prostorima Glamočkog, Livanjskog, Duvanjskog polja, te u srednjoj Bosni. Rimska dominacija na ovim prostorima je podrazumjevala uvođenje kulta glavnih božanstava rimske panteone.⁷²

U antičko doba u Bosni postoji čak 40 različitih vjerovanja u 52 različita božanstva.

Slika br. 29: Reljefni prikaz boga Silvana i božice Dijane.

Monografija 'Iliđža', 2004, 360.

71 *Kulturna istorija BiH*, 291.

72 *Kulturna istorija BiH*, 294.

Do III vijeka područje Bosne pripadalo je zapadnom Rimskom carstvu i nalazilo se na samoj granici sa njegovim istočnim dijelom. U III vijeku na područje Bosne upali su Goti i nanijeli teške poraze rimskoj vojsci i ostali prisutni na području Bosne sljedećih 300 godina. U narednom periodu na Bosnu su izvršene invazije Huna (u IV vijeku) i Alana (u V vijeku). Početkom VI vijeka Goti su poraženi od bizantskog cara Justinijana, te se područje Bosne, od tada, barem nominalno nalazilo pod kontrolom Bizanta.

Krajem VI vijeka na teritoriju Bosne stupile su dvije nove skupine naroda. To su Avari i stari Slaveni. Historija Avara i starih Slavena do toga trenutka je bila vrlo isprepletena. Bili su često saveznici, ali i međusobni protivnici. Avari su, mada brojčano manji, najčešće dominirali i bili nadmoćniji od starih Slavena. Zasluga tome je njihova veoma dobra vojna spremnost, uvježbanost i iskustvo. Avari i stari Slaveni su se naselili u nizinskim dijelovima Bosne, a domicilno stanovništvo Iliri, koji su se već ranije krvno izmiješali sa Gotima i Keltima, povukli su se u planine.

1. Hadžićki kraj u antičko doba

Zbog svog geografskog položaja i prirodne granice između Hercegovine i Bosne, koju čini planinski prijevoj Ivan sedlo, te područje Tarčina, kao vječitog i nezaobilaznog raskršća trgovačko-karavanskih puteva za srednju i sjevernu Bosnu, područje općine Hadžići, kroz historiju je privlačilo veliki interes svih vladara. Dokaz ovoj tvrdnji predstavljaju prahistorijski, antički i srednjovjekovni gradovi Oštrik, Gradac, Tuhelj i Podgradina, karavanski putevi, župa Smučka sa pograničnom carinom u Raštelici (Raštelo) i dr. Tranzitno-trgovačka funkcija ovog kraja je rezultirala gradnjom navedenih gradina, a sve to je imalo za rezultat da ovo područje bude u administrativnoj i upravnoj vlasti dominantnog vlastelina određenog vremena. U vrijeme dolaska Rimljana na ovo područje na njemu su veoma primitivno živjeli Desitijati. U prvom vijeku n.e. Rimljani su na razne načine pokušavali kristijanizirati i romanizirati te plemenske skupine. Naseljavali su ova područja istrošenim rimskim veteranima, vršili mobilizaciju muškaraca sa ovih područja i slali ih u vojne pohode, a potom i njih ovdje naseljavali, itd. Područje koje pokriva današnja općina Hadžići nije imalo definiran status sve do II vijeka pa su naselja na ovom području bila u kategoriji naselja šireg područja današnjeg Sarajeva. Tek u drugoj polovini II vijeka car Marko Aurelije, činom kolonizacije koju je proveo na ovom području, dovodi ga u kategoriju urbanog područja i stekla je uslove da preraste u veći nivo administrativnog ustroja. Tada je ovo područje dobilo status kolonije koja je nosila naziv Aqua Sulfarae,⁷³ čiji centar predstavlja područje Ilidže. Kolonija Aqua S. je obuhvaćala veoma široko područje od Sarajevskog polja do Podlugova i Breze na sjeveru, na sjeverozapadu do Busovače, Fojnice i Lepenice i jugu do Ivan-sedla obuhvaćajući područje Pazarića i Tarčina.⁷⁴ Tarčin je bio veliko raskršće puteva, a posebno je bio interesantan put koji je vodio prema Kreševu i Fojnici gdje su se nalazila rudna bogatstva željeza, bakra, limonita, barita te žive i zlata. Preko prostora današnje općine Hadžići prolazio je stari rimski put Salona–Argentarija, zvani TOB put. Ovaj put je išao od Narone (okolica današnjeg Metkovića), dolinom Neretve do Bijelog polja, zatim preko Rujišta, Hanpolja i Boraka se spuštao u Bijelu i dalje preko Ivan sedla dolazio na područje sadašnjeg Tarčina. Na mjestu današnjeg Tarčina taj put se razdvajao na tri pravca. Lijevi krak je išao dolinom Bijeke rijeke preko zemlje Desitijata i rudarskih područja Kreševa, Fojnice

⁷³ Aquae Sulfureae ili Aquae Sanae, je navjerovatnije naziv za naselje, uz banjsko liječilište na području današnje općine Ilidža koje je imalo status samoupravne općine u rimsko doba. *Kulturna istorija BiH*, 99.

⁷⁴ Monografija *Ilidža*, Općina Ilidža, 2004, 155.

(Hvojnice) i Visokog za Srebrenicu (Domaviju), dok je desni krak vodio preko prevoja Osenika dolinom Zujevine u Sarajevsko polje i dalje za Domaviju.⁷⁵

Na drugom putnom pravcu, na području današnjeg Pazarića, pronađeni su ostaci rimskih građevina, što nedvosmisleno govori da ovo područje nije bilo samo tranzitno nego i urbanizirano. Ostaci rimske keramike i cigle nađeni su na lokalitetu starog grada Gradac kod Hadžića te u Blažuju i na Ilidži. S tim u vezi Esad Pašalić kaže: *U Pazariću su konstatovani ostaci rimskih zgrada; odavde su i nadgrobni spomenici sa natpisima CIL, III, 8378 i 13863.*⁷⁶ Nadalje, Pašalić navodi dokaze, koje je utvrdio Phillip Ballif, koji govore da je Ivan sedlo bilo mjesto sa više rimskih puteva ne navodeći kuda su oni vodili i od kuda su dolazili. Pašalić konstatuje da je, nažalost, ovu temu na području Bosne i Hercegovine istražio i o njoj pisao, jedino, navedeni arheolog Balit i poslije njega niko drugi. U njegovim djelima spominje se i karta rimskih puteva u Bosni i Hercegovini, kojoj se je u međuvremenu izgubio svaki trag.

Najvažnije spomenike antičke kulture na području općine Hadžići predstavljaju epigrafski spomenici koji u svojim epitafima nude dosta historijski značajnih informacija. Jedan takav spomenik je pronađen u Ljubovačkom potoku kod Pazarića, a drugi u Gracu kod Hadžića.⁷⁷

Na obali Ljubovačkog potoka, neposredno prije njegovog ušća u rijeku Zujevinu, 1899. godine pronađen je jedan epigrafski spomenik iz vremena rimske vlasti u BiH. Spomenik je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu, a naučnu arheološku obradu obavio je dr. Karl Patsch, kustos Muzeja. Spomenik je u obliku stele rađene od vapnenca, visine 195 cm, širine 74 cm i debljine 19 cm. U donjem dijelu spomenika se nalazi četverougao polje s epitafom. prostor za epitaf je sa gornje i dvije bočne strane ukrašen bordurom vinove loze. U gornjem dijelu se izražava poprsje muškarca i žene koji stoje između dva dvorska stuba koje iznad njihovih glava spaja greda, a na njoj je uklesan oblik koji simbolizira krov. Iznad lijeve i desne strane krova nalaze se nedovoljno prepoznatljivi ornamenti koji ga ukrašavaju. Žena je obučena u tradicionalnu rimsku nošnju, koja se sastoji od donjeg odijela preko koga se nalazi tunika, a preko tunike pojas. Na vratu ima ogrlicu sa privjeskom, a u ušima minđuše. Na glavi ima mahramu (duvak) koja je pala preko ramena. Sa njene lijeve strane je poprsje muškarca koji ima kratku kosu i kratku bradu. Obučen je u tradicionalno rimsko donje odijelo preko koga je ogrtač. Lijevu ruku, u kojoj drži neprepoznatljiv predmet, je prekrstio preko desne u visini prsa.⁷⁸

U donjem dijelu spomenika nalazi se polje s epitafom, visine 0,46 i širine 0,37 m. Njegova gornja i dvije bočne strane su ukrašene bordurom vinove loze. U tom polju je ispisano:

„TARSATVRVIN –E, ARAMRCIAN-S, SIMEBENEMER-E, NTIETSIBIV-I, VVSMEMORI-I, AM-
POSVITA, VIXIT.AN.X.XVIII-I M III, što bi uobičajenim latinskim tekstom trebalo pisati:

75 E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960, 46.

76 E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 68.

77 Gradac predstavlja najvažniju historijsku znamenitost ovoga područja.

78 K. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju*. Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, broj XXVI, 1914, knjiga prva, 209/210. Žena je tradicionalno bila obučena u donje odijelo, koje je na spomenicima označeno samo sa jednom zarubom na vratu, a preko njega je glatka ili naborana tunika sa dugim rukavima, koja je na obim ramenima skopčana sa jednom ovećom fibulom a pod prsima pasom opasana. Udate ženske nosile su još i maramu na glavi tako da im je prosto visila sa tjemena daleko preko leđa ili je naborana metnuta i preko zatoka visi niz ramena i ruke. Djevojke nisu nosile maramu za glavu niti ogrtač. Na spomenicima od kamena prikazane ženske nose nakit, prema tome koliko su bile imućne, osim fibule na ramenima mogle su nositi privjeske jednu viticu za kosu, minđuše ogrlicu s privjeskom, okruglu fibulu, narukvicu i prstenje. Prstenje se nosilo na drugom članku prsta. Muškarci su bili uvijek gologlavi sa kratko rezanom kosom, stariji sa kratkom bradom, a nosili su preko donjeg odijela, tuniku dugih rukava sa pojasom. Preko tunike je bio nabrani ogrtač, na desnom ramenu jednom fibulom skopčan a na lijevoj visio.

D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elisu) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi pientis / simae bene mere / nti et sibi vi / vus memori / am, posuit q(uae) / vixit an(nos) XXVIII m(enses) III. To bi u prevodu značilo: „Bogovima manima Tit Aurelije Saturnin, Aureliji Amurcijani, najpobožnijem supružniku, veoma zaslužnoj, i sebi za života spomen postavi, koja živi 29 godina i 4 mjeseca.⁷⁹“

Slika br. 30:
Nadgrobna ploča iz Pazarica, Kotar Sarajevo. (originalni oblik)

Karl Patsch,
Zbirke rimskih i grčkih starina,
GZ BiH broj XXVI, 1914,
209/210

Slika br. 31:
Restauriran epigrafski spomenik iz Ljubovača potoka kod Pazarica.

Ilidža, 133.

Opisani spomenik je izložen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Na njemu nedostaje klinasti nastavak sa donje strane koji je služio za učvršćivanje spomenika u podlogu.⁸⁰ Na originalnoj fotografiji se on vidi, ali je prilikom njegove restauracije i mogućeg oštećenja odstranjen. Sličan epigrafski spomenik je pronađen u Peratovcima u Carevom polju iznad Jajca koji ima sličnu ornamentiku, a na donjoj strani završava klinastim oblikom koji služi za usađivanje u postolje. Njegova visina je 1,10 m, a potječe iz IV vijeka n.e.⁸¹ Drugi spomenik sličan ovom pazaričkom, koji na sebi ima poprsje muškarca i žene sa djetetom, a ispod uklesan natpis, nađen je na Ilidži i nalazi se izložen u Zemaljskom muzeju. Velika sličnost navedenih spomenika govori o istom vremenu njihove izrade u istoj kulturi i tradiciji i od istog naroda. Spomenici potiču iz druge polovine II vijeka iz vremena kada je (161-180. godine) provincijom Dalmacije, kojoj je pripadalo i ovo područje, vladao car Marko Aurelije. Zbog toga se na spomenicima pojavljuju različiti oblici riječi Aurelije/usisl.

Drugi epigrafski spomenik, pronađen u Gradcu kod Hadžića, bio je podignut rimskom veteranu koji je držao vojno uporište na Gradini. Spomenik je bio ugrađen u temelje mosta na riei Zujevini. Pronađen je prilikom rekonstrukcije mosta nakod austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. O tome Đoko Mazalić piše: *Ispod kote 711, odnosno ispod Varde⁸² bio je, vjerovatno u osmansko doba bačen kameniti most preko Zujevine. Kad je 1899. godine popravljen državni drum Sarajevo-Mostar, morao se taj most kao nepodesan za veći promet porušiti da bi se podigao novi. Građenje je vršio inženjer Kaut... Pri rušenju mosta nađena je u temelju ploča s četiri figure u reljefu i rimskim natpisom... Iz natpisa na tom rimskom nadgrobnom spomeniku vidi se*

79 S. Meihović, *NSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS*, *Historijska traganja I*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 34.

80 Vidljivo na originalnoj fotografiji pronađenog spomenika koja se nalazi na stranici 210. *Glasnika Zemaljskog muzeja BiH*, br. XXVI, 1914.

81 Dimitrije Sergejevski, *Rimski natpisi novi i revidirani*, Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, br. LII, 1940, knjiga 1, 19.

82 Varda je zaostao srednjevjekovni naziv koji dolazi od riječi „vardati“ što znači paziti, čuvati stražu. U našem slučaju bi to trebalo značiti stražara. (Đ. Mazalić, *Novi podaci o gradcu*, 80.)

da ga je podigao veteran rimske vojske Aurelije Super, koji je ranije služio kod VIII legije Avguste, čiji je kadar bio u Africi...Spomenik je podignut u prvoj polovini III vijeka sudeći po osobinama pismena. Spomenik je bio vjerovatno postavljen u neposrednoj blizini mosta pored puta gdje iz stijene izbija izvor hladne vode...⁸³

Spomenik je prenesen u Zemaljski muzej BiH gdje je izvršena njegova naučna obrada. Svojom fizionomijom je sličan onom nađenom u Ljubovača potoku. Na njemu se nalazi sljedeći epitaf:

*D(is) M(anibus) Aurel(ius) Super veter[a]nus ex [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibe vi(vus) et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII.*⁸⁴ Što bi u prevodu značilo:

*Bogovima Manima, Aurelije Super veteran VIII. legije Augusta, sjećanje sebi za života i Veri supružniku, Maksimini i Viktorinu sinovima našim, otišloj kćeri, koja je živila 28 godina.*⁸⁵

Rimski veteran, koji je podigao ovaj spomenik, prema Đ. Mazaliću, je vjerovatno porijekom sa ovih prostora. Na takav zaključak upućuje nekoliko razloga. Iz epitafa na spomeniku može se primjetiti da njegov autor nije dobro poznao latinsko pismo što je neprimjereno za jednog rimskog vojnika. Kako je običaj da se spomenici podižu u mjestu življenja, onda se može pretpostaviti da je on tu živio, a možda i rođen, jer je u vrijeme podizanja spomenika, po odsluženju vojnog roka u Africi, došao ovdje preko toliko pitomijih područja, što je svakako indikativno. Materijalni dokazi u vidu rimske opeke nađene na livadama ispod nekropole stećaka "Orah" ukazuju da su rimski vojnici ovdje imali svoje stambene objekte grupisane u jednu manuu koloniju. To su, zapravo, bile brvnare čiji su samo glavni dijelovi bili od opeke i obrađenog (klesanog) kamena.⁸⁶

Prema S. Mesihoviću posjedi porodica Aurelija Supera i Tita Aurelija Saturnina su kao svoju osnovicu vjerojatno imali rijeku Zujevinu i nalazili su se između naseobina u gornjem toku Lepenice koje su ih vezivale sa važnijom rimskom naseobinom u kiseljačko - fojničkom području i urbano – upravnog jezgra municipalne jedinice Akvisa na užem ilidžanskom području. Kroz ovo područje, možda i kroz posjede ovih veterana, prolazio je rimski put koji je dolazio iz Narone.⁸⁷

Slika br. 32: Spomenik rimskom veteranu, pronađen 1889. g. u temeljima Gradačkog mosta kod Hadžića

Arhiva "Komisije za istraživanje i dokumentovanje kulturo-historijskog naslijeđa općine Hadžići"

⁸³ Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu*, 82 - 83.

⁸⁴ S. Meihović, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 37.

⁸⁵ S. Meihović, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 37.

⁸⁶ Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu*, 83.

⁸⁷ S. Meihović, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 37.

U kasnijem periodu spominje se i put iz Tarčina preko Medvjedica u dolinu Lepenice i dalje prema Visokom. Na putevima, posebno tranzitnim, vremenom se gradila i prateća infrastruktura, prije svega mostovi, prenoćišta pa i nastambe, odnosno objekti za stanovanje. Važna tranzitna tačka na ovome putu se nalazila na brdu Gradac u blizini Bukovice ili možda Zabrđa (treba uzeti u obzir moguću grešku u lociranju) koje Esad Pašalić navodi kao Silvanov hram:

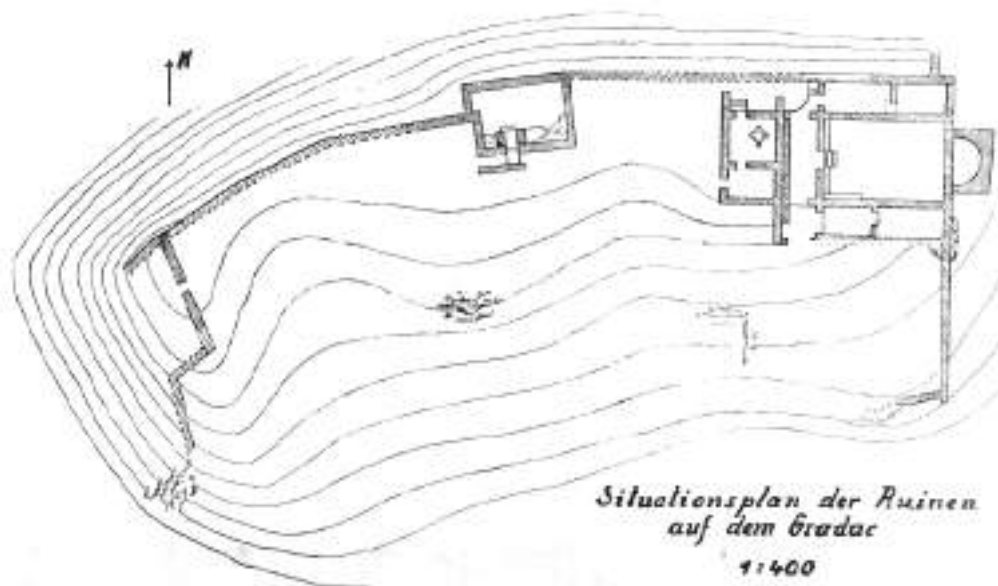
Na brdu Gradac kod Bukovice koji spada u predio gornje Lepenice konstatovani su predmeti iz raznih prahistorijskih perioda i iz rimskog doba. Iz rimskog doba su ruševine zidova, oltar posvećen Silvanu (dedukant-aurelius) i nekoliko drugih odlomaka natpisa, jedna zemljana posuda sa oznakom tvornice vjerovatno iz III ili IV vijeka n.e. da je tu podignuta hrišćanska crkva, jedna rimska zemljana lampa, arhitektonski fragmenti, odlomci rimske keramike, i drugi predmeti rimske provenijencije. Skarić misli da je na Gradcu do u kasno antičko doba postojao Silvanov hram, a u V ili VI vijeku da je tu podignuta hrišćanska crkva. Ispod Gradca postoji 'grčko groblje' a pod zemljom se nalaze ostaci cesta koje idu pravcem sjever-jug.⁸⁸

Ovo potvrđuje da je jedna od rimskih komunikacija išla od Tarčina dolinom Lepenice za Visoko i dalje. Ovo navodimo iz razloga što ovaj lokalitet graniči sa teritorijom koju pokriva današnja općina Hadžići i predstavlja jedan segment historijske cjeline, čije izostavljanje bi ostavilo nejasnu sliku o onome šta želimo pokazati. Pavo Anđelić navodi rimski put Tarčin-Mokrine-Kuliješ-Han-ploča-Visoko, a to je, vjerovatno, ista komunikacija. Važan lokalitet, nedaleko od područja naše Općine, koji je Vladislav Skarić arheološki obradio 1931/1932. godine je mjesto Gradac kod Homolja u Lepenici. Pavao Anđelić za njega kaže:

To je, svakako, najznačajnije arheološko nalazište u Lepenici i jedno od najvrjednijih nalazišta kasne antike u Bosni i Hercegovini...Tu je Skarić otkopao ruševine trobodne bazilike sa krstionicom i dijelovima bogato ornamentiranog kamenog namještaja...Crkva je datirana u V i VI vijek.⁸⁹

Šema br. 4:
Skica bazilike iz
rimskog doba
otkopane u
Lepenici.

V. Skarić, *Starine na Gradcu u bosanskoj Lepenici*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, br. XLIV, 1932. druga sveska (za istoriju i etnografiju), 9.

⁸⁸ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 46.

⁸⁹ P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 170.

O ovoj trobrodnoj bazilici sa bogato ornamentiranim kamenim namještajem ukrašenim duborezima tipičnim za Ilire, Vladislav Skarić je napisao studiju u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1932. godinu.

Za ovaj kraj je vezana proizvodnja željeza u antičkom dobu, dok joj na području hadžićke općine nema ni spomena. To ne mora značiti da je nije bilo zbog blizine rudnika, ali ovo niko nije naučno istražio. Tek u srednjem vijeku, a zatim u osmanskom dobu se pojavljuju radionice za preradu željeza na području Korče, Ljubovčića, a kasnije i Duranovića i Dupovaca. Pavao Anđelić opisuje desnu obalu rijeke Lepenice, od Toplice do Kuliješa i Homolja kao veliku naslagu ručno sleganog šljunka. Isto je nađeno i na obalama rijeke Fojnice, pa Anđelić smatra da je i ovdje, na Lepenici, ispirano zlato. Rijeka Lepenica na ovom dijelu svoga toka predstavlja i granicu između općina Hadžići i Kiseljak. Proizvodnja željeza vezana je za mjesta Zabrdje i Toplica.

Ostatke veće rudarske talionice predstavlja prostrano troskovišće u selu Zabrdje. O rimskom porijeklu ovog troskovišća govore ostaci rimskog građevinskog materijala na njivama koje leže neposredno uz troskovišće. Protiv eventualnog datiranja u srednji vijek, stoji okolnost da na samome troskovišću leži nekropola srednjevjekovnih stećaka... U kanjonu rijeke, oko sela Toplica, nalaze se mnogobrojne stare rudarske jame. U njima se, u relativno debelim slojevima barita, zapažaju tanke žice nekog bakrenog oksida koji je po svoj prilici u starija vremena bio glavni predmet eksploatacije. Ipak, smatram da Rimljanima pripadaju one jame čiji su profili visine čovjeka ujednačeni i pažljivo izvedeni. Po tome se razlikuju od kasnijih srednjevjekovnih i turskih jama koje su probijane tako da se njima jedva može proći.⁹⁰

Možda i sam naziv sela Toplica ima veze sa topljenjem (taljenjem) željezne rudače.

Slika br. 33:
Ulaz u rudnik
„Pećina“ kod
Toplice.

Foto: V. Aladžuz,
juli, 2010.

90 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 166.

Pavao Anđelić se ovdje fokusirao na antička nalazišta, primarno željezne rudače i eventualnu mogućnost ispiranja zlata iz rijeke Lepenice. Kao dokaz tome navodi gomile šljunka duž čitavog toka rijeke Lepenice, uglavnom sa desne njene strane. Sa velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da je municipij u Višnjici bio i središte organa vlasti koji je rukovodio eksploatacijom rudnog bogatstva ovih krajeva.⁹¹ Esad Pašalić piše o intenzivnom razvoju rudarstva u II i III v.n.e. na području čitave Bosne i Hercegovine, sa posebnim osvrtom na srednju i zapadnu Bosnu. Rudarstvo je tokom II i III v.n.e bilo zastupljeno u privredi do te mjere da je država rudnike stavila u svoju nadležnost. Rudnici su izdavani pod zakupninu zakupcima (conductores) koji su preuzimali određene obaveze u pogledu prihoda državnoj blagajni.⁹² Kreševsko-fojnički bazen je prepun rudnika iz kojih su se vadile rude željeza, srebra, zlata i bakra u vremenskom razdoblju od prehistorije do austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. U kasnijem dobu u jamama koje se navode, zasigurno je vađena ruda barita, limonita, malahita i azurita. Limonit je najrasprostranjeniji po Babinoj ravni, Cvijetnjaku i Ravnom hoberu. Barita, malahita i azurita ima najviše po kosama koje se spuštaju od vrha Meorišja i po obroncima Rudina. Na ovom terenu još ima ostataka rupa i hodnika iz kojih se vadila ruda. U kreševskom kraju ljudi, skupove od više rudarskih rupa, nazivaju „Grkinje“ iz čega se zaključuje da su tu stari Grci vadili rudu.⁹³ Najveća nalazišta limonita po Skariću se nalaze u slivu Crne i Bijele rijeke i oko njihovih sastavaka, pa sve nizvodno rijekom Lepenicom. On, također, navodi da su mu mještani sela Gunjani pokazali nekoliko rudarskih rupa po kosama brda Sevid iz kojih se vadila bakarna ruda, a uz nju i živina ruda ili cinabarit. Lično se uvjerio

Šema br. 5: Mapa rudarskog područja u slivu rijeke Bijače i Lepenice od Tarčina do Zabrda.

V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, br. XLVI, 1935, 27.

91 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 166.

92 *Kulturna istorija BiH*, 218.

93 V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, br. XLVI, 1935, 27.

uvidom u ove dvije vrste rude u navedenim rudnicima. Pored toga Skarić, na bazi izjava mještana, navodi i moguća nalazišta zlata u rudnicima ispod Orlovice i kosama Tmora. „Zlatnih rupa ima i po obroncima brda Vranaka od Tarčina do Tuhelja.“⁹⁴ V. Skarić navodi i moguće ispiranje zlata u Crnoj rijeci u neka stara vremena. Navodi i nalazišta određenih količina troske u neposrednoj blizini Gornjeg majdana i Ivan majdana iznad sela Gunjani.⁹⁵

U rudnicima u brdu Sevid su radnici pronašli desetak komada raznih rudarskih alatki. Jedan rudarski čekić i jedan pijuk nađen u tzv. Gornjoj jami u Suhodolu dospjeli su u Zemaljski muzej u Sarajevu. Sve naprijed kazano o rudarstvu na ovom području se savršeno uklapa u rudonosno područje od Fojnice do Kreševa, Deževica, Dusine do Crne rijeke i Sevida. Na ovom području veoma bogatom rudama zlata, srebra, željeza, barita, se ruda vadila od najstarijih vremena o čemu svjedoče brojni dokazi.

Nauka je evidentirala i, djelomično, obradila ove rudnike, koji su samo dio velikog broja od Crne rijeke do Kreševa i Fojnice. Jedan njihov broj koristio se sve do šezdesetih godina XX vijeka, kao što su, naprimjer, rudnici barita u okolici Toplice i brdu Sevid. Prema nalazima dr. Anđelića, iako on to eksplicite ne navodi, ovi rudnici bi se mogli smjestiti u period prije srednjovjekovne eksploatacije koja je utvrđena.

Konsultirani izvori podataka i ostavština na terenu ukazuju pouzdano na bogato kulturno-historijsko naslijeđe hadžićke općine i njoj susjednih općina iz antičkog perioda. Naslijeđe iz ovoga perioda karakterizira ostavština velikog broja utvrđenja, spomenika, vjerskih objekata, rudnika, ostataka putne infrastrukture i dr.

94 V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa*, 28.

95 V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa*, 28.

IV

SREDNJI VIJEK

Ne postoji stroga granica ili vrijeme nastanka srednjeg vijeka. Nauka ga dijeli na dvije epohe: rani srednji vijek i razvijeni srednji vijek. Kao najprimjerenije vrijeme ulaska u srednji vijek bi se moglo uzeti vrijeme pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, jer najveći broj naučnika to smatra prekretnicom u historiji ljudskog društva i kulture. To je vrijeme kada nastaju nove države na zgarištu Zapadnog rimskog carstva. Jedan od primjera takvog stanja je područje današnje Bosne i Hercegovine koje je krajem VI i početkom VII vijeka doživjelo potpuno uništenje. Prethodno je područje današnje Bosne i Hercegovine djelimično zahvatio ratni pohod Huna, a nešto kasnije i pljačkaški pohod zapadnih Gota pod vodstvom Alarihoma koji su završili svoj put osvajanjem Španije 412.godine i osnivanjem Zapadnog gotskog kraljevstva. *Pustošenje i razaranje u ovom razdoblju, poznatom kao seoba naroda, Balkan je dobro osjetio, naročito provincije u njegovom istočnom dijelu. Bosna i Hercegovina smještena u njegovom središnjem dijelu ostala je pošteđena žestokih navala Avara.*⁹⁶ U toku brojnih avaroslovenskih provala na područje današnje Bosne može se izdvojiti upad jednog slovenskog odreda negdje u istočnu Bosnu 551. godine, kada je došlo do formiranja prve Sklavinije na Balkanu, čime je obilježen početak slovenske kolonizacije [u Bosni].⁹⁷

Karta br. 10: Srednjovjekovna Bosna. Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Svjetlost, 1957.

96 *Kulturna istorija BiH*, 375.

97 *Kulturna istorija BiH*, 390.

Dolaskom na ove prostore Slaveni su donijeli svoje običaje i svoj način života, pa im je antička kultura bila strana i neprihvatljiva, iako je bila znatno naprednija od njihove. Zbog toga su uništili i porušili sve pred sobom, pljačkali, palili i ubijali. To su činila i druga plemena prilikom njihovih upada na bosansku zemlju. Poznato je da su u tome učestvovali pored Slavena i Ostrogoti, Vizigoti i Avari. Porušili su više od 100 gradova i naselja, uništili potpuno ilirsku i antičku kulturu, protjerali ili pobili veliki broj stanovnika Bosne. Samo manji njihov broj je uspio pobjeći. Stradalo je uglavnom gradsko stanovništvo, a njege su činili stranci. Domicilni narod je živio po seoskim vrletima i to je bila njegova sreća, zbog toga je manje stradao.⁹⁸

Na području Sarajevskog polja Slaveni su na ruševinama rimskih kuća sagradili svoja privremena skloništa. Nešto kasnije, u toku ranog srednjeg vijeka, kad je već organizovan društveni život na nivou plemenskih zajednica i izvršena neka vrsta urbanizacije naselja, na prostoru bivše rimske kolonije „Aque S...“ oblikovala se slavenska politička zajednica zvana Župa Vrhbosna. Ona je postala središte političke organizacije i nosilac državnosti srednjovjekovne Bosne.

*Prvobitna Bosna prostirala se u gornjem toku rijeke Bosne i njenih pritoka u ovom dijelu. Do sredine XII vijeka ona se proširila do granica Hrvatske na zapadu i Drine na istoku, obuhvatajući Donje krajeve oko Sane i Vrbasa, Usoru, Soli i Podrinje.*⁹⁹

U vrijeme Kulina bana Bosna je postala značajan faktor u političkoj shemi jugoistočne Evrope. Doživjela je razvojnu afirmaciju srednjovjekovne države kao političke cjeline na historijskoj pozornici.¹⁰⁰ Uspostavila je kulturne i trgovačke odnose sa susjedima. Zato je Ban Kulin svojom poveljom, Dubrovčanima, garantovao nesmetanu trgovinu, jer je

Slika br. 34: Povelja Kulina bana.

M. Filipović, BiH najvažnije činjenice, 61.

Dubrovnik bio, u to vrijeme, veoma značajan trgovački centar. Za Bosnu veoma važan. Trinaesti vijek je bio ispunjen vjerskim nemirima i dinastičkim sukobima, naročito, vojnim i političkim intervencijama Ugarske. Uprkos tako nepovoljnim uslovima u to vrijeme se je odvijao jedan veoma značajan historijski proces. Osnovana je i svoju konačnu fizionomiju dobila je samostalna Crkva bosanska, čije su pristaše kasnije prozване bogumilima ili patarenima.¹⁰¹

98 *Kulturna istorija BiH*, 25.

99 *Kulturna istorija BiH*, 392.

100 Z. Šehić i I. Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Sejtarija, 2002, 17.

101 *Kulturna istorija BiH*, 435-436.

Učenje i vjerovanje Crkve bosanske, akademik Muhamed Filipović veže za dualističko učenje neomanihejskog tipa.¹⁰² On vrlo jasno razgraničava vjerovanje i učenje ove Crkve od zapadne i istočne ortodoksne, dajući primat Crkvi bosanskoj, karakterišući je kao stub duhovnosti i državnosti srednjovjekovne Bosne. Crkva bosanska i stećci u historiji Bosne ostali su kao dva prepoznatljiva obilježja Bosne kao države i njenih naroda. Pod vlašću bana Stjepana II Kotromanića (1322-1353) Bosna se razvila u snažnu državu, koja se prostirala, od mora do Save i od Cetine do Drine. Kulminaciju teritorijalnog širenja i političkog izraza Bosna je doživjela u drugoj polovici vladavine Tvrtka II Kotromanića (1353-1391). U drugoj polovici XIV vijeka bosanska država obuhvaća gotovo sav teritorij današnje Bosne i Hercegovine (osim manjih dijelova Bosanske Krajine), te prostrane oblasti u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori i Dalmaciji. Godine 1377. Tvrtko II Kotromanić se proglasio za Kralja Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Dalmacije, Hrvatske, Donjih Krajeva, Zapadnih strana itd. U to doba Bosna je najsnažnija država na slavenskom jugu, a Tvrtko je bez sumnje najsnažnija ličnost u čitavoj historiji Bosne.¹⁰³

Nakon Tvrtkove smrti došlo je do naglog slabljenja države. Njena unutrašnjopolitička stabilnost je narušena, a dominaciju u vlasti preuzimaju krupna vlastela. Glavni činioci bosanske politike postali su krupni feudanci Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, Sandalj Hranić i Pavle Radenović, čiji su posjedi i moć narasli do te mjere da su oni postali politički konkurenti kraljevskoj lozi.¹⁰⁴ Teritorija države se permanentno smanjivala, a unutar dvora je došlo do polarizacije prema najvažnijim dijelovima države - Bosni i Humu. Granice Bosne su čuvali posjedi velikih feudalaca koji su počeli prodavati zemlju. Kralj Ostoja je prodao Dubrovčanima primorje 1399. godine, a humski velikaši Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović su 1419. godine Dubrovčanima prodali Konavle, a Mletačkoj republici 1426. godine Kotor sa okolinom. U ovakvom stanju bosanske države na njenoj političko-teritorijalnoj sceni pojavljuje se Osmansko carstvo. Svoja prva uporišta u Bosni su ostvarili već 1430. godine, a gospodari Hodidjeda i župe Vrhbosna postali su od 1451. godine nakon čega je obrazovana Osmanska upravna jedinica u Bosni. U prvom osmanskome popisu 1455. godine spominje se kao „Vilajet Hodidjed“.¹⁰⁵

Na čelu srednjovjekovnih zemalja koje su egzistirale na području današnje Bosne i Hercegovine stajali su vladari sa raznim titulama. U Humu i Zahumlju su vladali knezovi i vojvode, a u Bosni banovi. Od Tvrtka I Kotromanića na čelu države je bio kralj. Uz vladara države na čelu države je bilo državno vijeće/stanak ili zbor velmoža. Po svom karakteru to je bio sabor koji je, između ostalih nadležnosti, imao nadležnost da bira vladara - kralja. Zemlje su bile, sve do XIV vijeka sastavljene od župa koje su imale veliku autonomiju. Nakon župa javile su se knežine sa centrima u tvrdim gradovima, gradskim i varoškim općinama.¹⁰⁶

Ekonomsku osnovu feudalne srednjovjekovne Bosne činila je poljoprivreda koja se sastojala od zemljoradnje i stočarstva. Od polovine XIV vijeka kao izuzetno važna privredna grana javlja se rudarstvo koje, dovođenjem Sasa, poznatih rudarskih majstora i stručnjaka, snažno povećava eksploataciju i proširuje proizvodnju metala. Veoma brzo proizvodi rudarstva postaju glavni izvozni artikli države. Razvojem ove privredne grane, pojavljuje se i novac. Izrađuju se metalni pečati, ukrasi, oružje i dr. Sve ovo je rezultiralo brzim razvojem trgovine u čemu su Dubrovčani bili jako poznati. Zbog toga su oni uzimali pod zakup carine i trgovišta na području Bosne, osnivali dubrovačke kolonije i tu živjeli po nekoliko, a nerijetko i desetak godina. Takvi primjeri su: Kreševo,

102 M. Filipović, *BiH, najvažnije činjenice*, 122.

103 *Kulturna istorija BiH*, 436-437.

104 Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas BiH*, 19.

105 H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni kat. popis iz 1455*, Sarajevo, 1964, 14-15.

106 *Kulturna istorija BiH*, 438.

Kreševo, Hvojnica, Visoko, Foča, Srebrenica, Olovo, Zvornik i dr.¹⁰⁷

Trgovačka razmjena se najčešće obavljala na otvorenim trgovima i sajmovima, rjeđe po kućama kupaca, improvizovanim tezgama, šatorima, barakama i sl. Pred kraj kraljevine Bosne, javljaju se trgovački lokali-štacune što je vidljivo u trgovačkom ugovoru između kralja Tomaša i trgovca Nikole Trogirana iz Fojnice.¹⁰⁸ Razvoj trgovine je uticao na stvaranje posebnih trgovačkih varoši i trgovišta. Bilo ih je i na području općine Hadžići.

Kulturni i duhovni život srednjovjekovne Bosanske države, je pratio razvoj ostalih dijelova društvenog života. U ranom srednjem vijeku kulturni život se uklapao u šire slavenske okvire ili bar u one zajedničke svim Južnim Slavenima. U drugoj kulturnoj epohi ovo područje ide putem intenzivne kulturne i društvene afirmacije, i sve se više diferencira od ostalih kulturnih cjelina.¹⁰⁹ Kulturni i društveni procvat Bosna doživljava u vrijeme kralja Tvrtka kada se uvodi reforma kancelarije, angažiraju školovani kancelari iz Srbije, izrađuju pečati, reformira upravni sistem, napreduje u gradnji, itd. Osim kraljevske kancelarije u Bosni je radilo još pet drugih kancelarija sa školovanim pisarima-dijacima. Na stećcima su ispisivani natpisi veoma važnih sadržaja i poruka. Takvih stećaka u Bosni i Hercegovini ima oko dvije stotine. Oni predstavljaju najreprezentativnija kulturna obilježja iz tog vremena.

Građevinska infrastruktura srednjeg vijeka se ogleda u izgradnji oko 350 utvrđenih gradova na području čitave Bosne. Njih je danas moguće ubicirati tek oko dvije stotine. Najveći broj ovakvih gradova je u ruševnom stanju kakav je i hadžićki Gradac. Veliki broj gradina nije adekvatno arheološki obrađen, pa se o njima zna samo površno. Oni predstavljaju neprocjenjivu vrijednost za kulturu i historiju jedne važne epohe. Oni su bili centri oko kojih su, u srednjem vijeku, građena stambena naselja. U njihovoj blizini sagrađeni su i vjerski objekti, a u samim gradovima, istina rijetko, se organizirao život.

U velikom broju slučajeva upravo srednjovjekovni gradovi poslužili su kao jezgra oko kojih su se formirala većina današnjih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini. Veličina prostora opasanog zidom se kretala od par stotina kvadratnih metara do nekoliko hektara. Najveći broj gradova ne premašuje površinu od 1000 m². Među najveće srednjovjekovne gradove koji su imali površinu veću od jednog hektara spadaju: Bobovac, Črešnjevo između Konjica i Bradine i Bokševac kod Konjica. Između 1000 m² i jednog hektara su imali: Biograd kod Konjica, Kreševo, Visoko, Dubrovnik kod Ilijaša, i Hodidjed. Najveći grad je bio Bobovac koji je ujedno bio državna prijestonica i kraljeva rezidencija.¹¹⁰

1. SREDNJOVJEKOVNI GRADOVI NA PODRUČJU OPĆINE HADŽIĆI

Važno mjesto, sa stanovišta lokalnih centara u srednjovjekovnoj Bosni, pripada utvrdama (gradovima) koje su, pored strategijske imali i važnu političku i upravnu ulogu, a sa svojim eventualnim podgrađima često su bile trgovački i obrtnički centri. Nauka upućuje na poznavanje tri vrste gradova srednjovjekovne Bosne. Prvu grupu čine gradovi čija je uloga, primarno, odbrambena i oni predstavljaju sistem zidina i bedema za uspješnu odbranu od neprijatelja. U njima nema stalnih žitelja. Služe obično za zaštitu svojih podgrađa koja su bila u njihovoj neposrednoj blizini i činili ekonomske centre, trgovišta i mjesta življenja stanovništva. U tu kategoriju se mogu svrstati Tuhelj

107. *Kulturna istorija BiH*, 439.

108. *Kulturna istorija BiH*, 470.

109. *Kulturna istorija BiH*, 442.

110. *Kulturna istorija BiH*, 451.

-grad sa Smučkom kao podgrađem i trgovištem, te Gradac sa svojim podgrađem, iako bi on s obzirom da je tik uz njega bilo podgrađe sa crkvom, mogao biti i u drugoj kategoriji gradova. Druga vrsta gradova je imala kao svoje stalne stanovnike u kategoriji vojnih zapovjednika i posada, upravno-političkih činovnika i pojedinih feudalaca, a ponegdje su u njima bili i dvorovi bosanskih banova i kraljeva. Treća vrsta gradova, osim fortifikacija i stambenih objekata za vojno-upravni aparat, imaju i posebno, bedemima opasano naselje koje je imalo od desetak do nekoliko stotina kuća. Takvi gradovi su bili Bobovac, Jajce i Borač.¹¹¹ Podgrađa su bila naselja koja su se formirala ispod ili nedaleko od gradova. Varoši, za razliku od podgrađa, su naselja najsljednija trgovištima, imaju stambeni, ekonomski, trgovački, kulturni karakter. Varoši nikad nisu u okrilju zidina gradova. Najveće varoši u srednjovjekovnoj Bosni su bile Fojnica sa 349 kuća, Foča sa 227, Konjic (Biograd) sa 13, itd.¹¹² Među srednjobosanske varoši se svrstava, nama najbliži Blažuj te Dusina i Fojnica na zapadu kao i Konjic na krajnjem jugu općine. Grad-varoš je viši nivo urbanog bića srednjovjekovne Bosne i nastaje spajanjem grada sa varošima. Grad-varoš obično je sjedište kneza ili drugih važnih velikodostojnika. Takav status je imala Srebrenica, Olovo, Jajce, donekle Fojnica i Kozovgrad kod Fojnice.¹¹³

Na osnovu dosadašnjih arheoloških i historijskih naučnih istraživanja na području općine Hadžići sada se sa potpunom sigurnošću može utvrditi postojanje dvaju srednjovjekovnih gradova: Tuhelja i Graca.

1.1. Antički i srednjovjekovni grad Gradac

Naziv ili toponim Gradac je veoma rasprostranjen i ima ga na više lokaliteta. Pavao Anđelić navodi da ih konkretno u Lepenici ima pet,¹¹⁴ no uzima se da se baš ovaj hadžićki Gradac spominje 1355. i 1378. godine, oba puta u vezi sa carinama bosanskog kralja.¹¹⁵ Za njegove ruševine znalo se i u 17. i 18. vijeku, o čemu je pisao V. V. Vukasović 1891. godine.

Slika br. 35: Pogled na brdo na kome je bio stari grad Gradac.

Foto: V. Aladžuz, juni 2012.

111 P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni* (Prilog tipologiji naselja), Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XVIII, 1963, 187.

112 P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovj. Bosni*, 185.

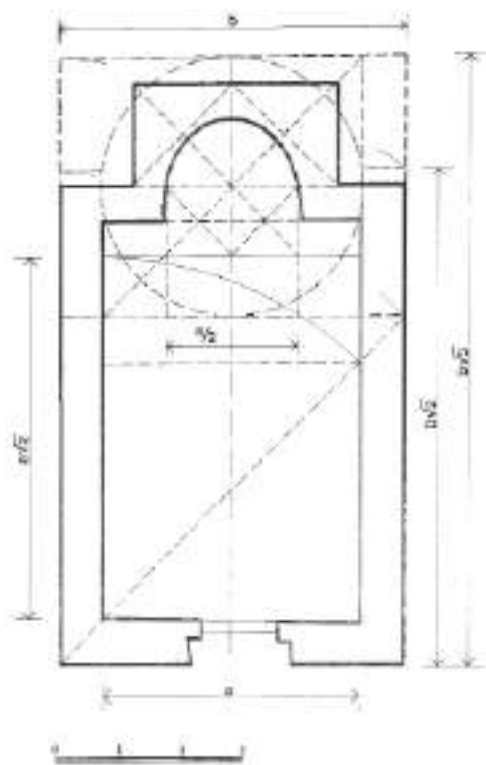
113 P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovj. Bosni*, 187.

114 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 158.

115 P. Anđelić, *Studije o teritorijalopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 54.

Istraživanje koje je obavila Lidija Fekeža iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine su donijela nove pokazatelje o životu na ovome području, mnogo prije gradnje srednjovjekovne utvrde. Na to upućuje nekoliko odlomaka arhitektonske plastike, anepigrafska ara i nadgrobni spomenik, nađeni arheološkim istraživanjem crkve, a datiraju u vrijeme s kraja II ili s početka III vijeka. O tome L. Fekeža piše: *Iz kasnoantičkog perioda u sekundarnom položaju su nađena tri odlomka stupića i bazamenta oltarne pregrade. U periodu od kraja XI do XIII vijeka sagrađena je i srušena crkva sa nekoliko istovremenih ukopa.*¹¹⁶ U most na rijeci Zujevini ispod samog lokaliteta gradine bio je ugrađen spomenik datiran u kraj II ili početak III vijeka.¹¹⁷ Na areali nekropole i u gornjim dijelovima *Kraljevih vrtova, je, takođe, pronađeno dosta komada antičke opeke. Crkva pored starog gra-*

*da Gradac je sagrađena, vjerovatno, mnogo kasnije, između XI i početka XIII vijeka na što upućuju nalazi nađeni na njenim ruševinama, komparirani sa nalazima drugih crkava na području Bosne i Huma. Ova crkva je u to vrijeme, vjerovatno pripadala seoskoj opštini čije je naselje ispod nje bilo središte grupe sela u dolini Zujevine.*¹¹⁸ Tokom XIII i XIV vijeka kroz borbu sa katoličanstvom samostalna bosanska crkva je uspjela da se afirmiše, ali u tom periodu, kako historijski izvori govore, došlo je do rušenja jednog broja crkava među kojima i crkva u Gracu kod Hadžića.¹¹⁹ Za mnoge crkve sagrađene u periodu od XI do XIII vijeka postoje arheološki dokazi da su u kriznom periodu ostale kao vjerski centri. Oko njih niču, kao i oko porušenih crkava u Gracu i Vrucima nekropole stećaka u XIV i XV vijeku.¹²⁰

Slika br. 36: Tlocrt crkve u mjestu „Orah“ ispod starog grada Gradac.

Elaborat zaštite srednjovjekovnog grada Gradac s nekropolom stećaka i ostacima srednjovjekovne crkve, 11

Slika br. 37: Detalji dekorativne plastike na stećcima na Grčkom groblju ispod starog grada Gradac.

Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, tab. 14.

Slika br. 38: Baza stupa kod ostataka crkve u mjestu Orah ispod starog grada Gradac.

Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, tab. 14.

116 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića*, Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s., sv. 42/43, 1987/1988, 182.

117 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 181.

118 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 182.

119 D. K. Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978, 32.

120 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 181-182.

Krajem XII vijeka područje oko Gradca bilo je u direktnom posjedu bosanskih banova, kasnije kraljeva, koji su glavni ekonomski interes ostvarivali preko velikog vladarskog domena, pretežno stočarskog karaktera, na padinama u podnožju Bjelašnice i Ormanja. Ne zna se sigurno da li je ovo područje pripadalo župi Lepenica ili Vrhbosni. Krajem XIV vijeka župe kao upravno-političke jedinice su nestale odnosno raspale su se u knežije. Od Ivana do Sarajeva su osnovane, vjerovatno, dvije knežije sa svojim upravno-političkim centrima i utvrđenim gradovima. U zapadnom dijelu od Ivana do prevoja Osenik formirana je knežija sa centrom u Tuhelju i carinarnicama u Smučkoj i Raštelici. U istočnom području današnje općine Hadžići je formirana knežija u slivu rijeke Zujevine sa centrom u Gracu.¹²¹

S obzirom na važnost graničnog prelaza Gradac, koji je dominirao ovim prostorom, ovaj put je predstavljao najvažniju saobraćajnicu u srednjem vijeku.¹²² Kako se vidi, Gradac je bio i granični prijelaz i carina što je podrazumijevalo postojanje i nekog trga ili trgovišta, ili možda varoši, za što nemamo adekvatne dokaze. U jednom ćirilicnom pismu, koje su Dubrovačani uputili banu Tvrtku 1355. godine, Drijeva, Ostružnica, Gradac, i Dvorišće su označeni kao 'trgovi', te se time prvi put javljaju mjesta koja se terminološki razlikuju od svoje agrarne sredine. Sama riječ 'trg', koja je identična sa oznakom za robu, kroz čitav srednji vijek ukazuje na način i uzrok njihovog postanka.¹²³

S obzirom da je egzistencija „trgova“ ovisila o količini razmjene ili kupoprodaje roba, oni su se u budućnosti održali samo u mjestima gdje je lepeza trgovačke ponude bila veća. Gradac kao trg se nije održao dugo. Kao potvrda da je Gradac bio značajno carinsko i trgovačko mjesto može se navesti pismo bana Tvrtka dubrovačkoj vladi 1355. godine u kome on navodi da je svezao (zatvorio) dvojicu Dubrovčana Pavla i Petra Gizlića zbog duga od carine koju su držali na trgovima Drijeve, Ostružnice, Gardcu i Dvorišću.¹²⁴ Ove carine (Drijeva na Neretvi, Ostružnica kod Fojnice, Dvorišće kod Kralupa i hadžićku gradačku carinu) jedno vrijeme je držao Miho Mančetić, dubrovački trgovac sa svojom družinom. Nije poznato do kada su oni držali gradačku carinu, ali se zna da od druge polovine 1378. godine carinom upravlja Stjepan de Flisco,¹²⁵ kao činovnik bosanskog kralja Tvrtka I. Ovo govori da je to vrijeme prestanka dubrovačke dominacije nad bosanskim carinama i njihovim stavljanjem pod kontrolu bosanskog kralja. Osim funkcije carine i trgovišta, Gradac je za čitavo vrijeme svoga postojanja imao i ulogu odbrambenog utvrđenja. *Strateški gledano utvrđenje je defanzivnog i refugijalnog karaktera. Po svojoj koncepciji i smještaju građeno je za borbu hladnim oružjem, a strelnice su dograđene naknadno, kad se za to ukazala potreba, negdje u drugoj četvrtini XV vijeka. Zahođe je bilo nastanjen gradski obor...Na Grebenu je bio jedini naseljeni dio utvrđenja. Ono je imalo veoma značajnu ulogu kao pogranična utvrda i trgovište, a vremenom se njegov značaj povećavao. O pojačanoj važnosti utvrđenja na Gradcu u ovom periodu svedoči i prigradnja strelnica, jer je ono bilo ujedno i posljednja utvrđena tačka na komunikaciji prema Sarajevskom polju.¹²⁶*

Gradački tjesnac je predstavljao veoma pogodnu prirodnu kapiju koja se sa malo odbrambenih snaga mogla čuvati od daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Da je od tolike važnosti bila ova Sućeska, vidi se po tome što je baš negdje oko nje bila stoljećima granica između Bosne i Hercegovih zemalja. Padom Graca, definitivno je pala „Kraljeva zemlja“ i dovedena u neposrednu opasnost „Hercegovina zemlja“ čije je najjače odbrambeno

121 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 176.

122 Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu kod Hadžića*, 82.

123 D. K. Kovačević, *Gradska naselja srednjovj. države*, 133.

124 Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, Zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1926, 71.

125 M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 42.

126 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 178.

uporište bilo u Blagaju. Zauzimanjem Vrhbosne od strane osmanske vojske i povećane opasnosti za kraljevu zemlju u Hercegovini, Gradac je dobio na strateškoj važnosti u prvoj polovici XV vijeka, posebno od 1435. godine. Tada su se Osmanlije definitivno učvrstili u Bosni, tako da je ovo područje tada bilo izloženo direktnim vojnim akcijama osmanske vojske. Dakle, Gradac je bio dugo vremena najisturenija odbrambena tačka slobodnog dijela Kotromanićeve bosanske države. Njenim padom sljedeća odbrana je bila na Crešnjevju kod Konjica, pa na Blagaju.

Nije poznato kada je ova gradina porušena, ali u defteru iz 1469. godine utvrđenje se ne pominje. Grad je vjerovatno sistematski porušen pri zauzimanju teritorije kraljeve zemlje najdalje do 1463. godine. O ovom pitanju vrlo kratko piše Vid Vuletić-Vukasović, navodeći da je vojska sultana Fatiha porušila sve gradine, ne navodeći ih pojedinačno, ali je za pretpostaviti da su među njima bili i Gradac i Crešnjevo.¹²⁷ Dakle, od uspostave Bosanskog krajišta i postavljenja Isak-bega za bosanskog namjesnika 1439. godine pa do 1463. godine (14 godina), kada propada Bosansko kraljevstvo Gradac je bio granica između Osmanske i Kraljeve zemlje. Za pretpostaviti je da je ova utvrda prilikom njenog zauzimanja od strane osmanske vojske zapaljena i uništena, jer se ona više ne spominje u pisanim izvorima.

Stari grad Gradac je jedini arheološki lokalitet na području Hadžića na kome su vršena određena ispitivanja. Prvi je to uradio M. Mandić 1928. godine. On navodi postojanje dviju gradina na ovom lokalitetu smještajući ih u različita historijska razdoblja. Starija od njih (na kiku kota 711) postojala je u rimsko doba, ali se pod njom nađe i i glinenog suđa iz predhistorijskog doba, a mlađa je niže, na jugozapadu od kote 711; to su ostaci od sredovjekovne gradine. Sjeverna kula je kvadratnog oblika dimenzija 3x3 metra i bila je spojena sa pregradnim zidom na sedlu ispod gradine. Ostaci kule su debeli 0,60 metara, a visoki oko 2 metra. Pregradni zid je po njemu dugačak 30 metara, visok 5-7 metara, a širok 1,20 metara. Južna kula je orkuglog oblika i povezana je sa sjevernom kulom zidom visokim do jednog metra. Ispod ove kule je bio bunar promjera do jednog metra i dubine oko dva metra. Sjeverna kula ove, mlađe, gradine se opkopom vezala sa rimskom kulom na koti 711. Ostaci maltera i rimske cigle se mogu naći na samoj koti 711 i njenim padinama prema livadi Orah kao i na samoj livadi.¹²⁸

Poslije dr. Mandića (četnaest godina kasnije) nešto detaljnije arheološko istraživanje lokaliteta Gradca obavio je dr. Đoko Mazalić, a rezultate tog istraživanja objavio 1942. godine. Pored ostalih vrlo značajnih novosti on izdvaja jedan zdenac: *...Najvažije otkriće na tom zemljištu je presahnut zdenac obzidan zidom, u okrug, s promjerom od oko 170 cm, iz čega se može zaključiti, da je vrelo bilo jako. Voda je oticala iz zdenca u poveću jamu, na kojoj se mogla napajati stoka, prati rublje i posuđe. I sad za dugotrajnih kiša hoće da pokulja voda iz zdenca, ali samo za čas.*

Posljednje istraživanje na ovom arheološkom lokalitetu obavila je Lidija Fekeža. Ona je nadopunila podatke svojih prethodnika, ali je posebno obradila ostatke srednjovjekovne srkve i nekropole stećaka.

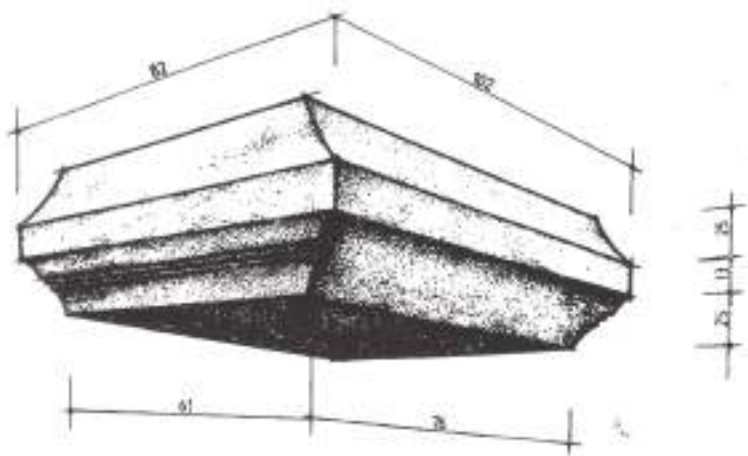
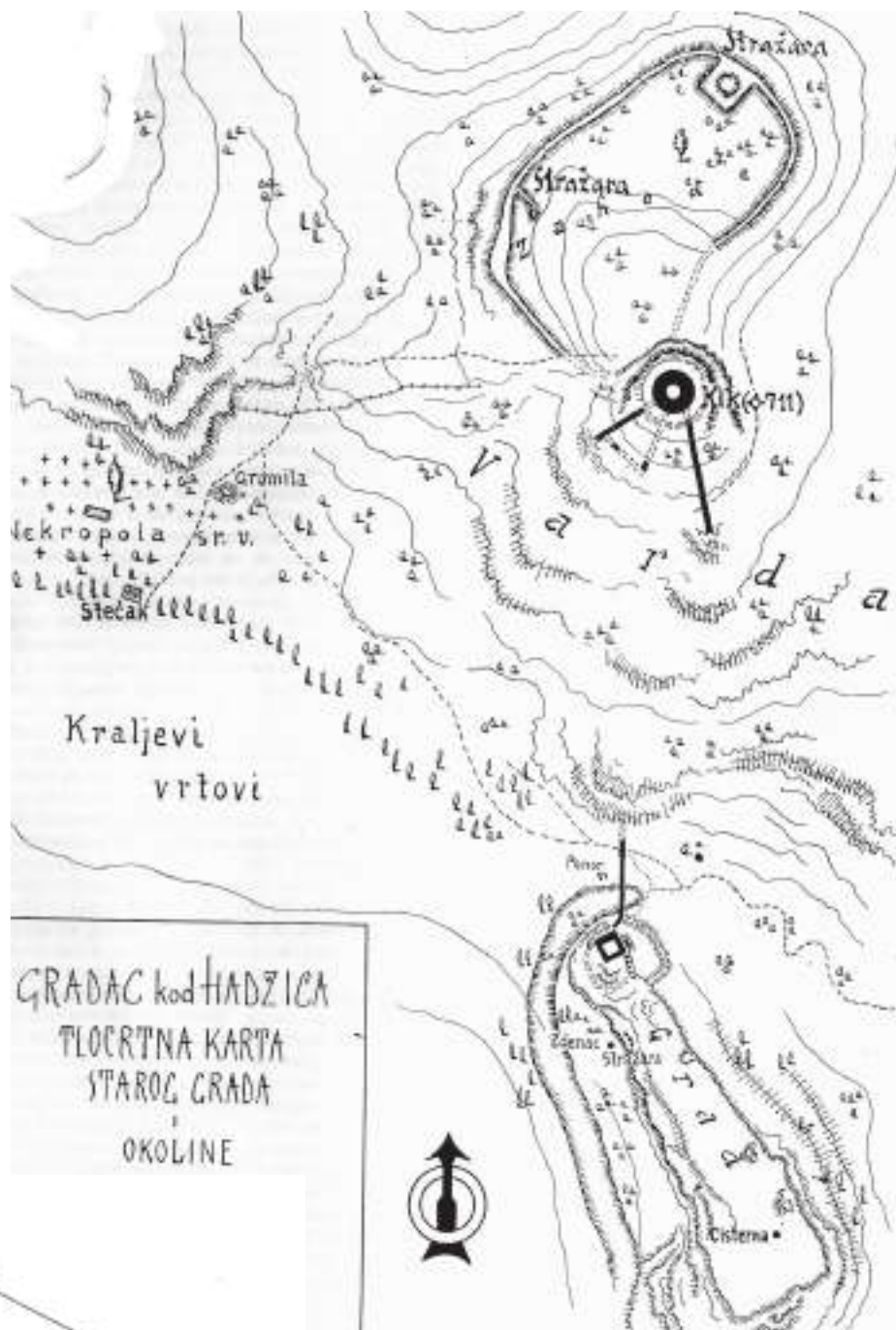
Prema elementima za njegovo datiranje koji se odnose na tlocrt utvrde i njen raspored, oblik kula, zidove, uglove zidova i drugim detaljima, L. Fekeža ga smješta u vrijeme kraja XIV i početak XV vijeka. Nastalo je kao odraz „težnje i potrebe svake župe ili knežije da ima svoj grad“. Spadalo je u vrstu grada – upravnog centra sa manjim naseljem.¹²⁹

127 V. V. Vukasović, *Stari nacrt župe Smučke usred kraljevine Bosne*, Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 1891, knjiga III, godina III, 276.

128 M. Mandić, *Arheološke crtice iz Bosne*, Starinar, Beograd, 1928, 9.

129 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 177.

Srednjovjekovno utvrđenje zauzima površinu od oko 6000 m². Sa-
stoji se iz dva osnovna, prirodna,
funkcionalno i fortifikaciono po-
vezana dijela. Zahode sa kulom na
Kiku, koje je smješteno na kamenoj
gredi i Grebena na odvojenoj erodi-
ranoj stijeni. Nalazi se na lahko pri-
stupaćnom terenu, uz put i na pre-
lazu iz kanjona u proširenu dolinu
Zujevine. Ispod samog grada da-
nas se nalazi most preko Zujevine.
Oblik utvrđenja u potpunosti slijedi
prirodnu konfiguraciju terena ko-
joj je maksimalno prilagođen. Sje-
verni perimetralni bedem Zahoda
položen je skoro na nivou početka
stjenovitog izbreška koji se u pra-
vcu sjever – jug proteže oko 190 m,
a u pravcu istok – zapad oko 350 m.
Zahode je sa tri strane dosta pris-
tupačno, sa sjevero-istočne nije.
Na južnoj strani gradine, zapra-
vo na Kiku je izgrađena kula. Ona
se nalazila u sredini između dvi-
je odbrambene zone utvrđenja, na
najboljem strateškom položaju u
okviru cjelokupnog kompleksa.¹³⁰

Crtež br. 3: Baza stupa (kapitel) kod ostataka crkve u mjestu Orah ispod starog grada Gradac.

L. Fekeža, Arheološka istraživanja Gradca, 174.

Slika br. 39: Tlocrtna mapa starog grada Gradac i njegove okoline.

Đoko Mazalić, Novi podaci o Gradcu kod Hadžića, 81.

130 L. Fekeža, Arheološka istraživanja Gradca, 170.

Sa nje su se mogla pratiti kretanja prema gradu sa južne i sjeverne strane, te braniti pristup gradu sa sjevera, a sama je bila dobro zaštićena. Sa juga je bila omeđena stjenovitim terenom ispresijecanim zidovima na Vardi, koji se obrušava oko 50 m niže na sedlo između kule i Grebena. U sedlu je bio prohodan usijek koji je pregrađen zidom, te je tako preko Varde presječen pristup kuli i Zahodu sa južne i jugoistočne strane. Zidovi oko Zahoda, dužine 220 m, u osnovi okružuju nepravilan trougaoni prostor na sjeveru širok 80 m, a na jugu jedva 25 m. Najveća dužina u pravcu sjever – jug iznosi 65 m.

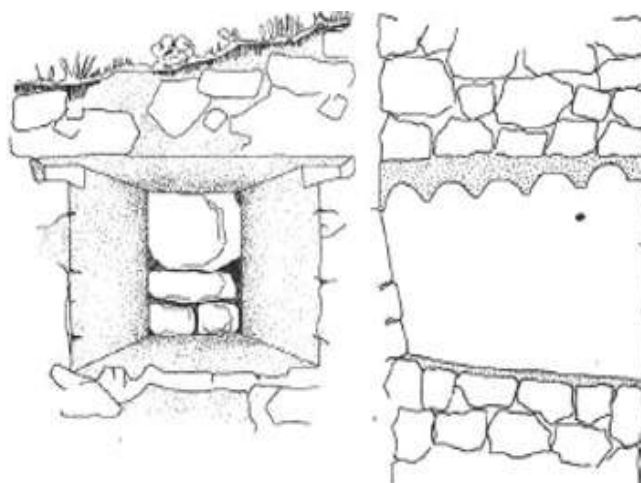
Površina Zahoda je oko 3300 m². Na sjeveroistočnom i sjeverozapadnom zaobljenom uglu nalazila se po jedna kula četverougona osnove. Gdje je bio glavni ulaz nije poznato, ali se može pretpostaviti da se nalazio u sjeverozapadnom dijelu perimetralnog bedema Zahoda, pored kule, koja je mogla služiti i kao ulazna kapija. Iako ostataka ulaza nema, u prilog ovom mišljenju ide činjenica da je do sjevernog perimetralnog bedema vodio glavni put. Poduzete su sve mjere da se ovom bedemu što teže pristupi. Opkopan je jarkom. Sa bedema se mogao osmatrati svaki pokret na sjevernom, dosta prostranom terenu, tako da je neprijatelj mogao biti, sa distance, duže tučen i zadržavan. *Da li je jarak bio premošćen pokretnim mostom, nije se moglo prema stanju na terenu utvrditi. Do istočnog zida kule na sjeverozapadnom uglu Zahoda utvrđen je plato šest metara širok, omeđen sa spoljne strane još jednim zidom.*¹³¹

Na uskoj, blago ukošenoj terasi ispod Zahoda smještena je nekropola stećaka sa crkvom. Lokalitet se zove „Orah“ ili „Grčko greblje“. Nekropola sa 71 stećkom se prostire u pravcu jugoistok-sjeverozapad na prostoru veličine 105x21 m.¹³²

Slika br. 40: Zahode sa strijelnicom / puškarnicom.

Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, 7.

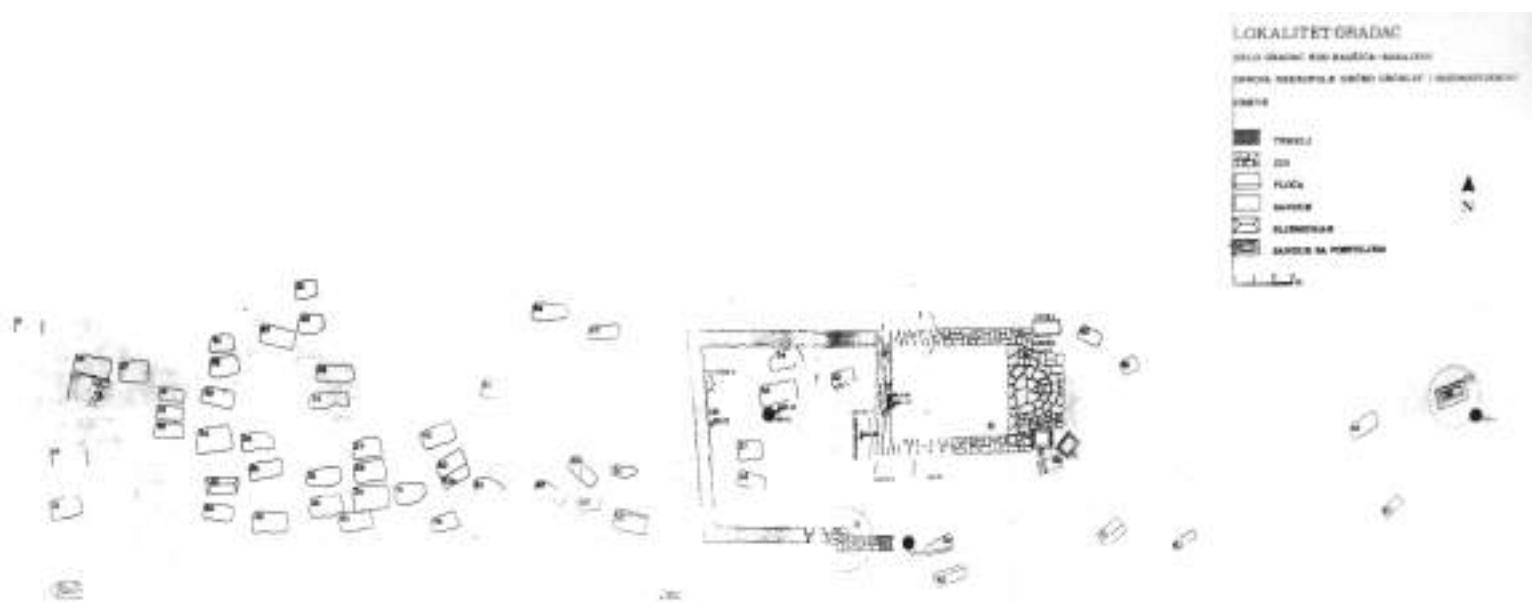

Slika br. 41: Ilustracija strijelnice / puškarnice.

Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, 8.

131 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 170.

132 L. Fekeža, *Arheološka istraživanja Gradca*, 170.

Slika br. 42: Skica crkve i negropole stećaka na Gradcu.

L. Fekeža, Arheološka istraživanja Gradca, 186/187.

Možemo zaključiti da se opisivanjem i istraživanjem ovoga staroga grada bavilo više historičara, arheologa, etnologa. Međutim, njegovo ispitivanje nije nikad dovedeno do kraja. Na njemu je najviše radio Đoko Mazalić, ali i pored toga on kaže:

Našim novim podacima o Gracu kod Hadžića nije iscrpljen dalji arheološki rad na njemu. Trebalo bi tražiti ilirsku nekropolu, vršiti iskopavanja na Zahođu, zatim oko kule na koti, izvršiti raščišćavanje srednjovjekovne nekropole, podići oborene stećke...izvršiti probno kopanje velikog jarka na više mjesta, naročito na donjem dijelu, izvršiti probno kopanje na lokalitetu Krst.¹³³

Općina Hadžići je u ljeto 2010. godine u saradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika Kantona Sarajevo pokrenula postupak izrade elaborata sa projektnom dokumentacijom kao osnovom za obavljanje detaljnog arheološkog istraživanja i restauraciju ove gradine. Konačan cilj je djelomična restauracija starog grada Gradac, uvrštavanje na listu historijske baštine Kantona Sarajevo i Bosne i Hercegovine, te njegovo uređenje za kvalitetnu kulturno-turističku ponudu Hadžićke općine.

Na bazi naučno utvrđenih činjenica kao i pretpostavki zasnovanih na komparativnim elementima kompatibilnih gradina i crkava na području i Bosne i Huma, može se kazati da Gradac zauzima veoma važno i za nauku još uvijek vrlo interesantno gradijsko naselje sa svim svojim elementima. Segmenti građevinskog materijala govore da je crkva iznad „Kraljevih vrtova“ postojala mnogo prije podizanja srednjovjekovne utvrde, što svjedoči da je na tom području bio organizovan društveni život u to doba. Crkva nije dugo trajala i bila je porušena u vremenu borbe Crkve bosanske za svoj status. Kao dokaz tome je činjenica da su se srednjovjekovni Bošnjani kopali i postavljali stećke na mjestima ispod kojih su nađeni ostaci kamenog zida predulaznog areala crkve. Nestankom župa i stvaranjem knežija Gradac je ostao centar knežije koja je pokrivala istočno područje današnje općine Hadžići. Izgradnja utvrde datira iz prijelaza sa XIV na XV vijek i sve do dolaska osmanske uprave u Bosnu i Hercegovinu ostaje veoma značajna granična utvrda i trgovište. Utvrda je vremenom dograđivana i prilagođavana potrebama

133 Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu*, 83.

vremena. Gradina Gradac sa svojim podgrađem je bila u vlasti bosanskih banova i kraljeva i sve vrijeme je predstavljala ekonomski i politički centar ovog područja. Gradačka knežija je dolaskom osmanske vlasti postala nahija Gradčac, koja je pokrivala područje od Blažuja do Ivana, a gradina u Gracu je potpuno porušena.

1.2. Stari grad Tuhelj i župa Smučka

Stari grad Tuhelj je ušao u historiju kao značajan srednjovjekovni grad i carina u kraljevskoj vlasti, ali prije svega po čuvenim falsifikatorskim pothvatima porodice Ohmućević, koja je od kralja Ostoje, 1406. godine, iznudila titulu kneza sa pravom vlasništva nad Tuheljom, Smučkom i Crnom Rijekom uživajući privilegije koje dolaze sa ovom titulom. U Ljetopisu fra. Nikole Lašvanina se na vrlo vjerodostojan način, dakle u vrijeme njegova života 1700.-1750. spominje grad Tuhelja i privilegovana uprava nad njim:

*Na 1406. budući bio manastir u Skopju [sada Gornji Vakif] , u Veseloj Straži, gdje tada činjen kapito, i bio je vikar provincijali od sve Bosne fra Marin Splićanin, koji svidoči kako u oni kapit dođe kralj Ostoja, ter onde potvrdi sva privileđija kuće Ohmućevića, koji su bili konti, aliti knezovi od Tuhelja kod Sarajeva, od Smuske, Crne Rike i drugijeh zemalja među Neretvom i Kreševom. I učini onde fratre one i sve došaste u provinciji bosanskoj, da imadu biti zaštititelji i branioci rečenih privileđija.*¹³⁴

Na ostatke starog grada Tuhelja i potrebi njegovog arheološkog istraživanja, prvi je upozorio V. Radimsky 1891. godine nazivajući ga Tuheljgrad.¹³⁵

Lokalitet srednjovjekovnog grada i carine Tuhelj nalazi se u istoimenom klancu rijeke Bijele na trećem kilometru od Tarčina prema Sastavcima, na mjestu gdje rijeka Bijela pravi veliki lijevi, a zatim desni zavoj. Sa njene desne strane okomito na nju se dižu stijene, sada obrasle šumom, a na njihovom vrhu se nalaze ostaci grada. Visina stijena je oko 100 metara koliko je i njihova širina, pružena duž rijeke. Sa asfaltnog puta Tarčin-Sastavci-Gunjani se može jako teško locirati mjesto ove utvrde, jer je zaštićeno sada već visokim drvećem, a same stijene zarasle u visoku travu i šikaru.

Slika br. 43: Pogled sa lijeve obale rijeke Bijele na stijenu gdje je bio srednjovjekovni grad Tuhelj.

Foto: V. Aladžuz, april 2012.

Slika br. 44: Pogled sa zapadne strane na brdo na kome je bio srednjovjekovni grad Tuhelj.

Foto: V. Aladžuz, april 2012.

134 N. Lašvanin, *Ljetopis*. Sarajevo, Synopsis, 2003, 251..

135 M. Hadžijahić, *Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u Bosni do 1878. godine*. Sarajevo: s.n. 1972, 71.

Slika br. 45: U kamenu uklesane četvrtaste rupe na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj (1)

Foto V. Alađuz, avgust, 2008.

Slika br. 46: U kamenu uklesane četvrtaste rupe na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj (2)

Foto: D. Jasika, 2007.g.

Sama Gradina se nalazila na vrhu visoko uzdignute stijene na južnim padinama brda Sevid i za njega je vezana grebenom koji je vještački prosječen. Greben kojim je stijena vezana za masiv Sevida presječen je do dubine od neka 3 m da bi se onemogućio prilaz gradu. Sjeverozapadnim podnožjem stijene prosječen je vještački jarak, čija se dubina kreće od 2 do 4 m, a širina oko 6 m. Na nešto nižem grebenu sa lijeve strane rijeke (obronak planine Tmora) takođe se vide tragovi vještačkog presjecanja grebena i neznatni ostaci zidova sa malterom, koji ne dozvoljavaju da se stekne jasna predstava o veličini i obliku građevine.

Ove ruševine prvi je, ukratko, opisao W. Radimsky. Međutim sudeći po opisu, on je vidio samo neznatne ostatke ruševina na lijevoj strani rijeke. Glavnog utvrđenja on nije vidio niti je o njemu bilo šta znao. Prema njemu se ovaj grad sve do potkraj XIX vijeka zvao Tuhelj grad.¹³⁶

Na samom platou su i sada prepoznatljivi ostaci ljudskih rukotvorina i to zasigurno potvrđuje da je nekad davno tu živio čovjek. Kako i koliko, nije poznato. Na tri mjesta u različitim razmacima nalaze se u kamenu uklesana kockasta udubljenja dimenzija 30x30x30 cm. Dvije se nalaze na južnom dijelu platoa gradine. Jedna od njih je na samom, južnom, kraju stijene, a druga udaljena 2 metra sjeverozapadno od nje. Treća je na sjevernom dijelu gradine udaljena od prethodne dvije za oko 10 metara.

Slika br. 47: U kamenu uklesane četvrtaste rupe na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj (3)

Foto: D. Jasika, 2007.g.

U podnožju okomitih stijena iz pravca rijeke nalazi se jedan otvor ili pećina manjeg promjera i nepoznate dubine. U narodu postoji više legendi o njoj. Drugih elemenata koji bi mogli indicirati na građevinu nismo pronašli vizuelnim pregledom terena. Vjerovatno bi sveobuhvatnije arheološko ispitivanje otkrilo mnogo više toga.

Grad Tuhelj sa svojim podgrađem Smučkom je u vrijeme bosanske državne samostalnosti od čitavog današnjeg općinskog područja bio najznačajniji u ekonomskom i političkom pogledu. Osnovni razlog tome je što se upravo ovdje nalazio važan punkt na glavnoj bosanskoj trgovačkoj arteriji koja je dolinom Neretve spajala Dubrovnik i Hum sa glavnim srednjovjekovnim bosanskim rudarskim i trgovačkim centrima (Kreševo, Hvojnica, Ostružnica, pa zatim Visoko, Sutjeska, Olovo te Srebrenica ili Domavija).

Prvo spominjanje Tuhelja se veže za 1160. godinu a odnosi se na moguće postojanje Bosanske crkve na tom lokalitetu. Konture utvrđenja približne veličine 50x20 metara naziru se na cca 100 m visokoj verfenskoj stijeni sa desne strane rijeke na južnom obronku gore Sevid. Unutar bedema, prema konfiguraciji terena, primjećuju se i pojedini manji objekti. Greben kojim je stijena vezana za masiv Sevid presječen je do dubine od neka 3 m da bi se omogućio prilaz gradu. Sjeverozapadnim podnožjem stijene prosječen je vještački jarak, čija se dubina kreće od 2 do 4 m, a širina oko 6 metara. Na nešto nižem grebenu sa lijeve strane rijeke (obronak planine Tmor), takođe se vide tragovi vještačkog presijecanja grebena i neznatni ostaci zidova sa malterom koji ne dozvoljava da se stekne jasna predstava o veličini i obliku građevine Ove ruševine ukratko je opisao u jednoj bilješci W. Radimsky.¹³⁷

Detaljno arheološko istraživanje bi, svakako, dalo dobre rezultate, ali toga do sada nije bilo u obimu da se može detaljnije i konkretnije govoriti o samoj gradini.

Nesporne su činjenice o postojanju gradine zabilježene u dokumentima na bazi kojih se Tuhelj i opisuje kao carina i zemlja u vlasti „kuće Ohmućevića“ koji su upravljali širim područjem između Kreševa i Neretve. Porodicom Ohmućević se posebno bavio čuveni historičar arhimandrit Ilarion Ruvarac koji 1890. godine u Glasniku zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine napisao pribilješku „O privilegijama kuće Ohmućevića-Grgurića“.¹³⁸ U toj zabilješci Ruvarac razotkriva falsifikate porodice Ohmućević navodeći:

Pošto navedene povelje mađarskih kraljeva iz godine 1268, 1349, 1395. i 1406. godine nisu listine Bele IV, Ludviga I i Žigmunda, već listine bosanskog bana Stjepana II, Cara Dušana i Tvrtka II Tvrtkovića, utvrđeno je da je to bio istorijski falsifikat sa ciljem da se Ohmućevićima prizna plemićko porijeklo i pravo na dijelove Bosne...¹³⁹

Najjednostavnije objašnjenje suštine falsifikatorskih pokušaja Ohmućevića je objavio dr. Pavao Anđelić:

Sticajem prilika mali i zabačeni grad Tuhelj postao je centralna tačka oko koje je bio izgrađen čitav sistem falsifikata raznovrsnih historijskih dokumenata. Čitav jedan i po vijek – od 1580. do 1729. godine – pokretači i organizatori toga rada na fabrikaciji lažnih historijskih isprava bili su članovi i rodbina porodice Ohmućević, porijeklom iz Slanoga u dubrovačkom, nekada humskom, primorju. Svrha ove obilne i dugotrajne falsifikatorske djelatnosti bila je da se dokaže starina i plemenito porijeklo Ohmućevića, čime bi se stekla prava na ulazak na visoko aristokratsko društvo na španjolskom i austrijskom dvoru, a zatim, da se osiguraju prava na feudalne posjede u slučaju oslobađanja Bosne ispod turske vlasti....

¹³⁷ P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 175/176.

¹³⁸ I. Ruvarac, *O privilegijama kuće Ohmućević-Grgurić*, Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1890, knjiga III, 263.

¹³⁹ I. Ruvarac, *O privilegijama Ohmućevića*, 263-267.

Prvi i glavni pokretač rada na falsifikatima je Petar Ohmućević, sin Iveljin, proslavljeni admiral španjolske mornarice koncem XVI vijeka.¹⁴⁰

Taj posao je nastavio Andrija Ohmućević, takođe admiral španjolske vojske i Antonio Ohmućević, oficir u austrijskoj vojsci.

Za dokazivanje aristokratskog porijekla Ohmućevića vodili su se opsežni procesi u Napulju, Dubrovniku i Bečkom Novom Mjestu.¹⁴¹ U dokazivanju svoje aristokratske prošlosti Ohmućevići su naručili izradu mnogo studija, knjiga, skica, grbovnika, hronika itd. Napravljeno je samo 13 genealoških tablica i grbovnika od kojih je najpoznatiji „Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva“ u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci. Jedan od starijih dijelova vještački stvorene genealoške tablice Ohmućevića je obradio i prezentovao Anđelić u Zborniku Lepenica:

Radivoj Vladisalić, knez od Tuhelja (godine 1199)

Grgur, knezi ban Tuhelja;

Radivoj knez Tuhelja, knez župe Smučke i ban Jajca (1258);

Grgur, nazvan Ohmutina knez Smučki i podban Jajca (1268);

Hrelja, veliki vojvoda cara Dušana, ban provincije i grada Kastorije (Kostura) u Makedoniji, veliki župan Makedonije, knez Smučke identificiran sa Reljom Bošnjanim ili Re-

ljom Krilaticom iz narodne pjesme (1349);

Grgur Dux Castoriae, Knez Tuhelja i Smučke.¹⁴²

Porijeklo i rodbinske veze se potežu i vežu na navedene porodice, a prema dokumentima dubrovačkog arhiva Ohmućevići su porijeklom iz Slanog i uglavnom se radi o sitnoj vlasteli čiji bi se posjedi trebali nalaziti negdje u južnom Humu. Anđelić čak postavlja hipotetičku pretpostavku da je možda i neki Ohmućević službovao u Tuhelju ili je možda ta loza, zaista, porijeklom sa područja današnjeg Tarčina i Smucke. U Ohmućevićevim dokumentima se provlači tvrdnja da, čak, i dinastija Nemanjića vuče svoje porijeklo od nekog popa Stjepana koji je rođen u selu Luki (Luke) kod Tarčina, a vršio službu u tuheljskoj crkvi. Grad Tuhelj sa svojom knežijom predstavlja najstariji posjed Ohmućevića.¹⁴³

Primjetno je da se dr. Anđelić potrudio da dokaže što više falsifikatorskih pothvata i dokumenata porodice Ohmućević i ovo je samo dio njegova pisanja o toj temi. Jedan od interesantnijih i značajnijih dokumenata vezanih za župu Smučku i Tuhelj-grad jeste nacrt ove Župe iz 1688. godine koji je pronađen na Korčuli kod gospođe Kate Zanon-Fabris, a predstavlja prijepis starog nacrt za koji se ne zna. Možda je upravo ovo skica župe Smučke o kojoj Pavao Anđelić govori kao o jednom od falsificiranih dokumenata. Uz ovaj nacrt su opisane sve karakteristike ove Župe i gradine u 15 tačaka. Navedeni topografski nacrt je došao u Familiju Fabris-Zanon iz porodice Dimitri, a to su Tripunović i Ljubišići, starinom Bošnjaci.¹⁴⁴ Pretpostavlja se da su Tripunovići i Ohmućevići bili u rodbinskoj vezi pa je tako i nastao i do porodice Fabris došao ovaj nacrt. Tumačenje ovog nacrt i prepoznavanje objekata je izvršio Waclav Radinsky, arheološki kapetan koji je u 1891. godini vršio djelomično istraživanje Tuhelja. O pogreškama u smislu lociranja pojedinih objekata i geografskih pojmova u njoj govori Đoko Mazalić u radu „Neka nova saznanja o Gracu kod Hadžića“. Prema toj skici: *Pronađen je i Gradac kao ruševina (Distruta citta),... sastavljač mape je Gradac stavio u isti nivo sa Pazarićem, gdje ga ne bi niko tražio i gdje bi trebale biti Lokve, a ove je postavio sjeverno od Pazarića. Njima opet na istok Hadžiće! Tuhelj pak, glavni posjed Ohmućevića, isturio je i visinu Binježeva...¹⁴⁵*

140 P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, 189.

141 P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, 190.

142 P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, 190.

143 P. Anđelić, Arheološka ispitivanja, 190.

144 I. Ruvarac, *O privileđijama Ohmućevića*, 274.

145 Đ. Mazalić, *Novi podaci o Gradcu*, 83.

Ono što se, također, može primijetiti na ovoj skici, a nije nigdje navedeno do sada, jeste to da je selo Golubići locirano zapadno od Bradine, a ona istočno od Bjelašnice, Orahovica je locirana istočno od rijeke Krupe. Rijeka Zujevina se tada zvala „Zarna“, a rijeke Zarna, Krupa i Lepenica se spajaju u jednu rijeku, a zatim ulijevaju u rijeku Bosnu. Slična je situacija i na skici župe Lepenice iz iste godine o kojoj govori M. S. Filipović u Zborniku Lepenica: *Sama teritorija Lepenice nije vjerno predstavljena, reke i sela ne idu prirodnim redom, pa je npr. Bukovica zapadno od Pirina koji je došao na desnu stranu Lepenice, Bijela Rijeka produžena je skoro do ušća Lepenice itd.*¹⁴⁶

Лукаревић помиње на стр. 20. и 25. град Тухељ (Tuchegl citta di Bosna) и каже да се Стефан, праотац Стефана Немање родио у Луци (Luca, villa di Tuchegl) и био поп „della chiesa di Tuchegl“, да кроз област Тухељску протичу рјечице: Виоссиа (да није Биочица) et Osomciza — а у историји Мавра Орбина стоји на страни 218. као примједба на оно мјесто у кроници попа Дукљанина, гдје се каже: „Cresimirus — cum avunculo pugnantes praedaverunt Uscole, et Lucca et Preva“ — „Luca e in Bosna apresso la citta di Tuhaglia“.

Slika br. 48: Insert iz teksta „O privileđijama kuće Ohmućević-Grgurić“.

GZM BiH za 1890, 267.

Bez obzira na različita tumačenja spomenutog nacрта župe Smučke, njen izvorni naziv i sadržaj, naše mišljenje je da se ovdje zaista radi o nacrtu Župe Smučke što se vidi iz, istina nečitkog, teksta ispod same skice koja je data ovdje u prilogu. I pored svih manjkavosti i permutacije lokacija rijeka, naselja i drugih objekata, ova skica ima izuzetnu historijsku važnost, jer potvrđuje postojanje naseljenih mjesta na ovom području.

Kako su sve srednjovjekovne gradine bile vezane za neko naselje ili podgrađe, u neposrednoj blizini, ako je to konfiguracija terena dozvoljavala, ili na određenoj udaljenosti, sa obezbijeđenom stalnom komunikacijom, takav slučaj je bio i sa Tuheljom. Dileme kojih očigledno ima puno, kad je u pitanju Tuhelj kao gradina, carina, crkva, pa i uprava nad njim razriješit će nauka u budućnosti.

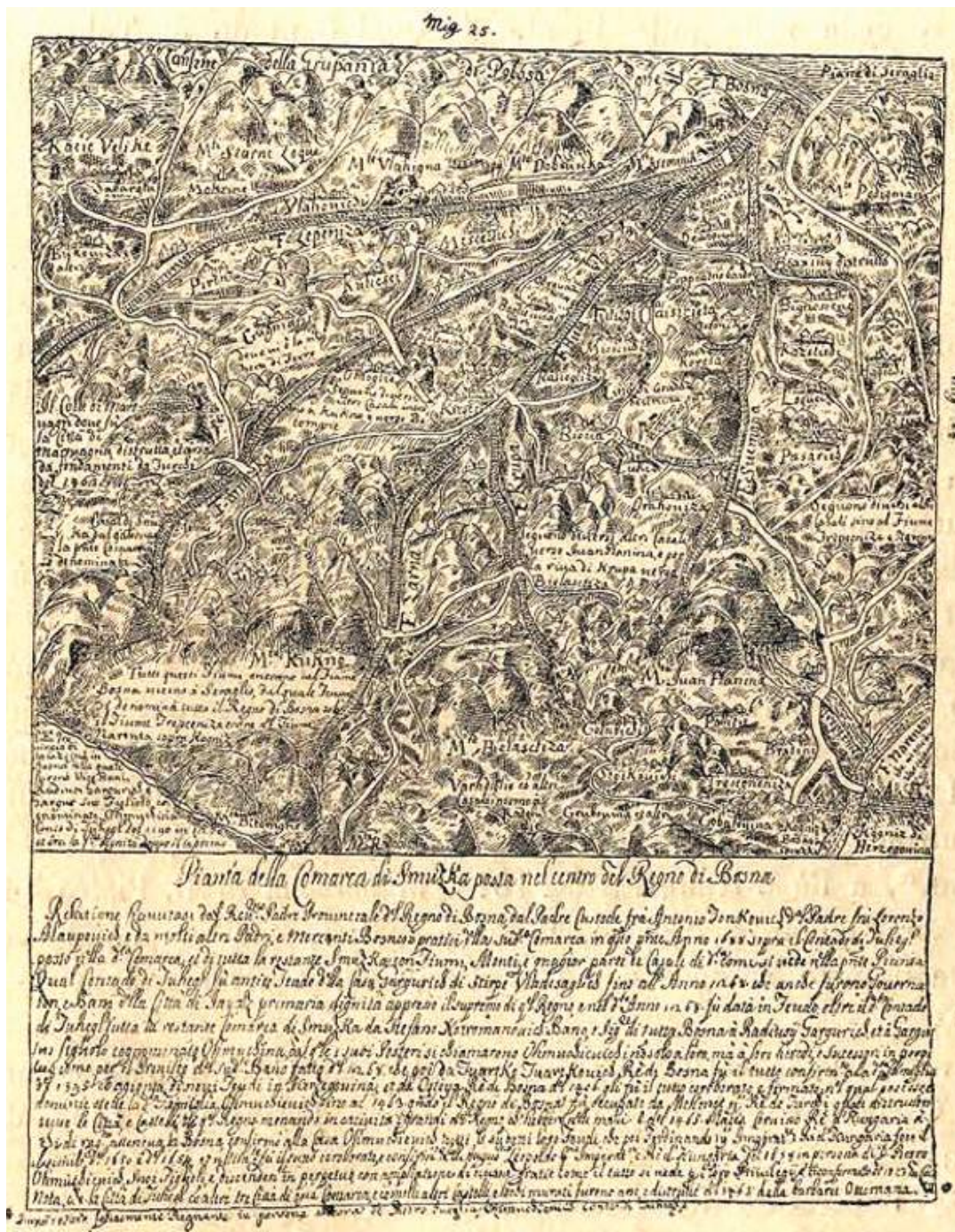
*U neposrednoj blizini Tuhelja nema prostora za smještaj podgrađa, trgovišta ili varoši, pa se uzima da je naselje Smučka ustvari bilo podgrađe Tuhelja. Smučka predstavlja naselje koje se prvi put u pisanim izvorima spominje 1428. godine. Gradu je, s obzirom na geografski izgled okolice moralo gravitirati područje oko današnjeg Tarčina, Raštelice i Korče.*¹⁴⁷

Župa Smučka (po nekim istraživačima Smučica) obuhvaćala je prostor između Osenika i Ivan - sedla, pa do sjevernih padina Bjelašnice i na sjever do Kreševa i Župe Lepenica. Ovaj prostor, u srednjem vijeku, je bio u domenu plemićke porodice Ohmućevića. O većem srednjovjekovnom naselju u blizini današnjeg Tarčina, govori i velika nekropola stećaka na lokalitetu Medvjedica i Borka.¹⁴⁸

146 M. S. Filipović, *Sastav i porijeklo stanovništva*, Zbornik Lepenica. Sarajevo: Naučno društvo SR BIH, 1963, 212.

147 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 176.

148 P. Anđelić, *Studija o terit. org. srednjovj. Bosne*, 54.

Slika br. 49: Stari nacrt župe Smučke iz 1688.

V. Vuletić Vukasović, *Stari nacrt župe Smučke*, GZM BiH za 1891, 275.

U Smučkoj je bila izuzetno važna raskrsnica trgovačkih puteva. Najveći dio trgovine između sjevera i juga se vršio putevima koji su se ukrštali na ovom području. Jedan put je vodio preko Osenika za Sarajevsko polje, ali su od znatno veće važnosti bila još dva puta: jedan koji je preko Graba i Gunjana išao za Kreševo i dalje za Fojnicu, a drugi preko Luka i planine Ormanj silazio u Lepenicu i dalje za Visoko. Treći put je išao od Tarčina preko Suhodola i Medvjedica za Lepenicu.¹⁴⁹ I P. Anđelić navodi nekoliko krakova trgovačkih puteva koji se račvaju iz Smučke među kojima i put Smučka-Luke-Ormanj-Blažuj. Drugi je išao preko Medvjedica u Lepenicu, a treći preko Osenika u Gradac.

Važno je istaći da se stari trgovački put Tarčin-Luke-Ormanj-Gričići-Hadžići-Sarajevo, po predanju, koristio sve do 20. vijeka.

149 P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja*, 184.

U tradiciji je ostalo da se i danas taj, istina sada šumski, put zvao, a i sada zove Sarajevski put. Taj put je bio teži, ali je bio alternativa da se zaobiđe Gradac na putu za Saraj-polje. Dr. Jovo Mijić Sarajevski put, kao veoma značajan u srednjem vijeku, naziva još i Mostarsku džadu i Veliki mostarski put s tim što njegovu trasu veže za sjeverne padine Bjelašnice, a ne za Ormanj.¹⁵⁰ Na opisani način su preko hadžićkog područja vodili glavni trgovački putevi prema moru i od mora prema sjeveru. Međutim, postojao je, kako se u narodu tvrdi, i put kojim se izbjegavao prijevoj Ivan i carina u Smučkoj. Iz Kreševa je put vodio preko Bitovinje, silazio u Buturović polje i dalje za Mostar. Tradicija ovog puta seže u osmansko doba, no to ne isključuje mogućnost da je postojao i ranije. Po svoj prilici, radilo se o stovarištima soli koja je tu stizala s mora, predstavljajući neophodno potrebni i traženi artikl u stočarskoj privredi, ali i ishrani ljudi.

Slika br. 50: 'Smučka' u pismu Dubrovačke vlade bosanskom kralju Tvrtku II Kotromaniću, 1428. godine

Dubrovački arhiv, *Leterre di Levante* broj X, folija 42

Drugi put koji je iz Smučke vodio prema Vrhbosni preko Osenika i dolinom Zujevine kroz Sućesku,¹⁵¹ bio je u srednjem vijeku od sporedne važnosti (što ne znači, da je tako bilo i u rimsko, a posebno u osmansko doba). Razlog tome je što Vrhbosna tada nije ni iz daleka bila trgovački atraktivna kao što je to bilo konkretno u osmansko doba. Razvojem „Saraja“ i vrlo intenzivnom urbanizacijom lijeve i desne obale Miljacke na samom početku njenog ravničarskog toka (današnja Bašćaršija, Vratnik i Bistrik) ovo područje preuzima ulogu najvažnijeg trgovačkog i zanatskog centra, a put od Narone preko Smučke do Saraja je bio najbliži kroz Sućesku. Zato Gradac, u to vrijeme, preuzima ulogu primarne carine. Saobraćajna važnost područja Smučke ogleda se i u tome što se ovdje nalazila i carinarnica, o kojoj se sačuvao pisani spomen iz 1428. godine. Tada se Dubrovačka republika žalila bosanskom kralju zbog povećanja carina u Konjicu i Smučkoj (Smucicha).¹⁵² Nije isključeno da se ova carinarnica nalazila jedno vrijeme ili stalno u obližnjoj Raštelici, sudeći po nazivu Raštelica, koji je izveden od riječi „rašteo“-talijanski „rastello“, trgovište na granici,¹⁵³ kao i po carini, jednom lokalitetu koji se i sada sačuvao u Gornjoj Raštelici. Na ovom prostoru se vršio pretovar trgovačke robe, pa je moguće refleksi na to i vijest *Chaumetta des Fosse'sa*,¹⁵⁴ koji tvrdi kako je nedaleko od sela Tarčina bilo rudnika kamene soli.

150 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 172.

151 Sućeska je naziv za kanjon Zujevine od Zovika do Dupovaca u dužini od oko 2 km.

152 P. Anđelić, *Studija o terit. org. srednjovj. Bosne*, 54.

153 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 73.

154 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 73-74.

Grad Tuhelj je bio *politički i vojni*, a naselje Smučka *ekonomski i trgovački centar* ovoga kraja pa je zbog svoje iznimne važnosti, najvećim vremenom bio podvrgnut neposrednoj kraljevoj vlasti. Sve ovo se dešavalo na području današnjeg Tarčina, koji je ime dobio po *tarči* što je staroslavenski naziv za štit. Vjerovatno se ovdje vršila njihova proizvodnja.¹⁵⁵ To je u potpunom skladu sa utvrđenim činjenicama o postojanju zanatskih radionica i kovača na ovom području. Prva naredna kontrolna tačka trgovačkih karavana, poslije Tuhelja, nalazila se iznad sela Toplica i Zabrđe na brdu zvanom Gradac. To ukazuje da se jedan krak trgovačkog puta koji je vodio od župe Smučke prema Kreševu i Hvojnici, na ušću Crne i Bijeke rijeke, odvajao desno i niz rijeku Lepenicu spuštao do župe Lepenice i vodio za Visoko. Ako uz to uzmemo u obzir veliki broj nekropola stećaka od Medvjedica, Toplice, Zabrđa, Bukovice, Solakovića, Mokrina onda je za pretpostaviti da je negdje na ovom području postojala i crkva. Praksa je bila da se crkva gradila u gravitacionim centrima područja gdje su postojala naselja. Prema pisanju dr. Muhameda Hadžijahića takva crkva se je najvjerovatnije nalazila na području današnjeg sela Mokrine na uzvišenju koje nosi naziv Kuzmadanj, gdje Mokrine administrativno graniče sa susjednim Kiseljakom.

Najstariji pisani izvor o srednjovjekovnim centrima ovoga područja, predstavlja povelja mađarskog kralja Bele IV iz 1244. godine u kojoj se bosanskom biskupu potvrđuju crkveni posjedi (crkvene posjede u Bulinu te crkva Sv. Kozme i Damjana u mjestu Mel).¹⁵⁶ Ovo ističemo smatrajući da nema sumnje da se ovdje u srednjem vijeku nalazila crkva posvećena dvojici svetaca Kuzmi i Damjanu, koji se inače smatraju zaštitnicima liječništva. Naziv Skuzmadanj, odnosno Kuzmadanj, relativna blizina ljekovite vode kao i topografski položaj uvjeravaju da je ovdje bila crkva Sv. Kuzme i Damjana spomenuta u povelji Bele IV iz 1244. godine.¹⁵⁷

Osim rezervi koje imamo o pitanju rasporeda glavnih mjesta u srednjovjekovnom periodu, smatramo da su glavne gravitacione centre predstavljali na jednoj strani grupa mjesta sa gradom Tuheljom i na drugoj strani grupa mjesta sa starim gradom Gradac. Analizirajući lokalitete nekropola srednjovjekovnih stećaka na području općine Hadžići, moglo bi se sa dosta sigurnosti ustvrditi da su najveća naselja bila locirana uz navedene gradine i utvrde koje su zbog njihove uloge bile jako frekventne, a stanovnici su bili vezani za njih. Zapravo, došli smo do saznanja da je u starom gradu Gradac u jednom njegovom dijelu organiziran svakodnevni porodični život. Postojanje crkvi u okviru tih utvrda je, također, značajno uticalo da se formiraju naselja u njihovoj blizini. Ili je možda broj stanovnika podgrada diktirao mjesta izgradnje srednjovjekovnih bogomolja. Prema rasporedu i broju stećaka mogla bi se pretpostaviti i veličina srednjovjekovnih naselja. Po njihovom grupisanju moglo bi se reći da su za Gradac bila vezana područja sadašnjih Lokava, Zovika, Kasatića, Hadžića i Žunovnice.¹⁵⁸ U osmanskome popisu 1468/69. godine, na području oko Gradca spominju se sela: Lokve, Dolna Izjavak i Gorna Izjavak, Binježević i Drozgomtva. Šta se je, u međuvremenu, desilo sa ostalim selima u kojima su postojale nekropole stećaka, nije poznato. Pojaviti će se u narednim popisima.

Za Tuhelj su bili vezani: *Tarčin-Borak na čijem lokalitetu je pronađeno 100 stećaka, Češće sa 69 stećaka i Medvjedice sa 127 stećaka odnosno nadgrobni ploča.¹⁵⁹ Očigledno je na području župe Smučke bila koncentracija života na tri lokaliteta od kojih se izdvaja lokalitet Medvjedica gdje se nalazi najveća aglomeracija stećaka na području općine Hadžići.*

155 P. Anđelić, *Studija o terit. org. srednjevj. Bosne*, 54.

156 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 71.

157 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 77-78.

158 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 81. (u Lokvama 53 stećka, Crepljani 17; Zovik 30; Kasatići 64; Žunovnica 20; Hadžići 40 i Gradac 71.)

159 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 81.

1.3. Svjedoci srednjovjekovnog života na području općine Hadžići

Obradujući fenomen srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika hadžićkog područja već smo ušli u drugu, veoma značajnu, oblast koja simbolizira srednjovjekovnu epohu u Bosni i Hercegovini, a time i na području Hadžića. Kako bismo mogli steći bar skromnu percepciju o pojmu, vrsti, lokalitetima i historiji srednjovjekovnih stećaka treba se podsjetiti na najvažnije činjenice vezane za nju.

Čovjek je jedino živo biće koje je razvilo kult ritualnog ukopavanja svojih umrlih, a nadgrobnih spomenika uveo kao simbol veze između živih i umrlih. Vrsta i oblici nadgrobnih obilježja ovise od vremena njihovog nastanka i tradicije područja kojem pripadaju. Srednjovjekovni bosanskohercegovački nadgrobnih spomenici se javljaju u obliku stećaka. Prvi podaci o stećcima na tlu Bosne, kao interesantnim i često estetski dotjeranim nadgrobnim spomenicima, dao je, u XVI vijeku, slovenac Benedikt Kuripešić, koji je kao član carske austrijske delegacije 1530. godine proputovao Bosnom prema Porti u Carigradu.¹⁶⁰ Na putu kroz Bosnu opazio je neobična nadgrobnih obilježja i počeo ih opisivati i popisivati, da bi to objelodanio u svom putopisu. Od tada, naredna dva vijeka, nastaje potpuno zatišje u istraživanju ovog bosanskog fenomena. U međuvremenu stećci su dugi niz godina predstavljali izazov i inspiraciju za veliki broj putopisaca koji su istraživali stećke, uglavnom, iz znatiželje i na amaterskoj osnovi. Tek nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine uspostavljeno je, prvo „Muzejsko društvo BiH“ 1884. godine, a zatim Zemaljski muzej u Sarajevu 1888. godine.¹⁶¹ U njegovom okrilju, godinu dana kasnije, pokrenut je Glasnik Zemaljskog muzeja, oko kojeg se, uz Vida Viletića-Vukasovića i Petra Koaera, okupio veliki broj naučnika-istraživača različite struke. Prema naredbi Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, kotarski uredi su 1887. i 1888. godine angažovali žandare, šumare i cestare na prikupljanju podataka o stećcima na njihovim područjima na osnovu čega je Ćiro Truhelka uradio i objavio publikaciju sa popisom stećaka na području Bosne i Hercegovine. Ovim popisom evidentirano je 27.067 stećaka što nije ni približan broj onome do kojeg će se doći u narednim istraživanjima.¹⁶² Organizatorima prvog popisa uskoro je bilo jasno da su puno toga ostavili nezavršenog pa su deset godina kasnije, 1897/1898. godine, proveli drugi popis stećaka, ali sada puno ozbiljnije i preciznije. Ponovo su korišteni žandarmi, lugari, knezovi-muhtari, učitelji i svećenici, koji su prema formularu „Pitanje za sabiranje historičko-topografskog gradiva“, prikupili podatke o gromilama, grobljima, starim gradovima, džamijama, tekijama, starim cestama, starim mostovima, crkvama i manastirima. Po tom popisu evidentirano je 59.500,¹⁶³ što je približno broju stećaka do kojeg je, mnogo kasnije, došao Š. Bešlagić. Rezultate ovog popisa Kosta Hörman je izložio na XI arheološkom kongresu u Kijevu 1899. godine.¹⁶⁴ Prva dva decenija XX vijeka došlo je do stagnacije u proučavanju stećaka. Nakon Prvog svjetskog rata, jedan broj obrađivača stećaka, se okupio oko *Glasnika Zemaljskog muzeja* u Sarajevu, te obnovio istraživanja u ovoj oblasti.¹⁶⁵ Sistematičnijem popisu stećaka pristupilo se tek nakon Drugog svjetskog rata. Narodna vlast u BiH je formirala tim istraživača kojem je pridodato 25 studenata, a na čelu tima se nalazio Š. Bešlagić. Istraživanje je trajalo oko 20 godina, a rezultiralo je izradom publikacije „Stećci, kataloško-topografski pregled“ te izvršena njena produkcija u okrilju Biblioteke „Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine“ 1971. godine.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1982, 11.

¹⁶¹ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 13.

¹⁶² Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 16.

¹⁶³ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 16.

¹⁶⁴ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 16.

¹⁶⁵ Š. Bešlagić, *Stećci kataloško-topografski pregled*, 'Veselin Masleša', Sarajevo, 1971, 14.

¹⁶⁶ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 19-20.

Ovaj popis je evidentirao 69.356 stećaka zastupljenih većinom na području Bosne i Hercegovine (86 %). Jedan dio stećaka evidentiran je i na teritoriju današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Ovo djelo ima kapitalni značaj za nauku, ali nesporno i kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. U narednim godinama dolazilo se do novih pronalazaka manjih nekropola stećaka na području Posušja, Pazarića, Hadžića...¹⁶⁷

Veza između čovjeka i stećaka je vjekovima bila neraskidiva, a čovjek se prema njima odnosio sa puno pažnje i poštovanja. Takav odnos je vremenom iznjedrio mnoge priče i predanja o stećcima koje često ulaze u sferu nadnaravnog. Takve predaje najčešće govore o međusobnim sukobima svatova sa tragičnim ishodom po čemu brojne nekropole nose naziv svatovska groblja. Nekropole stećaka se često nazivaju i kaurška groblja. Vrlo često predaje govore o Grcima koji su se usljed duge zime morali iseliti, a za njima su ostali brojni kameni biljezi. O tome je pisao i Š. Bešlagić: *Kaže se da su nekada u ovim krajevima živjeli Grci i da ih je zadesila žestoka zima, sa velikim snijegom, koja je neprestano trajala sedam godina. Njihov car im naredi da se iseke odavde.*¹⁶⁸ Ovo je ipak samo predaja jer ostaje otvoreno pitanje njene utemeljenosti. Historijski izvori, zaista, potvrđuju boravak grčkih trgovaca i zanatlija na ovim prostorima od najstarijih vremena, ali nije poznato jesu li oni, kao što su to radili dubrovački trgovci i zanatlije, ovdje organizovali svoje kolonije. U selu Mokrine, općina Hadžići, zabilježili smo jednu takvu predaju vezanu za Grke. Na udaljenosti od oko jednog kilometra jugozapadno od Mokrina postoji pravoslavno "Vulića" groblje u kojem su se, po predaji, nalazili „grčki grobovi“, ograđeni uspravnim kamenim pločama (santračima). U lepeničkoj dolini se nalazi nekoliko nekropola stećaka koja se nazivaju „grčka groblja“. S tim u vezi navest ćemo primjer da H. Šabanović, opisujući čifluk Mokrine s početka osmanske uprave u BiH, spominje nekog Grka kreševskog čehaju koji je možda konvertit. S tim u vezi Šabanović piše: *Kasnije je ovo selo prešlo u timar nekog Hasan-Čelebije, pa je 1485. godine upisano u zajednički timar kreševskog čehaje Ahmeda buljubaše iz Sera u Grčkoj.*¹⁶⁹

Popis stećaka na području hadžićke općine je vršen u više navrata. Ponekad samo usputno, ali uglavnom, površno i selektivno. Zbog toga se, sve do popisa stećaka na području Hadžića u 2015. godini, javljaju vrlo različiti podaci o broju nekropola stećaka i broj stećaka na njima. Prve zapise o stećcima na hadžićkom području nalazimo kod Vida Vuletića Vukasovića, objavljene u zagrebačkom Vjesniku 1890/1891. godine, koji je s vremena na vrijeme prolazio ovim krajem. On je na području današnje Općine Hadžići evidentirao 12 nekropola sa 95 stećaka. Šefik Bešlagić je evidentirao 19 nekropola sa 451 stećaka.¹⁷⁰ Muhamed Hadžijahić je nabrojao 17 nekropola sa 622 stećka.¹⁷¹ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine bilježi 35 nekropola sa 540 stećaka na području Općine Hadžići.¹⁷² Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo na svojoj evidenciji vodi 35 nekropola ne navodeći broj stećaka na njima.¹⁷³ Derviš Jasika je u svom dugogodišnjem, istina nezvaničnom, istraživanju evidentirao 44 nekropole sa 660 stećaka.¹⁷⁴

167 Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 20.

168 Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 33.

169 H. Šabanović, *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine, Zbornik Lepenica*, Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, Sarajevo, 1963, 203.

170 Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 171-173.

171 M. Hadžijahić, *Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u općini Hadžići do 1878. god., Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo, 1974, 80-81.

172 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom III, regija 15, Zemaljski Muzej BiH, Sarajevo, 1988, 31-58.

173 Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, *Izvod iz liste evidentiranih, prethodno zaštićenih i zaštićenih nepokretnih spomenika kulture i prirodne baštine Kantona Sarajevo, za Općinu Hadžići*, Akt broj: 624-01/14 od 19.06.2014. godine.

174 E. Bujak, V. Aladžuz, A. Džemidžić, D. Jasika, *Izveštaj o popisu stećaka na području općine Hadžići, br. 02/5-49-2992-4/16-2.3.2016.g.* Općina Hadžići, 2016, 4. (u daljem tekstu: Izveštaj o popisu stećaka 2015.),

Iako se popis, koji je obavio Š. Bešlagić, smatra kapitalnim projektom u ovoj oblasti, i ovaj put su načinjeni značajni propusti u evidentiranju stećaka na području hadžićke općine. Podaci o stećcima i nekropolama su bilježeni, vrlo često, na osnovu predaje bez empirijskog istraživanja na terenu. Kao primjer mogu poslužiti podaci za nekropole stećaka Medvjedice, Grab i Borak, gdje se kao izvor podataka navode učiteljice u osnovnoj školi u Tarčinu Ana Livanjušić i Đurđica Stopić, a za nekropole stećaka u Drozgometvui i Barama učitelj u OŠ Drozgometva Nenad Banduka itd.¹⁷⁵

Nakon skoro 50 godina od posljednjeg zvaničnog popisa stećaka ponovo je, u 2015. godini, valorizirano ovo srednjovjekovno blago općine Hadžići čime se došlo do veoma značajnih i interesantnih podataka o trenutnom broju stećaka na ovom području te svih kulturno-historijskih, umjetničkih, etnoloških i inih parametara relevantnih za proučavanje ovog srednjovjekovnog fenomena.

R/Br	NAZIV NEKROPOLE	Broj stećaka
1.	BASTAHE, Osenik, Pazarić	13
2.	BJELICA, Budmolići, Tarčin	27 (Bjelica 21 + Čičk. greblje 6)
3.	BORAK, Tarčin	3
4.	BRDCE, Kasatići, Hadžići	67
5.	BRDO, Češće, Tarčin	14
6.	ČAIRAC, (Vrbica) Grivići	4
7.	ČORKIN DO, Kasatići, Hadžići	2
8.	DUB, Pazarić	12 (Dub 1 - 11 + Dub 2 - 1)
9.	DUBIĆ I, Crepljani, Pazarić	2
10.	DUBIĆ II (Klanac), Pazarić	32
11.	DUPOVCI, Hadžići	4
12.	FERHATLIJE, Pazarić	9 (Ferhat.- 8 + Kod kamena - 1)
13.	GOMJENICA, Gradac, Hadžići	5
14.	GRAB, Tačin	3
15.	GRADAC, Hadžići	70
16.	Grčko groblje BRDCE, Grivići, Hadžići	74
17.	Grčko groblje, LIJEHE, Budmolići	3
18.	Grčko groblje, GAROVCI, Hadžići	1
19.	GREPČINE, Lokve, Pazarić	44
20.	GRIVIĆI, (pravoslavno groblje), Hadžići	15
21.	HRAST, Gornji Zovik, Pazarić	17
22.	JERKIĆA GROBLJE, Bare, Hadžići	7
23.	KAMEN, Osenik, Pazarić	1
24.	KAMEN, Aleksići, Luke, Tarčin	2
25.	KLANAC, Tarčin	2
26.	KRST, Gradac, Hadžići	4
27.	LUKA, G. Zovik, Pazarić	2
28.	MARGETINO GROBLJE, Hadžići	11
29.	MARTINOVAČA, Lokve, Pazarić	10
30.	MEDVJEDICE, Tarčin	152
31.	MENJICI, Lihovci, Pazarić	1
32.	METALJICA, Donja Bioča, Tarčin	18
33.	MUSLIM. GREBLJE, Osenik, Pazarić	6
34.	ORAŠAK, Lokve, Pazarić	22
35.	RAVNE, Češće, Tarčin	3
36.	ROGIN POTOK, Češće, Tarčin	49
37.	SITNIK, Bjelašnica, Pazarić	3
38.	SKUZMADANJ, Mokrine	3
39.	TINOVO, Hadžići	2
40.	TINJAK, Lokve, Pazarić	4
41.	VARDIŠTE, Dragovići, Pazarić	4
42.	VELIKE ŠUME, Raštelica, Tarčin	1
43.	VRTAČE, Mokrine	2
	UKUPNO:	(46) 43 /730

Tabela br. 7: Pregled nekropola i stećaka po popisu iz 2015. godine

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, prilog broj 3.

Općina Hadžići je, u saradnji sa Društvom za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije „Stanak“ Sarajevo, formirala „Komisiju za popis stećaka“, te stvorila materijalne pretpostavke za obavljanje popisa. Popisom stećaka 2015. godine, Komisija je evidentirala ukupno 46 nekropola sa 730 stećaka, ali treba naglasiti da su prilikom ovog popisa neke nekropole, zbog male međusobne udaljenosti, spajane u jednu nekropolu. Tako su nekropole „Bjelica“ i „Čičkovo greblje“ u Budmolićima registrovane pod nazivom „Bjelica“ Budmolići. Na isti način nekropole „Grčko groblje“ Ferhatlije i nekropola „Kod kamena“ Ferhatlije registrovane su kao jedna nekropola sa nazivom „Ferhatlije“.¹⁷⁶ „Dub 1“ i „Dub 2“ su takođe evidentirane kao jedna nekropola pod imenom „Dub“. Na taj način Komisija za popis stećaka je registrovala konačnih 43 nekropole. Ovim popisom je evidentirano nekoliko novih nekropola stećaka i 100 novih stećaka u odnosu na ranije publikovane podatke.

175 Š. Bešlagić, *Steći - Kataloško-topografski pregled*, 1971, 171-173.

176 *Izveštaj o popisu stećaka 2015*, 4-5.

U svojoj višestoljetnoj tradiciji stećci se javljaju u različitim oblicima i položaju. Oblici stećaka su originalna karakteristika koja ih izdvaja od ostalih nadgrobničkih spomenika na širem evropskom području. Radi lakšeg sagledavanja ovog bosanskog fenomena naučnici su utvrdili nekoliko vrsta njihove podjele. Najjednostavnija podjela je na ležeće i stojeće stećke. Međutim, različiti autori su razvili i različite tipologije stećaka određujući ih, uglavnom, prema pojedinim područjima čime one imaju djelomično lokalni karakter.

Zbog toga je veoma teško govoriti o jedinstvenoj tipologiji naročito kada se uzme u obzir činjenica da i pojedine oblasti imaju svoje lokalne specifikume što dodatno usložnjava ovo pitanje.¹⁷⁷ Radi što kraće ilustracije tipologije stećaka navest ćemo samo dvije njihove podjele. Prvu i najznačajniju podjelu stećaka izvršio je Šefik Bešliagić, koji ih je podijelio u 8 grupa: ploče, sanduke, sanduke sa postoljima, sljemenjake, sljemenjake sa postoljima, stubove, krstače i amorfne stećke.¹⁷⁸ D. Lovrenović ih dijeli u 9 kategorija: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk sa podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem i križ.¹⁷⁹ Većina drugih podjela je, uglavnom, uslovljena stanjem stećaka na određenoj regiji. Na području hadžićke općine, isto kao i na drugim područjima, vlada veliko šarenilo po pitanju njihovog oblika. Najveći broj stećaka ima oblik sanduka, visokog sanduka i sanduk-ploča, te sljemenjaka sa postoljem, sljemenjaka i ploča.

OBLICI STEĆAKA																				
SLJEMENJACI										SANDUCI										UKUPNO
V. sljem. sa tri postolja	Sljem. sa dva postolja	V. sljem. sa postoljem	V. sljem. na postolju	Sljem. sa postoljem	Sljemenjak na postolj	Visoki sljemenjak	Sljemenjak	V. sanduk sa post.	Sanduk sa postoljem	Sanduk na postolju	Dvojni sanduk	Visoki sanduk	Sanduk	Sanduk sa dodatkom u obliku ploče	Ploča	Sanduk/ploča	Amorfni	Nišan - stub		
1	1	3	1	25	1	4	18	2	6	1	1	31	470	1	52	94	16	2	730	

Tabela br. 8: Pregled stećaka po oblicima

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, prilog broj 1.

Pažljivijom analizom rasporeda nekropola stećaka i broja stećaka na njima može se sa dosta pouzdanosti prepoznati geografski raspored sela i njihovog stanovništva u srednjem vijeku. Nekropola stećaka Medvjedice sa svojih 152 stećka predstavlja najveću nekropolu na području Hadžića. Ona je, ujedno, i jedna od najvećih nekropola na području kantona Sarajevo. Na području Lokava se nalaze četiri nekropole sa ukupno 114 stećaka. Grivići na dvije nekropole imaju 89 stećaka, a Kasatići 69, također, na dvije nekropole. U tri gradačke nekropole nalazi se 79 stećaka, a u Češću na dvije 66 stećaka.¹⁸⁰

177 Izveštaj o popisu stećaka 2015, 2.

178 Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnosti*, 'Veselin Masleša', Sarajevo, 1982, 80-115.

179 D. Lovrenović, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 'Rabic', Sarajevo, 2009, 56.

180 Izveštaj o popisu stećaka 2015, Prilog br. 3 – Komparativna analiza broja stećaka po autorima.

Ostale nekropole su manje i uglavnom su vezane za naprijed navedena područja. Zanimljivo je da na području Binježeva i Donjih Hadžića postoji samo jedan stećak u Garovcima. Od Ivan sedla do Tarčina, također, evidentiran je samo jedan usamljeni stećak u šumi iznad Rašteliće. Navedene činjenice bi mogle ukazivati da ova područja nisu bila naseljena u srednjem vijeku. Regionalno posmatrano, tračinsko područje sa 12 nekropola broji 273 stećka, na području Hadžića se nalazi 15 nekropola sa 271 stećkom, i na području Pazarića 16 nekropola sa 182 stećka. Moglo bi se reći da je pazaričko područje, izuzimajući Lokve, bilo najmanje naseljeno u srednjem vijeku. Oko srednjovjekovnog Gradca, kao duhovnog i trgovačkog centra župe, očigledno je bila najveća koncentracija naselja na što ukazuju nekropole i broj stećaka na nekropolama u Gradcu, Lovama, Grivićima i Kasatićima.

Na formiranje naselja a time i nastajanje nekropola stećaka uz njih uticalo je više faktora među kojima su svakako i važne putne komunikacije. To možemo vidjeti i na primjeru Hadžićke općine. Historijski izvori ukazuju da su putne komunikacije, od najstarijih vremena, vodile preko Ivana i spuštale se na područje današnjeg Tarčina gdje su se račvali u više pravaca. Jedan pravac je išao prema Tuhelju i Kreševu od koga se u Sastavcima odvajao jedan krak niz rijeku Lepenicu u pravcu Visokog. Drugi put je vodio prema Oseniku i Gradcu i dalje ka rijeci Bosni. Predaja kaže da je postojao i kiridžijski put koji je sa Bjelašnice silazio na Ragalj, a odatle preko Budmolića i Češća u Tarčin. Sporadično se spominje i putni pravac od Tarčina preko Luka, Aleksića i Medvjedica za Lepenicu. Oko ovog puta, u širem rejonu Medvjedica, formirano je više manjih ili jedno veće naselje što potvrđuje i nekropola stećaka "Medvjedice", najveća nekropola na području Hadžića. Put koji je ovuda prolazio predstavljao je najkraću i najbezbjedniju vezu južnih trgovačkih gradova sa centralnom, sjevernom i istočnom Bosnom. Istina, na nekropoli Medvjedice nisu pronađeni stećci sa ukrasnim motivima koji bi ukazivali na grobove srednjovjekovne vlastele. Srednjovjekovna vlastela ovog kraja živjela je i sahranjivana, vjerovatno, na Oseniku na što upućuju stećci veoma velike vrijednosti. Ako, pak, masivnost stećaka govori o društvenom položaju i socijalnom statusu njegovog pokojnika, što je čest slučaj, onda su Medvjedice imale veliki broj takvih stanovnika. Ovdje se nalazi nekoliko stećaka čija masa prelazi četiri ili pet tona. Četiri stećka svojim oblicima i ornamentima privlače posebnu pažnju.

Slika br. 51: Stećak – sanduk, sa čeonom plastikom u obliku polulopte

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Medvjedice', 79.

Stećak je neobičnog oblika i vjerovatno jedinstven primjerak u BiH. Dimenzije su mu 200 x 89 cm, visina 64 cm, radijus kugle je 60, a visina 24 cm. Uz njega se nalazi stećak čija sjeverna čeona strana se završava u vidu sljemena.

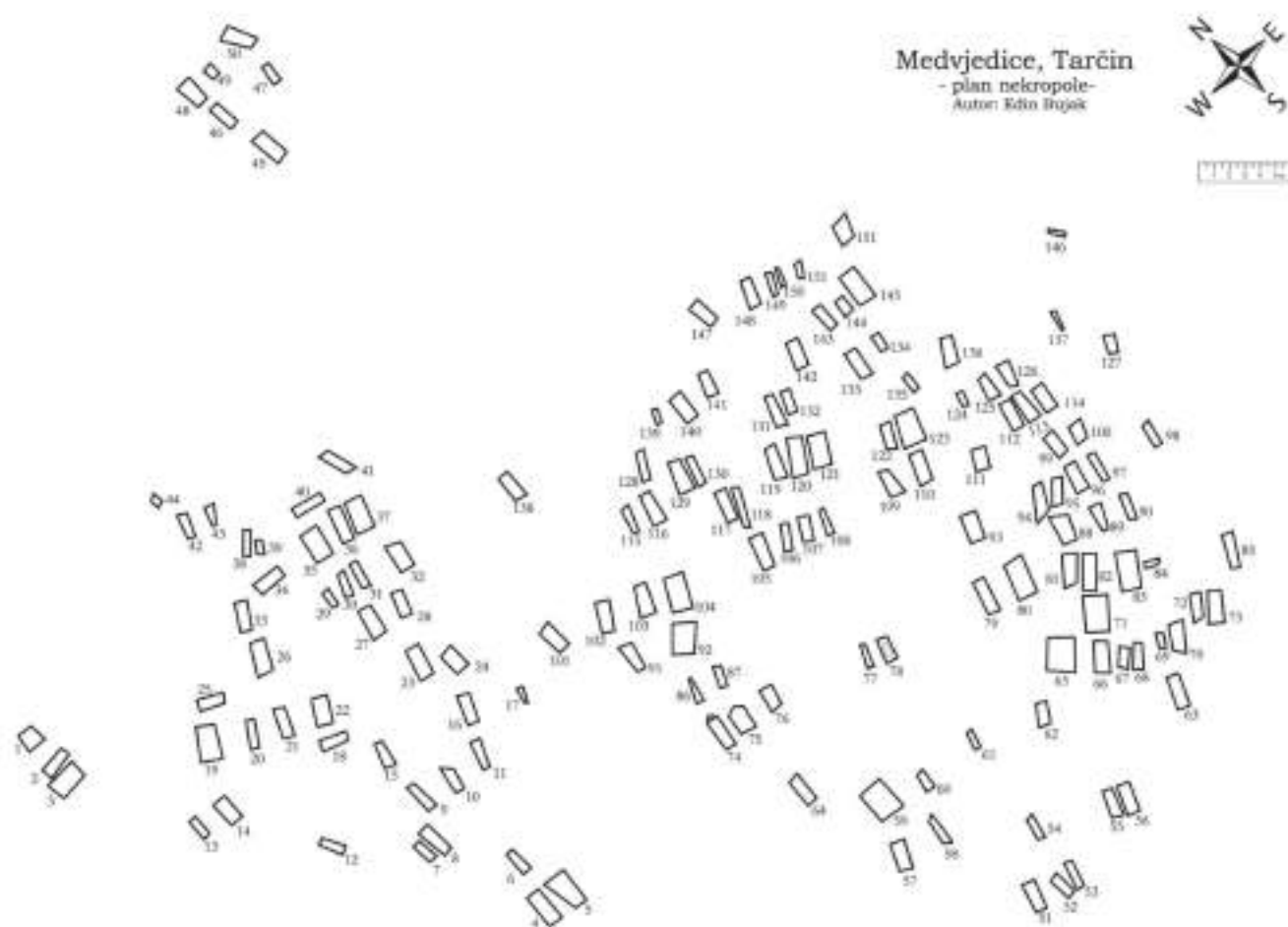

Slika br. 52: Pogled na jedan dio nekropole "Medvjedice"

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Medvjedice'

Nekropola Medvjedice se nalazi na prevoju između tarčinske i lepeničke kotline, oko 3,5 km sjeveroistočno od Tarčina. Podijeljena je u tri skupine. Zapadna skupina broji 44 stećka i uglavnom se radi o stećcima većih dimenzija. Istočna grupa sa 102 stećka dominira svojom veličinom, a stećci su poredani u manje ili veće nizove. Sjeverna grupa ima 6 stećaka i smještena je na manjem brežuljku nekih 30 metara sjeverno od ostalih stećaka. Istočna i zapadna grupa je podjeljena jednom uvalom koja je očigledno korištena kao kolski put. Stećci su većinom pravljani od kamena krečnjaka. Kamen za klesanje stećaka se mogao vaditi u brdu Klašnica koje se proteže istočno i sjeveroistočno od nekropole, a ima mjesta koja podsjećaju na mogući kamenolom. U nekropoli je evidentirano: v. sanduka 9, sanduka 125, ploča 13, ploča s postoljem 1, i amorfnih 4. Ranije korišteni nazivi za ovu nekropolu su: Grčko groblje – Lije i Medvjedice – Lije, sada Medvjedice – Tarčin.¹⁸¹

181 Izveštaj o popisu stećaka 2015, nekropola 'Medvjedice', 3.

Šema br. 6: Raspored stećaka na nekropoli "Medvjedice"

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Medvjedice', 161.

Nekropola stećaka „Bastahe“ Osenik se, po oblicima i vrijednosti stećaka u njoj, velični i ukrasima na njima, čini najljepšom na području općine Hadžići. Nekropola se nalazi na blagom uzvišenju unutar aktivnog pravoslavnog groblja zapadno od sela Osenik. U nekropoli se nalazi 12 stećaka od čega je 6 sljemenjaka i 6 sanduka. Svi sljemenjaci, kao i dva sanduka, imaju postolje. Četiri stećka imaju ukrase, a jedan od njih ima i epitaf. Jedan sljemenjak sa postoljem se posebno ističe zbog svoje nesvakidašnje ornamentike. Sa njegove južne bočne strane se nalazi u plitkom reljefu uklesan crtež na kome se nalaze dva viteza na konjima. Zadnji konjanik drži koplje sa zastavom u desnoj ruci. Ispred prvog, nenaoružanog, konjanika je ljudska figura sa lukom i zapetom strijelom spram njega. Slika, vjerovatno, prikazuje motiv borbe, turnira ili lova. Moglo bi se pretpostaviti da se ovdje radi o kneževskom stećku, ali je to teško tvrditi bez odgovarajućeg arheološkog ispitivanja. *Pojava slike konja i konjanika na stećku se objašnjava kao obilježje trajne uspomene na sahranjenog koji se kao ugledan čovjek za života osobito isticao s konjem u vojnim pohodima, megdanu ili u lovu.*¹⁸²

182 Š. Bešlić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 258.

Slika br. 53: Nekropola 'Bastahe' Osenik, stećak sa motivima ratnih igara i čeonim, slabo vidljivim, epitafom

Foto: V. Aladžuz, avgust 2013. godine

Kneževski stećak, u nekropoli "Bastahe", visoki je sljemenjak na tri postolja, što je rijetkost na području BiH. Zapravo, ovdje je monolitni sljemenjak sa postoljem postavljen na još dva postolja (monolitno duplo postolje) što je izuzetno rijetka pojava. Analizom mjera, uzetih prilikom popisa stećaka, može se primjetiti da su stećak sa postoljem i druga dva postolja rađeni precizno simetrično što upućuje da su i nevidljivi dijelovi stećka proporcionalni vidljivim. Uzimajući u obzir tu pretpostavku onda bi stećak sa svim postoljima imao dužinu 368 cm, širinu 220 i visinu 170 cm, što je, zaista, imponozantno. Ukupna zapremina stećka sa postoljima je 5,2 m³, a težina oko 15 tona.¹⁸³ Tipološki posmatrano, stećak spada u skupinu tzv. kneževskih sljemenjaka kao što su sljemenjaci kneza Batića u Kopošićima kod Ilijaša ili kneza Radoje na Brdanjku kod Zabrđa u Lepenici. U ranijim izvorima, ovaj stećak na Oseniku, se evidentirao samo kao sljemenjak. Svi bridovi sljemenjaka ukrašeni polukružnom profilacijom koja je nevjerovatno precizno isklesana. Sastav sljemena ukrašen je polukružnom profilacijom na kojoj su se nalazile dvije ili tri jabučice na jednakoj razdaljini (danas uočljiva jedna).

Slika br. 54: Kneževski stećak, nekropola "Bastahe" Osenik

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Bastahe' Osenik

183 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Bastahe', 9.

Slika br. 55: Tri postolja Kneževskog stećka, „Bastahe“ Osenik

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Bastahe' Osenik

Sličan stećak ovom kneževskom na Oseniku nalazi se na nekropoli stećaka „Brdanjak“ kod Zabrđa u lepeničkoj kotlini. Na njoj se, u katoličkom groblju, nalazi nekropola sa 17 stećaka. Među njima se izdvaja spomenik Radoju Radosaliću, bosanskom knezu, koji se spominje u poveljama kralja Ostoje 1399. i 1404. godine, te povelji Tvrtka II Tvrtkovića 1405. godine.¹⁸⁴ Spomenik je ukrašen grbom, ornamentalnim motivima, ukrasnim trakama i natpisom koji svjedoči o jednom vremenu. *U ovakvoj formi grb velikog kneza Radoja je jedini potpuni grb koji je isklesan na jednom stećku. Vrlo blisku analogiju ovom grbu predstavlja onaj na pečatnom prstenu iz Arnautovića...*¹⁸⁵

Nekropola stećaka „Bastahe“ sa veoma vrijednim primjercima stećaka ukazuje da su stanovnici ovog prostora bili visoko rangirani činovnici kraljevskog dvora među kojima, vjerovatno, i neki knez.

Slika br. 56: Stećak kneza Radoja, nekropola „Brdanjak“ kod Zabrđa, Lepenica

Foto: V. Aladžuz, april 2013. godine

Slika br. 57: Stećak kneza Radoja, „Brdanjak“ kod Zabrđa, Lepenica, epitraf na bočnoj strani

GZM BiH, 1889, knjiga 2, 76.

184 P. Anđelić, *Lepenica, Arheološka ispitivanja*, 182.

185 P. Anđelić, *Lepenica, Arheološka ispitivanja*, 181.

Među vrijednijim nekropolama hadžićke općine nalazi se, svakako, i nekropola stećaka „Brce“ u selu Kasatići. Nekropola je smještena na blagom zaravnjenom uzvišenju pored i unutar aktivnog pravoslavnog groblja na prevoju istočnog dijela sela Kasatići. Prema kazivanju mještana stećci na nekropoli su stajali pravilno u redovima, međutim od zadnjeg rata mnogi od stećaka su dislocirani i pomjereni sa primarne lokacije. Uzimajući u obzir položaj i preglednost okolnog terena sa nekropole te, površinskim pregledom, i pronalaskom fragmenata keramike moglo bi se zaključiti da je ovo mjesto bilo naseljeno i u ranijim periodima. Lokacija i fragmenti keramike nas, uslovno rečeno, navode na pretpostavku o postojanju neke prethistorijske stanice – možda i gradine, no teško bi bilo dati konačni sud o tome dok se nebi provela detaljna arheološka istraživanja. Nekropola broji 67 stećaka od čega je 42 sanduka različitih podvrsta, 15 sanduka/ploča, tri ploče i 7 sljemenjaka.¹⁸⁶

Slika br. 58: Pogled na nekropolu stećaka „Brce“ Kasatić

Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder, 'Brce' Kasatići

Na ovoj nekropoli se posebno ističe stećak koji, na tri strane, posjeduje vrlo lijepu i nesvakidašnju ornamentiku. Ukrasi su urađeni na zapadnoj čeonj i dvije bočne strane. Na južnoj bočnoj strani je urađena visoka plastika polumjeseca, vodenica ili dvorac te disk ili dupli kružni vijenac. Na čeonj strani se nalazi jedan ukras koji podsjeća na ranosrednjovjekovnu kopču. Ovaj motiv je vrlo teško preciznije odrediti jer nema odgovarajućih analogija. Ovo je jedini ovakav motiv zabilježen na stećcima u Bosni i Hercegovini.¹⁸⁷ Na sjevernoj bočnoj strani po samom dnu stećka urađena su, jedan do drugog, tri dupla kružna vijenca koje pokriva vijugava debela vrpca. U desnom donjem dijelu je uklesan neobičan oblik koji liči na položeni stari ključ „kalauz“ sa ručkom.¹⁸⁸

186 Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Brce' Kasatići', 2.

187 Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Brce', 72.

188 V. Aladžuz, naknadno istraživanje, novembar 2016. godine.

Slika br. 59: Nekropola „Brce“ Kasatići, ukrašeni stećak sa tri strane

Foto: V. Aladžuz, april 2013. godine

Nekropola stećaka „Brce“ u Kasatićima svjedoči o vrlo intenzivom srednjovjekovnom životu na ovom području. Impozantne dimenzije stećaka te stećci sa veoma lijepom ornamentikom pripadaju bogatijem staležu stanovništva kojeg je na ovom području bilo u značajnom broju. Dokaz tome nalazimo u jednom osmanskome dokumentu iz 1462. godine, kojim Gazi Isa-beg kupuje i uvakufluje nekretnine na ovom području: *I mlin koji je kupio od Kasatića u Bolni, i jednu mezru ispod njega [mlina], a dvije mezre iznad nje [te mezre]...*¹⁸⁹ Veoma bogat zvor pitke vode „Počivala“ smješten u južnom dijelu Kasatića stvarao je optimalne uslove za osnivanje sela na ovom području. Potok „Počivala“ ima dovoljan kapacitet vode za rad mlinova koji su se nalazili na njemu.

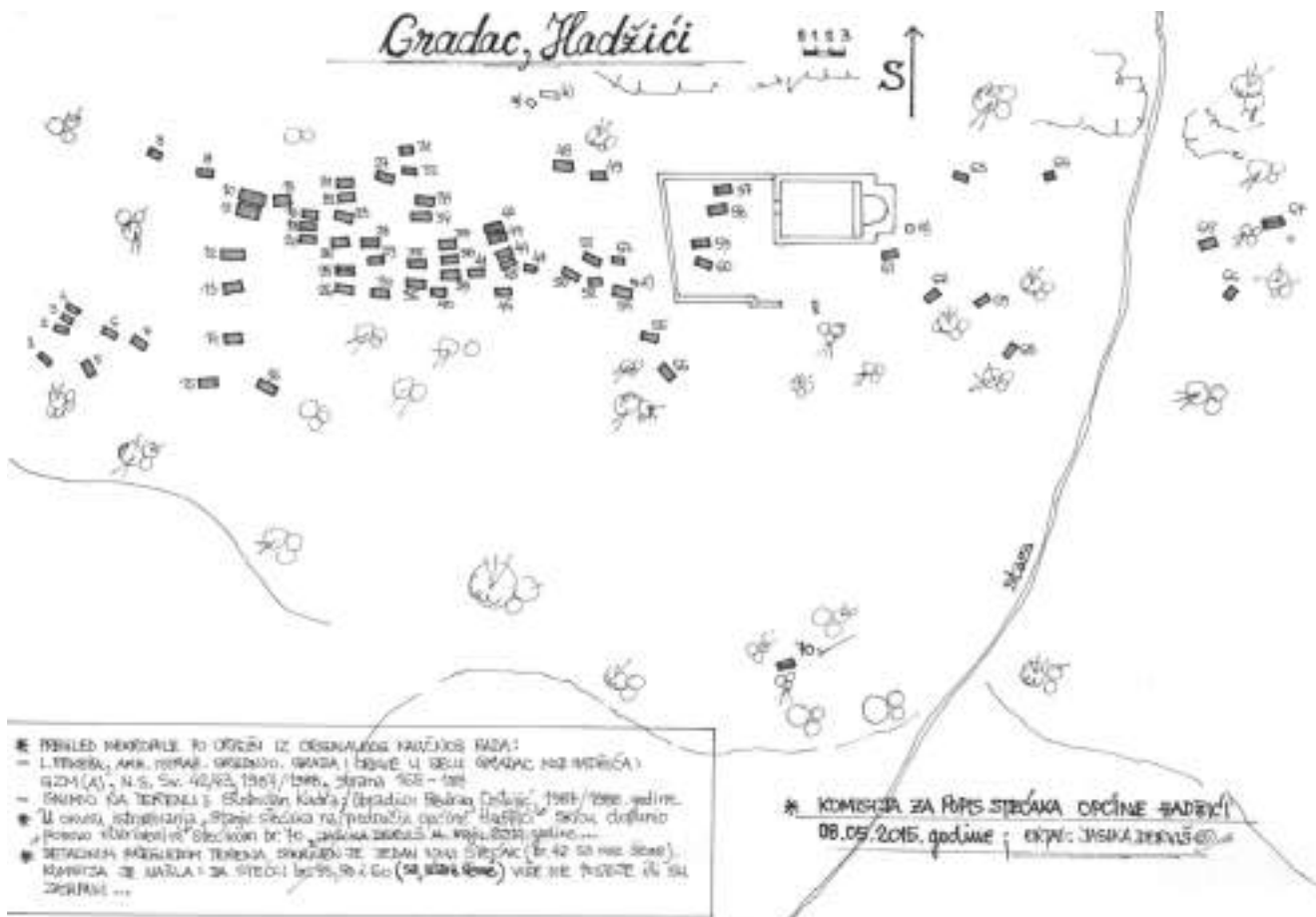
Posebno mjesto u srednjovjekovnom životu hadžićkog kraja zauzima stari grad Gradac sa svim onim što je on značio u to doba. Za njega su vezane i tri nekropole sa 79 stećaka. Najveća i najznačajnija je nekropola „Orah“. Smještena je južno/jugoistočno od starog grada Gradac kod Hadžića na uskoj, blago ukošenoj terasi ispod Zahoda staroga grada smještena je nekropola stećaka. U njenoj neposrednoj blizini sa sjeverne strane nalaze se ostaci srednjovjekovne bosanske crkve. Lokalitet nekropole se zove „Orah“ ili „Grčko groblje“.

Nekropola stećaka se prostire u (pravcu jugoistok-sjeverozapad) na prostoru veličine 105 x 21 m. Sa sjevera je okružena liticama stijena gdje se je vjerovatno nalazio majdan za vađenje kamena za pravljenje stećaka. Sa sjeverne strane se nalazi stari srednjovjekovni grad, a prema jugu se protežu strme livade zvane „Kraljevi vrtovi“. Stećci su postavljeni u redove, pretežne orijentacije istok-zapad. Spomenici su u najvećoj mjeri utonuli, neki i prekriveni zemljom, zarasli su u drveće koje svojim stablima i korijenjem uveliko ugrožavaju stećke. U nekropoli se nalaze tri sljemenjaka, 61 sanduk, tri ploče i tri stećka iz kategorije sanduk/ploča.

Na južnom rubu nekropole, *dvadesetak koraka ispod ostataka stare crkve, pronađeni su tragovi temeljnih zidova jedne sasvim male zgrade, koja je mogla biti zidana grobnica - prekopana od pljačkaša - jer u njoj leži najljepši stećak ove nekropole.*¹⁹⁰ Obzirom na njegovu udaljenost od ostalih stećaka vrlo često je bio nezapažen od strane istraživača.

189 H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 1952, 21-22.

190 Đ. Mazalić, *Gradac kod Hadžića*, Glasnik Hrvatskog muzeja u Sarajevu, 1942, 203.

Šema br. 7: Raspored stećaka u nekropoli "Orah" Gradac

Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Orah' Gradac, 81.

Slika br. 60: Nekropola "Orah" Gradac, ukrašeni sljemenjak s postoljem

Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Orah' Gradac, 77.

Ovaj stećak, sljemenjak sa postoljem, jedini je ukrašeni stećak na nekropoli „Orah“ kod Gradca. Skromnih je dimenzija. Dug je samo 156 cm, širok 85 i visok 50 cm. Postolje je 185 x 95 cm. Očigledno je dislociran sa svoje prvobitne lokacije i prevaljen je na bočnu stranu. U ovom položaju su vidljivi ukrasi polumjeseca, dvostruka spirala, a nazire se i sljemena bordura u plitkom reljefu.¹⁹¹ Pored navedenog Đ. Mazalić je 1942. godine zabilježio i sa druge, duže uspravne strane, dva kruga (sunce i zvijezda ili samo zvijezde). Na sljemenoj torduri navodi ukrase polulopte na sredini i krajevima sljemena.¹⁹²

191 Izvještaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Orah', 76.

192 Đ. Mazalić, Gradac kod Hadžića, Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1942, 203.

Druga nekropola na području Gradca nalazi se na izlazu iz sela, udaljena oko 200 metara, u pravcu Pazarića. Nosi karakterističan naziv, „Gomjenica“, koji je vezan za rani srednji vijek. Slična nekropola stećaka sa istim imenom nalazi se u selu Gomjenica kod Prijedora. Arheološka istraživanja ove nekropole su utvrdila da potiče iz ranog srednjeg vijeka.¹⁹³ Prema V. Mažuraniću Gomjenica ili Gomionica je kuća sazidana od suhog zida, zapravo od kamena.¹⁹⁴ Uzimajući u obzir sve navedeno pored nekropole stećaka u Gomjenici kod Hadžića vjerovatno se nalazio i neki građevinski objekat, ili više njih. Bili su zidani suhozidom, a potiču najkasnije iz srednjeg vijeka. Nekropola Gomjenica u Gradcu broji samo 6 stećaka, jedan sljemenjak sa postoljem, tri sanduka i jedan amorfnu stećak. Jedan sljemenjak i jedan sanduk su ukrašeni. Ova nekropola je bila vjerovatno mnogo veća, ali je dugogodišnja urbanizacija ovog područja dovela do njenog smanjenja i djelimičnog uništenja. O tome svjedoči predaja koja kaže da se nekad ranije, prilikom kopanja temelja za obližnju kuću naišlo na ljudske kosti.¹⁹⁵

Slika br. 61: Ukrašeni stećak u nekropoli „Gomjenica“ Gradac

Izvršitelj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder „Gomjenica“

Treća nekropola stećaka u okviru arheološkog kompleksa „Gradac“ nalazi se na brdu „Krst“ jugozapadno iznad sela Gradac. U ovoj nekropoli se nalaze četiri stećka od kojih je jedan ukrašen. Ovaj ukrašen stećak jedan je od najukrašenijih na području Hadžića. Dug je samo 156 cm, širok 86 cm a visok 64 cm. Sa bočnih i čeonih strana spomenik je bogato ukrašen geometrijskim i biljnim motivima koji su na svim stranama izvedeni u uokvirenim poljima. Na krovnoj plohi unutar, dvijema bordurama, oivičenog polja nalazi se reljefno izveden veliki biljni ornament, vjerovatno ljiljan. Motiv svastike koji spominje Mazalić na bočnoj strani stećka je zapravo vegetabilni motiv.¹⁹⁶ Prema usmenom predanju mjesnog stanovništva, u selu Gradac, na tom brdu, baš gdje se nalazi nekropola, nekad je postojala mala crkva.¹⁹⁷ Danas na ovom mjestu ne postoje nikakvi ostaci stare građevine što ne mora značiti da se ona i nalazila ovdje.

193 N. Miletić, *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, GZM BiH, 1967, 81 i 109.

194 V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, JAZU, Zagreb, 1908–1922, 326.

195 *Izvršitelj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola Gomjenica Gradac*, 2.

196 *Izvršitelj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Krst' Gradac*, 3

197 Đ. Mazalić, *Gradac kod Hadžića*, Gl. Hrvatskog muzeja u Sarajevu, 1942, 204.

Slika br. 62: Ukrašeni stećak sa nekropole 'Krst' Gradac

Popis stećaka 2015. godine, Foto: E. Bujak (foto folder 'Gradac')

Kad govorimo o nekropolama stećaka sa aspekta njihovog kulturno-historijskog značaja i aspekta moguće turističke ponude općine Hadžići ne može se ne spomenuti selo Lokve na čijem području se nalazi šest nekropola sa 114 stećaka. Grupisanje nekropola na dva lokaliteta ukazuje na postojanje najmanje dva srednjovjekovna sela na ovom području. To bi mogli biti lokaliteti današnjeg starog dijela Lokava i lokalitet Crepljana odnosno Dubića. Na području Dubića ispod Crepljana, na dvije nekropole, nalazi se 34 stećka. Dva stećka na nekropoli „Dubić 1“ predstavljaju, vjerovatno nadgrobne spomenike krupnije srednjovjekovne vlastele. Na tu pretpostavku upućuje njihova masivnost kao i ukrasi na jednom od njih. Na nekropoli „Dubić 2“ nalaze se 32 stećka, koji po izgledu i dimenzijama, vjerovatno, pripadaju nižem društvenom sloju stanovništva.¹⁹⁸

Slika br. 63: Ukrašeni stećak na nekropoli "Dubić 2"

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Dubić 2'

Slika br. 64: Pogled na nekropolu "Dubić 1"

Foto: V. Aladžuz, novembar 2016.g.

198 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Dubić 1' i 'Dubić 2' Crepljani

Nekropola stećaka "Orašak", "Grebčine", "Tinjak" i "Martinovača" u Lokvama predstavljaju drugu grupu nekropola na širem području Lokava. Nekropola "Orašak", sa 22 stećka, nalazi se u pravoslavnom groblju i svjedoči o kontinuitetu korištenja grobalja iz jedne u drugu historijsku epohu. Nekropola „Grebčine“ se nalazi nedaleko od „Oraška“, ali je nešto veća i bogatija vrijednim primjercima stećaka. Broji 44 stećka od čega: 1 v. sljemenjak sa postoljem, 1 sljemenjak na postolju, 19 sanduka, 2 ploče, 16 sanduk/ploča, 4 amorfna, 1 nišan/stub.¹⁹⁹ Udaljena je oko 400 m sjeverozapadno od centra sela Lokve na lokalitetu "Grepčine". Neki od mještana ovaj lokalitet nazivaju i „Grebčanica“. Prema kazivanju mještana manji broj stećaka na ovoj nekropoli je pomjeren prilikom izgradnje vikendice na imanju na kojem se stećci nalaze. Jedan broj stećaka je odvezen na smetlište ispod Lokava i oni zajedno sa postojećim stećcima čine nekropolu „Martinovača“. Jedna skupina stećaka na ovom lokalitetu smještena je na manjem brežuljku visine od 0,5 – 1 m (možda tumulu).

Slika br. 65: Nekropola stećaka "Grebčanica" Lokve - ukrašeni stećak (dupla spirala i krugovi sa tačkom)

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine

Slika br. 66: "Grebčanica" Lokve, ukrašeni stećak - nišan/stub

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine

Nekropola „Ferhatlije“, prema zadnjem popisu, broji 9 stećaka. Među njima se posebno ističe stećak - sanduk sa kamenicom. Ukrašen je na gornjoj i sjevernoj čeonj strani, a moguće da je bio ukrašen i na drugim stranama. Na gornjoj strani isklesana je kamenica kod koje su na dvije strane uočljive bordure. Ispod kamenice se nalazi veća biljna dekoracija (možda ljiljan), a desno od ljiljana možda luk i strijela. Ispod ove biljne dekoracije nalazi se dio bordure (nedovršena). Na sjevernoj čeonj strani u gornjem desnom ćošku biljna dekoracija, a ispod nje u donjem dijelu jedna linija. Svi ukrasi na stećku odaju utisak da stećak uopšte nije dovršen, te da ukrasi nisu finalno izvedeni (dovršeni).²⁰⁰

Slika br. 67: "Ferhatlije", stećak - kamenica s ukrasima

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Ferhatlije'

199 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Grebčine' Lokve, 2.

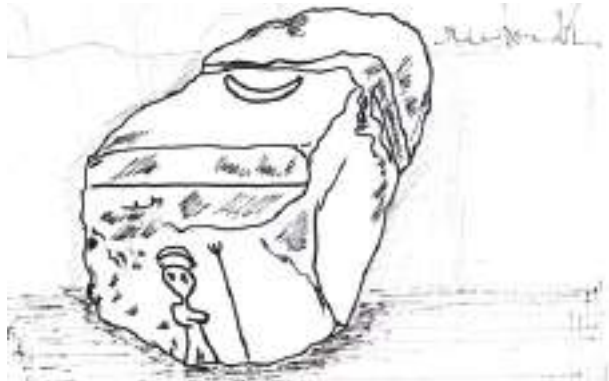
200 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Ferhatlije' Pazarić, 10-13.

Nekropola "Rogin potok" kod Tarčina jedna je od većih nekropola na području tarčin-ske regije. U njoj se nalazi 49 stećaka od čega: 30 sanduka, 5 sljemenjaka, 2 sljemenjaka sa postoljem, 1 visoki sljemenjak, 2 ploče, 7 sanduka ili ploča, 1 stub ili sanduk.²⁰¹ Na jednom od stećaka na sjevernoj čeonj strani nalazi se figura čovjeka u haljini, koji drži prekrštene ruke na grudima. Zbog vidnih oštećenja ne može se sa sigurnošću tvrditi da drži nešto u rukama. Pored njega stoji trozubo koplje, a iznad glave mu se nalazi kapa ili polumjesec. Na gornjoj strani se nalazi motiv polumjeseca.²⁰²

Slika br. 68: Ukrašeni stećak sa nekropole "Rogin potok" Češće, Tarčin

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Rogin potok' Češće, 44.

Slika br. 69: Crtež ukrašenog stećka "Rogin potok" Češće, Tarčin

Crtao: D. Jasika

Nekropola stećaka "Lijehe" u Budmolićima broji tri stećka. Jedan od njih je na jugoistočnoj strani ukrašen polumjesecom i tordiranim krugom. Kod mjesnog stanovništva postoje razne legende o ljekovitim svojstvima ovog stećka. Predaje kažu da su žene dolazile ovdje sa ibricima i učile kišnu dovu, da su ljudi dolazili liječiti lišajeve i bradavice, te da bi se bolestan konj vodio oko stećaka da ozdravi. Za ove stećke predaja kaže da oni pokrivaju grobove nekih "Grka" koji su ovdje živjeli, ali zbog zime, koja je trajala sedam godina, morali su odseliti u toplije krajeve.²⁰³

Ova predaja se pojavljuje i na drugim područjima općine Hadžići.

Slika br. 70: Nekropola stećaka "Lijehe" Budmolići

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine

Prvim popisom koji je organizovala osmanska uprava u BiH Drozgometa je predstavljala jedno od najvećih sela na području današnje općine. To implicira činjenicu da je ovdje postojalo veće naselje i u srednjem vijeku. Nigdje nije zapisano, niti materijalni ostaci srednjovjekovne kulture mogu potvrditi područje koje je pokrivala Drozgometa. Nekropole stećaka, kao najvjerodostojniji dokaz ljudskog bivstvovanja na određenom području, ukazuje da se Drozgometa zvalo čitavo područje od Hadžića do Selimovića. Prema koncentraciji nekropola stećaka moglo bi se reći da je stanovništvo živjelo, u najvećoj mjeri, na širem području današnjih Grivića uz potoke i izvore pitke vode. Na to upućuje nekropola stećaka „Brce“ u Grivićima sa 74 stećka.²⁰⁴

201 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, Nekropola 'Rogin potok' Češće, 2.

202 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Rogin potok' Češće, 44.

203 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Lijehe' Budmolići, 2.

204 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Brce' Grivići, 2.

Nekropola se nalazi na blagom uzvišenju uz aktivno muslimansko groblje u selu Grivići. Nešto više od 500 metara zapadno od nje, u pravoslavnom groblju, nalazi se druga nekropola sa 15 stećaka. Treća je jedan kilometar vazdušne linije u pravci sjevera u pravoslavnom Jerkića groblju sa 7 stećaka. U ovom prostoru od oko jednog kilometra prečnika, na tri nekropole, nalazi se 96 stećaka.²⁰⁵ To potvrđuje da se ovdje nalazilo veće srednjovjekovno selo, ili više manjih. Na području današnje Drozgoetve nisu pronađeni ostaci srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika što ne znači da i tamo nije bilo života ljudi u nekoj mjeri.

Slika br. 71: Nekropola stećaka "Brce" Grivići

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder "Brce" Grivići

Nekropola stećaka "Pravoslavno groblje" u Grivićima broji 15 stećaka od čega: sanduk sa postoljem 1, visoki sanduk 2, sanduk 11, ploča 1.²⁰⁶

Slika br. 72: Nekropola stećaka "Pravoslavno groblje" Grivići

Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, foto folder 'Pravoslavno groblje' Grivići

205 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropole 'Brce' Grivići, 'Pravosl. groblje' Grivići i 'Jerkića groblje' Bare

206 Izveštaj o popisu stećaka 2015. godine, nekropola 'Pravoslavno groblje' Grivići

1.4. Mjesta nekadašnjih sastanaka kulturnog i šireg društvenog značaja

Prethodno izlaganje o srednjovjekovnom životu na području današnje općine Hadžići jasno ukazuje na veoma veliku važnost ovoga područja u razvoju i funkcionisanju srednjovjekovne bosanske države. I ne samo to, ovo područje je kako smo vidjeli bilo vrlo značajno i utjecajno u svim vremenskim epohama sve do danas. Kad govorimo o srednjovjekovnom životu i organizaciji urbanog dijela ovoga područja, potrebno je nešto reći i o mogućim mjestima kulturnog i društvenog značaja ovoga područja. Svakako, ta će pojašnjenja uz već rečeno dati potpuniju sliku moguće organizacije života i funkcioniranja vlasti na ovom području. Dr. Hadžijahić M. u knjizi „Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u Bosni do 1878.“ je ovo pitanje obradio veoma sistematično, a opisao veoma slikovito. Cijeneći njegovo mjesto i ulogu u nauci ne dajemo sebi za pravo vršiti parafraziranje njegova pisanja o ovoj temi, i zato je donosimo u izvornom obliku.

Mjesta gdje su se obavljali sastanci kulturnog i šireg društvenog značaja pokušaćemo utvrditi uglavnom držeći se nekih toponomastičkih naziva po sistemu koji je po našem mišljenju vrlo uspješno primijenio Pavo Anđelić, posebno u svojoj studiji ‘Srednjovjekovna kulturna mjesta u okolini Konjica’,²⁰⁷ što je sasvim primjenjivo i na ostala područja iz ugla tumačenja toponima. Slijedeći toponomastičke tragove našu pažnju mora naročito izazvati lokalitet Stanci u selu Dehovićima. Izrazom Stanak označuje se državni sabor Bosne, pa bi mjesto Stanci u Dehovićima upućivalo da se ovdje održavao bosanski državni sabor. Kao što je to pokazao historičar Mihailo Dinić, sastanak se održavao u raznim mjestima pa se spominju Mile, Milodraže, Bobovac, Jajce itd.- te ukoliko se ta mjesta mogu ustanoviti, to su mjesta gdje inače nalazimo obično dvor vladaoca.²⁰⁸

Mada nema izričite potvrde u pisanim dokumentima, možemo s razlogom reći da se Stanak držao i u Dehovićima, a ovo je tim vjerovatnije što je kralj odsjedao u ovome kraju, imajući ovdje svoje gradove i zemljišne posjede. Ako se prihvati pretpostavka da je u Dehovićima, mada je to bilo svega jedanput, držan bosanski državni sabor, proizilazi da smo na današnjem hadžićkom općinskom području imali i jedan centar, koji je u određenom smislu daleko prevazilazio lokalne okvire. Parcela Stanci predstavlja površinu od oko 65 dunuma, pa bi bila pogodna za održavanje državnog sabora “sve Bosne”. Možda je analogna situacija, kao sa Stancima, i sa lokalitetom Ban-brdo koje je smješteno u samom mjestu Hadžići. Naše je mišljenje da toponimi koji podsjećaju na bana teško da označavaju banske posjede (s obzirom i na konfiguraciju terena), već upravo mjesta na kojima su se održavali skupovi na čelu sa banom. U tome svjetlu čini nam se prihvatljivim i jedno od objašnjenja za postanak institucije ban, koje je dao pravni historičar Antun Dabinović. On piše:

Germanski pojam ‘Bann’ ima svakako pored svetovnog i sakralni značaj. Vršilac mnogobožackih obreda imao je pravo i dužnost odrediti zgodno vrijeme i zgodno mjesto za zborovanje. To bi se mjesto ogradilo, a unutar ograde morao je vladati najpotpuniji mir. Kao znak nazočnosti zaštitnog božanstva podizao se znak ‘bandva’. Zbor je, dakle, služio za suđenje i za saziv vojske u rat.²⁰⁹

Hadžićko Ban-brdo, a i drugi istoimeni lokaliteti, podsjećaju na mjesta gdje se pod vodstvom bana zborovalo, i to prvenstveno u sudskim i vojnim poslovima. Nasuprot Stanku i eventualno Ban-brdu, vrlo uzak značaj pripada sastajalištima na koje se odnose lokaliteti Trzanj, „Trzna“, Igrište i sl.

207 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 74.

208 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 75.

209 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 74.

Ustanova trzanj ili trzna bi mogla potjecati još od praslavenskih vremena. Vladislav Skarić, koji je napisao posebnu studiju pod naslovom „Trzan“ iznosi mogućnost, pozivajući se na Niederelea, da je ova riječ postala od riječi trizna u značenju igara ratničkog karaktera u počast nekog odličnog pokojnika prije nego što će mu se tijelo spaliti. Kod nas se u prošlosti pojmom trzanj ili trzna označavalo zbornom mjesto gdje su se domaćini sastajali na dogovore, mlađi ljudi su tu bacali kamena s ramena, a momci i djevojke igrali kolo. U općini Hadžići jedno naselje zove se Trzanj, a osim toga pod ovim nazivom sreću se lokaliteti u Grivićima, Binježevu, Žunovnici, Đanićima, Tarčinu i Sejdanovićima. Mjesta pod nazivom igrište također su, po svoj prilici, praslavenske provenijencije. Spominje ih ljetopisac Nestor u doba paganstva Rusa kao mjesta gdje se sastajala mladež. Ustanova je poznata i kod Ukrajinaca. Pavo Anđelić je našao da gotovo sva veća naselja u okolini Konjica imaju svoja igrišta, nadodajući da su gotovo svi današnji zborovi, teferiči i derneci, prostorno i vremenski vezani za vjerske obrede, a kod starih Slavena igre su činile sastavni dio kulturnih ceremonija. Igrišta su, nastavlja Anđelić, terenski raspoređena tako da se nalaze uz veća naselja koja čine geografske centre pojedinih grupa naselja. Razmatrajući terensku situaciju u okolini Konjica, Anđelić je došao do zaključka da se broj igrišta donekle poklapa sa brojem crkava, odnosno općina u srednjem vijeku, ali igrišta nisu nigdje blizu crkava.

Mjesni nazivi Igrišta odnosno Igrišća na teritoriji općine Hadžići nalaze se u Vrančićima, Budmolićima, Donjoj Bioči, Korči i Smučkoj. Osim toponima trzan i igrišta koja imaju i kulturni značaj, na ovom području su egzistentni još i drugi predkršćanski lokaliteti. Upozoravamo, prije svega, na lokalitet Kapišan u Žunovnici. Naziv je vjerovatno izveden od odgovarajuće stare slavenske riječi kojom se označavao paganski hram, odnosno oltar (riječ se sreće kod starog srpskog biografa Domentijana koji tvrdi da je Nemanja po Srbiji obarao neznabožačka kapišta i idole, a namjesto njih gradio „crkve Hristove“). Na staroslavensko božanstvo upućuje i osnova-vid, a u ovom kraju imamo lokalitet Sevid (dakle Sveti Vid)“. Dalje je potrebno obratiti pažnju na lokalitete koji se nazivaju prema riječima „krada“ i „skrada“. Prema Vladislavu Skariću, ove riječi signaliziraju na ognjišta i vatru, *a pod vatrom se ponajčešće podrazumijeva ona koja je namijenjena žrtvama i paljenju mrtvacu; ova se, dakle, značenja stječu oko religioznih i fume-ralnih vataru.*²¹⁰

*Na današnjem hadžićkom općinskom području sreću se toponimi izvedeni iz riječi skrada na 4-5 različitih mjesta. Nije jasna provenijencija kulta vezanog sa izvorom Ujak niže sela Lokve. Tu je bio postavljen kamen u obliku piscine, koji je devedesetih godina prošlog vijeka prenesen u crkvu u Kazinoj bari i upotrebljavan za krštenje djece. Prema tradiciji ovdje je u davna vremena bio neki „ujak“ koji je vršio izvjesne obrede.*²¹¹

Ovdje je potrebno da se osvrnemo i na kršćanska kulturna mjesta, prije svega na stara crkvišta. Današnje crkve, i to dvije pravoslavne - u Hadžićima i Kazinoj bari - te katolička u Tarčinu iz novijeg su vremena i ne naslanjaju se na bilo kakve ranije tradicije.

Što se tiče crkava iz ranijeg perioda, u mogućnosti smo da navedemo dva lokaliteta na kojima su mogle postojati srednjovjekovne crkve. Jedan lokalitet je u selu Mokrine, a drugi na putu od Gradca prema Ormanju. Prvi od ovih lokaliteta, sa geografskog stanovišta i političko-teritorijalne determinacije, ne spada u naše područje, već je u sastavu Lepenice, neovisno od toga što se sada nalazi na području općine Hadžići.

210 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 77.

211 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 77.

Riječ je o lokalitetu poznatom u narodu pod imenom Skuzmadanj, koji se u katastarskom operatu vodi kao Kuzmadanj pod k. č. 821/1 i 821/2, oranica, u ukupnoj površini od 9.000 m² u katastarskoj općini Drozgometva II. Pregledajući tu parcelu na licu mjesta, osvjedočili smo se da se parcela nalazi na južnom dijelu lepeničkog polja, na krajnjoj periferiji Mokrina, prema Bukovici, pokraj puta koji vodi iz Mokrina dolinom rijeke Lepenice prema Homoljskoj ćupriji. Parcela zapravo čini sjeverozapadnu padinu manje uzvisine na samom početku Lepeničkog polja, ispod jednog manjeg gaja. Mjesto je upravo idealno za lokaciju crkve. Podalje prema zapadu, u gornjem toku Lepenice, nalazi se ljekovita voda zvana Banja, Bug ili Bugoloz.²¹² Bez obzira na relativnu udaljenost ove ljekovite vode, parcela Skuzmadanj, odnosno Kuzmadanj, je idući od vrela najbliže pogodno mjesto za smještaj jedne crkve. Ovo ističemo smatrajući da nema sumnje da se ovdje u srednjem vijeku nalazila crkva, posvećena dvojici svetaca Kuzmi i Damjanu, koji se inače smatraju zaštitnicima liječništva. Naziv Skuzmadanj, odnosno Kuzmadanj, relativna blizina jedne ljekovite vode, kao i topografski položaj, uvršćuju u uvjerenju da je ovdje bila smještena crkva Sv. Kuzme i Damjana. Idemo i dalje pa tvrdimo da je ova crkva po svoj prilici identična sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana na lokalitetu Mel, koji se navodi kao crkveni posjed u povelji Bele IV iz 1244. godine. Po našem mišljenju crkva Sv. Kuzme i Damjana se nalazila na području Lepenice, odnosno na periferiji Mokrina, koje su i danas u sastavu općine Hadžići. U povelji se nalazi lokalitet Mel, koji se sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana mogao nalaziti u župi Lepenica. Drugo srednjovjekovno crkvište nalazilo bi se na putu zapadno od Graca prema Ormanju, i to na lokalitetu zvanom Križ. Prema tradiciji očuvanoj kod stanovništva, ovdje bi se u staro doba nalazila crkva pa su se navodno tu vidjeli i ostaci njenih zidina. U blizini se nalazi i nekoliko stećaka, od kojih je jedan sa svastikom. Osim ova dva crkvišta na koja indicira toponomastika, odnosno sačuvana tradicija, na današnjem hadžićkom općinskom području bila bi još jedna crkva, i to u Tuhelju. Opstojnost i ove crkve je hipotetična, pogotovo, jer stoji u vezi s Ohmučevićevim falsifikatima. Tvrdnja bazira na Lukareviću, prema kojem je u Tuhelju bila neka crkva, i to čak od 1160. godine.²¹³ Zanimljivo je povodom ovih crkava istaknuti da se na čitavom području općine Hadžići do danas nije sačuvao ni jedan toponim izveden od riječi „crkva“. Ovo spominjemo zato što okolna područja obiluju toponimima ove vrste: za Sarajevsko polje pop Stjepo i Vladimir Trifković nabrojili su preko 20 lokaliteta pod nazivom „Crkvine“, „Crkvica“, „Crkvišta“ i „Crkvišće“; za područje Lepenice, kao i područje oko Konjica, također su utvrđeni mnogi toponomastički i arheološki tragovi koji podsjećaju na crkve. Pomanjkanje crkvišta a i drugih toponomastičkih kršćanskih relikata u ovom kraju signalizira na zaključak da je ovdje bio prevladao bogomilski utjecaj, vjerojatno još u jačoj mjeri nego što to vrijedi za susjedna područja.²¹⁴ O hadžićkom Ban - brdu nema pisanih potvrda iz kojih bi se vidjelo da njegov naziv ili ime ima uporište u historijskim događajima, ali to ne znači da ono nije bilo mjesto okupljanja srednjovjekovne bosanske vojske.

Pojašnjavajući toponim „križ“, dr. Hadžijahić napominje da se na području općine Hadžići lokaliteti pod ovim nazivom mogu registrirati u Miševićima, Dolu, Mokrinama, Koščanu, i Doljanima, a pod nazivom „krst, kršće i zakršće“ u Gracu, Zoviku, Kasatićima i Vukovićima. Ovim toponimima obilježavale su se prvenstveno međe, navodi M. Hadžijahić.

212 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 77.

213 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 78.

214 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 77-78.

215 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 78.

V

VRIJEME OSMANSKE VLASTI U BIH

Unutrašnji sukobi bosanskog plemstva tokom prve polovice XV vijeka su oslabili jedinstvo srednjovjekovne bosanske države i samim tim omogućili Osmanlijama da zauzmu ključne utvrde u središtu kraljevstva. Upadi osmanske vojske u bosansku teritoriju su završeni njihovim zauzimanjem Hodidjeda i uspostavom vlasti u njemu.

Poslije 1448. nema vijesti o turskim provalama u Bosnu sve do 1459. a od 1451. imamo sasvim jasne i nesumnjive dokaze o njihovom stalnom gospodarstvu u župi Vrhbosni i njenom gradu Hodidjedu...Na osnovu svega toga jasno je da su Turci možda još 1448, a svakako prije 1453. u zaposjednutom dijelu Bosne obrazovali jednu svoju upravnu jedinicu koja se, u spomenutom domaćem izvoru iz 1453. naziva 'Bosansko krajište' a u najstarijem osmanskom popisu iz 1455. 'Vilayet Hodidjed' i 'Vilayet Saray-ovasi'.²¹⁶

Na taj način su udareni temelji za razvoj bosanskog krajišta koje će postati okosnicom osmanskog prodiranja u smjeru kraljevskih gradova Bobovca, Visokog, Vranduka i Jajca.²¹⁷ U vilajetu Hodidjed je utemeljeno gradsko naselje koje je nosilo naziv Saray-ovasi do 1485. godine kada taj naziv evoluirao u njegovu kraću verziju „Saraj“ da bi 1507. godine dobio svoje konačno ime „Sarajevo“ koje nosi i danas.²¹⁸ Isti naziv, u njegovoj evoluciji, su imali i nahija i kadiluk. U granicama vilajeta Hodidjed su prema popisu bosanskog krajišta iz 1455.godine se nalazila i pusta selišta u župi Gradac: Bineže i Stubla koja su pripadala hasu Isa-bega Ishakovića.²¹⁹ Naziv Bineže je doživjelo nekoliko jezičkih promjena i prilagodbi do nastanka naziva Binježevo kako i danas nosi naziv. Nalazi se u sjevernom dijelu Hadžićke općine. Naziv Stubli nema direktnu ubikaciju na ovom području, ali treba imati na umu da se jugozapadno od Binježeva odnosno Garovaca nalazi područje koje nosi naziv Stublovi što se, eventualno, može dovesti u vezu sa ovim pojmom. Osim navedenih mjesta vilajet Hodidjed je zahvatao i područje sela Kasatići koje se spominje u vakufnami Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine,²²⁰ kada se u dokumentu preciziraju granice mulk posjeda dotičnog vakifa. Prema istom popisu se spominje još jedno naselje u blizini Kasatića pod nazivom Bolna, ali bez jasnih naznaka o njegovoj tačnoj lokaciji.

U has krajiškog vojvode Isa-bega je spadao i tribut ili mukata (zakup) od 300 dukata koji je plaćala plemićka porodica Pavlović za 40 sela u župi Tilava. Župa Tilava se osim šireg područja Butmira, Lasice, Presjenice i Osijeka protezala i na pojedina naselja u središtu župe Gradac, kao što je to bio slučaj sa selom Doljani.²²¹ Ono što je evidentno iz ovog popisa jeste teritorijalna nepovezanost osmanskih posjeda na zapadnom dijelu vilajeta Hodidjed, obzirom da su bili ispresijecani naseljima Rogačić, Crnotina, Doljani i Osijek koji su se nalazili u domenu porodice Pavlović. Zapravo ta nekompaktnost teritorija je proizilazila iz tipičnog srednjovjekovnog obrasca u organizovanju feudalnih posjeda, a ujedno se tu prepoznaju i dobro oprobane metode osmanske osvajačke politike, posredstvom kojih su granični zapovjednici provodili postepenu infiltraciju osmanske vlasti u neprijateljska područja. Osmanska invazija 1463.godine je okončala nezavisnost Bosanskog kraljevstva, likvidirala vlast porodice Pavlović u župi Tilava i time homogenizirala ovo područje u jednu cjelinu. Prilikom pokreta osmanske vojske u pravcu Humske zemlje, zaposjednut je i preostali dio župe Gradac. Uništena je kraljevska odbrana na gradini Gradac, a sam objekat, vjerovatno, potpuno porušen.

216 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost, 1958, 35.

217 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 30.

218 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 146.

219 Hazim Šabanović, *Bosansko krajište*. Sarajevo: Glasnik Društva istoričara BiH, 1957 (1958), IX, 196.

220 Hazim Šabanović, Dvije najstarije vakufname u Bosni. Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut Sarajevo, 1951 (1952), sv. 2, 22.

221 Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1964, 16.

Istu sudbinu je doživjela i kraljevska utvrda na gradini Tuhelj. Spomenute utvrde su za sigurno spadale u red manjih fortifikacija i pošto su se našle u pozadinskom dijelu novoosvojenog teritorija, Gradac i Tuhelj nisu bili od strateške važnosti za Osmanlije. O ovom vrlo kratko piše Vid Vuletić-Vukasović u Glasniku zemaljskog muzeja BiH, navodeći da je vojska sultana Mehmeda II El Fatiha u prodoru prema Hercegovini porušila sve gradine,²²² ne navodeći ih pojedinačno ali je za pretpostaviti da su među njima bili Gradac i Tuhelj.

1. HADŽIČKO PODRUČJE OD 1463. DO 1604. GODINE

U vremenu duge osmanske epohe, današnje područje općine Hadžići je nekoliko puta mijenjalo svoju administrativno-upravnu organizaciju, kako u okviru vlastite teritorije tako i u odnosu na ukupnu administrativno-upravnu podjelu Bosanskog sandžaka/ejaleta. Razlog tome je prije svega, jačanje Sarajeva (Saraja/Saraj ovasi) koje je postalo centar civilne i vojne uprave, trgovine i ekonomije, i na drugoj strani gubljenja na značaju rudarskih područja Kreševa i Hvojnice kao i komunikacijskih pravaca prema srednjoj Bosni. Gravitacioni centri personificirani u nazivima župa, nahija i džemata su premješteni sa jednog na drugo mjesto područja današnje općine Hadžići.

Dolaskom osmanske vlasti na prostore srednjovjekovne Bosne naslijeđeno je administrativno uređenje u kojem je župa bila najniža upravno - administrativna jedinica. Osmanska vlast je prakticirala da, na novoosvojenim teritorijama, zadrži zatečenu administrativnu i upravnu podjelu recipirajući stare zakone, kao prijelazno rješenje dok se ne učvrsti osmanski administrativno-pravni sistem. Osmanska država je umnogome pravno podržavala lokalnu autonomiju u okvirima seoskih naselja i nomadskih plemena. Kako osmanski režim nije nametao uvođenje stalnih ustanova vlasti na nivou nahije taj vid organizovanja prepuštan je domaćim, naslijeđenim, zajednicama. Samo proučavanje popisnih deftera nam otkriva činjenicu kako je praksa i intencija vrhovne uprave osmanskog katastra bila održavanje kontinuiteta lokalne organizacije i lokalne toponimije. Toponimija je zadržala svoj izvorni oblik tokom cijelog razdoblja osmanske vladavine, dok je lokalna organizacija doživjela svoju nužnu transformaciju primjerenu osmanskome sistemu vlasti.

U teritorijalno-administrativnoj organizaciji državne vlasti nahija je predstavljala njen najniži nivo. Premda su na lokalnom nivou postojale institucije subašiluka i vojvodaluka, nahija nije imala stalne organe vlasti sve do perioda tanzimata. Tek sa reformama koje je u Bosni 1850. godine proveo Omer-paša Latas, počinje uspostavljanje jednog vida modernije opštinske organizacije kojoj tada u dobroj mjeri odgovaraju mudirluci-najmanje upravne jedinice.²²³ Shodno tome nahija u Osmanskom carstvu se može definirati kao omeđena teritorijalna jedinica više sela (karje), a njeno središte su obično manja ili veća urbana naselja i trgovi. Naselja unutar nahije su razdijeljena u timare-spahijske posjede, odnosno vojnička lena čiji su uživao-ci tu stalno nastanjeni. Važno je istaći da se nahija uklapala u ustaljeni obrazac teritorijalnog raspoređivanja spahijske konjice, s obzirom da je Osmanska država kroz sistem pismenih evidencija i vojničkih smotri-yoklama nastojala tačno utvrditi u kojoj se nahiji nalaze spahije i njihovi timari.²²⁴

222 V. V. Vukasović, *Stari nacrt župe Smučke*, GZM BIH za 1891, 275.

223 Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo, Orijentalni institut Sarajevo, 1983, 61.

224 Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI vijeka*. Sarajevo, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 1960 (1961), XI, 205.

Spahijsku komandnu hijerarhiju na prostoru jedne nahije su činili vojvode, čeribaše i subaše, premda su čeribaše bili izravni zapovjednici spahija, a subaše su mogle držati pod komandom više nahija i uživali su krupne posjede-ziamete. Sličnu teritorijalnu organizaciju su imali i drugi vojni redovi: akindžije, vojnuci, martolosi, musellemi i piyade čija su se sela također koncentrisala u okviru nahije.

U pravnom pogledu Osmanska država je tretirala timar kao fiskalnu koncesiju u kojoj sultan na osnovu izdanog dokumenta-berata ustupa dio državnih prihoda spahiji. Timar je jedan vid plaće-dirlik koju spahija dobiva za obavljanje vojne službe. Osim vojnih obaveza spahije su unutar svojih timara vršili policijske dužnosti, mada su njihove nadležnosti u toj sferi varirale zavisno od stepena imuniteta kojeg su uživali u sklopu dodijeljenog timara. Spahijski imunitet je mogao biti serbest-potpun ili srbest-siz-ograničen, a razlika između ova dva pravna pojma se najbolje uočava u raspodjeli prihoda od globa. Tako je timarlija koji uživa plaću više od 20.000 akči ima pravo uzeti cjelokupni iznos prikupljen na ime globa, dok je spahija sa timarom do 20.000 akči morao dijeliti ove prihode sa sandžakbegom.²²⁵ Spahija je također bio ingerentan da upravlja državnom zemljom-mirijom, tj. da izdaje tapiju na pusto zemljište, uz plaćanje pristojbe-resmi tapu. Spahija je imao dužnost da potiče zemljoradnju na svom timaru, što podrazumjeva kontrolu plodoređa i pravo da oduzme zemljište seljaku, ukoliko ga ne obrađuje. Spahijine kompetencije su se protezale i na održavanje reda na timaru, sprečavanje seljaka da napuštaju zemlju kako bi prešli drugom spahiji ili promijenili zanimanje, pa bi u takvom slučaju spahija imao obavezu da ih u roku od deset godina vrati na timar.

Nahije su za centralnu osmansku upravu predstavljale osnovne poreske jedinice, u okviru kojih su popisivana naseljena mjesta, izvori prihoda, poreski obveznici, svojinski odnosi i timari. Finansijska politika osmanske vlade-Porte je nalagala da se popisivanje stanovništva cjelokupnog teritorija imperije vrši u prosjeku svakih deset godina ili sa stupanjem na prijestol novog sultana. Zapravo u državnom interesu je bilo da se ovim popisima uknjiže svi prihodi što se praktički sprovodilo preko carske defterhane-katastra u Istanbulu. Popisivanje svakog sandžaka/live se organizovalo pod rukovodstvom nišandžije, glavnog upravitelja defterhane,²²⁶ u što je direktno uključivan i birokratski sektor. Operativni dio je vodio specijalno ovlašteni muharir ili yazidžija koji je lično na terenu uz pomoć domaćih kadija i spahija registrovao poreske obveznike. Proces popisivanja se vršio po nahijama, gdje je između ostalog utvrđivan pravni status naselja i pojedinih društvenih grupa, potpuno ili djelomično oslobođenih od poreza, a takve privilegije su dobijali shodno djelatnostima koje su obavljali u korist države. U ovu kategoriju su uvrštavane gradske zanatlije i obrtnici, dogandžije (sokolari), čerahori (zidari), derbendžije (čuvari klanca), čiji su pripadnici dokazivali svoje povlastice na osnovu izdatih muafnama-povelja. Popisivanje stanovništva bi se završavalo sastavljanjem deftera, stim što se originalni primjerak slao u carsku arhivu, a jedna njegova ovjerena kopija ostavljala vilajetskoj defterhani. Također, postojale su i dvije vrste deftera: idžmal defteri i tapu tahrir defteri.²²⁷ U idžmal deftere su popisivana vojnička lena-timari za svaku nahiju odvojeno sa uopštenim podacima koji se odnose na uživaoca timara, broj domaćinstava i visine prihoda u sastavu jednog posjeda. Tapu tahrir defteri sadržavaju: nazive naselja, njihov status, ime nahije kojoj pripadaju, poimenične popise

225 Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.godine*, Sarajevo, Orijentalni institut Sarajevo, 1996, 80.

226 Ihsanoglu Ekmeleddin, ed. *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, OIS, 2004, 211-213.

227 Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, 41.

poreskih obveznika, vrste njihovih prihoda i dažbina, te detaljan prikaz ekonomske strukture fiskalnih jedinica, u koje su ubrajani sela, mahale, trgovi i kasabe.

1.1. Nahija Gradčac/Smučka

Prostor župe Gradac se približno poklapao sa teritorijalnim opsegom današnje općine Hadžići što se vidi iz osmanskog popisa iz 1468.god. Naime, osmanska vlast je pravno potvrdila granice župe Gradac koje su postojale u predosmanskom periodu, u čiji sastav su još inkorporirani i dijelovi bivšeg vilajeta Hodidjed i župe Tilave. Nakon osvojenja u župi Gradac je uspostavljena nahijska organizacija, a u pravnom pogledu nahija Gradac je potpadala pod jurisdikciju Neretvanskog kadiluka. Neretvanski kadiluk je administrativno bio podređen vilajetu Kraljeva zemlja koji je ulazio u sastav Bosanskog sandžaka.²²⁸

Kadiluku Neretva pripadale su 1469. g. obje nahije Neretve, bosanska i hercegovačka, nahija Gardčac, nahija Rama, turski dio nahije Skoplja sa tvrđavom Susidom i trgom Gračanicom, i dio župe Hlivna sa gradom Humom..... Nahija Gradčac spominje se prvi i jedini put 1469. godine i u njoj sela: Gradac, Lokve, Ljubončić (Ljubovčići), Raštelica, Izbavak, Kalice, Rehobić i Dvorište, od kojih su neka do danas sačuvala stara imena, pa je prema tome ova nahija ležala na prostoru između Pazarića, Tarčina i Bradine.²²⁹

U prvoj polovici XVI v. nahija Gradac je pripojena Sarajevskom kadiluku koji će od 1580.god. dobiti prerogative mulaluka, najviše sudske instance u ejaletu. Iako su pojedine nahije imale sudije najnižeg ranga-naibe, za nahiju Gradac, za sada, nema podataka da je uživala takav status. Nahija Gradac je u prvoj polovici XVI vijeka, izvjesno vrijeme, nosila naziv Smucka što je zasigurno u vezi sa promjenom njenog sjedišta u istoimeno naselje, smješteno u zapadnom dijelu ove teritorijalne jedinice. S obzirom da je nahija Gradac zapremala manji teritorij sa ograničenim brojem stanovnika i da je bila bez jakog gradskog centra-kasabe, ovo područje je sredinom XV vijeka, tačnije 1470. god. priključeno Sarajevskoj nahiji.²³⁰ Nahija Gradac je pokrivala teritoriju od Igmana i Bjelašnice do Tmora, Ormanja i Oštrika, te od Ivana do ravničarskih predjela župe Tilava, odnosno do linije Rakovica-Vlakovo-Blažuj. Nahija Gradac je Osmanlijama predstavljala važan geostrateški prostor preko koga su imali komunikacijsku poveznicu između Bosanskog, Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Putevi koji se ukrštavaju u nahiji Gradac su korišteni za brzo prebacivanje vojske na ratišta u Dalmaciji i Liki, kao i za transportni saobraćaj, u svrhu održavanja trgovačkih veza između Sarajeva i Dubrovnika.

Iz prvog sumarnog popisa u vrijeme Osmanske uprave u Bosni i Hercegovini se vidi da je na području koje pokriva današnja Općina Hadžići egzistirala Nahija G(K)radčac sa 9 sela. Ovo potvrđuje i naprijed iznesenu tvrdnju Dr. H. Šabanovića s tim da donosi i neke nove nazive sela koja ulaze u sastav nahije Gradčac. Ovo su, ujedno, prvi i jedini pisani izvori koji nude informacije o organizaciji života na ovom području.

Iz popisa se, po prvi put, može vidjeti demografska slika i stepen urbanizacije hadžićkog područja uopće. Pored toga defteri nude i mnogo drugih podataka koji imaju neprocjenjivu vrijednost za sagledavanje razvoja hadžićke općine. Zbog toga ovdje donosimo detaljne podatke koje nam nudi defter:

228 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 128.

229 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 128.

230 H. Šabanović, *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine*, Zbornik Lepenica, 194.

Nahija Gradčac je u svom sastavu imala sljedeća sela:

1. Selo Binežević, sa 10 domova, tri neoženjena 3. muškarca, hasom od 2 njive i prihodom od 1.073.
 2. Selo G(K)radac, sa hasom od 1 mlina, 10 domova, 6 neoženjenih i prihodom od 538,
 3. Selo Lokve, hasa 2 njive, 14 domova, neoženjenih 4 i prihodom od 1.080. Ovo selo je oduzeto i dato ocu ulufedži-baše Sulejman-begova. Pisano: u prvoj dekadi muharema, 875 godine u Agibozu.
 4. Selo Lepugčić, hasa njiva 3, livada 1, domova 1, neoženjenih 2 i prihodom 225
 5. Selo Raštelica, domova 8, neoženjenih 2 i prihod 407,
 6. Selo Gorna Izjavak, domova 1, prihod 50,
 7. Selo Dolna Izjavak, domova 1, prihod 82,
 8. Selo Kalica, pusto selo Hobić???, domova 2, neoženjenih 1, prihod 104,
 9. Selo Dvorišta, hasa njiva 2, domova 3, prihod 195“. ²³¹
 10. Selo Drozgometva, hasa njiva 1, domova 36, neoženjenih 5, prihoda 2.451, ²³²
 11. Selo Dolac, domova 1, prihod 440. ²³³
- UKUPNO: domova 87, neoženjenih 23 i prihod 6.645.

Navedena naselja su se održala pod ovim nazivima sve do danas, osim G. Izjavka, Izjavka, Hobića i Dvorišta koji više ne postoje i ne može im se odrediti tačna lokacija. Ni selo Dolac se ne može tačno ubicirati, obzirom da postoje dva naselja pod tim imenom, jedno blizu Lepenice, drugo na teritoriji opštine Ilidža. U idžmal defteru od 1468.god. su zavedene mnoge mezre na prostoru nahije Gradac, i to: Kasatići, Kamavica, Smucka, Korča, Luke, Sokolar, Kalica, Gomica i Radovine. ²³⁴

Selo Lepugčić, današnje selo Ljubovčići, je u originalnom dokumentu upisano kao Lubogovčić ali kao takav nije ubiciran. Vremenom je narod prilagođavao naziv radi lakšeg izgovora. ²³⁵ Sela Izjavak i Izjavak su ne ubicirani, što znači da se ne može izvršiti njegova identifikacija sa nekim današnjim selom. Sela Kalica i Dvorišta, takođe, nisu ubicirana ali ih Dr. Aličić smješta u opisanu nahiju.

Popis 1468/9. godine nam daje detaljne podatke o kupovini jednog broja ćifluka na području nahije Gradčac čije pravo posjedovanja garantuje sandžak-beg u svojoj tapiji: „Ko god bude sandžak-beg, neka mu [kupci] daju njihovu desetinu i neka niko ništa više od toga ne traži i zabranjuje se da se u to iko miješa i ometa“²³⁶ U ovu kupnju se ubrajaju sljedeći ćifluci:

- Čifluk Hajrudina. To je mezra Dolci pusta mezra i mezra Pijavičina pusta, pripadaju Lepenici. Prihod 60. ²³⁷
- Čifluk Jusufa, sina Bokčinova. To je zemljište od 25 dunuma mutluka u sinoru sela po imenu Korča u okolini Gradčaca. ²³⁸
- Čifluk tobdžije Alije. To je mezra Kamavica, pripada Gradčacu. ²³⁹
- Čifluk Iljasa. To je baština Skopovića u sinoru sela Luka u okolini Gradčaca, pusta. Prihod 20. Selo Luka iz origiinala deftera se poistovjećuje se današnjim selom Luke u okolini Hadžića. ²⁴⁰ Danas imamo jedino takvo selo Luke kod Tarčina.

²³¹ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9. godine. Mostar, Islamski kulturni centar, 2008, 51-52.

²³² Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 107.

²³³ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 98.

²³⁴ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 55, 71, 72 i 113.

²³⁵ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 51.

²³⁶ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 53.

²³⁷ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 54.

²³⁸ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 55.

²³⁹ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 71.

²⁴⁰ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 72.

- Čifluk Jakuba. To su zemlje baština koje su ostale puste u sinoru sela Radovine u okolici Gradčaca, površine 2 mutluka.²⁴¹
- Čifluk Huseina bevaba (vratara). To je zemlja krstjana, koja je ostala pusta u sinorima sela Kašetica i Gomoca te 1 vinograd i 1 mlin. Selo Kašetica se poistovjećuje sa današnjim selom Kasatići kod Hadžića, dok se selo Gomica ne može identificirati.²⁴²
- Čifluk vojvode Hoškadema. To je dio-trećina sela Doljani, pusto sa stavke krstjanina Radina. Prihod 100. Poistovjećuje se sa današnjim selom Doljani kod Pazarića.²⁴³

Kad govorimo o čiflucima onda se ovdje može navesti i pisanje Dr. Hazim Šabanović u svom separatu Zemljišni posjedi crkve bosanske²⁴⁴, kada od 23 nabrojana čifluka, navodi i jedan u selu Doljani kod Pazarića. Čifluk je nekad bio krstjanina Radina prema defteru od poslije 1534. godine. Pored navedenog čifluka spominju se i tri čifluka u lepeničkom selu Toplica. Drugi se ne spominju na širem području hadžićkog kraja. Evidentno da u to doba nisu postojala naselja Pazarića, Tarčina i Hadžića.

Mezre su predstavljale pusta selišta koja su ostala bez stanovništva, uslijed stradanja u ratovima i epidemijama ili mirnodobskog iseljavanja. U osvajačkoj praksi Osmanske države pravila su nalagala da nakon što se jedna zemlja osvoji, sultan upućuje proglas o amnestiji-emnul eman, tj. izbjeglo stanovništvo se poziva da se slobodno vrati na svoja imanja i prizna vrhovnu osmansku vlast. Pošto je Osmanskoj državi bilo u interesu da oživi pusta naselja i poveća prihode, mezre su obično davane pod tapiju privatnim licima kao čifluk ili je njihovo zemljište obrađivala raja susjednih sela. No, bilo kome da su mezre davane pod tapiju, dužnost novog uživaoca je bila da ih naseli novom rajom. Većina navedenih mezri u nahiji Gradac je tokom XVI v. naseljena, izuzev Kalice, Gomice i Kamavice koje se više ne spominju u kasnijim popisima. U defteru iz 1604. god. na prostoru nekadašnje nahije Gradac su popisana ova naselja: Sokolar, Žrnovnica, Drozgometva, Mokrinje, Doljani-Milojevići, Ljubočić, Lokve, Osojnik, Luke, D. Bijoča, Rogalj, kao i mezre: Korča, Gauča, Zagoruša, Zagorica, Radonja-Grbavica i Olovik.²⁴⁵ Iz ovog popisa jasno se vidi da su glavna naselja opstala, i da su čak osnovana i nova. Međutim, mnoge mezre su dokaz da je mikromigracija stanovništva i tokom mirnodobskog razdoblja bila veoma intenzivna. Pojedina naselja su imala dvostruke nazive, kao što su na primjer: Doljani-Milojevići, Sokolar-Garovci, Osojnik-Pridvorica, što bi se možda moglo objasniti procesom spajanja više sela u jednu teritorijalnu cjelinu. Posebno indikativni su nazivi mjesta koja su većinom slavenskog porijekla, osim Raštelice čiji naziv dolazi iz italijanskog jezika i ima značenje carina. U kasnijem periodu jedino su novoosnovana naselja Pazarić Hadžići i Tarčin nosili osmansko-turske nazive, što se isto može ustvrditi i za oronim Ormanj, od turskog ormanlik-šumovit. Sama ortografija određenih mjesta u nahiji Gradac se mjenjala u dugim vremenskim razmacima između državnih popisa, jer je lokalno stanovništvo prilagođavalo nazive naselja svom izgovoru. Tako su nazivi sela: Mokrinje, Lepugić, Osojnik, Binežević, Smučka, Žrnovnica i Rogalj jezički evoluirali u Mokrine, Ljubovčići, Osenik, Binježevo, Smucka, Žunovnica i Ragalj.

241 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 72.

242 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 72.

243 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 72.

244 Muhamed Hadžijahić, *Zemljišni posjedi „Crkve bosanske“*, Historijski zbornik XXV-XXVI, Zagreb, Prosvjetno društvo Hrvatske, 1972/73, 470.

245 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 96, 101, 172, 179, 181, 195, 196, 203, 207, 208, 209, 220, 221, 222, 225, 237, 238, 308, 352.

1.2. Područje bivše nahije Gradčac po popisu 1604. godine

Defter iz 1604. godine nam nudi veoma značajne podatke o stanovništvu, zemljištu, baštinama, čiflucima, vjerskim objektima i vjerskim službenicima, vojnicima, mezrama itd. Iz njega se mogu vidjeti imena brojnih lokaliteta, gdje su se nalazili pašnjaci i šumski rejoni na području koje pokriva današnja općina Hadžići, kao što su naprimjer: Tomnica, Medonjina Glava, Sekir Dol, Bilašnica, Eslica kod Doljana, te čairi: Palež, Novi Basović, Jasika i Rakovina u okolini Ljubovčića i Sasina blizu Drozgometa.²⁴⁶ Isto tako popisivani su i nazivi njiva, pa su tako 1604. godine zabilježene njive koje pripadaju slijedećim selima: Žrnovnica (Crvača), Drozgometa (Mihovinšte), Mokrinje (Potkovina), Gauča (Muri, Kakadica, Međuriče i Đurince), Dolac (Vranjak, Čerje, Kovač, Okos, Olovčina, Uzdolica), Ljubočić (Kratina, Turešnica) i Sokolar-Garovci (Subotica).²⁴⁷ Imena određenih toponima u defterima otkrivaju nam da su cijela sela u predosmanskom dobu bila u vlasništvu jednog roda, na što nas upućuje podatak iz Isa-begove vakufname (1462.)²⁴⁸ koja govori o kupovini mlina porodice Kasatića u mjestu Bolni. Do sličnih zaključaka se može doći i u primjerima Doljana-Milojevića i Ljubočića. Mnoge baštine su upisane pod imenom starih hrišćanskih porodica,²⁴⁹ koje su ih posjedovale prije osmanskog osvajanja, pa se tako u nahiji Gradac spominju zemljišta: Basovića, Milovića, Trbića, Hraškovića, Podinića, Vladića i Dragića. Međutim, u većini slučajeva popis iz 1604. godine navodi samo imena uživaoca zemlje, jer su pisari umjesto prezimena bilježili imena njihovih očeva, kao što je: *baština Husejnova, sina Ejnehanova; baština Nesuha, sina Jusufa*,²⁵⁰ itd. Na osnovu deftera se može konstatovati da je stanovništvo nahije Gradac početkom XVII vijeka većinom endogeno, sa velikim procentom potomaka žitelja koji su živjeli na tim prostorima prije osmanskih osvajanja. Zapravo, u nahiji Gradac se uopće ne spominju vlaški nomadi koje su Osmanlije planski naseljavali na pusta područja.

Demografska slika nahije Gradac se značajno promijenila od sredine XV vijeka do početka XVII vijeka. Godine 1468. u okviru nahije Gradac je popisano: 10 kuća i 3 neoženjena u Bineževiću, 10 kuća i 6 neoženjenih u Gradčacu, 14 kuća i 4 neoženjena u Lokvama, 1 kuća i 2 neoženjena u Lepugiću, 8 kuća i 2 neoženjena u Raštelici, 1 kuća u Izjavku, 2 kuće i 1 neoženjeni u Hobiću, 3 kuće u Dvorištu, 36 kuća u Drozgometa, 4 kuće u Doljanima, ukupno 90 kuća i 23 neoženjena.²⁵¹ Za selo Mokrine je navedeno da ima 8 kuća i 3 neoženjena i da je u timaru Ishaka Ungurusa (Mađara), ali se ne precizira kojoj nahiji pripada.²⁵² Ovo selo od svog postanka imalo je svoju posebnost. Ponekad su Mokrine administrativno pripadale višim administrativno-upravnim jedinicama kojima je pripadala Drozgometa i Grivići kao što je slučaj po popisu 1604. godine. Takav slučaj je i danas. Nakon 135 godina brojno stanje stanovništva, naseljenog na teritoriji Gradac se izmijenilo, i izgledalo je ovako: 38 kuća u Lukama, 4 kuće na mezri Radonja, 55 kuća u Doljanima, 10 kuća u Garovcima, 23 kuće u Doljanima-Milojevićima, 17 kuća u pazaru Ljubočić, 24 kuće u selu Ljubočić, 10 kuća na mezri Korča, 9 kuća i 6 neoženjenih na mezri Rogalj, 92 kuće u Drozgometa, 30 kuća u D. Bijoči, 79 kuća u Osojniku, 28 kuća

246 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 102, 205 i 222.

247 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 101, 222, 225, 310, 353.

248 H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 21.

249 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 220 i 221.

250 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 101.

251 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 51, 52, 98, 107 i 200.

252 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 104.

i 1 neoženjeni u Orahovici, 43 kuće u Lokvama i 30 kuća u Mokrinama, ukupno 492 domaćinstva i 7 neoženjenih.²⁵³ Primjetno je da su mezre Korča, Rogalj i Radonja iznova naseljene, s tim da defter iz 1604. godine ne pruža nikakve informacije o selima Smucka, Kasatići, Binježevo, Gradac i Raštelica, mada se sa određenom mjerom opreza može pretpostaviti, da su Smucka i Raštelica na kratko vrijeme pripojene susjednom Kliškom sandžaku. Da bi se stvorile što jasnije predodžbe o prihodovnim kapacitetima spomenutih naselja, neophodno je uzeti u obzir da je svako selo predstavljalo širi teritorijalni pojam, odnosno nije podrazumijevalo samo stambeni prostor. Naime, svako selo je imalo jasno određene granice-sinor/atar, unutar kojih su se nalazile sve obradive površine, voćnjaci, bunari, mlinovi, pašnjaci, livade, šume i sl. Atar sela je u mnogome podsjećao na srednjovjekovne općine, a takav vid teritorijalne organizacije sela su prihvatile i Osmanlije kako bi tačno utvrdili sve prirodne i novčane obaveze sela spram spahije.²⁵⁴ Već tokom prve polovice XVI st. u nahiji Gradac su vidljivi i tragovi urbanizacije, što se poklapalo sa globalnom politikom Osmanske države koja je planskim osnivanjem gradskih naselja nastojala civilizirati pokorena područja i potaknuti širenje islamske religije i kulture. Glavni kriteriji koje je Osmanska država uzimala u obzir prilikom pretvaranja jednog naselja u grad-kasabu bili su: većinsko muslimansko stanovništvo, džamija u kojoj se obavlja džuma i pet dnevnih namaza, te zanatska djelatnost stanovništva.²⁵⁵ Pravni status grada je potvrđivan carskom muafnamom, na osnovu koje je gradsko stanovništvo oslobođano od poreza. Postojale su i druge okolnosti koje su mogle pribaviti određenom naselju status grada, poput recimo učešća u vojnim pohodima bosanskog sandžakbega ili održavanje javnih objekata i puteva. Takav status je imala kasaba Ljubučić (Ljubovčići) u nahiji Gradčac. Ali, *sami Ljubučić ili drugim imenom Pazarić*,²⁵⁶ kako se spominje u defteru iz 1604.godine nije imao izjednačen položaj sa kasabama tipa Zenice, Travnika, Visokog, Tuzle, nego je manje više sadržavao elemente jednog trga-pazara. Naime, Zenica, Travnik, Olovo i Fojnica su proglašeni kasabama samo na osnovu zanatske proizvodnje, pošto je riječ o starim trgovima sa dugom zanatskom tradicijom koji su pored ostalog imali i brojno stanovništvo i velik privredni potencijal.²⁵⁷ Gradovi koji su uživali rang šehera, poput Sarajeva i Banja Luke, bili su obavezani vojnom službom u vrijeme pohoda, kao ekvivalent za oslobađanje od poreza. Stoga Pazarić nije imao komparativnu vrijednost sa navedenim kasabama, iako je pod tim predznakom upisan u defter, ali je spadao u red onih kasaba-trgova kojima je muafijet dodijeljen pod uvjetom da osiguravaju kopneni saobraćaj, održavaju karavan-saraja i skele. U defteru iz 1604. godine su zapisane obaveze ove kasabe, a odnose se na zanatsku privredu, rajinske poreze, mlađarinu, popravljavanje i održavanje skele i karavan-saraja.²⁵⁸ Na sličan način su funkcionisale i kasabe poput Prače, Lišinja, Kladnja i Glasinca koji su pored zanatskog zanimanja bili zaduženi službama čuvanja klanca, te održavanjem mostova, puteva i karavan-saraja.²⁵⁹ U tekstu iz spomenutog deftera su konkretizovani uvjeti pod kojim je Porta prihvatila da prizna privilegovani status Pazarića, pa se pored zanatski orijentirane privrede stanovništvo tog mjesta stavlja u obavezu služba održavanja karavan-saraja i skele. Da bi se osnovao jedan vakuf bilo je neophodno ispoštovati određenu pravnu proceduru koja je bila utemeljena na šerijatu.

253 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 96, 100, 103, 104, 173, 180, 181, 195, 196, 204, 206, 207, 221, 222, 223, 226, 237, 238, 310, 311, 353.

254 A. S. Aličić, *Privredna i profesionalna struktura društva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*. Sarajevo, OIS, 1990, 127-128.

255 A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, 134/135.

256 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 221.

257 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. I/1, 460, 600, Sv. I/2, 40.

258 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 45-46, 92 i 507.

259 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 45-46, 92 i 507.

Po pravilu lice koje želi zavještati imovinu mora uputiti molbu sultanu za izdavanje temlikname, tj. dokumenta kojim se odobrava akt privatizacije u svrhu uvakufljenja.²⁶⁰ S obzirom da je svako naselje predstavljalo zasebnu fiskalnu jedinicu, u defter su obavezno morali biti uneseni podaci o poreskim dažbinama sela koji su se u sumarnom iznosu obračunavali za jednu godinu. Poreska davanja su se dijelila na rusumi šer'ije i rusumi orfije, tj. dažbine propisane šerijatom i ozakonjene dažbine proistekle iz običajnog prava. Uglavnom, raja je bila obavezna predavati spahiji naturalnu desetinu-ušur na sve poljoprivredne proizvode, a potom izmiriti i novčane poreze na zemlju-resmi čift u iznosu od 22 akče. Ukoliko je seljak uživao polovinu zemljišnog posjeda-čifta plaćao je umanjeni porez-resmi benak/nim benak.²⁶¹ Neoženjeni muškarci koji su živjeli u zajednici sa roditeljima, plaćali su lični porez na radnu sposobnost-resmi mudžerred, a taksu resmi arus su davali seljaci spahiji za udaju kćeri. Osim navedenog seljak je plaćao spahiji i dažbine koji spadaju u grupu uvjetnih poreza, kao što su baduhava (globe za prekršaje) i resmi deštiban (poljarina). Spahija je kupio od seljaka poljarinu kako bi platio poljara, zaduženog da čuva usjeve sela od štetočina. Također su spahije od seljaka naplaćivali i daće na rad mlinova-resmi asjab u iznosu od 30 akči godišnje. Unutar granica svakog sela su postojali zajednički pašnjaci i livade, s tim da su strani stočari morali za korištenje ispasišta platiti taksu-resmi otlak što je isto pravilo vrijedilo i na razini nahije. Vrste poreza i pristojbi koje je plaćalo stanovništvo nahije Gradac lokalnim spahijama najbolje se može sagledati na primjeru naselja Žrnovnica čiji su stanovnici 1604.godine plaćali slijedeće: „resmi čift, benak, mudžerred i dunum-1.406, pšenice, kejla 34, iznos-748, 8 mlinova-280, polovina baduhave, mlađarine, poljačine i tapijske pristojbe na zemin-32, jajlak i otlak u posjedu stanovnika sela, pristojba-100.“²⁶² Najveći su prihod spahije ostvarivale od sela Drozgometa-11.100 akči, Žrnovnica-4.600 akči, Lokve-4.700 akči, Ljubočić-4.700 akči, Osojnik-5.600 akči, a najmanji od Rogalja-350 akči, Korče-1.458 akči i Doljana-Milojevića-1.550 akči.²⁶³ Raspodjela timarskih prihoda na području nahije Gradac već se uočava u popisu od 1468.godine, u kojem su bosanskom miri livi Isa-begu u has dodijeljena ova sela sa prihodima: Gradčac-538 akči, Lepugić-225 akči, Raštelica-407 akči, Izjavak-50 akči, D. Izbavak-82 akče, Hobić-104 akče, Dvorišta-195, Binežević-107²⁶⁴ akči, ukupno 2.674 akče. Sela Drozgometa sa 2.674 akče i Lokve sa 1.080 akči prihoda su pripadali timaru oca ulufedžibaše Sulejman-bega.²⁶⁵ Iste godine su Doljani sa dohotkom od 710 akči upisani kao timar Oručev, sina Karađoza iz Plovdiva, dok je 440 akči prihoda sela Dolac sastavu Vejsovog timara, sina kalauza Šahina.²⁶⁶ U yoklama defteru od 1526. godine su nakon izvršene smotre pred bitku na Mohaču, popisani vojnici Bosanskog sandžaka, u kojem se pominje spahija Mehmed čiji je timar u Drozgometa donosio 8.299 akči.²⁶⁷ Godine 1485. selo Doljani su bili podjeljeni u četiri timara, od čijih prihoda su plaćane spahije: Mustafa-čelebi-1.183 akče, Musa, sin Hamzin-573 akče, Mehmedija, sin Kara Nesuhov-440 akči i četvorica posadnika tvrđave Hodidjed koji su uživali 3.232 akče.²⁶⁸ Selo Doljani 1565.godine drže peterica spahija: Mehmed i Hurem, sinovi Firuzovi, Memija, Husref i Firdahija, sinovi Husejnovi.²⁶⁹

260 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne 1831-1832*, 48 i 55.

261 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 226.

262 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 97, 100, 103, 180, 205, 221, 223 i 226.

263 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 51, 52.

264 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 52 i 107.

265 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 72.

266 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 98.

267 A. S. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526*, OIS, POF, Sv. XXV (1975), Sarajevo, 1977, 200.

268 H. Šabanović, *Bosansko Krajište*, 199.

269 V. Skarić, *Sarajevo njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, 81.

Godine 1596. Bosanski beglerbeg Hudaverdi-paša je izdao Dervišu, sinu Muratovom be rat na timar, u koji su ulazili prihodi od čifluka, te akindžijskih i vojnučkih baština u selu Drozgometva, u vrijednosti od 3.000 akči. Pomenutog Derviša je preporučio namjesnik Like Halil-beg zbog njegove iskazane hrabrosti dok je služio kao drugi aga farisana u tvrđavi Udbina.²⁷⁰ Osim spahija na teritoriji nahije Gradac su se nalazili i vojni redovi akindžija i vojnuka, čije je redove popunjavalo domaće zemljoradničko stanovništvo. Akindžije su predstavljale lahku konjicu koji je u vrijeme ratova vršila upade na neprijateljska područja, a vojnuci su korišteni za čuvanje pograničnih gradova.²⁷¹ Međutim, iako su ovi vojni rodovi od 14. st. uživali baštine, oslobođene od poreza, na osnovu popisa iz 1604.god se vidi da su akindžije i vojnuci svedeni na nivo obične raje. Vojnuci su bili prisutni u selima: Luke-26 kuća, Doljani-38 kuća, Ljubočić-5 kuća, Drozgometva-1 kuća i 1 neoženjeni, Osojnik-5 kuća, Lokve-4 kuće, a akindžije su prilikom popisa zatečeni u Drozgometvi-5 kuća i Mokrinama-3 kuće.²⁷² Nekoliko godina nakon osmanskog osvajanja, u nahiji Gradac 1468. je evidentirano devet zidara iz sela Dolna Izbavak: *Milorad, sin Bulijev, Radić, njegov sin, Hrelja, njegov brat, Radosav, sin Miloradov, Radivoj, sin Radosavov, Radan, njegov brat, Ivko, njegov brat, Radosav, sin Dugonjin i Radin, njegov brat.*²⁷³ Svi nabrojani zidari su pripadali čerahorima-pomoćnim vojnim odredima koji su učestvovali u izgradnji ili popravci utvrđenja. Agrarni odnosi u nahiji Gradac su bili uređeni u skladu sa osmanskim zemljišnim zakonima koji su se temeljili na principu poštivanja vrhovnog sultanovog vlasništva nad zemljom-rekaba.²⁷⁴ Drugim riječima kazano, većina zemlje je tretirana državnom-erazi mirija, a seljaci koji su je obrađivali imali su samo pravo uživanja-hakki tasarruf koje su ostvarivali na osnovu pisanog dokumenta tapije. Da bi stekli pravo naslijednog uživanja zemlje seljaci su bili obavezni da izmiruju sva poreska davanja i da redovno obrađuju zemlju. U defterima je redovito korišten termin čift za označavanje zemljišnog posjeda koji je pripadao muslimanu, dok je za zemljište hrišćanskog uživaoca upotrebljavan izraz baština. Međutim, u slučaju teritorija koji je zahvatala nahija Gradac 1604. godine svi su muslimani uživali baštine, što je dokaz da su promijenili vjersku pripadnost. Pored svake baštine u defteru je upisivan cijeli lanac ranijih uživaoca, po nekoliko generacija unazad. Tako se u slijedećem primjeru za jednu baštinu, u okviru sela Osojnik taksativno navodi koliko je promjenila uživaoca: *Baština Vukosava, Radonjinova, u posjedu njegove sestre, zatim u posjedu Stipana, Timura Hasanova i Mustafe, sina Ibrahimova, sada u posjedu Alije i drugih suvlasnika.*²⁷⁵ Ukoliko baština ostane bez uživaoca, uslijed izumiranja cijele porodice ili njenog preseljenja u drugo mjesto, ona postaje zajedničko zemljište cijelog sela čiji su stanovnici dužni da ga obrađuju, sve dok spahija ne proda tapiju drugom zainteresovanom licu. Na nekoliko mjesta u defteru se spominju i žene kao uživaoci baština, tako je recimo u selu Žrnovnica baštinu držala Hadžija hatun.²⁷⁶ U granicama većine navedenih sela se spominju hassa njive koje su pripadale spahijama. Ali, spahije nisu držali hassa posjede privatnom vlasništvu, nego su uživali prihode od te zemlje kao dodatni prihod koje su oni obično izdavali pod zakup seljacima.²⁷⁷ Na cijelom prostoru nahije Gradac je 1604.godine popisano devet čifluka, čiji su uživaoci različitog klasnog porijekla, od pripadnika uleme, vojnika i visokih činovnika do obične raje i trgovaca.

270 *Malije defter (1010/1601)*, preveo Abdulah Polimac, Sarajevo, 1976, 187-188.

271 H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, 213-214.

272 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 103, 180, 205, 210, 223, 238, 311, 353.

273 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 243.

274 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne*, 47.

275 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 179.

276 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 225.

277 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 237.

Čifluci su veći kompleksi zemljišta koji su po pravilu osnivani od pustih selišta-mezri ili iskrčene zemlje. Država je takvo zemljište davala pod tapiju onim licima koja su vršila određenu službu ili da zapuštenu zemlju nasele.²⁷⁸ Uživalac čifluka je plaćao spahiji samo desetinu i tapijsku pristojbu, dok je od ličnih poreza bio oslobođen. Pored čifluka i baština u defter su zavedeni i zemini koji se tretiraju kao kompleksi obradivog zemljišta, neodređene veličine. Zemini su izdvajani iz baština i na nju se plaćala posebna pristojba resmi zemin. U popisu iz 1468. godine je zavedeno više istaknutih vojnih službenika koji uživaju čifluke. Na prostoru nahije Gradac čifluke su 1468.godine držali: Jusuf sin Bokčinov u Korči, Alija Nanpez u Smučkoj, bebab Husejn u Kasatićima, Furuk Hadži Mehmedi u Sokolaru, Jakub u Radovini, topdžija Alija u Gradcu i Ilijas u Lukama.²⁷⁹ Privredni kapaciteti nahije Gradac su početkom XVII v. bili bazirani na agrarnoj proizvodnji, a manjim dijelom u zanatstvu koje se u skromnim razmjerama razvijalo u kasabi Ljubučić. Stanovništvo je uzgajalo slijedeće žitarice i povrtne kulture: pšenicu, mješanac-suražicu, zob, crveni i bijeli luk, voće, repu, kupus, a od industrijskog bilja samo lan. Spahije su uzimale i desetinu od seljaka na sijeno, poznata kao pristojba resmi gijah. Vinogradarstvo je bilo razvijeno u selima Žrnovnica i Dolac,²⁸⁰ što je obavezivalo raju da plaća resmi dunum, tj. u novčanom iznosu koji je obračunavan po dunumu vinograda. Stanovništvo sela Doljani je davalo spahiji ušur od ribe, ulovljene na rijeci Krmili, a na uzgoj pčela je uzimano po selima u prosjeku od 50 do 130 akči.²⁸¹ U defter su popisivani spahijski prihodi od mlinova, a od kojih je u punom kapacitetu radilo njih 8 u Žrnovnici, 7 u Drozgometvi, 2 u Lukama, 2 u Doljanima i 2 u Ljubučiću.²⁸²

Proces širenja islama se odvijao u dugom periodu od 1455. do 1604. godine. Prvi tragovi islamizacije se zapažaju u vakufnami Isa-bega Ishakovića, u kojoj se spominje muslimansko groblje u Kasatićima.²⁸³ Popis iz 1468. godine pruža više informacija o okolnostima nastanka ovog groblja, jer je za mjesto Blažuj navedeno da broji 10 muslimanskih kuća. Međutim, u prvim decenijama osmanske vladavine stanovništvo nahije Gradac je većinom hrišćansko, čak se spominju i krstjanske naseobine u Doljanima i Kasatićima. U granicama Kasatića²⁸⁴ je postojalo krstjansko zemljište koje je ostalo pusto, što je isto evidentirano i za posjed krstjanina Radina u Doljanima.²⁸⁵ Tek su se 1485. godine umnožili slučajevi prelazaka na islam, naročito u Doljanima, gdje je pored 34 hrišćanskih živjelo i 19 muslimanskih porodica i 20 neoženjenih muslimana.²⁸⁶ Konačno je 1604. godine stanovništvo nahije Gradac u potpunosti prešlo na islam, pa je još samo na osnovu upisanih baština bilo moguće utvrditi njihovo hrišćansko porijeklo. Takva tvrdnja se može potkrijepiti sa nekoliko primjera iz sela Drozgometva, u kojem su popisane, baština Husrefa, sina Mehmeda, sina Cvijašina. Zemin Ahmeda sina Milorada.

278 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Uvod, XXXVI-XXXVIII.

279 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 55, 71, 72, 113.

280 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 226 i 310.

281 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 205.

282 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 103, 210, 223, 226.

283 H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 22.

284 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 72.

285 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 72.

286 H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 199.

2. NASTANAK PAZARIĆA

Zahvaljujući jačanju Sarajeva kao ekonomskog, trgovačkog, vojnog i političkog centra, gubi na značaju srednjovjekovna raskrsnica puteva u Smučkoj, a pojavljuje se Pazarić kao najvažnija raskrsnica karavanske trgovine. Iz njega su se odvajali putevi u tri pravca. Jugozapadni putni pravac je vodio preko Osenika u tarčinsku kotlinu odakle je jedan krak odvajao zapadno prema Tuhelju, Lepenici, Kreševu i Fojnici, a glavni pravac prema Neretvi. Drugi pravac iz Pazarića je išao jugoistočno preko Mrtvanja za Hercegovinu i treći sjeveroistočno dolinom rijeke Zujevine za Sarajevo. Stari karavanski put je u Han Pazariću prelazio na lijevu obalu rijeke Zujevine i dalje njenom lijevom stranom vodio za Sarajevo. Na mjestu prelaska karavanskog puta preko Zujevine u Pazariću je bio sagrađen most sa karakterističnim nazivom *Kaldrma*. Ostaci tog mosta su još vidljivi na obalama rijeke Zujevine oko 200 m jugozapadno od džamije u Kahrimanima odnosno dvadesetak metara uzvodno od mosta u Kahrimanima kojim prolazi magistralni put Sarajevo – Mostar. U vodi se i danas nalaze kameni ostaci mosta, među kojima su i stećci koji su korišteni za podzidu mosta. Prema kazivanju N. Kabulovića iz Pazarića ste-

Slika br: 73: Ostaci mosta iz osmanskog doba na rijeci Zujevini-Kahrimani.

Foto: V. Alađuz, maj 2013.

ćci su pronađeni duboko u koritu rijeke prilikom njegovog čišćenja 2007. godine gdje su i ostavljeni. Most je bio udaljen oko 100 metara od Fejzića, odnosno Selimovića hana (kasnije). Karavanski put, koji je ovuda prolazio, bio je veoma frekventan, a Otto Blau,²⁸⁷ ga označava i kao „poštanski put za Mostar“. O. Blau piše da se prva stanica za izmjenu konja nalazi „pet minuta udaljena od sela Pazarić.“²⁸⁸

287 Ernest Otto Friedrich August Blau (rođen 21. travnja 1828. u Nordhausen). Godine 1852. ide u Carigrad kao Pruski veleposlanik, u Sarajevo dolazi u svojstvu konzula 1864. a od 1870. je počasni generalni njemački konzul u Sarajevu. Čestim putovanjima po Bosni bilježio je sve što je smatrao važnim. U tom duhu je izdao dosta publikacija, posebno vezanih za stare rimske i turske puteve u BiH. (de.wikipedia.org/wiki/Otto_Blau, pristup 19.2.2013.)

288 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83.

Opisani put potvrđuje i francuski inženjerski kapetan Mazelierex koji navodi da se radi o "običnom" putu koji prolazi istočnim dijelom doline. On također spominje Pazarić kroz koji protječe rijeka Zujevina: *La Zueivina coule au pied de la hauteur ou est le village de Blasaritz et se reunit aussi a la Lepenitza.*²⁸⁹ Kuda je tačno prolazio karavanski put od pazarićkih hanova prema Oseniku ne može se tačno reći, ali imajući u vidu da je čitavo pazarićko polje bilo barovito (zvalo se Bare, a i danas ga neko tako zove), onda je put mogao da vid istočnim rubom polja kuda je bila dovedena i voda u hanove.

Naime, na porodičnom imanju Krste Braćića u Pazariću, prilikom izvođenja zemljanih radova (iskopa), su na samom kraju polja uz rub šume u mjestu zvanom Piskavac pronađene glinene cijevi, čiji je pravac polaganja išao od izvora pitke vode prema mjestu gdje su se nalazili hanovi i džamija. Glinene cijevi su još uvijek u dobrom stanju. Njihova dužina je oko 35 cm, konusne su izvedbe sa promjerom šireg otvora oko 9 cm, a manjeg oko 6 cm, sa vanjskim prstenom koji je, zajedno sa konusnim uklapanjem cijevi, dodatno zaptivao otvor. Cijevi su bile ukopane na dubini od oko 70 cm i vjerovatno ih ima čitavom dužinom, kuda je išao vodovod.

Naziv Pazarić a kasnije i naseljeno mjesto takvog imena nastaje u vrijeme osmanske vlasti u BiH, a sam naziv je mogao nastati od riječi „pazarište“ što u prevodu znači malo trgovište. Po tome se može smatrati da se u to vrijeme ovdje obavljala karavanska trgovina i nedjeljni sajmovi. U svakom slučaju je neosporno da se na ovom području nalazio frekventan punkt karavanske trgovine u tursko doba i ovo područje je razvojem Sarajeva preuzelo trgovački i komunikacijski primat nad svojim okruženjem. Oko spomenutog karavanskog raskršća, u blizini karavan-saraja

Slika br. 74: Glinene cijevi kojima je vođena voda od izvora do hanova i džamije u Pazariću.

Foto: V. Aladžuz, avgust, 2008.

i hanova i mjesta na kome se odvijala trgovina formiralo se je pazarićko naselje čiji centar je predstavljala pazarićka džamija.

Prvo spominjanje naziva Pazarić nalazimo u defteru iz 1604. godine u kome se stavlja znak jednakosti između sela Ljubučić i Pazarić: „sami Ljubučić ili drugim imenom Pazarić.“²⁹⁰ U istom defteru su odjelito popisani džamijska mahala Pazarića sa 15 domaćinstava i raja naselja Ljubučić koji su zajedno u sinoru sela Ljubučić. Zapravo, Pazar Ljubučić najvjerovatnije čini novodoseljeno zanatsko stanovništvo, grupisano oko džamije, dok je staro ratarsko stanovništvo ostalo nastanjeno u podnožju Bjelašnice.²⁹¹ Pazarić se razvijao kao centralni trg teritorija nahije Gradac, gdje se stanovništvo okolnih mjesta okupljalo na sedmičnim pazarima radi trgovine i petkom za vrijeme džuma-namaza.

289 Vjekoslav Jelavić, *Franceska izvješća o Bosni*. Sarajevo, GZM BiH, 1906, 324.

290 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 221.

291 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 222.

Koliki je bio trgovački promet u Pazariću najbolje pokazuje podatak iz deftera da je tržišni badž zajedno sa prihodima od baduhave i mlađarine 1604. godine iznosio 271 akču,²⁹² a tržišni badž je direktno naplaćivanje taksi na kupoprodaju većih količina robe koje su upisane kao prihod spahiji. Geografski položaj Pazarića je bio određen logikom osmanske države da urbana naselja podiže na ravničarskom terenu, gdje su imali otvoren komunikacijski pristup i mogućnost za radijalno širenje kasabe.

Kad govorimo o nastanku i razvoju Pazarića moglo bi se reći da je Pazar i kasaba Ljubučić bio nukleus iz kojeg se je razvio moderni Pazarić, s tim da je početkom XVII vijeka ovo naselje bilo smješteno na lokaciji koju zapremaju današnji Kahrmani, a ključni objekti karavan-saraj i džamija su nastali kao vakufske zadužbine.

Pedesetak godina kasnije naziv Pazarić nalazimo u zapisima francuskog putopisca Kiklea (Quiclet) iz 1658. godine u kome kaže da je nakon ručka u karavan-saraju u Bradini, podno Ivana, po velikoj snježnoj vijavici stigao u Pazarić u *vrlo lijep karavan-saraj, odakle krenusmo, pošto smo se ogrijali na dobroj vatri i osušili, sutradan ujutro... nastavljaajući put za Bosna-Saraj, gdje smo stigli sat poslijepodne.*²⁹³ Sljedeći spomen Pazarića se nalazi u naredbi Mehmed-paše Korče od 22. zilkadeta 1106. (14. srpnja 1695.) godine u kojoj je bosanski valija naložio kadijama u Birču i Knežini da pripreme komore koje će topove i municiju, iz beogradskog kadiluka, prenijeti do džamije u Pazariću.²⁹⁴ Početkom 1773. godine ovi prostori se u više izvora spominju kao „Pazarić“. Otto Blau, opisujući karavanske puteve na ovom području, 1877. godine, navodi Pazarić kao selo od koga su se mjerile udaljenosti drugih sela i objekata.

Naredni podatak koji govori o postojanju Pazarića sa njegovim hanovima nalazimo na povijesnim kartama crtanim u Rimu 1689. godine,²⁹⁵ Nürnbergu 1750. godine²⁹⁶ i Beču (Wien) 1876. godine. Na njima ime je naziv Pazarić upisan kao „Pasarich“ ili „Pasariš“ kako to izgleda na jezicima autora tih karata.²⁹⁷

Slika br. 75:
Pazarić na rimskoj
geografskoj karti iz
1689.

Z. Šehić, I. Tepić,
Povjesni atlas Bosne,
44-45.

292 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 223.

293 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 82.

294 Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, Sarajevo, Rabic, 1997, 91.

295 Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 44. (geografska karta, Roma, 1689, autor Giacoma Cantelija da Vignole)

296 Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 118. (Vojna karta BiH i dr., Nürnberg 1750, autor: Petr Conr. Monath, R: 1:1.300.000.)

297 Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 194. (karta BiH i dr., Wiena 1876., autor: J. Schlacher, R: 1:1.200.000.)

Geografska karta iz 1689. godine, nosi naziv „Kraljevina Bosna“ a na njoj je „Pasarič“ pozicioniran na lijevoj strani rijeke koja nema upisano ime a može se ubicirati kao rijeka Zujevina. Sličica kao geografska oznaka Pazarića nema tumačenje u legendi karte, ali po svom sadržaju i izgledu asocira na građevinske i vjerske objekte. Karta jeste neprecizna u smislu lociranja objekata u odnosu na geografsku orijentaciju, ali njen sadržaj nepobitno potvrđuje njihovo postojanje.

Na vojnoj karti iz 1750. godine Pazarić se ubicira na isti način, kao jedino mjesto između Visokog i Bradine. Već na karti iz 1876. godine pored Pazarića (Pasariš), ucrtana su naselja Korča, Taršin (Tarčin), i Griviši (Grivići) što može biti rezultat kvalitetnijeg i preciznijeg crtanja vojnih karata Austro-Ugarske monarhije. Na karti iz 1862. godine se nalaze ucrtana sljedeća naselja na području današnje općine Hadžići: Taršin (Tarčin), Pasari (Pazarić), Hadžiš (Hadžići) locirani na području današnjih

Slika br. 76: Naseljena mjesta na području današnje općine Hadžići, na austrougarskoj geografskoj karti iz 1862.

Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 182

Donjih Hadžića, Tupovci (Dupovci), naselje pod nazivom Dragi na području današnjeg zaseoka Šunji u Binježevu i M. Raskršća.²⁹⁸ Treba zapaziti da se na ovoj karti spominju imena nekih naselja koji ranije nismo sretali u osmanskom periodu kao što su Dupovci i Dragi, mada se i Tarčin vrlo rijetko spominje.

Slika br. 77: Pazarić na njemačkoj karti iz 1750.

Šehić Z. i Tepić I., *Povijesni atlas BiH*, 119.

Slika br. 78: Prvo ubiciranje sela Korča na istorijskim i geografskim kartama, 1876.

Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 192.

298 Z. Šehić, I. Tepić, *Povjesni atlas Bosne*, 182 - 183. (karta Hercegovine i Crne gore..., autori: J.F. Šestak i F. von Scherb, Wiena 1862. R 1:1.000.000)

Pazaričko naselje ili selo koje se u geografskim kartama i popisu iz 1604. godine spominje kao Han Pazarić nije obuhvaćalo područje današnjeg Pazarića. Današnji Pazarić nastaje u austro-ugarskom dobu izgradnjom stambenih objekata, prodavnica, kafana i gospodarskih objekata oko željezničke stanice u Pazariću.

2.1. Pazarički hanovi u osmanskome periodu

Prvi karavan-saraj na ovom području je sagrađen još u XVI vijeku. U osmanskome popisu iz 1604. godine stoji:

*U spomenutom mjestu (Ljubučić) je katib Mahmud podigao karavan-saraj koji je prometan, te ga je potrebno popravljati i održavati. To mjesto je skela od davnina, preko koje vodi trgovački put. Karavan-saraj u Pazariću je postao važna opskrba i odmorna stanica za trgovce vojsku i poštare, u kojem se moglo tri dana besplatno jesti i konačiti.*²⁹⁹

O važnosti ovog područja svjedoče činjenice o izgradnji novih hanova kojih nije bilo malo. Hanovi i karavan - saraji su objekti namijenjeni smještaju putnika, robe i konja u vrijeme osmanskog carstva na području Bosne i Hercegovine. Neki ih svrstavaju i u formu ugostiteljskih objekata za zadovoljenje osnovnih putnikovih potreba. Pravljeni su u velikim centrima, karavanskim raskršćima i mjestima prigodnim za odmor nakon dugog karavanskog putovanja na udaljenosti od oko 4 sahata hoda jedan od drugog. Hanovi u velikim centrima, kao što je bilo Sarajevo (Saraj ovasi), imali su veće smještajne kapacitete (Morića han je primao 400 ljudi i 43 konja), dok su hanovi za odmor karavana na tranzitnim karavanskim putevima imali smještaj za desetak ljudi i toliko konja. Oni su, za razliku od tranzitnih hanova, bili mnogo luksuzniji. Prvobitno su u istim prostorijama (jednokatni objekti) bili smješteni zajedno i ljudi i konji a nešto kasnije su građeni dvospratno tako da su ljudi odmarali na spratu odvojeno od konja i robe. U hanovima putnik nije plaćao smještaj, ali jeste sve druge usluge ako ih je bilo kao i zimi drva. Za njih bi se moglo reći da su bili komercijalni ili profitabilni objekti. Dobru sliku hanova je dao francuski putopisac Quiclet (Kikle) opisujući han u kome je noćio u Konjicu 24/25. marta 1658. godine:

*... i odosmo u po sata noći da noćimo u hanu ili karavansaraju, koji je kao koja od naših pokritih tržnica u kojoj ima drvenih stupova po sredini da se privezuju konji prolaznika, a s jedne strane u nutri ima vrst podignute podnice gdje ima od kraja do kraja malih odžacića u kojima bi handžija ili gospodar mjesta nalagao za naš novac drva, da se ogrijemo, a ne bi ništa naplaćivao za konak ni za nas ni za konje, jer je to bila zadužbina nekih samilosnih bogataša da se tu svrate svi stranci ili putnici, koji bi tu htjeli stanovati. A krevet si uređujemo između dvije peći vlastitim strunjačama, ćilimima i jorganima, koje valja ponijeti putujuću u tom kraju, ako nećete ležati na drvetu, jer ni za novac nećete naći drugo; a vaši su konji usred hana i ništa vas ne dijeli od njih; tako da su gazda, sluga i konj zajedno.*³⁰⁰

Za razliku od hanova, karavan-saraj je bio objekat za odmor putnika bez ikakvih naknada. Menzilhana je bila stanica za kratak odmor poštara – tatara i zamjenu umornih za druge odmorne konje. Manzilhane su građene na odstojanjima od oko 6-8 sati pješačkog hoda jedna od druge. One su bile u funkciji sve do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine. Tek u 1878. godini hanovi se opremaju krevetima, stolovima i stolicama. Bilo je obezbijeđeno suđe za vodu (drveno i bakreno) a za rasvjetu su korištene svijeće.

299 V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, 62.

300 Ćiro Truhelka, *Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. Sarajevo*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1905, knj. 1, 425-426.

Slika br. 79:
Izgled hanova uz karavanske puteve.

H. Hujčić, *Istorijska dimenzija općine Hadžići*, 67

Otto Blau navodi da je ovaj karavanski put kroz Ljubovčice i Pazarić bio ujedno i poštanski, a u Ferhatlijama na južnom karavanskom putu, je bila sagrađena jedna menzilhana čija se zgrada sačuvala sve do osamdesetih godina prošlog vijeka. Na

pazarićkom području je bilo izgrađeno pet hanova i jedan karavan - saraj. Karavan-saraj se nalazio jugo-zapadno od sadašnje džamije u Kahrimanima, na mjestu na kome su se do polovice prošlog vijeka mogli uočiti ostaci temelja dva hana, zvanih Vakufski hanovi. Fejzića-han se nalazio sa druge strane džamije u polju lijevo od današnjeg puta prema Pazariću. Njemu se je trag već davno izgubio. Sultanovićev han se je nalazio negdje na putu prema Gornjem Zoviku. Prema predanju i sjećanju najstarijih ljudi iz Zovika lokacija Sultanovića hana je bila na mjestu gdje se sada nalazi trafo stanica. To mjesto se inače u narodu zove Han. Zgrada hana je, prema predaji koju prenosi Ramić A. tu postojala sve do 1938. godine.³⁰¹ Postojanje Sultanovića hana u Zoviku spominje i M. Hadžijahić kad opisuje pazarićko područje u osmansko doba.³⁰² Peti, kameni han se nalazio kod menzilhane u Ferhatlijama (koji je prestao raditi negdje oko 1878, kada i menzilhana a definitivno je porušen polovicom prošloga vijeka).³⁰³ Posljednji han koji se spominje na području Pazarića pripadao je porodici Jeleško- vić 1890. godine,³⁰⁴ smješten na području današnjeg Resnika.

Šema br. 8: Lokalizet pazarićkih hanova i druge infrastrukture u osmansko doba.

H. Kreševljaković, *Hanovi i kravan-saraji u BiH*, 143; M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 82/83 i *Rimska geografska karta iz 1689.* (Z.Šehić i I.Tepić, *Povjesni atlas BiH*, 44.). Ilustracija V. Aladžuz.

301 Ahmed, Ramić, r.1928, Zovik, (intervju 16.5.2013.) „Sultanović nije imao muške djece a kćerka mu se udala za Čamila Omerovića iz Pazarića, a zatim to imanje sa ostacima od hana prodala nekom austrijancu Wolge-Imuht Francu koji je imao već sagrađenu vilu u D. Zoviku.“

302 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83.

303 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83.

304 Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i kravan-saraji u BiH*, Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1957, 143.

Na području Križanja (sada Mostarskog raskršća) su, krajem XIX vijeka postojala dva hana, jedan u vlasništvu Derve Isića i drugi Sulje Rešidovića. Njihova sudbina nije poznata. U Binježevu je postojao Ćatin han, koji je jedno vrijeme prestao raditi a kasnije je bila poznata Ćatina kuća. Godine 1860. se spominje i treći han u sjevernom dijelu hadžićkog područja koji se je nalazio u Garovcima, preko puta starog muslimanskog greblja.³⁰⁵

Na planinskom prijevoju Ivan-sedlo, na bosanskoj strani su se, također, nalazili hanovi koji su pružali mogućnost odmora i konak umornim putnicima na putu od Mostara za Sarajevo i obrnuto. O njima se malo ili nikako do sada pisalo, a Pavo Anđelić za njih kaže:

*Na samome sedlu Ivan Planine na bosanskoj strani stajao je han. Spominje ga Blau u svom putopisu, a stanovnici okolnih sela još ga se živo sjećaju. Oko hana su za vrijeme Austro-Ugarske bilo razvilo čitavo naselje, a nestalo ga je po završetku radova na željezničkim tunelima. Han je bio vlasništvo porodice Jelečković koja je inače držala hanove u Pazariću i Podorašću. Renner govori o nekoliko hanova na Ivanu, ali taj navod nisam mogao provjeriti.*³⁰⁶

2.2. Pazarićka džamija

Slika br. 80: Džamija u Pazariću prije rušenja i izgradnje nove džamije 1960. godine

M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u BiH, knj. II, V. Masleša, Sarajevo 1977, 24.*

Za pazarićku džamiju još nema preciznih podataka o datumu njenog osnutka, osim jedne sudske odluke iz 1565. godine, zabilježene u sidžilu sarajevskog kadije, u kojoj se spominje džamija Mehmeda spahije u kasabi Ljubovčići. Na mjestu hatiba pazarićke džamije, u defteru iz 1604. godine se spominje halifa Hasan zajedno sa džamijskim mujezinom Veli Abdulahom. Mahala džamijska u spomenutom mjestu sa 15 oženjenih, imamom-hatibom i mujezinom pripada Sarajevu.³⁰⁷ Naredni spomen džamije u Pazariću se nalazi u jednoj osmanskoj ispravi od 26. Rebiul-evela 1176. godine po H. (20. februara 1754.) kada se imamu džamije Salih hodži stavlja u dužnost posredovanje kod realizacije određenih feudalnih davanja.³⁰⁸

To je vrijeme kada se u pisanim dokumentima ne spominje ni jedna džamija od Blažuja do Ivana. Pazarićka džamija je bila centar džemata Pazarić u koji su spadala sela Ljubovčići, Luka, Doljani, Osjenik, Lokve i Zovik. Godine 1911. džamija je potpuno renovirana i tom prilikom je njezin pokrov od šimle zamijenjen sa eternitom.³⁰⁹

305 *Ilidža*, 252-257.

306 Pavao Anđelić, *Turski put od Ivan planine do Porima*, 175. (www.fmks.gov.ba/download/zzs/1957/9-1957.pdf, (31.3.2013.))

307 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 222.

308 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83.

309 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Publishing-Sarajevo, 1998. 24.

Njena nova rekonstrukcija je izvršena 1969/70. godine. Porušena je do vrha zidova prvog sprata, nadzidana musandera i sprat i time postala moderna vjerska građevina. Dotadašnja džamija je imala manju munaru od sedre sa zidovima debljine 0,75 m, a njezin unutrašnji prostor iznosio je 8 x 9,50 m. Na džamiji u Pazariću se nalazi natpis (tarih) na kome piše da je prva pazarićka džamija sagrađena 1565. godine. Različita su tumačenja ovoga natpisa. U defteru iz 1604. godine se navodi postojanje karavan-saraja, džamija i Pazar Ljubučić sa 15 domova i naselje Ljubučić te dnevni prihod od poreza na trgovinu od 4.700 akče.³¹⁰ Kasaba Ljubučić je pokrivala područje od Šavnika do rijeke Zujevine. Vladislav Skarić daje mogućnost dislociranja blažuske džamije iz 1565. godine u Pazarić, jer se ona već tada nalazila u lošem stanju.³¹¹ Pretpostavka se temelji na činjenici da se blažuska džamija od toga vremena više ne spominje u dokumentima. Drugi pisani izvor koji spominje džemat i džamiju Pazarić je zapis mula Muhameda Meštvice iz 1841 godine,³¹² koji navodi da Lokve, Zovik, Ljubovčići, Doljani, Osenik i Luke pripadaju tom džematu. O nazivima mjesta na području Pazarića ima jako malo zapisa. Međutim, oni su nastajali i razvijali se paralelno sa razvojem karavan saraja i karavanske trgovine. Stoga i sam naziv Pazarić, u ovom obliku ili nekom drugom iz koga je ovaj izveden, je vjerovatno postojao mnogo ranije od njegovog prvog pisanog spominjanja. Od starog naselja Pazarić račvali su se putevi, i to: jedan sjeverno i sjeveroistočno niz Zujevinu za Sarajevo, drugi na zapad prema Tarčinu i treći južno za Ljubovčice.

3. KASABA LJUBOVČIĆI

Prometni i društveni značaj Ljubovčića i Pazarića po našem mišljenju najbolje objašnjava postojanje pet hanova na jednom relativno malom prostoru. Uz to hanovi su bili snabdjeveni i pitkom vodom. Sama činjenica da je kasaba Ljubovčići pokrivala područje čitavom dužinom ljubovačkog potoka od njegovog izvora do ušća u rijeku Zujevinu, te raspored hanova i postojanja menzilhane na putu od Zujevine prema sadašnjim Ljubovčićima zapravo Jeleču, ukazuje da je najveći dio karavanske trgovine išao tim putem. ...*Iz šeher Sarajeva vodio je karavanski put kroz kasabu Ljubovčići preko Mrtvanja na Bjelašnicu, kroz mahalū Krošnje i Šišan polje obilazeći zapadni dio Lovnice da bi stigao u Župu, Glavatičevo, a iz Glavatičeva put je vodio za Gabelu i Dubrovnik.*³¹³ Vladislav Skarić navodi da se u sarajevskom sidžilu iz 1565. godine spominju Ljubovčići kao kasaba. Naziv „kasaba“ što u osmanskome rječniku znači naselje gradskog tipa govori o intenzivnom razvoju ovog kraja što je, vjerovatno bilo posljedica velike trgovine i od nje stvaranje dobrih uslova za društveni razvoj i ugodan život.

Prema definiciji kasabe kako je utvrđuje Behija Zlatar u svojoj knjizi „Zlatno doba Sarajeva“:

*Kasaba je otvoreno muslimansko naselje, čije se stanovništvo pretežno ili isključivo bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom. Da bi jedno naselje dobilo status kasabe bila je potrebna urbana, privredna i kulturna komponenta, tj.: 1. stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat), 2. džamija, i to ona u kojoj se obavljaju glavne molitve petkom i na Bajram, 3. čaršija i sedmični pazarni dan.*³¹⁴

310 A. Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 223.

311 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 84. (Opširnije u: V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937, 82.)

312 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 70-71.

313 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83.

314 B. Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*. Sarajevo: Svjetlost, 1996, 14.

Imajući u vidu definiciju kasabe kao naseljenog mjesta, Muhamed Hadžijahić je izrazio svoju sumnju da su Ljubovčići u to vrijeme mogli imati taj status ukazujući na moguću neadekvatnu primjenu tog naziva, ali i činjenici da su Ljubovčići sredinom XVI vijeka bili u najmanju ruku razvijeno selo. Ako bi se, pak, uzelo da je u sidžilu iz 1565. godine za Ljubovčiče uzet adekvatan naziv „kasabe“ onda bi Ljubovčići bili jedino naselje na području Hadžićke općine koje se u uslovima osmansko-bosanskog urbanizma smatralo naseljem gradskog tipa.³¹⁵ Međutim, ono to zaista nije bilo u kapacitetu kakav je zahtijevala navedena definicija. Kakav su status uživali stanovnici Ljubučića najbolje se vidi iz zabilješke u defteru od 1604. godine:

*Stanovnici spomenutog mjesta su zanatlije, bave se zanatskom privredom te nisu zaduženi rajinskim porezima, njihove pristojbe baduhava i mlađarina zapisani su kao prihod njihovom spahiji. A ako obrađuju rajinsku zemlju daju vlasniku zemlje šerijatske pristojbe (ušrove). U spomenutom mjestu je katib Mahmud podigao karavan-saraj koji je prometan, te ga je potrebno popravljati i održavati. To mjesto je skela od davnina, preko koje vodi trgovački put. Budući da su stanovnici ovog mjesta popravljali i održavali spomenuti karavan-saraj, to su, oni-na osnovu carskog fermama od 3. zul-kadeta 1006. godine, koji su pokazali-oslobođeni od službi čerahorluka i učestvovanja u navali, kao i od nameta avarizi divanije i tekalifi orfije. U smislu tog fermama oni su ubilježeni i u novi defter kao oslobođenici od navedenih pristojbi, sve dok budu navedeni han popravljali i održavali i tu svoju službu bez prigovora vršili.*³¹⁶

Izgradnja naselja i stvaranje uslova za organizovanje funkcionalne društvene zajednice je nosila sa sobom i izgradnju vjerskih objekata, džamija, koje nisu bile samo objekti za obavljanje namaza i drugih vjerskih obreda nego su služile i za druge vjerske, ali i društveno korisne potrebe.

4. PROCES URBANIZACIJE HADŽIĆA I DROZGOMETVE

Sagledavanje procesa urbanizacije i demografskih promjena te rangiranje naselja po njihovom značaju na području hadžićke općine u vrijeme osmanske uprave je znatno otežano zbog nedostatne odgovarajuće literature. Ipak, sa sigurnošću se može reći da poslije Pazarića, kao najznačajnijeg centra po važnosti, dolaze ostali centri džemata (seoskih općina), Drozgometva, Hadžići i Korča. Istina, Korča se kao sjedište džemata javlja relativno kasno. Sva ova mjesta kao gravitaciona sjedišta grupe sela imala su džamije, a džamijski imam, pored vjerskih, vršio je i određena javno-pravna ovlaštenja. Hadžići predstavljaju jedan od tih centara bez obzira na njegovo relativno kasno spominjanje. Vrlo je interesantno, sa aspekta utvrđivanja vremena prodora islama na ova područja i uspostavi džemata, spominjanje „muslimanskog groblja u Kasatićima kod Blažuja“ u Isa-begovoj vakufnami iz 1462. godine.³¹⁷

S obzirom da se ranije, kao vrijeme prvog spominjanja hadžićkog područja, uzimala 1469. godina kada se govori o nahiji Gradčac, navedeni sadržaj vakufname ukazuje da je organizovani život muslimana na ovim području bio i prije 1457. inače kada bi nastalo muslimansko groblje. Kada se govori o Hadžićima u osmanskom periodu, onda pod tim terminom treba razumijevati današnje naselje Donji Hadžići. Prema dostupnim dokumentima današnje naselje Hadžići je nastalo i razvilo se u relativno kasno doba osmanske vlasti.

315 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 83-84.

316 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 221-222.

317 H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 1952, 21-22.

Reklo bi se da na tom području nije bilo života ranije. Međutim, nekropole stećaka Margetino groblje, Tinovo i Garovci, kao i toponimi Selište i Dvorište to demantuju. Osmanska vlast je ovdje zatekla već urbanizirano područje. To pokazuju prvi osmanski popisi sačinjeni neposredno nakon osvajanja ovih teritorija.

Hadžići se prvi put spominju u poznatoj topografskoj skici Smučke župe iz 1688. godine u semantičkom obliku „Hagisci“.³¹⁸ Naredni spomen nalazimo u Ljetpisu za period 1746–1804. godine, prilikom popisa umrlih po godinama, navodi se umrli starac Zaim, spahija iz Hadžića (izvorno Hacelli), koji je imao 90 godina.³¹⁹ Iz zapisa mula Muhameda Mestvice iz 1841. godine je vidljivo da je u to vrijeme postojao džemat Hadželi kome pripadaju naselja: Binježevo, Hadželi, Kasetići, Ibrići s Garovcima, Malotina, Kovačevac, Ušivak, Obrovac, Miševići i Žunovnica sa ukupno 33 kuće i 102 muške glave.³²⁰ Naziv Hadžići, kako se i danas koristi, prvi put se javio u austrougarskom popisu 1879. godine. U Hadžićima se tada nalazila 51 kuća sa 52 stana u kojima je živjelo 312 stanovnika.³²¹

Prva džamija na ovome području je sagrađena na području današnjih Donjih Hadžića. Teško je utvrditi tačno vrijeme ili datum izgradnje ove džamije u Donjim Hadžićima. Iz sadašnjeg natpisa na ulazu u džamiju u D. Hadžićima može se zaključiti da je ona sagrađena 1700. godine.

Naziv Hadžići je nastao od riječi hadž. Prema usmenoj predaji koju prenosi S. Rešidović iz D. Hadžića, 1611. godine na prostoru današnjih Donjih Hadžića, sagrađen je han. On je bio vlasništvo dvojice braće muhadžira koji su, zaradivši novac od hanova, obavili hadž i po narodnom i vjerskom običaju stekli zvanje i oslovljavani „hadžijama“. Po njima je ovo područje i dobilo ime.

Drugo značajno mjesto na području hadžičke regije, iz vremena osmanske vlasti, je bila Drozgometva. Ime Drozgometva je vjerovatno nastalo od staroslavenske riječi “drozga” kako se naziva otpad prilikom topljenja rude.³²² „Drozgometva kao selo u kadiluku Sarajevo“ spominje se više puta u sarajevskom sidžilu od 1555 do 1558. U sidžilu od 1565. stoji značajan zapis koji se odnosi na velikog vezira Ali-pašu iz Drozgometve. U njemu stoji da je Ali-paša „sin Radešina, Radeša je sin Vućihne, a Vućihna sin Ostoje“. U istom se zapisu o tužitelju Evliji piše da je sin Milorada, ovaj Vućihne, a Vućihna Ostoje. Ali-paša je, dakle, direktno primio islam, a isto tako i njegov stričević.³²³ Gazi ali-Paša je rođen krajem petnaestog vijeka, nakon primanja islama je otišao na školovanje u Carigrad, a nakon školovanja se vratio u Bosnu na službu. Od 1551. do 1556. godine obnašao je dužnost bosanskog vezira i budimskog begler-bega. On je, zapravo, u tom vremenom periodu bio namjesnik u Bosni i Budimu.³²⁴ Uvakufljenjem dijela svoje imovine Ali-Paša je odredio da se iz toga u Sarajevu sagradi jedna džamija. O tome V. Bišćević piše: *Oporukom budimskog beglerbega Ali-paše podignuta je 1560. g. njegova džamija.*³²⁵ Nažalost, umro je 1557. godine, a džamija je sagrađena 1560. godine i dobila je naziv po njemu kako ga i danas ima. Uz nju su, do Drugog svjetskog rata, bili sagrađeni tekija i mekteb. Već 1562. godine je oko džamije formirana Ali-pašina mahala. Razvojem te mahale i urbanizacijom Sarajeva, mahala je postala ulica koja je u kontinuitetu nastavila baštiniti naziv Ali-pašina. Ta ulica sada se pruža od Ali-pašine džamije prema Ciglanama. Po njemu nosi naziv i jedno sarajevsko

318 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 85.

319 Mula M. Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1997, 204.

320 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 70.

321 *Statistika mjesta i pučanstva BiH po popisu 16. juna 1879. g.*, Sarajevo, 1880, 9–10

322 V. Alađuz, *Hadžička toponimija*, Općina Hadžići, 2016, 166. (u: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1971, 444.)

323 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 85,

324 edad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba, 1463-1878*, Sarajevo, Connectum, 2006, 106.

325 Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba, 1463-1878*, 106.

naselje, Ali-pašino polje, a zasnovano na Ali-pašinom mostu koji se u tom dijelu Sarajeva nalazio na rijeci Miljacki. U sidžilu od 1555-1558. godine Drozgometa se spominje još u tri maha, a kao stranke nastupaju muslimanske spahije i muslimanski seljaci. U sidžilu iz 1565. godine navodi se da je u sud došla Vlajićeva kći Marina te izjavila da joj je umro muž Vuksan, a da su joj djeca prešla na islam i upisala ih novim imenima: Duka je dobio ime Mustafa, Stojan je dobio ime Husein, Jovana je dobila ime Ajša, a Ljiljana će se zvati Fatima.³²⁶ To znači da je već sredinom XVI vijeka proces islamizacije integralno zahvatio Drozgometa, pa je već tada mogla ovdje postojati i džamija. Prema predanju džamija je bila smještena na livadi, preko puta sadašnjeg objekta društvenog doma gdje se i sada nalaze stari turski nišani. Ovaj prostor se, u katastarskim knjigama, i danas vodi pod nazivom Harem.

U drugoj polovini devetnaestog vijeka džamija je, iz Drozgometa, prenesena u Griviće na mjesto gdje se i sada nalazi grivička džamija. Tačni razlozi tome nisu poznati, ali je očigledno odlaskom osmanske, a dolaskom austro-ugarske vlasti došlo do nagle promjene nacionalne strukture stanovništva ovoga područja. Jedan od razloga tome je da je područje Drozgometa, sredinom devetnaestog vijeka, zahvatila "kuga" koja je harala širim područjem, a od Drozgometa napravila „pusto selo“.³²⁷ Nakon toga je austro-ugarska vlast vršila naseljavanje ovoga područja kršćanima iz različitih krajeva okupirane Bosne i Hercegovine, koji su postali većinski stanovnici ovog kraja. S obzirom da je područje Grivića krajem XIX vijeka postalo najveće naselje sa muslimanskim stanovništvom od Hadžića do Koščana, džamija prenesena u taj kraj. Prema Mestvici 1841. godine džemat Drozgometa je imao 35 domaćinstava sa 68 muških glava, a pokrivaio je sela Drozgometa, Mokrine, Vračiče i Griviće. Već 1885. godine Grivići su dominirali sa 434 stanovnika nastanjena u 71 porodičnoj kući, dok je Drozgometa imala 288 stanovnika i 42 porodične kuće.³²⁸

5. KORČA - ZNAČAJAN CENTAR U OSMANSKOM PERIODU

Naselje Korča predstavlja niz kuća i gospodarskih objekata smještenih u gornjem toku rječice Korče, regija Tarčin. Da li je ime sela nastalo od imena rijeke ili obrnuto, nismo mogli utvrditi. „Prema sarajevskom sidžilu od 1555-1558. Korča je u to doba pripadala carskom hasu u majdanu Kreševo. Sredinom XVIII vijeka Korča je u crkvenom pogledu sa svoje tri katoličke porodice predstavljala sastavni dio župe Kreševo i bila priključena Kreševu...“³²⁹ Povezanost džemata Korča sa Kreševom predstavlja izraz geografske blizine i privredne komplementarnosti jednog rudarskog područja s onim bogatim drvnom masom. Stoga se na ovom području vrlo rano javlja zanatska djelatnost.

Značaj Korče povećava se time što je, po svoj prilici, uz tok rječice Korče, vodio još jedan put za Hercegovinu (mještani su sačuvali uspomenu da su ovuda išle kiridžije za Gabelu). Put je išao preko Prehulje dalje u Hercegovinu zaobilazeći na taj način planinski prevoj Ivan. U *Hronici* Mula Mustafe Bašeskije koju objavljuje Riza ef. Muderizović u Glasniku zemaljskog muzeja BiH, se u bujruniji bosanskog Valije selu Korča daje zvanje „Općina Korča“ u Kotaru Sarajevo koja graniči sa fojničkim Kotarom.³³⁰

326 B. Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 114.

327 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 85.

328 *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.* Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1886, 8-11.

329 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 86.

330 Riza ef. Muderizović, *Bosanski majdani za turske uprave.* Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH.* 1918, knjiga XXX, 24.

Ona je ostala u rangu općine (vjerovatno katastarske) i prilikom popisa koje su organizovale austrougarske vlasti 1879, 1885, 1895. godine.

Centralno mjesto u naselju, odnosno grupi naselja, pripadalo je i ovdje džamiji. Prema svemu sudeći, džamija je prvobitno bila u Gornjoj Korči, a poslije je prenesena u Odžak, na parcelu Luka, pokraj rječice Korče, gdje je stajala sve do 1966. godine, kada je porušena i istovremeno podignuta nova džamija u selu Trzanj kojih 300 metara iznad stare džamije. Džamiju u Odžaku³³¹ je sagradio 1172. po Hidžri, tj. 1758/59. emir Abdi-beg Korča, kako se to može pročitati na tarihu pisanom turskim jezikom, koji se čuva u džamiji na Trzni. U istom zapisu stoji da su džamiju obnovili džematlije (mjesno stanovništvo), i to «i bogati i siromašni i pojedinci timari». Nije jasno iz teksta tariha ali se može pretpostaviti da je Abdi-beg Korča sagradio džamiju u Gornjoj Korči, a onda su je džematlije obnovili, prenijevši je u Odžak.³³²

O značaju Korče govore podaci o postojanju, u to vrijeme, dvije begovske kule-kuće. Jedna se nalazila u Odžaku neposredno iznad džamije i bila u vlasništvu Abdi bega Korče, a druga zvana «Mezetova kula» po predanju je pripadala porodici Muhibići, koji su, inače, predstavljali kategoriju slobodnih seljaka.

Slika br. 81:
Mezetova kula u Korči u sadašnjem stanju.

Foto: V. Aladžuz, 15.4.2013.

U Mzetovoj kuli bila je velika magaza, na spratu četiri sobe, a u potkrovlju tri čardaka. Zidovi su bili debljine jedan metar, a bila je zaštićena demirima na prozorima na kojima su bile puškarnice. Ko je, ustvari bio Mezet, nije potpuno poznato. Po dr. Hadžijahiću, on je bio slobodni seljak. Jedna takva kula je, kako piše dr. Hadžijahić, bila u Dupovcima, ali je više nema (u vrijeme pisanja 1974., op.a.). Sama činjenica da je Mezetova kula dominirala svojom veličinom govori da je njen vlasnik imao prestižan društveni položaj u vrijeme osmanske uprave.

331 Naselje Odžak, gdje je bila sagrađena džamija, bi se moglo dovesti u vezu sa izgradnjom kuće Odžaklije u tom mjestu od strane Mehmed paše Korče u drugoj polovici 17. vijeka. (H. Japalac, 2006, izjava u arhivi Komisije)

332 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kult. centara u Bosni*, 86.

Ko je, ustvari bio Mezet, nije potpuno poznato. Po dr. Hadžijahiću, on je bio slobodni seljak. Sama činjenica da je Mezetova kula dominirala svojom veličinom govori da je njen vlasnik imao prestižan društveni položaj u vrijeme osmanske uprave. Po predanju on je doseljenik koji je imao konja i opremu, teuživao neka imanja, a od prihoda sa njih sagradio je kulu. Oženio je djevojku iz porodice Muhibić i osnovao porodicu. Nedugo nakon toga, na poziv sultana otišao je sa konjem u rat. Nije se vratio dugi niz godina, a kad je došao, kući ga je čekala žena i već odrastao sin.³³³ Predaja ukazuje da je Mezet, zapravo, bio spahija, koji je dobio timar u Korči gdje se nastanio, živio i umro. Njegova kula je ostala u nasljedstvo njegovoj ženi i sinu, i tako prenesena na potomke koji su i sada njeni vlasnici.

Ipak, Korča je najprepoznatljivija po imenu bosanskog namjesnika, osmanskog paše i begler-bega Mehmed-paše Korče. U borbama protiv austrijskih pokušaja provala u Bosnu, kao čehaja (zamjenik) Topal Husein – paše, Mehmed-paša je pokazao sve svoje vrline, patriotizam i hrabrost. Zbog toga je nagrađen imenovanjem za beglerbega i bosanskog namjesnika 1691., na dužnosti na kojoj ostaje do svoje smrti. Nakon više pokušaja osvajanja Gabele od strane osmanske vojske u 1694. godini, Sultan je naredio Sulejman-paši Blagajcu da konačno zauzme Gabelu. Istovremeno, Mehmed-paši Korči, Smail-paši Kliškom, Redžeb-paši Nevesinju muhafizu trebinjskom, naloženo je da se pridruže Blagajcu s pomoćnim četama. Ni taj pokušaj nije dao rezultat. Dobro utvrđeni arnauti su pružili neočekivani otpor, zbog čega je veliki vezir iz Carigrada *Korči-paši preko Zvornika otpremio pet šahi-topova i dva kumbara topa, s naredbom da odmah s bosanskom vojskom pošto-poto zauzme Gabelu.*³³⁴ Tu naredbu je Korča dobio 27. oktobra 1694. godine. Međutim, ne mogavši savladati svoj unutarnji izazov za osvajanjem Gabele, ali i ne mogavši podnijeti činjenicu da je već jednom nije mogao zauzeti, Mehmed-paša Korča je nastavio sa pripremama za njeno osvajanje i naredne 1695. godine. To otkriva njegova originalna bujrunčija od 22. zilkadeta 1106. (14. srpnja 1695.) godine.³³⁵ *Iz toga dokumenta proizilazi kako je nastojao da dobavi teške topove iz Beograda. U tom cilju je naložio kadijama u Birču i Knežini da se brinu za komore koje će te topove i municiju prenijeti do džamije u Pazariću.*³³⁶ Od Pazarića su ih transportovale druge komore koje su obezbijedene sa područja sarajevskog i neretvansko-kliškog kadiluka. No, i pored svih nastojanja Gabela je ostala neporažena sve do 1715. godine kada ona više nije predstavljala toliko važno mjesto sa aspekta socijalno-političkih i vojnih prilika. Mehmed-paša Korča je na drugom kraju njegova sandžaka, u krajini, od 1683. godine imao neprestane pokušaje provala stranih vojski u Bosnu sa manjim uspjesima. Bosanski valija Korča je na osnovu kvalitetnih informacija koje je dobivao od bihačkog sandžak-bega imao blagovremene informacije o pripremama Mlečana i Dalmatinaca za napad na gradove bosanske Krajine. Kada je 1695. godine 12.000 Mlečana i Dalmatinaca, pod komandom Letraša, Jankovića i Vučkovića provalilo u srednju Bosnu i stigli do Uskoplja (sada Vakuf), Mehmed-paša Korča ih je dočeka kod Vitolja i porazio. *Tu su poginuli Janković i Vučković. Letraš je uhvaćen živ. Njega su s barjacima i posjećenim glavama poginulih vođa ove provale i pohare otpremili u Carigrad. Sultan je Korča paši, tada, vratio Letraša. Korča je ovoga po povratku dao za visok otkup.*³³⁷ Naredna veoma značajna, možda i najznačajnija pobjeda ovoga vojskovođe je bila u junu 1697. godine.

333 Muharem Muhibićs. Korča. (Zabilježio: V. Aladžuz, 15.4.20113.).

334 F. Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, 86.

335 F. Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, 91.

336 F. Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, 91.

337 V. Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba*, 215.

Naime, vojni krugovi u Beču okupljeni oko Eugena Savojskog pravili su planove za osvajanje Bihaća. Hrvatski ban Adam Bačana predložio je austrijskom feldmaršalu princu Eugenu Savojskom da se s jačim snagama zauzme Bihać, kao ključno mjesto za dalje osvajanje Bosne. Pric Eugen je prihvatio plan i zapovjednika cijelog pohoda određen karlovački general grof Karl Auersperg. Za bečke planove je saznao bosanski valija (namjesnik) Mehmed-paša Korča. U želji da osujeti neprijateljsku namjeru, poslao u Bihać svoga čehaju (zamjenika) Sari Ahmed ef. i bosanskog alajbega Hasana sa 500 spahija, 1000 krajišnika (serhatlija) i 1.500 sejmena koji s mjesnom posadom popravili su zidine tvrđave i očistiše opkope (jarak) oko grada. Dr. Fadil Ademović, u svojoj knjizi „Princ Palikuća u Sarajevu“ navodi podatke da je u Bihaću tada bilo 500 konjanika i 3.500 pješaka. Habzburška vojska sa 13.000 vojnika i 32 topa je izvršila napad na Bihać 14. juna 1697. godine. Nakon što su tri sedmice uspješno odolijevali opsadi, Bošnjaci su 28. juna te godine izišli iz tvrđave i u otvorenom protivnapadu porazili neprijatelja i natjerali ga na povlačenje³³⁸ Mehmed-paša je sa 6.000 vojnika, nakon odbrane Bihaća, stigao pod Kamengrad gdje su mu se priključile preostale čete koje su stizale iz Beograda. Za doprinos odbrani Bosne, Mehmed - paša Korča je od sultana Mustafe II dobio titulu vezira, najvišu u vojnoj hijerarhiji Osmanske carevine. Nažalost, ferman o dodjeli titu-

Slika br. 82: Bitka pod Ozijom u Ukrajini 1737.

H. Hujčić, *Istorijska dimenzija općine Hadžići*, 55.

338 V. Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba*, 215.

339 Sultana Mustafu II, je na prelazu iz Banata u Bačku, 11.9.1697. godine kod Sente u zasjedi sačekao austro-ugarski princ Eugen Savojski sa svojom vojskom i nanio mu težak poraz. U toj bitci su poginuli: veliki vezir Almas Mehmed-paša sa 18 beglerbegova i janjičarskih aga.

le nije primio za svoga života, jer se nakon saznanja o velikom porazu sultana Mustafe II od strane austrougarske vojske na Senti 11.9.1697. godine³³⁹ teško razbolio i umro. To je bio jedan od najtežih poraza osmanske vojske u njenoj historiji.

Mustaj-beg, otac Gazi Mehmed-paše Korča i Redžep-paše³⁴⁰ nije ni slutio da će imena njegovih sinova, rođenih u malom selu podno Bjelašnice postati i ostati zlatnim slovima ispisana u historiji Bosne. Unuci Mehmed-paše Korče: Husein-beg i Abdi-beg Korča, su nakon osmansko-ruske bitke pod Ozijom, 14. jula 1737 godine, zarobljeni i proveli 8 godina po tamnicama ruske carevine. *Od 10.000 mobiliziranih Bošnjaka 1.340 preživjelo je tu golgotu i patnje (manje od 14%), nakon čega im se ruski car smilovao i otpremio ih svome zavičaju 7. novembra 1744. godine.*³⁴¹

Nakon povratka iz zarobljeništva braća Husein-beg i Abdi-beg Korča u rodnom mjestu sagradiše džamiju 1758/1759. godine, koja je kasnije premještena u selo Odžak. O graditeljima džamije u Korči postoji zapis (tarih) koji se u njoj nalazio, a sada se čuva u džamiji Trzanj, nasljednici korčanske i odžačke džamije. *Džamija je iz Korče u Odžak prenesena prije 1930. godine. Bila je zidana kamenom, a pokrivena kaplamom. Kasnije je pokrivena crijepom. Crijep je kupio Ahmed Brčkalija a građu usjekli mještani. Kamena munara je bila visoka petnaestak metara, onoliko, taman koliko je tada bilo potrebno da nadvisuje samu džamiju. Od njene gradnje pa do izgradnje džamije u Japalacima, ona je bila jedina džamija na tarčinskoj regiji i tu se dolazilo na klanjanje džuma namaza.*³⁴²

Preko puta nje, na obali potoka Korča, nalazila se velika vrba gdje se poslije džume odmaralo i razgovaralo, sjećaju se naši sagovornici.

Slika br. 83: Ilustracija džamije u Odžaku.

Muhibić Ibrahim i Zaim iz sela Korča.
(crtež S. Aladžuz juni, 2013.)

340 V. Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba*, 214.

341 V. Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba*, 214.

342 Muharem Muhibić, r. 1928. i Muhibić Zaim, r. 1947. s. Korča-Muhibići, (15.4.2013, arhiva Komsije)

Na kraju, nije važno ko je od koga dobio ime, ali je sve do danas ostalo ime sela i potoka, nestalo je prezimena i spahijskog dvora. Može se samo pretpostaviti da je vremenom došlo do transformacije prezimena Korča, koje se pojavljivalo u različitim verzijama u prezime Krčalo, koje se i danas čuje na tom području. *Korča* je albanska riječ koju su osmanlije usvojile u svoj jezik i donijele u Bosnu, a označava *gorivtu oblast* odnosno planinski predio.³⁴³

U kasnijem dobu osmanske vlasti na području današnjeg Tarčina nastaju hanovi u vlasništvu porodice Japalak. Oni su bili locirani na području na kome se sada nalazi upravna zgrada „Šumarstva“ i partizanski spomenik. Hanove je ova porodica držala dugi niz godina u nasljedstvu muške loze. Posljednji upravitelj tih hanova je bio Bego Japalak.³⁴⁴ Brčkalijini hanovi su bili smješteni na području sadašnje „Ekonomije“ u Tarčinu. Svi su prestali postojati u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

6. ŠIRENJE ISLAMA I FUNKCIJA TIMARSKOG SISTEMA NA PRIMJERU SELA MOKRINE

Putujući novoosvojenim teritorijem zemlje Bosne, tada već Bosanskog sandžaka, sultan Mehmed El Fatih je nailazio na pusta sela, kao što to navodi Šabanović za selo Kuliješ u nahiji Lepenici, što je ponukalo sultana da poduzme mjere na sprečavanje daljnjeg iseljavanja stanovništva. Za sultana Fatih je zemlja bez naroda bila bezvrijedna zemlja, jer je nema ko obrađivati. Bilo je nužno poduzeti mjere zaustavljanja širenja biološke pustoši na nekim područjima Bosanskog sandžaka. Kao prvi korak u cilju zaustavljanja iseljavanja stanovništva se može smatrati davanje vjerskih povlastica kršćanskom narodu i pozivanje svećenika na saradnju. Na molbu fra Anđela Zvizdovića franjevca iz fojničkog samostana, sultan Mehmed El Fatih je 28. maja 1463. godine u Milodražu kod Kiseljaka izdao i pismenu garanciju franjevcima na slobodu vjere koja je u historiji poznata kao „Ahdnama sultana Mehmeda II Fatih“.

Nije ovo prva povelja ili ahdnama ovakve vrste koju je izdao sultan Mehmed Fatih. On je prilikom zauzimanja Carigrada (01. 06. 1453), izdao sličnu povelju carigradskom patrijarhu i stanovnicima kvarta Galate u Carigradu. Njome je sultan patrijarhu i njegovom narodu garantovao nepovredivost u vjeri i druge privilegije koje su im garantovale nesmetan život. Ovakve povelje su, pored garantovanja slobode prakticiranja kršćanske vjere, štatile to stanovništvo od svake vrste prisile kako su to navodili mnogi autori.

Slika br. 84: Ahdnama sultana Mehmeda II Fatih i njen prevod.

Gazi Husrev begova biblioteka-
<http://www.ghbibl.com.ba>

343 P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1971, 590.

344 Hasan Japalak, Tarčin, (20.11. 2006, arhiva Komisije)

Proces širenja islama na ovim prostorima se odvijao u dugom periodu od 1455. do 1604. godine. „Nema ni traga o nekom naglom prelazu na islam niti o nasilnom prevjeravanju (promjeni vjere).“³⁴⁵ Prvi tragovi islamizacije se zapažaju u vakufnami Isa-bega Ishakovića u kojoj se spominje muslimansko groblje u Kasatićima.³⁴⁶ Popis iz 1468. godine pruža više informacija o okolnostima nastanka ovog groblja, jer je za mjesto Blažuj navedeno da broji 10 muslimanskih kuća. Međutim, u prvim decenijama osmanske vladavine stanovništvo nahije Gradac je većinom hrišćansko, čak se spominju i krstjanske naseobine u Doljanima i Kasatićima. U granicama Kasatića je postojalo krstjansko zemljište koje je ostalo pusto, što je isto evidentirano i za posjed krstjanina Radina u Doljanima.³⁴⁷ Tek su se 1485. godine umnožili slučajevi prelazaka na islam, naročito u Doljanima gdje je pored 34 kršćanskih živjelo i 19 muslimanskih porodica i 20 neoženjenih muslimana.³⁴⁸ Konačno je 1604. godine stanovništvo nahije Gradac upotpunosti prešlo na islam, pa je još samo na osnovu upisanih baština bilo moguće utvrditi njihovo hrišćansko porijeklo. Takva tvrdnja se može potkrijepiti sa nekoliko primjera iz sela Drozgometva, u kojem su popisane: „baština Husrefa, sina Mehmeda, sina Cvijašina. Zemin Ahmeda, sina Milorada.“³⁴⁹

Postupnost islamiziranja možemo, takođe, vidjeti na primjeru nahije Lepenica po popisima od 1468. do 1528. godine. Na području ove nahije, u popisu 1468. godine, dakle nakon 5 godina od pada ovog kraja pod osmansku upravu, od 279 domaćina s još 61 odraslim muškim članom njihovih domaćinstava, nema ni jednog lica da je prešlo na islam.³⁵⁰

Kao primjer postupnosti prelaska kršćana na islam te funkcionisanja timarskog sistema na području Bosanskog sandžaka, kasnije ejaleta, uzet ćemo pisanje dr. H. Šabanovića o čifluku Mokrine, koje su tada pripadale nahiji Lepenica, a danas općini Hadžići:

Selo Mokrine se prvi put spominje 1468. godine. Tada je imalo 8 kuća i tri neoženjena stanovnika, te jedan mlin, u kome je spahija imao jednu petinu, dok su ostale četiri petine pripadale stanovnicima sela. Selo je plaćalo feudalne daće u vrijednosti od 685 akči, računajući tu prihod od petine spomenutog mlina. Kasnije je ovo selo prešlo u timar nekog Hasan-Čelebije, pa je 1485. godine upisano u zajednički timar kreševskog čehaje Ahmeda buljubaše iz Sera u Grčkoj. Tada su u ovom selu bile četiri hrišćanske i osam muslimanskih kuća i mlin od koga je polovina spadala u has posjed pomentog timarnika. Iznos feudalnih daća ovog sela procenjen je tada na 1380 akči. Kroz četiri godine broj stanovnika se povećao za četiri beneka, ali se mlin pokvario pa je, vrijednost zbog toga spahijski prihod od sela bio smanjen na 1196 akči. Tada su spahije sela bile kreševski čehaja Isak i dizdarov sin Alija. Do 1516. godine broj stanovnika u selu porastao je na 21 kuću i tri neoženjena. Od toga su 15 kuća i svi neoženjeni bili muslimani. Selo je spadalo u timar Hazira sin Jusufova i plaćalo mu feudalne daće u iznosu od 1963 akče. Dvadeset godina kasnije ovo selo je gotovo potpuno islamizirano, tako da su od 19 kuća i 7 neoženjenih stanovnika, 18 kuća i svi neoženjeni su bili muslimani. Osim toga u selu je postojala akindžijska baština Alije sina Radivojeva, koji je tada držao Turhen sin Alijin, unuk Radivojev, a bila je opterećena daćama u vrijednosti od 154 akče. U selu su tada postojala dva čifluka na kojima je živjela po jedna muslimanska rajinska kuća i po dva neoženjena stanovnika. Cijelo selo spadalo je tada u timar Mustafe, mujezina Careve džamije u Sarajevu koji je od sela Mokrine

345 H. Šabanović, *Lepenica*, 196.

346 H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, 22.

347 *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69*, 72.

348 H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 199.

349 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 101.

350 H. Šabanović, *Lepenica*, 196.

dobijao dadžbine u vrijednosti od 1657 akči od spomenute akindžijske baštine 154 akče, a od spomenutog čifluka 255 akči.³⁵¹

Posljednji spahija-timarnik od sela je imao 2.066 akči prihoda.

Kad govorimo o timarskom sistemu kao jednom od osnovnih principa uspostave i funkcionisanja osmanske uprave i vlasti uopće, ovdje želimo istaći podatke o popisu timara na području koje danas pokriva Općina Hadžići iz 1468/9. godinu kako bismo sa ranije iznesenim podacima o čiflucima na navedenom području, bar djelomično upotpunili sliku funkcionisanja sistema osmanske uprave. Na hadžićkom području je po navedenom popisu egzistiralo 6 timara, i toliko timarnika-spahija:

- Timar Kalauza Šahina, u Nahiji Kreševo, pokriva i „Dio sela Dolac, pripada Gradčcu sa domova 1, prihod sa onim iz vana 440“³⁵²
- Timar Ungurusa Ishaka u Nahiji Dubrovnik (područje oko Vogošće), je obuhvaćao i selo Mokrine sa hasom od jednog mlina, 8 domova, tri neoženjena muškarca i prihodom od 685 akči.³⁵³ Istom timaru je pripadalo i selo Bukovica sa prihodom od 700 akči.
- Timar Alije Fakiha, između ostalog, selo Drozgometva sa 36 domova i 5 neoženjenih muškaraca i jednim hasom od jedne livade. Prihod sela je 2.451 akča. Drozgometva pripada Gradčcu.³⁵⁴
- Timar ungurusa Ishaka je, na osnovu izvještaja Ajas-bega, o njegovoj nedostojnosti za službu jer odavno ne dolazi na dužnost, oduzet i dat Kemal. Kao povećanje mu je dat timar selo Mokrine, has petine mlina, sa 8 domova, 3 neoženjena i prihodom 685. Danas selo Mokrine kod Hadžića.³⁵⁵
- Timar Alije fakiha. Selo Drozgometva, pripada Gradčcu, has jedna livada, 36 domova i 5 neoženjenih te prihodom od 2.451. Ovo selo je u ruci oca ulufedži-baše Sulejman-begova.³⁵⁶
- Timar Oručev, Karadoza iz Plovdiva i drugog Karadoza. Između ostalih i timar, dio sela Doljani sa 4 kuće i prihodom 710.³⁵⁷ Dio sela Doljani se navodi kao timar mevlana Ibrahima, imama tvrđave Hodidjed.

Pravo na timar, pored spahija, imali su i posadnici tvrđava koje su osiguravale određena područja. Po tom osnovu je na području Dolca, sada Koščana, bio dodijeljen jedan timar. *Timar Ahmeda iz Skoplja posadnika tvrđave u Kreševu pripada selo Dolča sa 5 domova i 3 neoženjena muškarca te prihodom od 608 akči.*³⁵⁸ Selo Dolča Aličić poistovjećuje sa selom Dolac u Lepenici, župa Lepenica. Vjerovatno se radi i o selu Dolac između Koščana i Mokrina. Tada su, vjerovatno, njemu pripadali posjedi i kuće sadašnjeg Koščana i Doca. Navodi se i selo Orahovac sa 12 kuća i prihodom od 775 akči koje pripada Gradčcu, a dodijeljeno je kao timar tobdžiji Aliji posadniku tvrđave Borovac. Nakon smrti Alije, na osnovu pisma Ajas-bega njegov timar je dat njegovim sinovima Hamzi i Muhamedu koji su službu u tvrđavi Borovac imali obavljati naizmjenično.³⁵⁹

Značajno mjesto u funkcionisanju odbrambenih snaga bosanskog sandžaka se daje i zanatskim zanimanjima važnim za održavanje tvrđava.

351 H. Šabanoović, *Lepenica*, 203.

352 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 98.

353 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 104.

354 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 107.

355 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 104.

356 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 107.

357 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 200.

358 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 172.

359 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9*, 170.

Svaka nahija je imala svoju posadu zanatlija za tu namjenu, kojim je dodjeljivala odgovarajuće posjede na svom području i vezala ih za njih. Tako su se u nahiji Gradčac o selu Dolni Izbavak brinuli zidari: Milorad sin Bulijev, Radič, njegov sin; Hrelja, njegov brat; Radosav, sin Milobradov; Radivoj sin Radosavov; Radun, njegov brat; Ivko, njegov brat; Radosav, sin Dugonjin; Radin, njegov brat. Oni su bili oslobođeni svih vanrednih nameta i džizije, ali od prihoda sa zemlje su davali desetinu.³⁶⁰ U našem okruženju se navode i kovački zanati u Kreševu, te zidarske zanatlije u Đepima kod Konjica.

7. NIŠANI - MEMORIJALNI SPOMENICI I NEPOBITNI SVJEDOCI ŽIVOTA NA PODRUČJU HADŽIČKE OPĆINE

Čovjek, kao jedino umno biće na zemlji, od najstarijih vremena je nastojao na različite načine zabilježiti važne događaje, opisati značajne ličnosti, opće i duhovne vrijednosti, te prirodne i druge pojave, kako bi se sačuvala trajna uspomena na njih. Svoje poruke čovjek je vrlo pažljivo i smišljeno bilježio uzimajući za podlogu postojane - dugovječne materijale kao što je pečena glina, kamen, a kasnije i metal. Na taj način su naši preci ostavljali dragocjene podatke koji su ponekad jedini izvor informacija o objektima, ličnostima i događajima na koje se odnose. Najstarije pronađene poruke su u obliku znakova i crteža koji imaju svoju simboliku. Intelektualnim razvojem čovjeka i nastankom njegove potrebe za, direktnom i indirektnom, međusobnom komunikacijom, ranije korišteni simboli i znakovi su vremenom prerasli u neku vrstu pisma. Čitanje starih poruka i natpisa ponekad se pretvara u puko dešifrovanje izmješanih znakova i pisama, nerijetko, prožetih različitim jezicima, za što je zadužena posebna jezička naučna disciplina - epigrafika.

Bosna i Hercegovina je veoma prepoznatljiva po tragovima koje su njeni najstariji stanovnici ostavljali iza sebe. Srednjovjekovna tradicija ostavljanja pisanih poruka i pouka na arhitektonskim objektima i memorijalnim spomenicima u Bosni i Hercegovini nastavljena je i u vrijeme osmanske vlasti u njoj. Nažalost, dok je bosanskohercegovačka epigrafika ranijih epoha, posebno srednjeg vijeka, gotovo u potpunosti istražena i obrađena, dotle je orijentalna epigrafika iz vremena osmanske uprave u BiH ostala na margini naučnih prioriteta. Nešto je bolje stanje u ovoj oblasti u zadnjih dvadesetak godina, ali ipak još uvijek nedovoljno.³⁶¹

Prikupljanjem epigrafskih materijala na orijentalnim jezicima na području Bosne i Hercegovine svojevremeno su se bavili: Salih Sadiki Muvekit, Muhamed Enverija Kadić i Hamdija Kreševljaković. Nešto obuhvatnije istraživanje u ovoj oblasti obavio je Šejh Sejfudin Kemura, obrađujući sarajevske mahale.³⁶² Temeljito istraživanje, obradu i publikovanje orijentalne epigrafike u Bosni i Hercegovini obavio je M. Mujezinović, pri čemu je poseban akcenat dat na nadgrobne spomenike – nišane. Tom prilikom, na području hadžićke općine, zabilježeno je svega pet nišana sa ukrasima, i nijedan stari nišan sa epigrafikom. Tom prilikom u Garovcima je evidentiran jedan ukrašeni nišan sa turbanom, visok oko 2 metra. Na jednoj bočnoj strani je imao štap ili kijaču u formi visoke plastike. Sa obje strane nišana nalazile su se polulopte. U Hasanovića greblju u Donjim Hadžićima evidentirana je jedna stela ukrašena rozetom. Kod džamije u Donjim Hadžićima zabilježen je jedan stari nišan sa turbanom i dvije stele sa rozetama i poluloptama. Preneseni su sa starog Žunovačkog greblja, koje je uništeno prilikom izgradnje željezničke pruge 1960. godine.

360 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 243.

361 M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1977, 7.

362 M. Mujezinović, navedeno djelo, 8.

U grivičkim Šehitlucima su evidentirana dva para starih nišana sa turbanima, dok je u greblju kod grivičke džamije zabilježeno dosta starih nišana bez ukrasa. Jedan od njih je visok 2,35 metara. U Vrančićkom greblju je zabilježio desetak starih nišana sa oznakama mača i štapa. U greblju kod džamije u Pazariću nalazi se više starih, precizno klesanih nišana sa turbanom, bez natpisa i ukrasa. Ovdje se nalazi i šest starih nišana koji su izmješteni sa greblja ispod Doljana prilikom izgradnje željezničke pruge.³⁶³

Na području općine Hadžići nalazi se preko 60 mezarja sa starim bosanskim (*turskim/osmanski*) nišanima i nekoliko izdvojenih usamljenih mezara koje po narodnoj tradiciji nose nazive *svatovsko greblje*. Geografski položaji starih bosanskih nišana ukazuje na geografski položaj sela u osmansko doba. Mezarja sa starim nišanima, uglavnom, potvrđuju postojanje naselja koja se spominju u osmanskim popisima, ali i svjedoče o postojanju naselja koja se u tim popisima ne spominju. Među tim naselima su: Dupovci, Resnik, Budmolići, Luke, Bioča, Trzanj, Vukovići i Tarčin.

Nišani kao nadgrobni spomenici, prvobitno, se javljaju na području Gruzije i Armenije u X i XI vijeku. Odatle vodi porijeklo i seldžučkih nišana, koje su preuzeli osmanski turci kao vlastiti način obilježavanja grobova.³⁶⁴ *Porijeklo oblika bosanskih najstarijih nišana treba tražiti u seldžučko-osmanskim nadgrobnim spomenicim. Nišan sa turbanom je u osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika koji se u osmanskom periodu dalje razvio.*³⁶⁵ Nišan – stela, takođe, ima seldžučko porijeklo, a seldžučka stela je, zapravo, prilagođeni armensko-gruzijski *hačkar*.³⁶⁶ U Bosni i Hercegovini se nišani javljaju nakon dolaska osmanske tradicije i kulture na ovo područje. Njihovi oblici, veličina, epitafi i ukrasi mijenjali su se kroz određene vremenske epohe. Oni sa svim svojim karakteristikama, na naše područje, donose potpuno novi oblik i smisao obilježavanja grobova umrlih dajući primarnu funkciju epitafima ispisanim na njima. Razlog tome je definitivno prepoznavanje jezika i pisma kao najsavršenijih oblika međuljudske komunikacije. Ukrašavanje prvih nišana je nastavak kontinuiteta bosanske srednjovjekovne tradicije, dok se kasnije koristi osmanska tradicija ukrašavanja s primjesama bosanske autohtonosti. Krajiški i hercegovački nišani obiluju različitim ukrasima dok se na nišanima sarajevskog područja ukrasi javljaju vrlo rijetko, i to uglavnom na nišanima iz prelaznog perioda. Nišani XV i XVI vijeka bi se, načelno, mogli podijeliti u tri grupe:

- najstariju grupu čine nišani u formi visokih obeliska sa prikraćenom piramidom na vrhu nad kojom se nalazi ispupčenje u obliku polulopte,
- drugu grupu čine veće rustične stele koje se, uglavnom, završavaju na dvije vode,
- treću grupu čine nišani sa nevješto klesanim turbanima, koji su, zbog nedovoljnog znanja domaćih klesara o oblicima i strukturi nišana, ponekad turban stavljali na stelu bez vrata.³⁶⁷

Na nišanima iz XV i XVI vijeka vrlo često se javljaju ukrasi u obliku luka i strijele, mača, noža, sunca, buzdovana ili palice, polujabuka i sl. Oni označavaju mezare prvih islamiziranih "Dobrih Bošnjana".³⁶⁸

Monumentalni obelisci su rezultat prelaska sa masivnih stećaka, koji su odražavali društveni status umrlog, na masivne nišane koji su u kontinuitetu poimanja značenja njegove veličine nastavljeni da se izrađuju u osmanskom periodu.

Skopski – Ušćupski nišani, rađeni od skopskog kristalnog mermera, na bosansko-hercegovačkom području se javljaju sve do XVII vijeka, kada se počinju izrađivati njihove kopije od bosanskog kamena. Njihova visina je od 0,5 do jednog metra, četvrta-

363 M. Mujezinović, navedeno djelo, 22-24.

364 Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, Akademija nauke i umjetnosti BiH, knj. 30, Sarajevo, 1978, 17.

365 Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, 17.

366 Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, 17.

367 M. Mujezinović, navedeno djelo, 10.

368 M. Mujezinović, navedeno djelo, 11.

ste osnove od 12-15 cm. Originalni ušćupski nišani su imali tarih sa sve četiri strane na, za to napravljenim poljima, dok njihove kopije nose samo po jedan epitaf pisan na orjentalnim jezicima. Od XVII vijeka počinju se raspoznavati ženski od muških nišana. Rađeni su u obliku manjih stela ili stubova koji su završavali kapom. Od početka XVIII vijeka na nišanima našeg područja javljaju se epitafi pisani arapskim pismom na turskom jeziku. Karakteristika nišana ovog vremena je i u tome što se turbani izrađuju u skladu sa profesijom rahmetlije. Tako se javljaju: pašinski, ulemanski, derviški, janjičarski, vojnički, esnafski i drugi turbani. Od 1823. godine, kada su provedene vojne reforme u Osmanskoj državi, na nišanima se javljaju fesovi, a na nišanima vojnih zapovjednika na fesu se nalazi široka kićanka.³⁶⁹ Na jednom broju nišana javljaju se polulopte kao ukrasi na bočnim i čeonim stranama, a ponekad i na turbanima. Takvi nišani prema V. Čurčiću, obilježavaju mezare vojnih ličnosti primarno tepčija, posebnog roda osmanske vojske. M. S. Traljić prenosi tradiciju da su polulopte, zapravo, kvrge koje označavaju rane koje su junaci zadobili u borbi i od njih podlegli.³⁷⁰ Nišani koji su ukrašeni sabljom, kijačom, sjekirom, lukom i strijelom ili mačem obilježavaju mezare uglednih ljudi koji su se isticali u ratu, lovu, junačkim igrama i sl. Kijača ili buzdovan, sablja i sjekira su, primarno, karakteristika nišana a ne stećaka jer su predstavljali sastavni dio ratne vojničke opreme osmanske vojske.³⁷¹

Za ovu priliku izdvojit ćemo samo neka mezarja i nišane, na području hadžike općine koji svojim ukrasima, oblicima i natpisima privlače posebnu pažnju.

Na području Raglja, iznad sela Budmolići, nalazi se staro bosansko greblje koje se u narodu zove "Svatovsko greblje". Po narodnom predanju ovdje su se susreli dvoji svatovi prilikom čega je došlo do međusobnog obračuna. Poginulim svatovima su podignuti nišani u znak sjećanja na njih. Zapravo, na lokalitetu Brkljače u području Malog Raglja nalazi se staro muslimansko mezarje na kojem se nalazi desetak mezara od kojih su neki samo ograđeni uspravnim kamenovima tzv. santrači, dok se u sjevernom dijelu mezarja nalaze tri para lijepo klesanih nišana, vjerovatno, iz XV ili XVI vijeka. Jedan par nišana je ukrašen geometrijskim motivima i jabukama sa prednje i sa zadnje strane.

Slika br. 85: Ukrašeni nišani na Raglju, lokalitet Brkljače

Foto: V. Aladuz, decembar 2016.

369 M. Mujezinović, navedeno djelo, 15.

370 Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, 59.

371 Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, 60.

Slika br. 86: Stari bosanski nišani na Raglju, sa ukrasima sunca i plumjeseca

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Pored aktuelnog mjesnog muslimanskog mezarja u Raštelići nalazi se i jedno staro Tursko greblje, a nešto niže prema selu jedan ukrašeni usamljeni nišan. U aktuelnom mezarju nalazi se jedan broj starih nišana na kojima nema nikakvih ukrasa niti natpisa. Iznad ovog mezarja, sa lijeve strane puta Raštelića – Ivan sedlo, u dužini od oko pedeset metara pruža se staro mezarje sa desetak, trenutno vidljivih, mezara. Ovdje se nalazi nekoliko lijepo i precizno klesanih starih nišana sa turbanom iz XV ili XVI vijeka. Gotovi svi mezari su ograđeni santračima. U središnjem dijelu mezarja nalazi se nišan sa dvostranim ukrasima. Na njegovoj čeonj strani uklesan je u plitkom reljefu krug odnosno sunce, a na bočnoj strani mač. Nišan završava turbanom sa mudževezom na njemu.

Istočni nišan je kvadratne osnove, a završava u skraćenu piramidu. Čini se da je na vrhu nišana bila polulopta, ali je odbijena. Zapadni nišan je znatno manji, pravougaone je osnove i završava na dvije vode.

Na istom mezarju, pored navedenih, nalazi se i drugi par, precizno klesanih, nišana iz XV ili XVI vijeka. Uzglavni nišan je četvrtaste osnove, približnih dimenzija 25 x 30 cm, koji završava turbanom sa mudževezom. Zadnji nišan je obelisk četvrtaste osnove koji završava piramidalnim oblikom. Na unutrašnjoj strani uzglavnog nišana nalaze se ukrasi u obliku sunca te mjeseca u kojem su dvije polulopte.

Pored navedenih ovdje se nalazi i par šehidskih nišana. Jedan nišan je četvrtaste osnove, a završava u vidu skraćene piramide na čijem vrhu je polulopta (jabuka).

Slika br. 87: Ukrašeni nišan u starom bosanskom "turskom" mezarju iznad Rašteliće

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Na izlazu iz Rašteliće, sa desne strane puta Raštelića - Ivan, nalazi se jedan lijepo ukrašeni usamljeni nišan. Mještani ga zovu šehidski nišan. Njegova osnova je 42 x 33 cm, visok je oko dva metra, a na vrhu je turban promjera oko 40 cm sa mudžezvezom. Nišan spada u grupu precizno klesanih nišana, iz XV ili XVI vijeka. Na zapadnoj bočnoj strani, dubokim reljefom, uklesan je luk i strijela, a na suprotnoj strani sablja.

Slika br. 88: Ukrašeni nišan u Raštelići (istočna i zapadna strana nišana)

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Usmena predaja kaže da su ga, polovicom prošlog vijeka, mještani zajedno sa vlasnikom posjeda na kojem se nalazi, pokušali izmjestiti odavde. Međutim, radna mašina se, pri svakom pokušaju da ga makne, gasila. U strahu od Božije kazne zbog skrnavljenja mezara, odustalo se od te ideje.³⁷² Zbog navedene predaje sadašnji vlasnik zemljišta je, u znak poštovanja prema umrlim i njihovim nišanima, započeo njegovo ograđivanje, a biti će pored njega postavljena i spomen česma.

U prostranom mjesnom muslimanskom groblju na Trzni nalazi se i pedesetak starih nišana iz osmanskog doba među kojima i tri para lijepo klesanih nišana s početka osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Za njih narod kaže da su iz vremena "Fetha". Uzglavni nišani završavaju turbanom sa mudžezvezom, a zadnji sa piramidalnim ili ravnim završecima. Na jednom od uzglavnih nišana, u centralnom dijelu mezarja, na njegovoj bočnoj - zapadnoj strani u plitkom reljefu uklesan je mač dužine oko 80 cm. Drugih natpisa ni ukrasa na njima nema.

372 A. Muhibić, Tarčin, (zabilježio: V. Alađuz, 10.12.2016.g.)

Slika br. 89: Ukrašeni nišan u mezarju "Tzanj", Tarčin

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Slika br. 90: Ukrašeni nišan sa mačem u mezarju "Luke" kod Tarčina

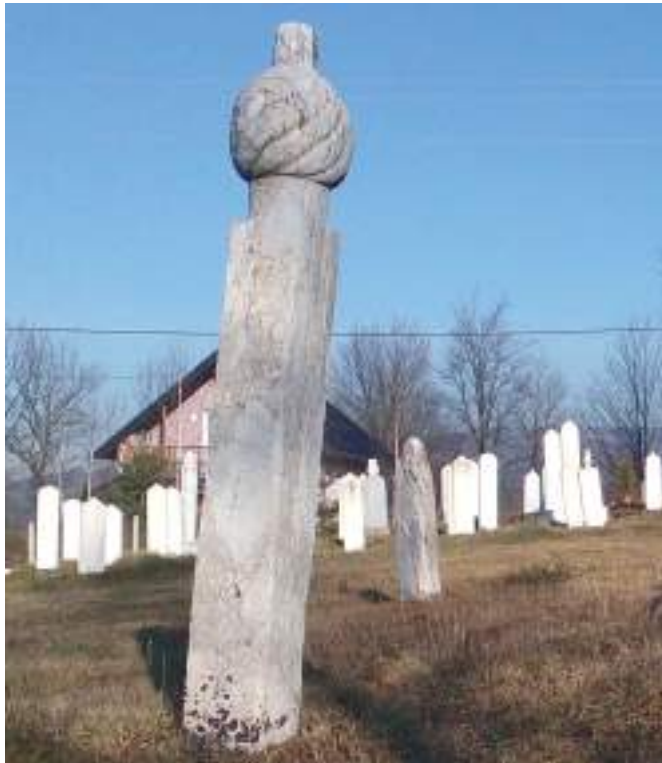
Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Sudeći po broju starih nišana, njihovim oblicima, vrsti turbana i vrsti kamena od kojeg su izrađivani, moglo bi se reći da je na području Trzni postojalo naselje tokom čitavog vremena trajanja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini.

Sa lijeve strane od ulaza u mjesno muslimansko mezarje u Lukama, nalazi se pet pari precizno klesanih nišana, sa turbanima i mudževezom na uzglavnim nišanima, koji datiraju u XV ili XVI vijek. Jedan od njih je, sa zapadne bočne strane, ukrašen mačem čija ručka više liči na rukohvat od pištolja (kubure). Ipak, zbog njegovog oštrog završetka, može se zaključiti da se radi o maču. Drugi nišani, iz ove grupe, nisu ukrašeni niti na njima ima natpisa. U mezarju se nalazi preko dvadeset starih nišana različitih oblika i izrade od različite vrste kamena.

Na tarčinskom području se nalazi još nekoliko mezarja u kojima su evidentirani stari bosanski nišani posebne izrade. Ovdje se nalazi i značajan broj nišana sa manje zanimljivim ukrasima te nišana sa epitafima ispisanih latiničnim i arapskim pismom. Zbog tradicije o nastanku imena mezarja i posebnosti starog nišana u njemu ovdje ćemo izdvojiti i "Djevojačko greblje" kod Tarčina. Narodna predaja kaže da su se na ovom mjestu susreli dvoji svatovi koji su išli po istu mladu te je u međusobnom obračunu, između ostalih, smrtno stradala i prošena djevojka. Poginulim svatovima su podignuti nišani, a prošenoj djevojci najvisočiji od njih.³⁷³ Na ovom mjestu se, danas, nalaze tri para starih nišana i još dva mezara koja obilježavaju polomljeni nišani. Nišani završavaju turbanom sa mudževezom, a po svom obliku, načinu izrade i vrste obrade te kamena od kojeg su pravljani, spadaju u red nišana s početka osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. Jedan od njih dominira visinom oko 2,5 metra i rasponom između nišana od oko 3,5 metra. Oni, vjerovatno, spadaju u grupu nišana iz XV i početka XVI vijeka.

373 Hasan Japalac, r. 1927, Tarčin, (zabilježio: V. Aladžuz, 20.11.2016.g.)

Na području tarčinske regije nalazi se više od 20 mezarja u kojima se mogu naći stari bosanski nišani. Od toga četiri stara mezarja nisu više u upotrebi. Posebno treba naglasiti da se na tri stara greblja, na ovoj regiji, nalazi jedan broj mezara ograđenih santračima, dok takvih slučajeva na drugim područjima hadžičke općine nema. Ako se uzme da je svako selo, u prošlosti, imalo svoje mezarje onda je ovaj kraj imao više sela nego što je evidentirano osmanskim popisima. Među takvim selima su Vukovići, Trzanj, Japalaci, Vrbanja, Češće i Duranovići.

Slika br. 91: Takozvani "djevojački nišan" na "Djevojačkom greblju" na Vilovcu kod Tarčina

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Slika br. 92: Mezar ograđen santračima, staro greblje u selu Češće

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Pazaričko područje ima devet mezarja i u svakom se nalazi jedan broj starih nišana iz osmanskog doba. Posebno prepoznatljivi nišani iz XV i XVI vijeka nalaze se na mezarjima Vardište u Resniku, mezarju kod džamije u Kahrimanima, Zovičkom mezarju u Kahrimanima i mezarju Soce u Lokvama. Posebno se ističu stari nišani sa turbanom i mudževezom u greblju kod džamije u Kahrimanima. Jedan od njih je visok oko dva metra i spada u grupu najstarijih nišana na području Hadžića. Na nišanima u ovom mezarju nema ukrasa izuzev dva nišana na čijem turbanu se nalaze jabuke i zasječene gužve što bi moglo upućivati da se radi o šehidskim nišanima.

Slika br. 93: Šehidski nišani sa jabukom (kvrgom) na turbanu, u mezarju "Kahrimani" Pazarić

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

U ovom mezarju se nalazi i mezar serturnadžije - janjičarskog oficira posebnog roda osmanske vojske. Turban na njegovom mezarju ukazuje na pripadnost janjičarskoj osmanskoj vojsci, a na nišanu stoji tarih ispisan arapskim pismom. Na njemu piše: el merhum vel magfur serturnadži zade serden gečdi Salih-aga, ruhi čun, elfatiha, sene 1247. hidž. godina.³⁷⁴ Ovaj nišan je jedan od najstarijih u ovom mezarju koji na sebi ima

ispisan tarih. Ovdje se nalazi još nekoliko janjičarskih i begovskih nišana, te nišana akindžija, piada i drugih.³⁷⁵ U ovo mezarje premješteno je i šest starih nišana iz mezarja koje se nalazilo pored željezničke stanice u Pazariću. Navodi se da su svi bili visoki oko dva metra i da pripadaju grupi starih nišana s početka osmanske uprave u BiH. Izmještanje je izvršeno zbog izgradnje željezničke pruge normalnog kolosjeka 1960. godine.³⁷⁶

U Zovičkom mezarju, koje se nalazi između magistralnog puta M 17 i rijeke Zujevine u Kahrimanima, nalazi se desetak starih nišana koji datiraju u XV i XVI vijek. Među njima se nalazi nekoliko precizno klesanih nišana koji završavaju turbanom i mudžezvezom, nekoliko stela, jedan vojnički

Slika br. 94: Janjičarski nišan, serturnadži zade Salih-age, mezarje "Kahrimani", Pazarić

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

374 E. Kazazović, prof. historije, (čitanje i prevod tariha, 3. decembra, 2016. godine)

375 E. Kazazović, prof. historije, (tumačenje nišana po vrsti turbana, 3. decembra, 2016. godine)

376 M. Mujezinović, navedeno djelo, 24.

nišan, te nekoliko nišana sa tarihom ispisanim arapskim pismom.

Ukrasi u vidu sunca i polumjeseca na čeonj strani, te noža na bočnoj strani, nalaze se na stelama u istočnom dijelu mezarja. Ovo mezarje je specifično po tome što se u njemu nalazi pet mezara obilježenih visokim stelama, što nije slučaj na drugim mezarjima.

Slika br. 95: Zovičko mezarje u Kahrimanima, nišan - stela sa ukrasima mača, sunca i polumjeseca

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Usamljeni mezar na Heliodromu, 500 metara zapadno od sela Jeleč, privlači pažnju iz nekoliko razloga. Nišani u obliku stele su široki oko 50 cm, visoki oko 60 cm, a završavaju se oba u obliku polukruga. Raspon nišana je oko 2,5 metara, a obje stele imaju na sebi ukras. Na prednjoj strani uzglavne stele uklesan je cvijet, a na zadnjoj strani zadnjeg nišana urezan je luk koji liči na polumjesec. Moglo bi se reći da pripada grupi najstarijih nišana na ovom području.³⁷⁷ U narodu ovaj mezar zovu "Divov mezar", a vezan je za legendu koja kaže da je div s djevojkom na konju skočio sa Djevojačkih stijena iznad Kraljevca i ovdje pao i poginuo.³⁷⁸

Slika br. 96: Divov mezar, na Heliodromu kod Jeleča, Pazarić

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

377 M. Mujezinović, navedeno djelo, 10.

378 Halid Maslo, iz Budmolića, (zabilježio: V. Aladžuz, decembar 2016.g.)

Sa lijeve strane puta Lokve – Pratača, na udaljenosti oko jednog kilometra od Lokava nalazi se staro bosanko mezarje sa tri vidljiva i obilježena mezarja. Na prvom mezarju do ulazne kapije nalaze se nišani koji su precizno klesani, dok su ostali nišani polomljeni. Uzglavni nišan je četvrtaste osnove, sa turbanom i mudžvezom, a na istočnoj bočnoj strani mu se nalazi štap ili kijača u obliku visoke plastike.

Slika br. 97: Stari nišan sa ukrasom – štap (kijača), u starom mezarju "Soce" kod Lokava

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

Hadžićko područje se čini najzanimljivijim sa aspekta sagledavanja stanja starih mezarja i nišana iz osmanskog doba. Na ovom području se nalazi 23 mezarja i dva usamljena mezarja na dva različita lokaliteta. Izdvojit ćemo samo najzanimljivije ukrašene nišane ovog područja.

U Musića mezarju u Donjim Hadžićima nalaze se dvije rustalne ukrašene stele, ali i nekoliko starih lijepo klesanih nišana iz XV i XVI vijeka. Na uzglavnoj steli, pri vrhu koji je odlomljen, nalazi se uklesan u plitkom reljefu luk i strijela. Sa sjeverne bočne strane su dvije , a sa južne strane jedna polujabuka. Na zadnjem nišanu se, u donjem dijelu, nalazi uklesan luk i strijela, a iznad nje, u polju omeđenom velikim slovom „V“ nalazi se petozubi štap koji može simbolizirati i ruku sa pet prsta. Čitava strana stele je ukrašena krugovima (rozetama) i u svakoj po jedna zvijezda ili cvijet. Ovo mezarje spada, svakako, u grupu mezarja s početka osmanske uprave u Bosni i Hercegovini.³⁷⁹

Slika br. 98: Dvije ukrašene stele u "Musića mezarju", Donji Hadžići

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

³⁷⁹ M. Mujezinović, navedeno djelo, 10.

Sa desne strane puta od Grivića prema Ormanju nalaze se dva vrančićka greblja. U oba se nalazi jedan broj starih nišana među kojima i onih iz XV i XVI vijeka. Sa lijeve strane istog puta, a preko puta starih nišana u Fatića greblju nalazi se nekoliko mezara koji su sa Fatića grebljem činili jedno mezarje dok ih izgradnja puta nije podijelila.³⁸⁰ U ovom malom mezarju, sa pet vidljivih mezara, nalazi se i jedan ukrašeni stari nišan. Spada u grupu nišana četvrtaste osnove, a završava prikračenom piramidom i jabukom na vrhu. Sa zapadne bočne strane nalazi se štap ili kijača u obliku visoke plastike, a sa druge strane je, dubokim reljefom, uklesan mač. Mada M. Mujezonović navodi da se na ovom mezarju nalazi desetak starih nišana sa ukrasima mača i štapa³⁸¹ danas ovdje ne postoje drugi ukrašeni nišani osim navedenog.

Slika br. 99: Šehidski nišan sa ukrasima mača i kijače, "Fatića greblje", Vrančići

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

U prostranom *Grivičkom mezarju* nalazi se dosta starih nišana među kojima i oni koji po karakteristikama spadaju u rani osmanski period. Među njima se ističe jedan od najvisočijih nišana na području hadžićke općine. Pravougaone je osnove 25 x 31 cm, završava sa turbanom i mudževezom na njemu. Visok je više od dva metra, a prema M. Mujezionoviću, prije pedeset godina, izmjerena visina mu je bila 2,35 metara. Nema ukrasa niti natpisa na sebi. U ovom mezarju se nalazi dosta nišana sa tarihom ispisanim arapskim pismom, koji datiruju s kraja 18. do početka 20. vijeka. Na jednom od njih smo pročitali da je podignut merhumu Ahmedu ef. Dželiloviću, koji je, po svemu sudeći, bio prvi imam i hatib grivićke džamije. Umro je 1379. hidžretske godine.

Slika br. 100: Visoki nišan sa turbanom u mezarju "Grivići", kod džamije

Foto: V. Alađuz, decembar 2016. godine

380 FGU BiH, Općina Hadžići, KO Drozgotetva, k.č. 2927 i 3914.

381 M. Mujezinović, navedeno djelo, 23.

U ovom mezarju se nalazi dosta starih nišana iz svih perioda osmanske vlasti u BiH. Jedan od njih se ističe visinom i oblikom po čemu bi mogao pripadati ranom osmanskom periodu u BiH. Visok je oko 80 cm, četvrtaste osnove je 15 x 15 cm, a na svim stranama nalazi se uklesano mjesto za epitaf. Samo na jednoj strani se mogu uočiti ostaci epitafa pisanog arapskim pismom. Ukrasi na njemu u obliku polumjeseca i rozeta sa zvijezdama ukazuju da bi nišan mogao pripadati takozvanom prelaznom periodu nadgrobnih spomenika.

Slika br. 101: Mezarje Grivići, jedinstven primjerak nišana na području Hadžića

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Zapadno od ovog mezarja na oko 300 metara udaljenosti nalazi se staro mezarje koje se u narodu zove "Šehitluci". Ovdje se nalaze ostaci nišana od desetak mezara kao i tri para lijepo klesanih nišana. Prema usmenoj predaji na ovom mezarju se, u vrijeme ljetnih dugih suša, učila kišna dova.³⁸²

Slika br. 102: Mezarje "Šehitluci" u Grivićima, stari nišani bez ukrasa

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

³⁸² Izet Koro, r. 1957. g, Grivići, (zabilježio: V. Aladžuz, 5.6.2014.g.)

U Drozgometvi, sa lijeve strane lokalnog puta za Mokrine, nalazi se staro mezarje u kojem se nalazi desetak starih nišana. Izdvajaju se dva para starih, lijepo klesanih, nišana iz ranog osmanskog doba, koji završavaju turbanima i mudžezvom. Na jednom uzglavnom nišanu sa zapadne bočne strane, u plitkom reljefu, je uklesan nož. Na drugom uzglavnom nišanu sa istočne bočne strane, u gornem dijelu plitkim reljefom, uklesan je nož, a u donjem dijelu luk i strijela.

Slika br. 103: Mezarje "Drozgometva", nišan ukrašen mačem, lukom i strijelom

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Na jednom nišanu u Selimovića greblju, koje se nalazi u zapadnom dijelu Drozgometve, nalazi se jedan od najstarijih do sada evidentiranih natpisa – tariha na području hadžićke općine. On obilježava mezar merhuma Sulejmana Kore, sina Mustafe, umrlog 1213. hidžretske godine, odnosno 1799. godine po julijanskom kalendaru. Tarih se nalazi na nišanu visokom oko 80 cm, kvadratne osnove 14 x 15 cm, koji završava velikim turbanom sa mudžezvom. Nišan je, po svojim karakteristikama, vjerovatno imitacija Ušćupskih nišana, koji su se na sarajevskoj regiji pojavili još u XVII vijeku.³⁸³

Slika br. 104: "Selimovića greblje", Drozgometva, nišan iz XVIII vijeka

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Ukrašeni nišan u Karavdića greblju pored magistalnog puta M-17 u Garovcima spominje i M. Mujezinović. Po njemu je to stari nišan visok oko dva metra čija je osnova 32 x 40 cm. Glava nišana je u obliku turbana. Sa jedne strane nišana nalazi se štap u vidu plastike, a sa obje strane polulopte.³⁸⁴ Prema predaji ovaj nišan se nalazio dvadesetak metara južnije pored starog hrasta, ali je prilikom izgradnje magistalnog puta nišan izmješten u Karavdića greblje. Danas na tom nišanu nalaze se samo tragovi postojanja ukrasa – štap, a polulopte ne postoje niti ima naznaka da su na njemu postojale.

Slika br. 105: "Karavdića greblje" Garovci, nišan podignut hadži. ef. Ahmedu Karavdiću

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

383 M. Mujezinović, navedeno djelo, 14.

384 M. Mujezinović, navedeno djelo, 22.

U ovom mezarju se nalazi nišan sa jednim od najstarijih, da sada evidentiranih, epitafa na području Hadžića, pisanih arapskim pismom. Nišan predstavlja kopiju Ušćupskih nišana, visok oko 80 cm, presjeka 15 x 15 cm, sa ulemanskim i hadžijskim čatal turbanom. Nišan je podignut merhumu Muhamed efendiji, sinu Abdulaha, umrlom 1251. hidžretske (1836. greg.) godine.³⁸⁵

Slika br. 106: Nišani na lokalitetu "Nišani" iznad sela Musići, Hadžići

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Iznad sela Musići, 500 metara istočno, nalazi se jedan usamljeni mezar koji je obilježen dvjema stelama.³⁸⁶ Na uzglavnoj steli nalaze se jabuke na bočnim stranama, a na zadnjem nišanu samo na jednoj bočnoj strani. Prema usmenoj predaji, ovdje se nalazilo veće groblje, koje je uništeno sredinom prošlog vijeka prilikom izgradnje puteva za Brezu i Ušivak. Na ovom mezarju se, u vrijeme dugih ljetnih suša, učila kišna dova. Uz prisustvo mjesnog stanovništva za kišnu dovu se ovdje izgonila i stoka. Predaja kaže da bi kiša počela padati prije nego što se mještani sa dove vrata svojim kućama.³⁸⁷

Slika br. 107: Ukršeni nišan u "Karavdića greblju" u Garovcnima

Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

385 E. Kazazović, prof. historije, iz Pazarića (čitanje i prevod tariha, 12.12.2016.g.)

386 M. Mujezinović, navedeno djelo, 10.

387 Sakib Rešidović, r. 1956. godine, D. Hadžići, (zabilježio: V. Aladžuz, 12.3.2016.g.)

8. ZANATSKA DJELATNOST NA HADŽIĆKOM PODRUČJU U OSMANSKOM PERIODU

Osim Pazarića, Hadžića, Drozgometve i Korče, koji su bili središta seoskih općina (džemata), kao centre u osmanskome periodu možemo označiti i ona sela u kojima se obavljala zanatska djelatnost za šire tržište. Zanatska djelatnost mogla se odnositi na izradu određenih rukotvorina od gvožđa i drveta, te pilanska prerada drveta. Ova djelatnost je bila uslovljena blizinom nalazišta gvožđa i mogućnostima za eksploataciju šume. O bogatim nalazištima ruda srebra, zlata, bakra, željeza, barita i limonita, na području Kreševa, Deževica, Dusine, Fojnice, Sevida, Crne i Bijele rijeke i Toplice, govorili smo u poglavlju koje govori o antičkom periodu.

Kao gvožđarske obrtne centre smatramo sela Češće i Dupovce.

U selu Češće radilo je sredinom XVIII vijeka više kovačkih radionica. To saznajemo iz jednog do sada neobjavljenog deftera (popisa) gvožđarskog esnafa u Sarajevu od 15. zilkade 1165 (24. septembra 1752.), koji se sačuvao zahvaljujući orijentalisti Osmanu A. Sokoloviću iz Sarajeva. U tome defteru registrirala su se toga dana kao kalfe, slijedeća lica iz sela Češće:

1. Hajdar-paša Čolak, sin Husejnov, sa sinovima Salikom, Mehmedom, Mustafom i Osmanom,
2. nalčadžija (proizvođač nalči i konjskih potkova) Mustafa, sin Omerov,
3. Ibrahim, sin majstora Redžepa Maraškića,
4. nalčadžija Osman Poturak, sin Abdulahov,
5. Mustafa, Omer i Ahmed, sinovi majstora Selima Turčinovića i
6. dovadžija (duhovni ceremonijal-majstor) Husejn Busovača, Nurullahov.

Nismo u mogućnosti da iznesemo bilo kakve druge podatke o gvožđarskom obrtu u selu Češće, ali nas i ovaj izvor upućuje na zaključak da je sredinom XVIII vijeka u Češću bilo najmanje 6 kovačkih radionica. Danas u Češću nema ni jedne kovačke radionice niti postoje navedene kovačke porodice osim porodice Turčinovića, sada nastanjene u Pazariću. Kovačke radionice su, međutim, postojale u selu Duranovićima, koji neposredno graniče sa Češćem. Ovdje je poznata kao stara kovačka porodica Tufe (jedan ogranak odselio se u Trzanj a drugi u Kotorac). Ostaje otvoreno pitanje da li se kovački obrt obavljao kako u Duranovićima tako i u Češću, ili su se eventualno sredinom XVIII vijeka pod Češćem podrazumijevali i Duranovići.³⁸⁸

Drugi kovački centar nalazio se u osmansko doba u selu Dupovcima. Ovdje su se među ostalim izrađivale puške poznate pod imenom «dupovke». Najstariji spomen puškama dupovkama nalazi se – koliko znamo- u sarajevskom sidžilu br. XL od 1215/16.godine, tj. 1800/1801, gdje se na str. 114 spominje «tufenkči čerkhana» tj. radionica za preradu metala. Radionica je postojala negdje do 1959/60. Međutim, posljednji puškar koji je izrađivao «dupovke» umro je negdje oko 1884; zvao se Ibrahim Dupovac.³⁸⁹

388 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 87.

389 V. Čurčić, *Sarajevsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1943,

LV, 174- 175. i Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1958, 90.

Zapravo, na području Sarajeva, Fojnice, Kreševa i u Dupovcima pravile su se i ukrašavale dvije vrste pušaka, „štuc“ i „šišane“. Šišane su kundačene i ukrašavane u Dupovcima i predstavljale su najteže puške sa najvećim dometom kuršuma, čak 1500 do 1800 koračaja.³⁹⁰ Druge puške su imale mnogo manji dobačaj, do 1200 koračaja. Za izradu ukrasa na kundaku ovih pušaka trebalo je imati dosta umijeća i strpljenja, jer se radilo sve ručno. Kao alat koji je korišten Kreševljaković navodi : turpije, testera, ege, mendele (presa) i čekić. U stvari, sarajevski puškari, pa i dupovački, nisu nikada pravili puške, nego su ih samo opremali (kundačili) i popravljali. U Sarajevu je bilo toliko tufekčija (puškara) da je jedna cijela ulica dobila naziv po ovom starom zanatu. Vrijeme nastanka ovog zanata se veže za 1489. godinu a radili su u punom kapacitetu sve do 1878. godine a nešto manje i poslije, sve do Prvog svjetskog rata.³⁹¹

Hamdija Kreševljaković nešto detaljnije opisuje puške „dupovke“ navodeći:

U Dupovcima, nedaleko od Sarajeva, pravile su se puške, koje su se zvale po ovome selu „dupovke“, a bile su vrlo teške i pri pucanju nisu se mogle držati u rukama, nego ih je trebalo na što nasloniti. Cijevi za duge puške pravile su se u Fojnici. Dijelovi pušaka i gotove puške uvozile su se.³⁹²

Dva primjerka poznate balkanske puške „dupovke“ nalaze se u „Vojnom muzeju“ na Kalemegdanu u Beogradu. Na izložbi pod nazivom „Vojne puške velikog kalibra“ organizovanoj u Vojnom muzeju u Beogradu u organizaciji Ministarstva odbrane Republike Srbije 2011. godine, „dupovke“ su predstavljene sa dva njena primjerka različitih tehničkih karakteristika.³⁹³ Saznanje da se primjerci ovih pušaka nalaze u muzeju u Beo-

a) *Bedemska perkysiona puška 'Dupovka', Sarajevo, 19. vijek, kalibar 27 mm, težina 16,3 kg, dužina 1765 mm.*

b) *Bedemska puška kremenjača 'Dupovka', Sarajevo, 19. vijek, kalibar 22,6 mm, težina 14 kg, dužina 1895 mm*

Slika br. 108: Puške Dupovke, izrađivane u Dupovcima kod Hadžića

V. Obradović, *Vojne puške velikog kalibra*, Beograd, Vojni muzej Beograd, 2011, 45-46

390 V. Čurčić, *Starinsko oružje*, Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1926,XXXVIII, 112.

391 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 90.

392 H. Kreševljaković, *Esnaft i obrtiju starom Sarajevu*, 90.

393 V. Obradović, *Vojne puške velikog kalibra*, Vojni muzej Beograd, 45/46.

gradu, prvi je dao Dr. E. Imamović, te upozorio da nisu nikad javno objavljivane.³⁹⁴

Bedemska perkysiona puška “dupovka” (slika-a) proizvedena je u selu Dupovci kod Sarajeva u 19. vijeku. Teška je 16,3 kg, duga, 1765 mm od čega na dužinu cijevi otpada 1275 mm sa kalibrom od 27 mm. Bedemska puška kremenjača “dupovka” (slika-b) iz istog je vremena i sa istog prostora. Njena ukupna dužina je 1895 mm, dužina cijevi 1350 mm, kalibra 22,6 mm i težine 14 kg. Obje puške su koristile crni barut kao gorivo.³⁹⁵

*Koliko se zna, dupovke su se izrađivale samo u jednoj radionici. Usporedo sa čerkhanom, poznatom kao tufegdžinica (puškarska radiona), u Dupovcima je bilo i kovačnica poznatih pod nazivom «viganj». Koliko se pamti, tamo su bile tri kovačnice. I tufegdžinica i vignjevi bili su u rukama porodice Dupovac, koja je po tradiciji starosjedilačka (što potvrđuje i njen patronimički naziv).*³⁹⁶

Na kraju, kao centri u kojima se na zanatskoj osnovi u osmansko doba prerađivalo drvo, dolaze u obzir Lokve, Jeleč, Ljubovčići, Gornja Bioča i Zovik, a javlja se i pilanska obrada drveta na potoku Krupi i na Zujevini u Zoviku. Od drveta se, uglavnom, najviše izrađivao drveni dio nanula za potrebe sarajevskih saračkih obrtnika koji su na drveni dio nanula prikivali kaiše, a sporadično su se po narudžbi proizvodili drveni plugovi, točkovi za kola, te još neki drugi predmeti od drveta. Razvoju ove zanatske djelatnosti je pogodovalo izobilje veoma kvalitetnog bjelogoričnog i crnogoričnog drveta.

9. NASTANAK I RAZVOJ PILANSKE PRERADE DRVETA U OSMANSKO DOBA

Pilanskoj preradi drveta u Bosni i Hercegovini, a i Hadžićima koji su među prvima imali pilanu „potočaru“ u Krupoj, prethodila je feudalna, a potom buržoaska trgovina šumskim bogatstvima koja su završavala izvan granica BiH. Sječa hrastovih šuma i proizvodnja potaše i francuske duge je počela 1827. godine u područjima oko rijeke Save, Une, Vrbasa, Ukrine, Bosne i Drine.

Zbog slabih puteva eksploatacija se vezala za riječne tokove radi lakšeg transporta do Save, a potom od Save prema Beogradu ili Zagrebu i dalje u Italiju i u Francusku. Strani trgovci Stjepan Jović i Johan Nepomuk Turković su slobodnom pogodbom kupovali bosanske šume od bosanskih feudalaca aga i begova u enormno velikim količinama. Kada je Omer - paša Latas, 1850. zabranio prodaju i sječu šume u Bosni i Hercegovini i Zakonom ih sve stavio pod upravu države, samo je trojici trgovaca Joviću, Turkoviću i Vraniću ostalo neusječeno oko 17.500 stabala hrasta.³⁹⁷ Austrijski trgovac Vicenc Moašony je te godine po jednom ugovoru sa Vilajetskom vladom, izradio i izvezao 3.000.000 komada francuske duge. Iz izvještaja Generalnog konzulata Austrije u Banjoj Luci, koje je slao Vladi u Beču, se vidi da je on bio generator i podrška realizaciji ovoga projekta.

Nešto kasnije se počelo sa eksploatacijom četinarara i bukovog drveta. Prema Krešeljaku prva pilana za izradu četinarara je sagrađena 1837. godine na rijeci Miljacki u mjestu Koran.

394 E. Imamović, *Historija bosanske vojske, Sarajevo*, Art 7 (Fojnica, Svjetlost) 1999, 103.

395 V. Obradović, *Vojne puške velikog kalibra*, Vojni muzej Beograd, 45/46.

396 M. Hadžijahić, *Razvoj ek. pol. i kul. centara u Bosni*, 88.

397 B. Begović, *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme Otomanske vladavine*. Sarajevo, Šumarski fakultet, 1960, 75.

Slika br. 109: Izjava graničnog potpukovnika Trstenjaka, koja dokumentuje postojanje proizvodnje, trgovine i izvoza hrastove duge iz Bosne u 1827. godini.

B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 64.

Prve pilane u Bosni i Hercegovini nastale su u sarajevskom sandžaku: Pale, Zovik i Kreševo, a uz njih pilane u Martin - Brodu i na Buni. Kasnije se pojavljuju kod Livna i pod Kozarom.

Pilanskoj preradi drveta i trgovini rezanom građom u Bosni i Hercegovini, za vrijeme otomanske vlasti, dosada je vrlo malo pisano. O tome nije, zapravo, objavljen do danas nijedan rad koji bi posebno tretirao tu materiju,³⁹⁸ napisao je profesor B. Begović u svojoj knjizi 1960. godine. Bilo je sporadičnih osvrtu o pojedinim pilanama, kao što je to uradio dr. Zarić u svom kratkom osvrtu na početak drvne industrije u Bosni i Hercegovini, navodeći da na području čitave Bosne i Hercegovine, prije 1878. godine, postoje svega četiri pilane. Jedna od njih je pilana u Zoviku, podignuta 1875. godine. Austrijski konzul u Sarajevu Ferdinand Hass u svom izvještaju od 6. septembra 1867. godine navodi, između ostalog, i postojanje više pilana na području sarajevskog Sandžaka. Iz dokumenata arhive Austrijskog generalnog konzula u Sarajevu iz 1869. i 1870. godine, koji se odnose na podizanje nove pilane na potoku Krupa kod Pazarića i kupovina drveta za snabdijevanje te pilane u obližnjoj šumi, vidi se da je prije 1869. godine postojala na tom mjestu pilana „potočara“ koja je bila vlasništvo nekog Hadži Salih-age Mensildžića. Za snabdijevanje te pilane spomenuti Mensildžić sjekao je drvo na zapadnoj padini planinskog masiva Igman-Bjelašnica, u obližnjoj šumi zv. „Lokva“ između dva točila (riže) kojima je spuštano drvo do pilane u dolini potoka Krupe.³⁹⁹ U junu 1869. godine Austrijanac Josef Lichteneger⁴⁰⁰ je od Vilajetske vlade u Sarajevu kupio zemljište ispod izvora potoka Krupa s ciljem gradnje pilane.

398 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 212.

399 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 212.

400 Josef i Georg Lichteneger su prema pisanju profesora Begovića imali, kao austrijski državljani, neprestanu i snažnu podršku i zaštitu generalnog konzula Austrije u Bosni i Hercegovini.

To mjesto se u literaturi naziva izvor Krupe u selu Zovik kod Pazarića, uzimajući u obzir katastarsku pripadnost samog izvora i njegove okoline. Stanovnici sela Zovik, predvođeni Zaim-begom Sultanovićem su se usprotivili prodaji zemljišta i zabranili gradnju kolskog puta preko njihove zemlje do lokacije za gradnju pilane Lichtenegger. Taj spor je odgodio početak gradnje pilane do 1874. godine kada je Lichtenegger prebacio gradnju puta na drugu stranu potoka kuda je bila državna zemlja. *Josef Lichtenegger je krajem septembra 1869. godine zamolio Vilajetsku vladu da mu odobri sječū četinarskih stabala za pilansku oblovinu i to u šumi 'Lokve' između dva točila gdje je, prije, posjednik male pilane Hadži Salih-aga Mensildžić sjekao šumu.*⁴⁰¹ Dobio je ugovor na eksploataciju i krenuo sa proizvodnjom u jesen 1874. godine. Pilana je bila na vodeni pogon za što je bilo potrebno sagraditi branu za akumulaciju vode. Prema svjedočenju mještana Zovika tu još uvijek mogu da se vide ostaci kamenih podzida čija namjena nije poznata. *Neposredno ispod izvora Krupe se vide ostaci kamenih zidova koji mogu biti ostaci brane ili su služili nekoj drugoj svrsi. Nedaleko od tih zidova, sa desne strane rijeke, se mogu još uvijek naći velike naslage pilote iako je ona u velikoj mjeri istruhla a mogu se prepoznati i ostaci trase šumske pruge.*⁴⁰² Na licu mjesta smo izvršili detaljan pregled terena, kamenih zidova i mogućeg lokaliteta prve pilane. Kamene zidove su izraz klasične zidane stope za most ili neku drugu građevinu koja zahtjeva jake bočne nosače sa ojačanim krilima. Jasnije su vidljivi sa obje strane rijeke na nizvodnoj udaljenosti od izvora za oko 100 metara. Zidovi se ne nalaze paralelno na obje strane korita, nego je zid sa lijeve strane rijeke pomjeren nizvodno za nekoliko metara u odnosu na onaj na suprotnoj strani. Za tu činjenicu nemamo adekvatno objašnjenje. Prema sjećanju još uvijek živih građana Gornjeg Zovika na tom mjestu je postojala brana za akumulaciju vode, a od nje je posebnim kanalom vođena do pilane koja se nalazila nizvodno od tog mjesta za oko 500 metara u sadašnjem gornjem dijelu kasarne Krupa. Na austrougarskoj geografskoj karti iz 1888. godine je ucrtana lokacija ove pilane i upisan njen naziv "Krupa Säge" što potvrđuje ranije date navode.

Slika br. 110: Ostaci kamene brane za vodu na rijeci Krupa.

Foto: A. Čolo, juli, 2013.

401 B. Begović, *Strani kapital u šum. pivr. BiH*, 225.

402 Hamdo Ejubović, r. 1959, Gornji Zovik (11.5.2013, arhiva Komisije)

Ostaci te pilane su se mogli u značajnoj mjeri vidjeti sve do 1953. godine. Od pilane je vodila pruga do Zovika i na mjestu gdje se sada nalazi objekat 'Saraj' se uključivala na glavnu željezničku prugu. Ostaci zidina pilane u Krupi su nestali nakon početka gradnje kasarne Krupa 1953. godine. Inače, u krugu pilane na tom mjestu je postojala u vrijeme njenog rada i jedna kuća u kojoj je stanovao nadzornik pilane. Iz nama nepoznatih razloga Dušan Cerovina iz Lokava je zapalio tu kuću, a nakon toga je i pilana prestala sa radom.⁴⁰³

Josef Lichteneger, vlasnik pilane na Krupi, je imao brata suvlasnika pilane u Krupi, koji je bio trgovac u Sarajevu. Kada je umro, na osnovu trgovačkih dugova od 560 foriti prema trgovcu Razi (Raci) iz Sarajeva, koje je ostavio bratu u nasljedstvo kao i sva svoja dobra, sklopljen je dogovor Josefa i Raze da zajedničkim ulaganjem sagrađe novu pilanu u Zoviku na rijeci Zujevini na državnom zemljištu. Gradnja je počela 1874. godine. Država je to osporila odmah nakon početka gradnje, jer nisu imali odobrenje za gradnju. I pored intervencije Generalnog konzula Austrije u Bosni i Hercegovini, gradnja te pilane na Zujevini nije završena. Ova pilana je u nedovršenom stanju dočekala promjenu vlasti u Bosni i Hercegovini.⁴⁴ Na tom mjestu je sve do nazad desetak godina postojala stara ruševna pilanska zgrada, bar tako se zvala. Iz navedenog se može izvesti zaključak, da su na području Hadžićke općine, ustvari Zovika, u vrijeme osmanske uprave egzistirale tri pilane: Mensildžića pilana prije 1869. godine, pilana Josefa i Georga Lichtenegger kod izvora Krupe, te pilana Austrijanca Raze koja nije dovršena zbog sukoba u Bosni i Hercegovini. O Mensildžićevoj pilani nema dovoljno podataka.

Pilana braće Josefa i Georga Lichteneggera u Krupi se svrstavala u red većih pilana na području Sarajevskog sandžaka. Od 27 pilana na tom području jedina je ona vršila prorezivanje, pored četinara, i tvrdo drvo, a najviše bukovu oblovinu. Pilana na Krupi, koja je, za razliku od ostalih pilana, rezala pored četinara i liščarsko drvo, predstavljala je svojim uređajem i proizvodnom sposobnošću, prema riječima tadašnjeg austrijskog konzula Teodorovića, jedino spomena vrijedno drveno industrijsko preduzeće u sandžaku sarajevskom.⁴⁰⁵ Prema Izvještajima koje je, pilana, slala Vilajetskoj vladu u Sarajevo godišnje je proizvodila 5000 do 6000 komada daske godišnje. Međutim, prema proračunu koji je izveo prof. Begović, zasnovan na činjenici da je ova pilana u jednoj godini usjekla u šumi „Lokve“ 2000 komada stabala četinara, ona je godišnje proizvodila do 24.000 komada daske.⁴⁰⁶ Izvještaji pilane prema Vladi su lažirani radi izbjegavanja poreza. Godišnja proizvodnja četinarske daske u Bosni i Hercegovini je bila oko 340.000 komada daske odnosno 3.400 normalnih hvati ili 10.800 m³, za što je trebalo preraditi 18.000 m³ balvana. Prosječna godišnja proizvodnja po jednoj pilani je bila oko 4.500 komada daske, a vidjeli smo da je pilana u Krupoj proizvodila više od 20.000 komada.

Pilana na Krupoj kod Pazarića, čija je proizvodnja iznosila 20.000 komada daske godišnje imala je posebno skladište. Tržišne cijene četinarske rezane daske su iznosile:

- *100 komada jelovih dasaka 12-18 stopa dužine, 10-15 coli širine i 1 ½ coli debljine [narodski se zvala trenica] na pilani je 350 a u gradu [na skladištu] 450 pijastera,*
- *100 komada jelove daske iste dužine, a 8-10 coli širine i 1 col debljine, na pilani 200 a u gradu 250 pijastera,*
- *100 komada daske iste dužine 6-7 coli širine i 1 col debljine je 160 pijastera u pilani a 180 u gradu. Letva 7 stopa dužine, 1,5 coli debljine po komadu je ¾ pijastera.⁴⁰⁷*

403 Ahmed Ramić, r. 1928, Gornji Zovik, (10.5.2013, arhiva Komisije)

404 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 226.

405 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 230.

406 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 231.

407 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 235.

Na osnovu činjenica koje iznosi prof. Begović jasno se može prepoznati uloga Generalnog konzulata Austrije u Bosni i Hercegovini na planu dovođenja austrijskog kapitala u Bosnu i Hercegovinu radi ulaganja u šumsku privredu sa ciljem eksploatacije hrastove, bukove i četinarske šume i njenog izvoza iz Bosne i Hercegovine.

Prvobitna plaćanja državne šume idareu-Medžlis kao predstavniku vlade je vršeno u naturi (dasci) prema procentu koji je dogovoren između države i vlasnika pilane. Tek 1875. godine se počinje plaćati u važećoj valuti. Jedno stablo četinarara je koštalo od 10-15 pijestera u zavisnosti od područja ugovaranja i vrste sortimenata. Prema njegovom izvještaju od 12. novembra 1872. godine, na području oko Sarajeva se nalazilo 27 pilana i sve su imale vlastita stovarišta. Naravno, među njima je i pilana u Krupoj.

10. PUTNE KOMUNIKACIJE DO AUSTROUGARSKE OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Izgradnji puteva u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vlasti nije posvećivana adekvatna pažnja, sve do tanzimata, odnosno uvođenja reformi sultana Mahmuda II (1808-1839.). O stanju puteva u Bosni i Hercegovini pred kraj osmanske vlasti možemo izvesti zaključak i iz pisanja B. Begovića, kad govori o počecima šumske privrede, ustvari eksploataciji bosanskih šuma polovicom XIX vijeka. On navodi da je nedostatak ili nepostojanje kolske putne mreže u Bosni i Hercegovini sprječavalo masovnu sječū zbog nemogućnosti transporta. Osim nekoliko glavnih putnih pravaca, 95% puteva je korišteno za transport pomoću konja i tovara.⁴⁰⁸

Slika br. 111: Karavanski transport u osmansko doba.

H. Hujić, *Istorijska dimenzija općine Hadžići*, 67.

408 B. Begović, *Strani kapital u šum. privr. BiH*, 232.

Austrijski general Filipović, u svom izvještaju Vladi u Beču, nakon što je sa XIII armijskim korpusom austrougarske vojske stigao u Sarajevo, 24. avgusta 1878. godine, takođe piše o očajnom stanju puteva u Bosni.⁴⁰⁹ Reformama sultana Mahmuda II su bile zahvaćene i rekonstrukcije putne infrastrukture u Bosanskom vilajetu. Do tada je završena rekonstrukcija nekih rimskih puteva i izgradnja manjeg broja novih, koji su služili za veze Bosne i Hercegovine sa Carigradom i vezu Sarajeva sa važnijim bosanskim gradovima, posebno, sa Mostarom i Dubrovnikom na jugu i Travnikom i Banja Lukom prema zapadu. Iz Putopisa Evlije Čelebije se ne može naći ni jedan zapis vezan za hadžićko područje. Njegov put 1664. godine iz Mostara za Sarajevo ga je odveo preko Ljute, Rakitnice, Bijelih voda na Presjenicu i u Sarajevo. Preko hadžićkog područja su, uglavnom, naslijeđene i korištene stare rimske ceste koje su korištene i u srednjem vijeku. Putna komunikacija koja je vezala Sarajevo preko Pazarića, Ivana, Konjica, Prenja do Mostara je u osmansko doba nazvana, zbog njene važnosti, „Sarajevski put“ ili „Mostarska džada“. Rekonstrukciju ovog, „Sarajevskog puta“ i njegovo prilagođavanje za kolski saobraćaj je izvršio Omer - paša Latas 1850/51. Širina kaldrmisanog puta je bila 2,5 m i bila je namijenjena za transport topova, iz Sarajeva prema Crnoj gori.⁴¹⁰ Za osiguranje putnog saobraćaja i karavanskih transporta i poštanskih pošiljki, na ovom putu osmanska vlast je izgradila karaule, a na karaulama kule, na planinskim prijevojima, klancima i drugim mjestima gdje su putnici mogli biti ugroženi od strane hajduka. Na ovom putu se spominju kule u Bahtijeveci i Lipeti. Kula Lipeti je 1664. godine imala 5 katova i 50 soba. U kuli je bilo smješteno 50 momaka sa dizdarom na čelu. Imali su 5 topova za odbranu. Oko kule je izgrađeno 56 kuća, imali su bunar za vodu itd. Ovo govori o značaju karaula i pridavanju značaja osiguranju puteva i putnika kao i robe na tim putevima. U vrijeme vlasti Sulejmana Veličanstvenog putevi su se osiguravali na način naseljavanja tih karaula stanovnicima koji su imali zadatak čuvanja puteva od hajduka, a za to su bili oslobođeni od poreza prema državi. U XVII vijeku obezbjeđenje puta Sarajevo-Mostar vršila je kapetanija, a od 1835. godine to je vršila redovna osmanska vojska. To je vrijeme puštanja u upotrebu poštanskog saobraćaja na relaciji Sarajevo-Carigrad i Sarajevo-Metković, a ono je bilo uslovljeno, u značajnoj mjeri, i kvalitetnijim putevima.⁴¹¹ Od 1864. godine je puštena u promet rekonstruisana cesta Sarajevo – Brod, a 1868. godine je od Konjica do Mostara izmještena cesta i, zaobilazeći Prenj, išla dolinom Neretve preko Jablanice za Mostar. Tako je „Sarajevski put“ ili „Mostarska džada“ preko Prenja izgubila svoju funkciju i značaj.⁴¹² Krajem sedamdesetih godina XIX vijeka osmanska vlast je pristupila modernizaciji putne infrastrukture u Bosanskom ejaletu. Dana 18. marta 1869. godine donijela je prvi Zakon o drumovima u Bosni i Hercegovini koji je odredio kategorizaciju puteva na sljedeći način:

- državna cesta – širina 9 m,
- zemaljska cesta – širina 7 m,
- sreski put – 5,5 m,
- opštinski put – širina 3 m.

Maksimalan uspon, po ovom zakonu, je mogao biti 6 procenata, podloga na cestama je morala biti od kamena, a uz državne ceste su se morali izgraditi odvodni kanali.

Najvažnije kolske saobraćajnice u Bosanskom ejaletu u to vrijeme su bile:

409 A. Fevzija, *Historija željeznica Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Ambasada Suverenog Malteškog Reda u BiH, 2006., 8.

410 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 172.

411 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 173.

412 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 173.

- Sarajevo-Visoko-Zenica-Doboj-Bosanski brod sve dolinom rijeke Bosne. U ljetnom periodu konjski karavani ovaj put bi prelazili za 6-8 dana, a u zimskim uslovima od 10-13 dana.
- Sarajevo-Konjic-Mostar, a preko Nevesinja i Gacka za Dubrovnik. Put od Sarajeva do Mostara trajao je jedan dan.
- Sarajevo-Kladanj-Tuzla, Sarajevo-Travnik-Banja Luka-Gradiška, Sarajevo-Priboj-Novii Pazar, bili su u izuzetno lošem stanju i zimi većinom neupotrebljivi.

Na državnim cestama se je plaćala putarina i to:

- iz Dubrovnika za Sarajevo plaćalo se za jedan konjski tovar (ljeti) 4 forinte i 30 novčića, a zimi 6 forinti i 5 novčića,
- iz Livna za Sarajevo je jedan dan konjski tovar koštao 8 forinti i 35 novčića,
- iz Novog Pazara do Sarajeva, konjski tovar je koštao 6 forinti i 12 novčića (zimi) a ljeti 4 forinte.

Po ovim standardima je, prije samog zakona, vršena rekonstrukcija puteva Brod- Sarajevo i Sarajevo-Metković što uključuje i modernizaciju puta koji je prolazio područjem Hadžićke općine. Ovaj put se svrstava među najvažnije puteve u bosanskom ejaletu.⁴¹³

11. POŠTANSKI I TELEGRAFSKI SAOBRAĆAJ U OSMANSKOM DOBU

Nastanak poštanskog i telegrafskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini se može vezati za vrijeme osmanske uprave u njoj, zapravo za prvu polovicu XIX vijeka. „Davud-paša je u svojoj bujuruldiji 1835. godine zahtjevao od nižih upravnih organa da tataru (poštaru) kojeg šalju u Carigrad moraju osigurati i konja.“⁴¹⁴

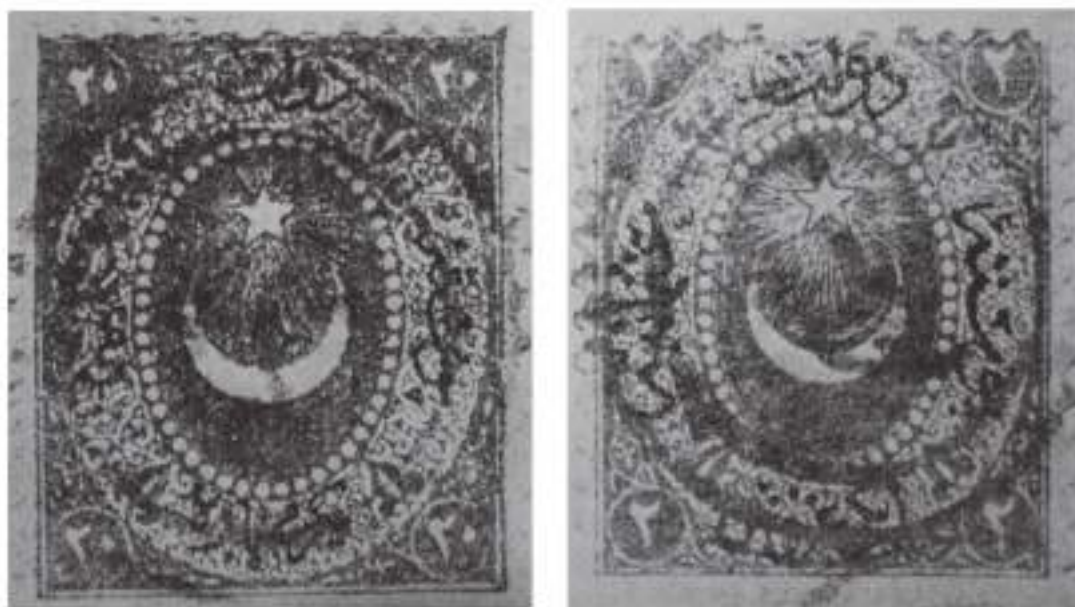
Slika br. 112:
Tatar-isurudžija na zadatku.

M. Ljiljak, PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti, 54.

413 *Ilidža*, 247.

414 M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini – razvoji razmještaj mreže poštanskog i telegrafskog saobraćaja za vrijeme osmanske vlade*. Sarajevo: Preduzeće poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja, knjiga I, 1975, 62.

O brzini tatarske dostavi pošte sa jednog na drugo mjesto ima ispričanih dosta poslovića. Jedna od njih kaže da su bili tako brzi da su mogli vruć somun donijeti iz Čajniča u Pljevlje. Za njihovu efikasnost i brzinu, osmanska vlast je gradila menzilhane na svaki dan hoda, duž poštanskih puteva. Takva jedna je bila u Pazariću, kako smo već kazali. Za sigurnost poštanskog saobraćaja i pošiljki Vlada je gradila karaule i kule sa posadama za obezbjeđenje poštanskih puteva a uz tatara je bila i posebna pratnja. Kao vrijeme uspostave redovnog poštanskog saobraćaja na liniji Sarajevo-Carigrad, postoje različiti podaci a mi uzimamo da je to bilo 1842. godine, kako to navodi Lj. Mihić: „Godine 1842. počeo je da se uvodi redovan poštanski saobraćaj Sarajevo-Carigrad i Sarajevo-Metković...“⁴¹⁵ Pošta je, od Carigrada do Sarajeva, išla svake sedmice a put je trajao 11 dana. Prema podacima Generalne direkcije PTT Republike Turske: *tek 1845. godine uvedena je propisana poštanska organizacija i poštanske stanice. U 1864. se otvara 11 poštanskih stanica. Godinu dana ranije, 13. januara 1863., su uvedene poštanske marke.*⁴¹⁶ Poštanske marke i koverta su se prodavale u poštanskim stanicama.

Slika br. 113: Poštanske marke od 20 para i od dva groša iz osmanskog doba.

M. Ljiljak, *PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti*, 101.

Radi lakše dostave pošte, Ćamil-paša je uveo numerisanje kuća u Sarajevu. Za namjesnikovanja Topal-Osman-paše (1861-1869.) vilajetska vlada je u svom sastavu imala Upravu za telegraf i telefon, a 1874. je osnovana Generalna direkcija telegrafa i pošta.

Preko hadžićkog područja su prolazila dva poštanska puta. Jedan je išao od menzilhane u Pazariću preko Mrtvanja i Bjelašnice u Ljutu i dalje za Mostar. Drugi, od menzilhane Pazarić je išao za Tarčin, zatim preko Ivan sedla u Bradinu, i dalje za Konjic i Mostar.

415 M. Ljiljak, *PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti*, 173.

416 M. Ljiljak, *PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti*, 87-92.

Slika br. 114: Poštanske linije u BiH 1875.

M. Ljiljak, *PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti*, 140.

Istodobno sa uspostavom organa za upravljanje poštama i telegrafom, u Carigradu je 1847. godine uveden električni telegrafski saobraćaj sa upotrebom Morzeovog aparata. Dakle, Carigrad nije kasnio za zapadom u tom smislu. Nešto kasnije, 20. juna 1860. godine uvedena je telegrafska linija od Carigrada do Sarajeva, a 1862. od Sarajeva preko Hadžića, Pazarića, Tarčina i Ivana za Konjic i Mostar. U 1866. godini je bilo 6 telegrafskih stanica u Bosni i Hercegovini, a do 1869. godine 14. Na hadžićkom području ih nije bilo, a pojavile su se tek uspostavom željezničkog saobraćaja. Uspostavom i narastanjem naselja oko željezničkih stanica, otvarane su pomoćne pošte. Prva naredna telegrafska stanica od Sarajeva prema Mostaru je bila u Konjicu, a otvorena je 1874.⁴¹⁷

12. OSMANSKI KOVANI NOVAC PRONAĐEN U SELU LOKVE

Za vrijeme osmanske uprave, u Bosni i Hercegovini je bilo nekoliko kovnica za proizvodnju novca. U njima se je kovao zlatni, srebrni i bakarni novac. Zlatnike je kovao Sulejman I 1520. godine u Srebrenici a Selim II u Čajniču 1566/7.godine. On je kovao i srebrene akče. Bakreni novac „mangira“ je kovao u Bosni za vrijeme vlasti Sulejmana II.⁴¹⁸ Novac je kovao i Husein-paša, bosanski Valija 1690. godine, po dopuštenju Carigrada, da bi platio vojsku da brani Bosnu od najezde cesarove vojske.

417 M. Ljiljak, *PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti*, 125-135.

418 Ć. Truhelka, *Jedan nalaz turskih akči iz Makedonije*. Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1919, knjiga 2, 99.

Sakupljanju uzoraka osmanskog novca se počelo osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu a prvi uzorak je nabavio Ćiro Truhelka 1889. i u Glasniku Zemaljskog muzeja napisao ovako: *Prvi takav novac darovao je zemaljskom muzeju urednik „Vatana“ Hulusi-efendija, te mi je kazao, da ga je skovao Mehmed-paša Korča.*⁴¹⁹

Novac se kovao širom osmanskog carstva, a novac koji mi donosimo ovdje, kovan je u Egiptu za vrijeme vladavine sultana Abdulaziza, kada je Carstvo zapadalo u tešku finansijsku krizu. Novac je pronađen u ljeto 2012. u selu Lokve, desetak metara istočno od zgrade Osnovne škole prilikom mašinskog iskopavanja kanala.⁴²⁰

Slika br. 115: Osmanski novac iz 1861. pronađen u Lokvama 2012.

Prikupio i ustupio: Samir Kezo, iz Pazarića

Napomena: Ovo je pozlaćena kovanica u iznosu od 10 para, koju je sultan Abdulaziz han štampao u Egiptu 1277. godine po hidžri ili 1861. godine po gregorijanskom kalendaru, kada je on stupio na prijesto osmanskog carstva.

Na prednjoj strani novčanice piše *Duribe fi misr – kovano u Misiru* (Egiptu), a ispod napisa (tariha) stoji 1277. godine kao godina proizvodnje što odgovara 1863. godini po gregorijanskom kalendaru. Na drugoj strani se nalazi napis *Abdulaziz bin Mahmud el-muzafer daima*⁴²¹ i ispis vrijednosti novčanice od 10 p. (para). Novčanice iz tog vremena su kovane, uglavnom, od srebra, a za ovu bi se moglo pretpostaviti da se radi o pozlaćenoj kovanici, obzirom da je očigledno djelomično skinut sloj materijala kojim je kovаница presvučena, a ispod je druga vrsta metala.

13. RUDARSTVO

Zapadni dijelovi hadžićke općine su bili poznati kao nalazišta važnih ruda i minerala, koje su eksploatisali Rimljani i Dubrovčani. Eksploatacija je nastavljena i u srednjem vijeku pa čak i intenzivirana. Dolaskom osmanske uprave u Bosnu, rudarstvo je izgubilo na značaju i to je trajalo sve do početka kovanja novca u Bosni u XVI vijeku.

419 Ć. Truhelka, *Zanimljiv turski novac, kovan u Sarajevu*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1889. knjiga 1, 57.

420 Kezo Samir iz Pazarića (podatke dao i ustupio kovanicu za fotografisanje).

421 Identifikaciju i prijevod sadržaja na novčanici izvršio je doc.dr. Munir Drkić sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

U Sumarnom popisu sandžaka Bosna 1468/9. godine navodi se Hvojnica i Kreševo, kao mjesta u kojima se nalaze rudnici srebra, ne navodeći da li su oni bili u funkciji, odnosno da li je u to vrijeme vršena njihova eksploatacija.⁴²²

Pisani izvori koji govore o rudarstvu ovog kraja u vrijeme Osmanske vlasti su vrlo oskudni. U "Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604" spominje se selo Gunjani sa okolicom kao mjesto na kome se vadila ruda željeza, bakra i srebra. Za ovo selo se ističe da se od rudnika željeza i bakra uzimala desetina, a od rudnika srebra petina, sa ukupnom procjenom rentnog prihoda od 29.145 akči.⁴²³

U jedinom pisanom izvoru do koga smo došli, govori se o eksploataciji rudnih bogatstava na hadžićkom području u vrijeme osmanske uprave i njegovim rubnim dijelovima koji graniče sa Kreševom. U njemu piše:

Prema molbi od 5. marta 1289. (turska finacijalna godina) i valijinoj bujrultiji od 8. muharema 1290. po H. (=1873.), upravljenoj na fojnički kotar, ustanovljuje se, da su sarajevski trgovci Hašim-aga Glođo i Salih-aga Softić, dobili dozvolu da traže željezne rudače u planinama „Tmor“, „Bate“ i „Tuhelj“, u općini Korča, Kotar Sarajevo, koje graniči s fojničkim kotarom.⁴²⁴

U Tuhelju su i danas prepoznatljive naslage granitnog kamena protkanog smeđe-crvenkastim oksidima koji indiciraju na prisustvo željeza u njima. Može se pretpostaviti da se na tim mjestima vadila željezna ruda.

422 Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9, 45.

423 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, 623.

424 Riza Muderizović, Bosanski majdani za turske uprave, Sarajevo, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1918, knjiga XXX, 24.

VI

AUSTROUGARSKA UPRAVA U BiH
1878-1918.

Istočna kriza i ustanak u Bosni i Hercegovini 1875-1878. godine, osmansko-ruski rat i prijetnja da će Rusija preuzeti dominaciju na Balkanu su doveli do pregovora tadašnjih velikih sila u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Kongres je okončan potpisivanjem ugovora kojim je, između ostalog, Austro-Ugarska monarhija dobila mandat da izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine, a koja je samo formalno ostala pod suverenitetom Osmanske carevine. *Vijest o okupaciji je stigla prije završetka Berlinskog kongresa izazivajući prve velike nemire u Sarajevu i drugim gradovima Bosanskog vilajeta.*⁴²⁵ U Sarajevu je petog jula formiran Narodni odbor koji je vršio pripreme za pružanje otpora okupaciji. Narodni odbor je iznudio ostavku vojnog komandanta Bosne Veli – paše. On je 27. jula protjerao iz Sarajeva valiju i preostale organe osmanske uprave te formirao Narodnu vladu. Uvedena je vojna obaveza za sve sposobne muslimane od 17-70 godina a upućen je apel i kršćanskom stanovništvu. Za glavnog komandanta imenovan je Smil-beg Selam Taslidžak. Narodna vlada nije imala organizovane planove odbrane.⁴²⁶

Slika br. 116: Proklamacija vlade Austro- Ugarske o okupaciji Bosne 1878.godine.

M. Filipović, *BiH najvažnije činjenice*, 94.

425 Z.Šehić, *U smrt za cara i domovinu - Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo, Sarajevo Publishing, 2007, 21.

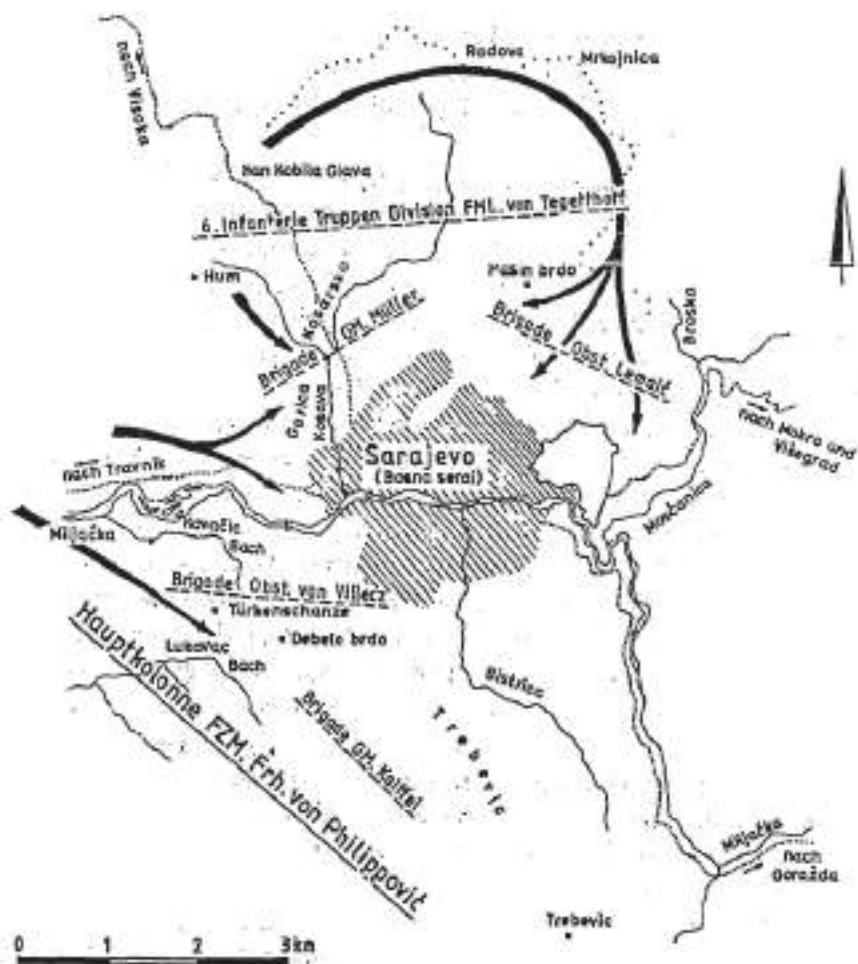
426 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 21.

Krajem jula 1878. godine ministar vanjskih poslova Monarhije, grof Gyula Andrásu se odlučio za ulazak trupa u Bosnu i Hercegovinu. Nastojao je izbjeći otpor okupaciji, obećavajući ustupke sultanu, jednom broju gornjeg sloja i šireći propagandu među narodom. Ne očekujući jači otpor, smatrao je da će okupacija biti 'paradni marš', za koji će biti dovoljne dvije čete i orkestar.⁴²⁷

Sa istim ciljem je komandant austrijske vojske uputio bosanskom narodu proklamaciju u kojoj, između ostalog, stoji: ...austrijska vojska dolazi s prijateljskim namjerama po nalogu evropskih sila da u zemlji uspostavi red i mir, da će štiti sveukupno stanovništvo bez obzira na vjeru, naciju i stalež, i da će svi biti ravnopravni pred zakonom.⁴²⁸

No, i pored toga austrijski Generalštab je za potrebe okupacije Bosne i Hercegovine mobilisao kompletan 13. armijski korpus i 18. pješadijsku diviziju sa 82.119 vojnika raspoređenih u 65 pješadijskih bataljona, 14 eskadrona konjice i 19 elitnih četa opremljenih sa 112 topova i 13.319 konja. Za glavnog zapovjednika okupacionih snaga je određen baron Josip Filipović.⁴²⁹

Okupacione snage su, na svim pravcima napada neočekivano naišle na žestok oružani otpor dobrovoljaca Narodne vlade Bosne i Hercegovine. On nije bio istog intenziteta na svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Hercegovina je okupirana relativno brzo i lako, Bosanska krajina je pružila snažan otpor, a sarajevske odbrambene snage su dočekale okupatora nadomak Kiseljaka. Nakon sloma otpora odbrambenih snaga u Klokotima kod Kiseljaka 16. augusta, okupacione snage su stigle za dva dana na prilaze gradu Sarajevu.

Slika br. 117:
Plan napada na Sarajevo
19. avgusta 1878. godine

W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 7.

427 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 21.

428 E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, 238.

429 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 22.

General Filipović je napad na Sarajevo izvršio 19. avgusta ujutro kombinovanim obuhvatnim manevrom preko okolnih brda, dok je glavnim snagama napadao iz pravca Ili-dže. Borbe za Sarajevo su trajale šest sati.⁴³⁰ Posljednja linija odbrane Sarajeva je pala u borbama na platou Ali-pašine džamije. Tako je Sarajevo, a time i Bosna i Hercegovina stavljena pod okupacionu vlast.

Slika br. 118: Borbe oko Magribijine džamije i vojne (turske) bolnice na Marin dvoru u Sarajevu 1914. (suvremeni austrijski crtež).

Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 76-77.

Od 1. januara 1879. godine Vilajetsku vladu je preuzela Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina) i ona je stajala na čelu lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini. Na čelu zemaljske vlade je bio zemaljski poglavar. On je uvijek bio vojno lice uz koga je bio i civilni savjetnik „civilni adlat“⁴³¹. Od 1912. godine ukinuta je funkcija civilnog adlatusa tako da je sva vlast ostala na zemaljskom poglavaru. On je istovremeno bio i vrhovni zapovjednik trupa stacioniranih u Bosni i Hercegovini. Na ovaj način je Monarhija značajno reducirala civilnu vlast u Bosni i Hercegovini. Zapravo, nikad nije napravljena striktna podjela između vojne i civilne vlasti u Bosni i Hercegovini. Vrhovnu upravu nad Bosnom i Hercegovinom od februara 1879. godine, je preuzelo Zajedničko ministarstvo finansija Austrougarske vlade (Gemeinsames Finanzministerium) i tako je ostalo do kraja okupacije.

Sporenje između Beča i Budimpešte oko statusa Bosne i Hercegovine u njihovom sastavu, je okončano donošenjem Zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom u parlamentima Austrije i Mađarske 22.2.1880. godine. Tim zakonom je, između ostalog, zadržana nasljeđena osmanska organizacija vlasti u Bosni i Hercegovini, pravni i poreski sistem te postojeće stanje agrarnih reformi. Tako je u Bosni i Hercegovini ostalo šest okruga, 64 kotara i 23 kotarske ispostave. Promijenjeni su nazivi nosilaca vlasti i organizacionih

⁴³⁰ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 23.

⁴³¹ E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, 229-232.

oblika teritorijalne organizacije, tako da se vilajet sada zvao Reichsland; sandžaci su sada okruzi, srezovi postaju kotari, a nahije kotarske ispostave. Zatečena općinska samouprava u okviru džemata, sada seoskih općina, je ostala na snazi, ali nešto reducirana. Takva organizacija vlasti je trajala svih 40 godina uprave Austro - Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini.

Pitanje finansiranja Austro – Ugarske nove pokrajine i njenih organa vlasti i uprave kao i pitanje administrativnog uređenja i organizacije uprave Bosne i Hercegovine riješeno je kroz institut samofinansiranja lokalne samouprave, a na način da se svi prihodi u Bosni i Hercegovini troše na upravu ove pokrajine. Austrougarska uprava se tog principa držala čitavo vrijeme njene vlasti u Bosni i Hercegovini.

Uspostavom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini došlo je do neminovnih drastičnih promjena u društvenom uređenju, društvenim odnosima, ekonomiji, privredi, međusobnim odnosima, statusa vjerskih i drugih sloboda, i sl. Iz raznih razloga, pa i određenih direktnih i indirektnih vrsta pritisaka došlo je do većeg iseljavanja bošnjačkog stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Uglavnom su iseljavali u područje osmanske Male azije (Turske). *Neposredno nakon okupacije emigracija nije bila velika...Tek od proglašenja „Wehrgesetz“, (1881), tj. uvođenjem vojne obaveze, i s tim povezanog Hercegovačkog ustanka, počinje masovna seoba. U vremenu 1878-1883. ...moglo se iseliti ne više od 8.000 lica.*⁴³² U 1882. godine je podneseno 3.003 zahtjeva za iseljenje iz zemlje. Jedan od značajnih razloga iseljavanja je bilo naglo siromašenje seljaka, zanatlija i trgovaca što je dodatno pojačavalo intenzitet iseljavanja. Prije okupacije 1 kg pšeničnog hljeba je bio 2 groša i 10 para, a odmah nakon okupacije 3 groša, cijena masla je skočila sa 12 na 20 groša itd. U vremenu od 1878. do 1914. godine iz Bosne i Hercegovine se iselilo 61.114 Bošnjaka, a u publicistici se spominje i cifra od 300 000 lica.⁴³³ Demografske promjene kao posljedicu politike nove vlasti ćemo vidjeti na primjeru Sarajeva. Sarajevo, kao administrativni, ekonomsko, vojni i politički centar Bosne i Hercegovine i sreza Sarajevo kome je pripadalo i hadžićko područje je, prema popisu iz 1851. godine, imalo 21.102 stanovnika, a samo 275 stanovnika više, prilikom popisa 1879. godine, dakle godinu dana nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Istim popisom je evidentirano 800 napuštenih kuća čiji su vlasnici – muslimani iselili na područja Osmanskog carstva neposredno pred okupaciju. To je u odnosu na ukupno 6.110 kuća evidentiranih ovim popisom predstavljalo veliki broj, a broj iseljenog stanovništva se procjenjivao na 2.500-3000.⁴³⁴ Sarajevo je tada imalo 21.377 stanovnika, a šest godina kasnije, 1885. godine, 26.267. stanovnika. Ovako veliki priraštaj stanovništva (4.870 ili 22,8%) je rezultat intenzivnog doseljavanja stranaca na područje Sarajeva. Po popisu 1910. godine Sarajevo je imalo 13.836. stanovnika više u odnosu na 1879. što je za povećanje za 36,3%. Prema popisu 1910. godine u Sarajevu je bilo 18.346 državljana iz drugih zemalja, prije svega Austrije,⁴³⁵ što je rezultat politike Austro-Ugarske monarhije.

Nemiri u Osmanskom carstvu i mladoturska revolucija u julu 1908. godine su postali ozbiljna prijetnja Austro-Ugarskoj monarhiji zbog mogućeg povratka Bosne i Hercegovine u okrilje Osmanske carevine, jer je ona još formalno bila njen teritorij. Izbor bosanskohercegovačkih predstavnika, koji su trebali predstavljati Bosnu i Hercegovinu u Parlamentu Osmanskog carstva, u Beču su shvatili kao ozbiljnu prijetnju monarhiji, te su hitno donijeli Dekret, kojim su pripojili Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj monarhiji.

432 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, BKZ Preporod, 1998, 367.

433 E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, 371.

434 M. Hadžijahić, i drugi, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu 1965/66. godina*. Sarajevo: Institut za društveno upravljanje, 1966, 35.

435 M. Hadžijahić, *Funkcionalnost komunalnog sistema*, 40-41.

Dekret Austro-Ugarske o aneksiji Bosne i Hercegovine, objavljen je 6. oktobra 1908. godine. Nakon aneksije Car Franjo Josip je dao široka ovlaštenja Zajedničkom ministru Benjaminu Kalaju u upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Posebne ovlasti su bile u izvršavanju vojne obaveze, formiranja vojnih jedinica i jačanja austrougarske armije. U 1910. godini je u Bosni i Hercegovini bilo stacionirano 33.758 vojnika od čega u Sarajevu 5.120. razvrstanih u 8. pješadijskih bataljona, 8. lovačkih bataljona, artiljerijske i druge jedinice. Austrijski car Franjo Josip je te godine u ljeto posjetio Bosnu i Hercegovinu i obišao Mostar, Sarajevo, Banja luku i Tuzlu gdje su vršeni manevri jedinica.

Slika br. 119: Car i Kralj Franjo Josip I, ispred palače Zemaljske vlade u Sarajevu 1910.

Istorijski muzej Sarajevo, inv. br. 2781, kutija FRP I 281 I, foto. ori 9x12 cm.

Ova careva posjeta Balkanu je imala višestruku važnost. Bosanskohercegovačko područje Austrougarske monarhije bilo je veoma ranjivo. Trebalo ga je dodatno vojno ojačati i učvrstiti južne granice. Česta prekompozicija vojnih saveza u Evropi od prvog trojnog 1873. (Austro-Ugarska, Njemačka i Rusija), pa dvojnog 1879. (izlazak Rusije iz saveza), te stvaranje ponovo trojnog saveza kada pristupa Kraljevina Italija, i rusko jasno davanje do znanja međunarodnoj javnosti da će štiti interese i teritoriju Srbije, je utjecalo na navedena ponašanja monarhije na Balkanu. Dodatni problem su predstavljali balkanski ratovi 1912/13. godinu kada se uz teritorij Monarhije vođene žestoke vojne borbe. Podjela Evrope na dva bloka, Trojni savez i Antantu (Francuska i Engleska, kasnije i Rusija) je nagovještavala ratna dešavanja koja nisu mogla zaobići Austro-Ugarsku. U tom smislu je Austro-Ugarska vršila vrlo intenzivne vojne pripreme.

U dane 26. i 27. juna 1914. godine, na širem području Tarčina su trupe 15. sarajevskog i 16. dubrovačkog korpusa austrougarske vojske pod komandom vojnog guvernera u Bosni i Hercegovini Oskara Potioreka, izvodile vojne manevre. Sjedište operativne komande, logističke podrške i pričuve nalazili su se u Tarčinu. Završnoj vježbi ovih trupa od 27. juna, je prisustvovao i austrougarski prestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand u svojstvu glavnog vojnog inspektora austrougarske vojske. Dan je proveo u Tarčinu i na Ivan - sedlu, a pod kraj dana se uputio na Ilidžu gdje je prenoćio sa suprugom Sofijom u prelijepom hotelu Bosna. Na Ilidži mu je organiziran izvanredan svečani prijem, a sutradan je posebnim vlakom otputovao u Sarajevo gdje je taj dan izvršen atentat na njega i njegovu suprugu.⁴³⁶

Slika br. 120: Prijestolonasljednik Franz Ferdinand na Ivan sedlu kod Tarčina, prilikom obilaska vojnih manevara 27.6.1914.

Istorijski muzej Sarajevo, kutija br. FRPI, inv. br. 3831.

Slika br. 121: Franz Ferdinand u krugu pilane „Jela“ u Tarčinu, prilikom obilaska vojnih manevara 27.6.1914.

Istorijski muzej Sarajevo, kutija br. FRPI, inv. br. 3833.

Slika br. 122: Prijestolonasljednik Ferdinand na željezničkoj stanici u Tarčinu 27.6.1914.

Istorijski muzej Sarajevo, kutija FRPI, inv. br. 3837.

436 Ž. Karaula, *Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*. Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest, 2011, 255.

Pored opremanja i uvježbavanja jedinica, pripreme za rat su podrazumijevale i njihovo brojčano i formacijsko jačanje, čime se je budućem neprijatelju slala jasna poruka o snazi oružanih snaga. Do 1915. godine Austro-Ugarska monarhija je na prostoru Bosne i Hercegovine imala stacionirane 4 regimente popunjene vojnicima i starješinama sa ovog područja.⁴³⁷ U toku 1915. godine je formirana i peta, a u toku rata još tri regimente. Od ukupno 1,782.453 stanovnika Bosne i Hercegovine po popisu iz 1910.godine, u toku Prvog svjetskog rata u vojnoj službi je bilo angažovano ukupno 291.498 vojnih obveznika ili 16, 34% stanovništva. Bili su raspoređeni na svim ratištima od Karpata, Poljske, Rusije, Srbije, Galicije, Soče, Albanije, Piave u Italiji i Verdenu u Francuskoj. Uvježbavano je ukupno 660.771 osoba, ali je procenat sposobnosti za vojnu službu bio 40,6%.⁴³⁸

Prema vojnim obveznicima pravoslavne vjere postojala je jedna vrsta nepovjerenja od strane vojnog rukovodstva Monarhije, pa su oni zbog toga u prve dvije godine rata regrutovani u radne odrede gdje je vršena provjera njihove lojalnosti i ujedno obuka za upućivanje u jedinice na frontu. *U ove odrede raspoređeno je 42.654 vojnih obveznika od kojih je 20.912 ili 49,03% raspoređeno u sastav operativnih jedinica.*⁴³⁹

Prema zvaničnim statističkim podacima K.u.k. Ministarstva rata, gubici bosansko-hercegovačkih jedinica do kraja Prvog svjetskog rata su 10.701 poginuli, 51.815 ranjenih, 18.088 zarobljenih i 21.227 nestalih. Međutim, po Zijadu Šehiću ti podaci su znatno odstupali od stvarne slike: *Od mobilisanih bosansko-hercegovačkih vojnih obveznika u toku rata je stradalo oko 38.000 osoba. Prosječni gubici za cijelu Bosnu i Hercegovinu iznosili su 12% od ukupnog broja vojno angažovanih osoba.*⁴⁴⁰ Procentualno najmanje gubitke su imale jedinice sa područja Sarajeva (6,9%). Uspoređujući procenat ljudskih gubitaka među raznim jedinicama koje su učestvovala u austro - ugarskoj vojsci, bosanskohercegovački vojnici imaju najmanji procenat. Broj poginulih bosanskih vojnika u ovom ratu je bio 19,1 na 1000 vojnika dok je prosjek cijele Monarhije 23,9 vojnika na 1000.⁴⁴¹ U znak zahvalnosti i odavanja počasti za hrabrost vojnicima Bošnjacima koji su dali živote u borbama za Monte Melletu, 7.6.1916. godine, u Grazu u Republici Austriji je jednoj ulici dat naziv Ulica Druge Bošnjačke (Zweirbosniakengasse). Spomenik je podignut i u Lebringu pored Graza u Austriji u okviru vojnog groblja. Talijani su čak s ponosom i poštovanjem zajedno sa Austrijancima podigli spomenik Bošnjacima 7.9.1996.godine na mjestu njihovog najvećeg pojedinačnog vojničkog poraza na planini Monte Meletti. Bošnjaci muslimani u sastavu i BH regimenti su imali obezbijedena potpuna vjerska prava i slobode. Imali su svoje imame, obavljali namaz, imali pravo i mogućnost ukopa, poslije pogibije, po islamskim propisima kao i nadgrobno obilježavanje a u Logu pod Mangartom su sagradili, u proljeće 1916. godine i malu džamiju.⁴⁴² Za razliku od toga na području slovenske teritorije u dolini Soče nalazi se dosta bošnjačkih vojnih groblja u kojima su nadgrobni spomenici križevi. U Sloveniji kod Boveca je ostao spomenik isklesan u granitu vojaku - Bošnjaku u fesu i Carskom strijelcu za trajno sjećanje na slavnu bitku za Rombon na Sočkom frontu.⁴⁴³

437 W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze - elitne trupe u k.u.k. armiji 1879-1918*. Lovran: „Cambi“ 1996, 16-19. (razrađen detaljan prikaz regimenti sa pukovima i četama sa mjesnim rasporedom.)

438 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 247.

439 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 248.

440 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 248.

441 E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, 242-250.

442 W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 14.

443 P. Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*. Wien : Gesellschaft Bosnischer Akademiker in Österreich; Lovran : Cambi, 2000 ([s. l. : s. n.]) 4.

Slika br. 123: Značka pripadnika 4. BH regimente u Austro-ugarskoj vojsci, 1914/15. godine
W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 264-265

Slika br. 124: Groblje junaka u Ravni
Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo 2007, 256

Slika br. 125: Spomenik bosanskohercegovačkom vojniku i carskom strijelcu, kao predstavnicima svih pukova koji su ginuli braneći ovaj masiv od napada Italijana, sagrađen na istočnom obronku Rombona.

Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 256-257.

Slika br. 126: Džamija u Galiciji
Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo, 2007, 188-189.

Za dostignuća u ratu i veliki moralni efekt na jedinice i pojedince je imala dodjela odlikovanja i priznanja koja su sobom nosila i određene privilegije. Vojnici su dobivali medalju za hrabrost, a oficiri orden. Tokom Prvog svjetskog rata bosanskohercegovački pješadijski pukovi i bosanskohercegovački lovački bataljoni su primili ukupno 35.637 medalja za hrabrost...Bosanskohercegovačkim vojnicima je dodijeljeno ukupno 146 zlatnih medalja za hrabrost...⁴⁴⁴ Najveći broj medalja je dobio 1. bh puk (7.768) i 2 bh puk (6.880) medalja.⁴⁴⁵ Bosansko-hercegovačka regimenta broj 2, je bila najbolja i najviše odlikovana regimenta Carsko-kraljevske monarhijske vojske. Ova Regimenta je dobila 42 zlatne medalje i smatra se najodlikovanijom jedinicom Austro – ugarske monarhije.⁴⁴⁶ Jedan od dobitnika zlatne medalje za hrabrost je i zugsfürer (vozovođa) Nišić Ibro iz sela Trzanj općina Hadžići koji je bio pripadnik 4. bh. regimente.

Slika br. 127: Komanda 3. bataljona 2. bh. puka na Sočanskom frontu.

Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 256-257.

Infanterist Mišković Šerif	1897.	Kladuša, Cazin, Bos.	Bh.pj.r.2
Patrouillenführer Muharemović Mašo	1896.	Tržac, Bosna	Bh.pj.st.b.8
Stabsfeldweber Mujić Alija	-	-	Bh.pj.r.2
Infanterist Nalevajko Johann	1896.	Kimpolang, Bukowina	Bh.gend.bn.
Kadett Nagy Stefan	-	-	Bh.pj.r.3
Patrouillenführer Nedić Marko	1888.	Tolisa, Brečko, Bosna	Bh.pj.st.b.1
Zugsführer Nikolić Marko	-	-	Bh.pj.r.4
Zugsführer Nišić Ibro	1886.	Tržanj, Sarajevo	Bh.pj.r.4
Fähnrich Nušić Petar	1891.	Drinovci, Ljubuški, Hercegovina	Bh.pj.r.4
Infanterist Oljača Lazo	-	-	Bh.pj.r.2
Korporal Pajević Salko	-	-	Bh.pj.r.4
Feldweber Pavlović Danilo	-	-	Bh.pj.r.3
Fähnrich Plavetić Josef	-	-	Bh.pj.r.4
Feldwebel Porčić Osman	1889.	-	Bh.pj.r.2
Zugsführer Pročić Jovo	1880.	Police, Trebinje.	Bh.pj.r.2

Slika br. 128: Kopija spiska dobitnika zlatne medalje austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu.

Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 324.

444 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 249.

445 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 250.

446 Pavao Jusuf Urban, u knjizi P. Blaškovića, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, 5.

Za sve bošnjačke jedinice u Austro – Ugarskoj armiji Schachinger Werner, u knjizi „Bošnjaci dolaze“ navodi da su bile elitne jedinice. On se između ostalog poziva i na sjećanje i pisanje ađutanta komandanta Istočnog korpusa⁴⁴⁷ Stephana Duića koji je vodio borbe u delti Piave. Bitka na Kobaridu (Caporetto 24. 10.- 27.11.1917), je bitka koja je u jednom trenutku imala najveći broj bošnjačkih jedinica na jednom mjestu. U toj bici je sudjelovalo 64.000 Bošnjaka i Hrvata raspoređenih u 38 bataljona. Poginulo je do 4000 Bošnjaka i Hrvata. Bošnjaci iz 4. bh regimente su u noći između 2. i 3. novembra prešli preko rijeke Tilment kod Cornina⁴⁴⁸, kao prva udarna jedinica. Uprkos jakom otporu uspjeli su uspostaviti most. Zarobili su 3.000 Talijana i zaplijenili su 13 topova.⁴⁴⁹ Poslije su im pomoć pružila dva bataljona iz 2. bh regimente. Talijani su protjerani preko rijeke Tilment (Tilmento). U dolini rijeke Soče u Julijanskim Alpama je stradao najveći broj Bošnjaka.

U toku Prvog svjetskog rata u bosanskohercegovačkim jedinicama je ranjeno ili oboljelo ukupno 51.815 boraca od čega je 12.726 njih ostalo trajnim invalidom.⁴⁵⁰

1. HADŽIĆI U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLASTI

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro - Ugarske monarhije nastaje sasvim novo razdoblje u razvoju sarajevskog regiona i područja hadžićke općine. To predstavlja period korjenitih promjena u društveno-ekonomskom, socijalnom, političkom, kulturno-prosvjetnom i demografskom razvoju hadžićkog kraja. Ovo područje nije predstavljalo zasebnu cjelinu nego je podijeljeno u četiri džemata ili seoske općine (prema Zakonu o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine) i činilo sastavni dio sarajevskog sreza. Džemati Hadžići, Drozgometva, Pazarić i Korča su bili zapravo seoske katastarske općine sa džematbašama na čelu. Džemat Drozgometva je u svom sastavu imao sela Drozgometva, Mokrine i Grivići; džemat Hadžići je obuhvatao Binježevo, Hadžiće i Žunovnicu; u džemat Korča ulazili su Budmolići, Korča i Tarčin; dok je džemat Pazarić pokrivaio sela: Doljani, Ljubovčići, Lokve, Luke, Osenik i Zovik. Džemat je institucionalno predstavljao manji općinski oblik teritorijalnog organizovanja i funkcionisanja vlasti.

1.1. Demografska kretanja na području hadžićke općine 1879-1910. godine

Područje današnje općine Hadžići je prema popisu 1879. godine sa već spomenutim katastarskim općinama (džematima), brojalo 4.189 stanovnika (2.577 muslimana-muhamedanaca ili 63,03 %; 1.478 pravoslavaca ili 36,14%; katolika 31 ili 0,08% i ostalih 11 ili 0,27 %); imala je 2.213 muških i 1.876 ženskih stanovnika, imala je ukupno 699 kuća i 674 stanova, itd. Interesantno je da je u svim selima bilo više muškog nego ženskog stanovništva. Prosječan odnos je bio 54,34% muškaraca naspram 45,66% žena. Takav trend se nastavio i u svim narednim godinama do drugog popisa.

447 Istočni korpus je formiran 18.12.1917. g sa zadatkom izvođenja borbenih dejstava na području Sirije. Bio je sastavljen u najvećoj mjeri od bošnjačkih jedinica. Brojao je 10.690 vojnika i 364 oficira. Od toga za logističku podršku je bilo angažovano 260 oficira i 7.305 vojnika. U borbama u delti Piave Bošnjaci su izgubili oko 65% ljudstva, a zatim prebačeni na front u Albaniju. (W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 204-211)

448 W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 172.

449 W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 16-19.

450 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 250.

Prvi popis stanovništva je imao, prije svega, cilj popisa zemljišta, razgraničavanju državnog i privatnog vlasništva i time stvaranja pretpostavki za izradu katastarskih karata što je, svakako, predstavljalo veoma složen i dugotrajan posao, ali i veoma značajan za duži naredni period. Ovaj posao je trajao pet godina, ali su rezultati bili više nego dobri. Prvi put su urađene katastarske karte Bosne i Hercegovine sa preciznim podacima.

	UKUPNO STANOVN.	MUŠKI	ŽENSKI	MUSLIM.	PRAVOSL	KATOLIKA	KUĆA	STANOVA
Popis 16.6.1879.	4.089	2.213 54,12%	1.876 45,87%	2.577 63,03%	1.478 36,14%	31 0,08%	699	674
Popis 1.5.1885.	4.633	2.490 53,74%	2.143 46,25%	2.850 61,51%	1.718 37,08%	88 1,89%	740	742
Popis 22.4.1895.	5.525	3.011 54,49%	2.515 45,52%	3.232 58,49%	1.945 35,29%	338 6,11%	886	858
Popis 23.9.1910.	7.098	-	-	3.787 54,09	2.656 37,94%	620 8,85%	1.162	-

Tabela br. 9: Popisi stanovništva u vrijeme austrougarske vlasti na području Hadžićke općine.

Austrougarski popisi za 1879, 1885, 1895. i 1910.

Analizirajući tabelarni prikaz popisa stanovništva u vrijeme austrougarske vlasti može se primijetiti da je za 31 godinu, koliki je raspon između prvog i četvrtog popisa, došlo do rapidnog povećanja broja i procenata stanovnika i infrastrukturnih objekata na hadžićkom području. Za prvih šest godina Hadžići su dobili 544 nova stanovnika ili 13 % u odnosu na zatečeni broj stanovnika. Izgrađena je i 41 nova kuća što je povećanje za 27% u odnosu na zatečeno stanje. Između prvog i zadnjeg austrougarskog popisa broj stanovnika na području hadžićke općine je narastao na 7.098, što je uvećanje za 3.009 stanovnika ili 73,5%. Izgrađeno je i 463 nove kuće što je povećanje za 66,2%. Ovakvo povećanje je rezultat izgradnje željezničke pruge Sarajevo - Mostar kao i intenzivan razvoj drvoprerađivačke privrede, što je na ovo područje dovodilo stručnu radnu snagu iz svih krajeva Austro-ugarske monarhije. Oni su se ovdje nastanjivali i zasnivala novi život.

Interesantni su podaci koji govore o konfesionalnoj strukturi stanovništva. Broj katolika od prvog do zadnjeg popisa se povećao za 32 puta, broj pravoslavaca se povećao za 4,40%, povećao se broj i drugih konfesija kojih nije bilo ranije kao što su Jevreji, Grci, Talijani itd. Broj Muslimana se je u kontinuitetu smanjivao i za tih 30 godina učešće muslimanskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika hadžićkog kraja se smanjio za 10%.

OPĆINA (DŽEMAT)	NAZIV MJESTA	STAMBENE JEDINICE		SPOL			PO VJERI			
		Kuće	Stanovi	Muški	Ženski	UKUPNO M+Ž	Musliman	Pravoslav	Katolici	Sljed. drugih vjera
DROZGO METVA	Drozgometva	40	40	131	111	242	75	167	-	-
	Grivići	54	56	194	182	376	263	110	-	-
	Mokrine	15	15	62	51	113	113	-	-	-
HADŽIĆI	Hadžići	51	52	168	144	312	134	178	-	-
	Binježevo	67	67	219	172	391	113	278	-	-
	Žunovnica	39	39	96	88	184	128	56	-	-
KORČA	Budmolići	67	68	219	186	405	284	107	14	-
	Korča	37	35	212	163	375	258	116	1	-
	Tarčin (Grab)	58	58	216	168	384	281	92	-	11
PAZARIĆ	Doljani	68	60	162	134	296	263	33	-	-
	Ljubovčići	24	20	63	57	120	120	-	-	-
	Lokve	32	35	121	110	231	163	68	-	-
	Luke	35	25	76	75	151	68	78	5	-
	Osenik	52	51	136	114	250	125	125	-	-
	Zovik	60	53	138	121	259	189	70	-	-
Ukupno		699	674	2213	1876	4089	2577	1478	31	

Tabela br. 10: Popis stanovništva područja sadašnje Općine Hadžići iz 1879.

Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu 16. juna 1879. godine, Sarajevo, 1880, 9-10.

Iz druge tabele koja pokazuje popis po džematima, zapaža se veliki nesrazmjer u odnosu broja muških i ženskih žitelja u džematu Hadžići. Hadžićka regija sa dva džemata je postala veća od Pazarića i Tarčina, iako su Hadžići veoma kasno nastali kao naselje.

Naredni popis je obavljen 1. maja 1885. godine, dakle nedugo nakon prvog. Razlog tome je, vjerovatno, što je prvi popis obavljen odmah nakon okupacije Bosne i Hercegovine i nije obuhvatio sve potrebne elemente koje je trebalo sagledati. On je pokazao vrlo detaljnu demografsku, nacionalnu, socijalnu i gospodarsku sliku hadžićkog područja.

OPĆINA (DŽEMAT)	Imena gradova, trgovišta ili sela	BROJ		SPOL			PO VJERI			PO STALEŽU				PO ZANIMANJU, PRIVREDI ILI INOM IZDRŽAVANJU					
		Kuće	Stanovi	Muški	Ženski	UKUPNO	Musliman	Pravoslav	Katolici	Oženjeni	Neoženjeni	Obudovjeli	Razvjenčani	Težaci	Kmetovi	Posjednici kuća	Tgovci i obrtnici	Pom. radnici sluge	Ine žene i djeca
DROZGOMETVA	Drozo metva	42	43	147	141	288	81	198	6	141	81	17	-	35	41	-	-	4	208
	Grivići	71	71	234	200	434	321	108	5	155	260	16	5	79	29	1	1	8	314
	Mokrine	19	19	53	53	106	82	14	10	50	51	5	-	17	12	1	-	1	75
HADŽIĆI	Hadžići	56	56	186	168	354	94	182		101	155	21	-	24	49	1	-	4	199
	Binježevo	47	47	150	127	277	125	223	6	132	198	24	-	40	59	-	1	6	248
	Žunov nica	55	55	200	168	368	212	156	-	155	194	19	-	61	44	-	5	8	250
KORČA	Budmo lići	86	87	280	255	535	374	128	30	217	283	35	-	85	32	-	17	27	373
	Korča	50	49	201	154	355	216	139	-	138	195	22	-	75	39	-	-	7	234
	Tarčin (Grab)	63	64	236	200	436	309	116	11	154	250	32	-	104	29	-	-	8	294
PAZARIĆ	Doljani	59	59	186	145	331	280	51	-	124	188	18	1	72	17	-	2	13	225
	Ljubov čići	19	19	68	64	132	132	-	-	47	78	7	-	39	1	-	-	-	92
	Lokve	38	38	138	111	249	176	73	-	109	123	15	2	67	22	-	-	1	159
	Luke	30	30	90	90	180	83	92	5	70	99	10	1	29	18	-	-	5	127
	Osenik	51	51	159	127	286	139	147	-	120	148	17	1	58	33	1	-	1	193
	Zovik	54	54	162	140	302	226	61	15	110	176	16	-	48	18	-	3	16	206
Ukupno		740	742	2490	2143	4633	2850	1718	88	1823	2479	274	9	833	443	4	29	109	3197

Tabela br. 11: Statistika mjesta i žiteljstva na području Hadžića, po popisu 1. maja 1885.⁴⁵¹

Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Sarajevo, Zemaljska štamparija 1886, 8-11.

451 Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886, 8-11.

Analizom navedenog pregleda vidljivo je da se na području hadžićke općine nalazilo 698 kuća sa 699 stanova. Samo jedna kuća je imala dva stana. Na ovom području je živjelo ukupno 4.633 stanovnika. Muslimana je bilo 61,51%, pravoslavni 37,08%, katolika 0,19. Odnos žena i muškaraca je bio gotovo uravnotežen sa malom prednošću muške populacije. Iz ovoga popisa prvi put vidimo koliko ima djece. Ukupno ih je 1.054. Procentualno ih je najviše u Binježevu 34,18% i Grivićima 26,26%. Najveće selo na hadžićkom području bili su Budmolići sa 86 kuća i 535 stanovnika, a najmanji Ljubovčići sa 19 kuća i 132 stanovnika, te Mokrine sa 19 kuća i 106 stanovnika. Na tarčinskom području su Budmolići preuzeli vodstvo po broju stanovnika i kuća, ali je zato u Tarčinu bio najveći procenat težaka sa 12,48% i u Korči sa 10,20%. Budmolići su imali ubjedljivo najveći broj trgovaca (17), što je ustvari više od polovine ukupnog broja trgovaca i obrtnika na području sva četiri džemata. Za pazaričko područje je interesantno primijetiti da se u popisu Pazarić navodi kao općina, a nema ga na popisu kao zasebnog sela. Ljubovčići su znatno reterirali u broju stanovnika imajući u vidu da su nekad, u osmansko doba, bili kasaba, ali su zadržali najveći broj težaka, 4,68% od ukupnog broja težaka na području tri analizirane općine ili 29,54% težaka od ukupnog stanovnika tog sela. Hadžići, kao selo koje se relativno kasno javilo, su doživjeli svoj brzi razvoj. Poseban utjecaj na to je imala izgradnja željezničke pruge i brzo jačanje Sarajeva kao ekonomskog, političkog i vojnog centra. Grivići su već preuzeli primat u odnosu na Drozgometvu, iako se džemat i dalje naziva po njoj. Broj kuća u Grivićima je povećan za 17, a u Drozgometvi skoro da stagnira. Zbog toga će se desiti i preseljenje džamije iz Drozgometve u Griviće. Drugi razlog preseljenju džamije je i kontinuirano povećanje broja muslimana u Grivićima, a smanjenje u Drozgometvi. U Grivićima je 1885. godine živjelo svega 24,88% pravoslavaca i nešto malo katolika, a u Drozgometvi ih je bilo 68,75%. Prema popisu iz 1885. godine na području četiri džemata koja su pokrivala sadašnje područje hadžićke općine nije bilo ni jednog prosvjetnog radnika. Vjeronauka u vjerskim objektima nije svrstavana u tu kategoriju. Iako nema u prvom popisu podataka o broju vjerskih objekata i njihovom lokalitetu, u ovom popisu se navodi da u Grivićima žive dva građanina čije je zanimanje svećenik, u Lukama živi jedan svećenik, a u Doljanima dva.

Međutim, na jednoj geografskoj austrougarskoj karti s kraja XIX vijeka, koju nam je na uvid ustupio Ramić Ahmed iz Zovika, smo uspjeli identifikovati ucrtane četiri džamije. Džamija u Donjim Hadžićima je ucrtana na mjestu gdje se i sada nalazi. Džamija u Drozgometvi je ubicirana na lokalitetu gdje se sada nalazi zgrada društvenog doma. Džamija u Pazariću se nalazila gdje se i sada nalazi stara pazarička džamija. Džamija u Odžaku gdje se nalazi muslimansko greblje i koja je kasnije prenesena u Trzanj. Značajno je istaći da je na ovom prostoru bila značajna koncentracija džamija s obzirom da u čitavom okruženju od Ilidže, Rakovice, Han ploče, Kreševa i Lepenice nije bilo ni jedne džamije osim u Bukovici.

U Zoviku je živio jedan građanin čije je zanimanje bilo državni službenik, a državnu službu je obavljao u Sarajevu. Sva navedena mjesta su svrstana u kategoriju sela. Trgovišta i varoši ne postoje. Džemati pokrivaju istu teritoriju kao i katastarske općine.

O razvoju hadžićkog kraja govore i analitički podaci dati u popisu stanovništva 1895. godine, što se vidi iz naredne tabele.

OPĆINA (DŽEMAT)	Imena gradova, trgovišća ili sela	BROJ			Stanari	Ukupan br. prisut. žitelja	SPOL			PO VJERI			PO ZANIMANJU			ZEMLJORADNJA			Ostalo civil stanovni	Zemlja u vlas Austrije	Zemlja u vlast. Ugarske
		Nastanjene	Nenastanjene	UKUPNO			Muški	Ženski	Ukupno	Musliman	Pravoslav	Katolici	Vlasnici	Slobodni seljaci	Kmetovi	Slobodni zemljoradn	Ostali zemljoradnja	Ukupno poljoprivr			
DROZGOMETVA	Drozo metva	45	6	51	45	332	172	160	332	94	225	13	-	128	129	55	20	332	-	-	-
	Grivići	77	4	81	79	483	263	220	483	358	125	-	-	376	84	12	2	474	9	4	-
	Mokrine	24		24	26	131	69	62	131	98	9	24	-	107	15	9	-	131	-	-	-
HADŽIĆI	Hadžići	49	9	58	52	332	192	147	339	107	196	36	-	87	205	-	19	311	28	9	25
	Binježevo	56	4	60	56	428	219	209	428	135	274	19	-	117	301	-	7	425	3	2	6
	Žanov nica	65	6	71	68	630	360	270	630	290	226	104	-	174	229	-	64	467	163	98	28
KORČA	Budno lići	95	6	101	109	588	295	293	588	397	129	62	-	331	76	51	53	511	77	-	-
	Korča	53	1	54	54	363	203	160	363	223	139	1	-	258	91	14		363		-	-
	Tarčin (Grab)	78	9	87	83	541	301	240	541	357	151	32	-	366	40	60	10	476	65	30	7
PAZARIĆ	Doljani	67	5	72	72	382	209	167	376	311	53	12	-	276	32	30	23	361	15	8	4
	Ljubov čići	24	1	25	24	151	88	63	151	151	-	-	-	106	-	11	30	147	4	-	-
	Lokve	42	2	44	42	301	171	130	301	223	78	-	-	228	56	17	-	301	-	-	-
	Luke	32	1	33	32	196	106	90	196	95	94	7		85	97	7	7	196	-	-	-
	Osenik	58	2	60	60	345	185	160	345	149	194	2	6	122	121	52	4	314	31	4	-
	Zovik	55	10	65	56	322	178	144	322	244	52	26	8	235	36	-	31	310	12	20	2
Ukupno		820	66	886	858	5525	3011	2515	5525	3232	1945	338	14	2996	1512	318	270	5119	407	175	72

Tabela br. 12: Struktura stanovništva općine Hadžići 1895. godine.

Glavni rezultati popisa 1895, 6-14.

Za prvih šest godina broj stanovnika se povećao za 544, a za narednih deset za još 892, tako da je po ovom popisu na području navedena četiri džemata bilo 5.552 stanovnika. Broj stambenih objekata se povećao između prvog i trećeg popisa za 212. Konfesionalna struktura stanovništva se mijenjala. Najveći porast je zabilježen kod katoličkog stanovništva. U popisu 1895. godine se po prvi put na ovom području javlja 14 vlasnika zemlje čega ranije nije bilo. Bilježi se i 2.996 slobodnih seljaka, što je rezultat uvođenja mogućnosti fakultativnog otkupa kmetova.

Popis iz 1895. godine donosi prvi put integralno podatke o džematima-seoskim općinama, mjestima koja mu pripadaju i dijelovima mjesta-selima koja će ostati egzistirati sve do danas. On daje vrlo značajne podatke o vjerskim objektima na područjima džemata i sela, školama i željezničkim stanicama. Džemati su označeni kao regionalni centri a mjesta kao gravitaciona naselja oko kojih su okupljena sela i zaseoci.

- Džemat Drozgometva obuhvata:
 - mjesto Drozgometva sa Oštrikom,
 - mjesto Grivići sa Dupovcima i Vrančićima,
 - mjesto Mokrine sa zaseocima Dolac, Laze i Ravne.

U selu Grivići je evidentirana džamija a u Drozgometvi mekteb. Još jedan mekteb je upisan ali nije poznato da li se nalazio u Dupovcima ili Vrančićima.⁴⁵² Ovaj popis svjedoči da je prije 1895. godine postojala džamija u Grivićima a u Drozgometvi mekteb, što svjedoči da je džamije prije ovoga popisa prenesena iz Drozgometve u Griviće, kako se ranije znalo samo iz narodne predaje. Tamo je živjelo 358 muslimana a Drozgometvi samo 94. za koje je sagrađen mekteb koji je mogao zadovoljiti njihove potrebe.

- Džemat Hadžići obuhvata:
 - mjesto Binježevo sa Miševićima,
 - mjesto Hadžići sa Redovom,
 - mjesto Žunovnicu sa Kasatićima.

U Hadžićima je ubilježeno postojanje jedne džamije i željezničke stanice. Obzirom da su Hadžići obuhvatali i područje sadašnjih Donjih Hadžića jer se oni posebno ne navode, onda se ubiciranje džamije, vjerovatno, odnosi na mjesto Donji Hadžići. U Žunovnici se navodi postojanje mekteba.⁵⁴³

- Džemat Korča obuhvata:
 - mjesto Korča sa Češćem, Duranovićima i Trzanim,
 - mjesto Budmilići sa selima Bioča gornja, Bioča donja, Japaluci,
 - mjesto Tarčin sa manjim mjestima Do, Grab, Hraštelica, Ivan planina, Orahovica, Smucka, Vrbanja i Vukovići.

Na području Korče koje se označava kao selo i zaseoka Češće, Duranovići i Trzanj, navodi se postojanje jedne džamije i dva mekteba ali se ne navodi lokalitet objekata. Prema našem istraživanju džamija je već tada bila izmještena iz Korče u Odžak a mektebi su bili u Korči i Trzni. Od Japalaka do Budmolića je postojao jedan mekteb, nije označeno gdje. Na području džemata Korča se ne navodi više vjerskih objekata ali se za Tarčin, Hraštelicu i Ivan - planinu bilježe željezničke stanice ucrtanim željezničkim lokomotivama kao njihovim simbolom.⁴⁵⁴

452 Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo, 1896, 6.

453 Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo, 1896, 6.

454 Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo, 1896, 10.

- Džemat Pazarić obuhvata:
 - mjesto Pazarić u oko njega Doljani, Beganovi, Dragovići, Kara-Osmanovići,
 - mjesto Ljubovčići sa Jelečom,
 - mjesto Lokve,
 - mjesto Luke sa Megjedicama,
 - mjesto Osenik i za njega vezani Buturovići, Dehovići, Hurduk, Ramići, Sej danovići, Trnčići,
 - mjesto Zovik i oko njega Ferhatlije, Gradac i Kučkovići.

U Pazariću se navodi postojanje oružničke postaje i Narodne osnovne škole kao i pravoslavna osnovna škola koja je prekrivena. Vjerovatno iz razloga što je otvaranjem Narodne osnovne škole prestala da postoji pravoslavna škola. Za Pazarić je naznačeno postojanje željezničke pruge i stanice. U Ferhatlijama se navodi postojanje džamije a u Zoviku mekteba. Na Oseniku se evidentira srpsko-pravoslavna crkva.⁴⁵⁵

Novi režim vlasti je mijenjao i društvene odnose primjerene njihovim standardima. Socijalna struktura stanovništva se značajno mijenjala. Sve više je bilo slobodnih seljaka, a manje aga i begova, bar prema rezultatima popisa. Zapravo je to bio jedan privid za neko vrijeme jer su plemićke porodice odselile u Sarajevo, a radnici i kmetovi ostali na imanjima.

1.2. Industrijalizacija Hadžića u doba austrougarske vlasti

Strateški planovi Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini su bili usmjereni na obezbjeđenje optimalnijih uvjeta za brzu eksploataciju šumskih i rudnih bogatstava kojima je Bosna i Hercegovina raspolagala u velikim količinama. Prvi korak u tom pogledu bila je izgradnja željezničkih pruga, putne infrastrukture, rudnika i topioničkih kapaciteta, te pilana za preradu drveta.

Hadžićko područje su u vrijeme austrougarske vlasti karakterizirala tri pravca privredne i infrastrukturne gradnje. To se odnosilo na izgradnju pruge Sarajevo-Mostar, izgradnju drvoprerađivačkih kapaciteta sa šumskim željezničkim prugama i izgradnju krečane u Hadžićima.

1.3. Hadžići u kontekstu izgradnje željezničkih pruga u BiH

Izgradnja i puštanje u promet pruge od Broda do Sarajeva 5.10.1882. godine je značila infrastrukturni preporod srednje i sjeverne Bosne i stvorila izvanredne pretpostavke za daljnji razvoj ovoga kraja. Pet godina nakon toga Zemaljska vlada u Sarajevu je uvidjela problem nedovoljne mogućnosti izvoza iz Bosne i Hercegovine samo sjevernim koridorom prema rijeci Savi pa je odlučila graditi i južnu prugu kako bi se Sarajevo spojilo sa Metkovićima koje je imalo riječnu luku za brodove. Kad je 1889. godine stigao prvi voz u Konjic, pred Zemaljskom vladom u Sarajevu se ispriječio veoma složen problem, kako i kuda spojiti Konjic sa Sarajevom ili sa prugom koja dolazi u Sarajevo iz pravca Zenice. O toj dilemi su povedene naučne i stručne rasprave.

1.3.1. Izbor Ivana, a ne Pogorelice

Rasprava oko nastavka gradnje pruge od Ostrožca prema Sarajevu, koju je inicirao

⁴⁵⁵ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, Sarajevo, 1896, 14.

ministar Kallay, je iznjedrila dvije varijante njene gradnje. Osnovno pitanje je bilo kako premostiti planinske vododijelnice Ivan - planinu ili Pogorelicu. Varijanta preko Pogorelice podrazumijevala bi kretanje pruge od ušća Neretvice i njenom dolinom prema sjeveru gdje bi Pogorelica bila premoštena tunelom na nadmorskoj visini od 895 metara i dalje nastavila preko Fojnice u Visoko i dolinu Bosne. Ova trasa bi bila duga 96 km, a gradnja bi koštala 104.000 forinti po jednom kilometru.

Druga varijanta je podrazumijevala nastavak trase dolinom Nertve do Konjica i dalje do pod Ivan-sedlo gdje bi na visini 876 m.n.v. tunelom dugim 648 metara prošla na drugu stranu i kroz Raštelicu, Tarčin i Hadžiće išla do Sarajeva. Dužina ove trase bi iznosila 79 km, a jedan kilometar njene gradnje bi koštao 69.620 forinti. Za savladavanje uspona i do 60 promila na ovoj dionici predviđena je bila upotreba zupčanice od Konjica do Ivan - sedla i od Raštelice do Ivan - sedla.⁴⁵⁶ (Zupčanica je bila postavljena i od Pazarića, preko Osenika do Tarčina.) Zemaljska vlada u Sarajevu se odlučila za ovu drugu varijantu. Razlozi za takvu odluku su bili višestruki. Prvi razlog je to što je ova dionica bila kraća od one preko Pogorelice za 17 km. Drugo, ovom pružnom trasom se izbjegava zaobilaznje Sarajeva kao glavnog ekonomskog i političkog centra, i na kraju, cijena koštanja izgradnje ove poddionice je znatno manja. Dio pruge od Ostrožca do Konjica je izgrađen i pušten u promet 10. novembra 1889. godine. Te godine u proljeće su počeli radovi na pruzi preko Ivana. Tunel na Ivanu je probijen u augustu 1889. godine, ali su ukupni radovi potrajali do juna 1891. godine.

Slika br. 129: Željeznička stanica i tunel Ivan 1907/1908.

Ismet Huseinović i Džemaludin Babić, *Svjetlost Evrope u BiH*. Sarajevo: Baybook 2004, 621.

456 Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere*. Sarajevo: ANUBiH Djela XLVIII/28, 1974, 100.

Zemaljska vlada u Sarajevu je radove na ovoj dionici pruge povjerila firmi „Ladesregierung“ koja se već dokazala na ovim poslovima u Bosni Hercegovini. Nakon završetka radova izvršene su probne vožnje i testiranja pruge sa svim njenim tehničkim rješenjima. Dana 22. juna 1891. godine je probnu vožnju obavila lokomotiva teška 70 t sa 6 vagona, a tri dana kasnije je prošao prvi voz sa svim sadržajima. Svečano otvaranje pruge Sarajevo – Mostar – Metković je obavljeno 1. avgusta 1891. godine.⁴⁵⁷ Prve kompozicije su bile sastavljene od putničkih i teretnih vagona, a voz je saobraćao jednom dnevno. Na željezničkoj stanici u Pazariću se nalazio depo za smještaj lokomotiva, kad nisu na upotrebi, i okretaljka gdje su se smjenjivale adhezione lokomotive sa lokomotivama za zupčastu prugu. Na drugoj strani Ivana se to dešavalo u Podorašcu.

Slika br. 130 Željeznička stanica Pazarić u izgradnji sa okretaljkom i depoom za lokomotive.

I. Huseinović, et. al., *Svjetlost Evrope u BiH*, 252.

Od Binježeva do Ivana pruga je imala adhezioni i zupčasti sistem vuče, četiri mosta i jedan tunel. Najveći most je bio u Zoviku gdje je premoštavala na jednom mjestu i rijeku i put. Slika br 16.

Za savladavanje velikog uspona od Pazarića do Tarčina i još većeg od Rašteliće do Konjica izgrađena je zupčanica (treća –zupčasta šina), po uzoru na zupčanicu švajcarskog inženjera Romana Abta, u dužini od 17,8 km.⁴⁵⁸ Heinrich Renner spominje da je željezničkoj pruzi Sarajevo – Konjic bilo 6 komada sekcija zupčanice ukupne dužine od 18,883 km što je bilo 34 % od 55,849 km koliko je iznosila ukupna dužina pruge na toj dionici. Dužina zupčanice od Pazarića do Tarčina je iznosila 5,6 km.⁴⁵⁹

457 H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina : Kreuz und Quer*. Berlin : Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1896, 69.

458 A. Fevzija, *Historija željeznica BiH*, 52.

459 H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina*, 72.

Slika br. 131: Željeznički most u Zoviku na rijeci Zujevini.

Željko Radić, Sarajevo, privatni foto album

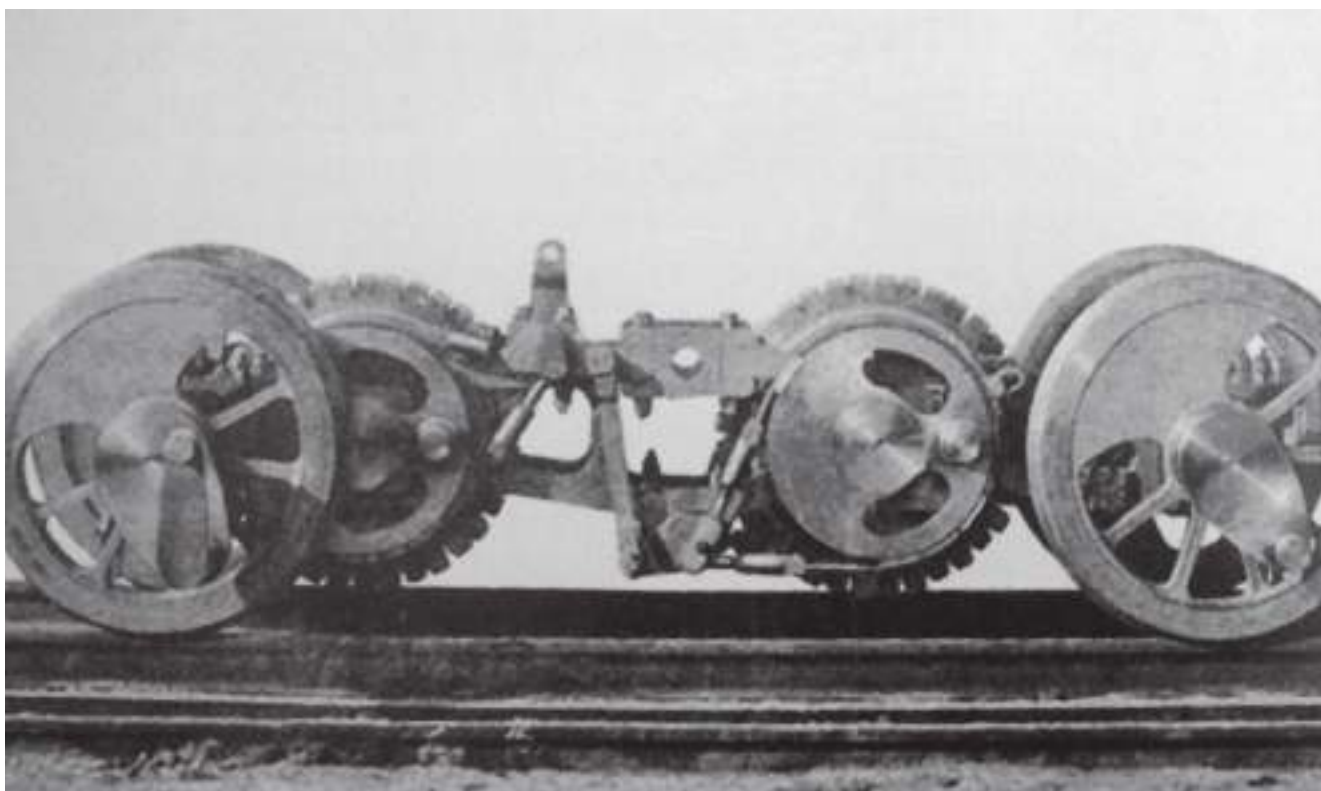
Zupčasta pruga je imala ugrađeno treću, snažno za pragove pričvršćenu, šinu između dvije nosive, sa nazubljenim gornjim dijelom u koji se uzubljava zupčasti mehanizam lokomotive. Na pruzi Brod - Sarajevo – Metković, 1909. godine, je bilo angažovano 45 lokomotiva sa ugrađenim mehanizmom za zupčastu prugu od čega je njih 19 odnosno 42 % bilo angažovano na dijelu pruge od Pazarića do Konjica. Od 128 radnika koji su opsluživali ovih 45 lokomotiva, 50 % ih je radilo na pruzi Pazarić – Konjic. Brzina kretanja vozova na usponu je bila 8 km/h, a na nizbrdici 12 km/h.⁴⁶⁰

Slika br. 132: Izgradnja prve željezničke stanice u Raštelići 1890.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-16>, pristupljeno 7.7.2013.

460 H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina*, 73.

Slika br 133: Mehanizam za zupčasti pogon koji se montira na lokomotivu.

A. Fevzija, *Historija željeznica BiH*, 220.

Na ravnim dijelovima pružne trase (željezničke stanice i ravni dijelovi pruge kroz tarčinsko polje) zupčanica nije postavljena. Zupčanica preko Ivana je znatno reducirala korištenje ove pruge u punom kapacitetu i predstavljala je usko grlo na čitavoj pruzi od Broda do Metkovića. I pored toga 1911. godine je ovom prugom izvezeno roba (drvne rezane građe, uglja i ruda) u ukupnoj težini od 2,360.490 mtc. Radi otklanjanja navedenih problema vlasti Kraljevine Jugoslavije su, kasnije, izvršile izmiještanje dijelova pruge preko Hadžićke općine.

Izgradnjom i puštanjem u promet pruge Mostar – Metković, Zemaljska vlada u Sarajevu je osnovala posebnu upravu sa sjedištem u Mostaru i povjerila joj upravljanje ovom prugom. Nakon puštanja u promet čitave dionice od Sarajeva do Metkovića 1891. godine, osnovana je Direkcija u Sarajevu. Ove dvije upravne institucije za upravljanje željeznicama, sa upravom željeznica iz Dervente, su bile preteča osnivanju Direkcije bosanskohercegovačkih državnih željeznica, koja je osnovana u Sarajevu 1895. godine i time preuzela civilno upravljanje željeznicama od vojne uprave - Direkcije Bošnjahna.⁴⁶¹

Izgradnja pruge na području Hadžićke općine, je podrazumijevala i zapošljavanje većeg broja stanovništva ove općine što je u to vrijeme bio siguran izvor sredstava za život. Izgradnja je, također, rezultirala i doseljavanjem i stalnim nastanjivanjem jednog broja radnika koji su radili na pruzi. Taj proces je znatno promijenio nacionalnu i socijalnu strukturu stanovništva kao i odnos domicilnog i doseljeničkog stanovništva.

Pruga je potpuno, komunikacijski, otvorila ovu općinu i uspostavljena je sigurna i relativno brza veza sa Sarajevom. Uz izgradnju pružne magistrale, došlo je do gradnje i šumskih pruga sa ciljem pojačane i lakše eksploatacije šume, povećana je proizvodnja

461 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike*, 101.

u drvoprerađivačkim kapacitetima, obezbijeden je lakši izvoz prerađenog drveta u inostranstvo, a sve to je intenziviralo izgradnju stambenih jedinica i otvaranje objekata za snabdijevanje u okruženju mjesta gdje su bile locirane željezničke stanice i privredni subjekti.

Na pruzi od Binježeva do Ivana je bilo izgrađeno šest željezničkih stanica: Binježevo, Hadžići, Pazarić, Tarčin, Raštelica i Ivan, sa staničnom zgradom i pratećim objektima. Stanične zgrade su imale na spratu stanove za stanovanje rukovodećeg kadra željeznica.

Slika br. 134: Željeznička stanica Hadžići 80-ih godina prošlog vijeka.

A. Fevzija, *Historija željeznica BiH*, 112.

Slika br. 135: Pogled na željezničku stanicu Ivan 1898.

http://i164.photobucket.com/albums/u35/milan_sc/Ivan_1898.jpg, Pristupljeno: 7.7.2013.godine

Slika br. 136: Pogled na prvu željezničku stanicu Raštelica.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1> (19.10.2013.)

Slika br. 137: Željeznička stanica Pazarić s početka XX vijeka.

Lihovac Hasan iz Pazarića, *privatni foto-album*.

Slika br. 138: Željeznička stanica Tarčin s početka XX vijeka.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-na-rentabahn-neretvanska-pruga-16>, (15.10.2013.)

U mjestu Osenik, par stotina metara od istoimenog prevoja na pravcu Pazarić-Tarčin izgrađena je manja stanična zgrada koja se još zvala i pristanište.

Slika br. 139: Objekat željezničkog pristaništa u Oseniku, poslije 1931. godine.

Fevzija, Ajdin, *Historija željeznica BiH*, 113.

U opisivanju željezničke stanice na Ivanu, u *Bosanskom glasniku* za 1917. godinu

se navodi da se tu nalazi lijepa željeznička stanica i da je ona važna prolazna tačka prema Hercegovini. Stanica se nalazi na 1010 m.n.m. i iz nje se ulazi u najduži željeznički tunel u Bosni.⁴⁶² Sa lijeve strane ulaza u tunel na željezničkoj stanici nalazi se „lokodepozit“ u kome su se servisirale i održavale, dok nisu u upotrebi, gurajuće lokomotive. Na desnoj strani se u sastavu željezničke stanice nalazio restoran u kome su se putnici i turisti mogli osvježiti. S obzirom na to da se na Ivan-sedlu nalazio hotel sa šest soba sa dobrim i udobnim smještajem (pansion dr. Brauna), koji se izdavao važnoj i moćnoj klijenteli iz Sarajeva, i što se tu nalazila žandarmerijska stanica, meteorološka stanica, na ovoj stanici je vikendom, ali i u drugim danima, bilo puno putnika-namjernika.

⁴⁶² *Bosanski glasnik*, 1917, br. 21, 110 i 266.

Osim glavnih zgrada, koje su za to vrijeme bile impozantni i dominantni objekti tog naselja, nalazili su se i hangari za privremeno skladištenje tereta, vodotornjevi za dopunjavanje kotlova lokomotive i druga oprema. Sve stanice su imale nekoliko kolosijeka od kojih jedan bio teretni. Željeznička stanica u Pazariću je imala vlastitu ložionicu i parno grijanje, te okretaljku za lokomotive, koju je posjedovalo malo stanica na ovoj pruzi. Odatle je polazila zupčasta pruga prema Oseniku i Ivanu.

U istom glasniku spominje se Šumska uprava Ilidža, koja je upravljala šumama od Ivana, Bjelašnice, Trnova do Lepenice i Vele. U upravi je bilo zaposleno 4 šumarnika i 5 nadlugara. Jedan od nadlugara je bio Raca Anton iz Zovika.

1.3.2. Šumske pruge na području hadžićke općine

Izgradnja šumskih pruga započela je odmah nakon otvaranja pilanskih pogona širom Bosne i Hercegovine i izgradnje tranzitne željeznice Bosanski Brod-Zenica-Sarajevo-Mostar-Metković. Potpuna ekspanzija njihove gradnje zabilježena je u vrijeme ministra Kallaya, koji je širom Bosne i Hercegovine dijelio koncesije na šumska prostranstva radi njihove eksploatacije. Do 1906. godine u Bosni i Hercegovini je bilo izgrađeno 740 km šumske pruge.⁴⁶³ Sa dionice glavne željezničke pruge od Ilidže do Ivan-sedla se odvajalo nekoliko manjih šumskih željezničkih pruga. Uz njih je izgrađena i kratka (1,3 km) pruga Ilidža-Banja Ilidža.

Na području hadžićke općine, u vrijeme austrougarske vlasti, u Bosni i Hercegovini je bilo izgrađeno više od 50 km šumskih pruga.

- šumska pruga Hadžići- Brezovača - Veliko polje u dužini od 19,23 km
- šumska pruga Tarčin – Mehina luka – Laništa u dužini od 13 km
- pruga od pilane u Krupoj do spoja sa glavnom željezničkom prugom, 4 km
- šumska pruga Raštelica – Ivan planina, 17 km

Prema Heinrichu Renneru austrijska firma „Hofman i Grünsfeld“ je 1892. godine dobila dvadesetogodišnje koncesije na šume u Hadžićima. Tu je sagradila pilanu i šumsku prugu za Igman u dužini 18 km (Dr. Juzbašić navodi 19,23 km) koja je na svojoj trasi imala puno mjesta za utovar. Šumska pruga je završavala u krugu pilane. Iz pilane je izlazila uskotračna pruga koja se, na željezničkoj stanici u Hadžićima, spajala na glavnu prugu Sarajevo – Metković.⁴⁶⁴ Prema istom izvoru firma Feltrineli je, na pruzi Ilidža Kobiljdo, za vuču vagona imala lokomotivu na parni pogon.

Dr. Dževad Juzbašić za igmansku šumsku prugu kaže:

*Šumska pruga koja je vodila od Hadžića do Velikog polja na Igmanu (19,32 km) izgrađena je o trošku zemaljskog erara (državne blagajne). Ona je služila za izvoz drveta izrađivanog u erarnoj režiji i prodavanog na osnovu dugoročnog ugovora, firme Feltrineli za alimentiranje njene pilane u Hadžićima. To je, u stvari, bila koturača sa drvenim tračnicama (rolbahn), kojom su prazni vagoneti izvlačeni uz brdo pomoću animalne snage, a spuštali niz brdo gravitacijom.*⁴⁶⁵

463 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919. (hronika)*. Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1955, 10.

464 H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina*. 73.

465 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike*, 247.

Slika br. 140: Spuštanje vagoneta natovarenih oblovinom iz Igmana za Hadžiće.

Keith Chester, *The Narrow Gauge Railways of Bosnia-Hercegovina*. Malmö: Stenvalls, 2006, 143.

Za igmansku šumsku prugu u Šumarskom listu Hrvatskog šumarskog društva iz 1897. godine piše: *U svrhu izvoza drva iz šuma sagrađeno je više puteva i pruga, no najvažnija je svakako 1893. ovdje sagrađena šumska željeznica u duljini od kojih 16 kilometara. Ista je također sagrađena po samoj šumskoj upravi i to troškom od 33.500 forinti.*⁴⁶⁶

U istom listu se navodi širina poruge od 76 cm, nagib na nekim mjestima do 7% i da vagoneti idu po drvenim bukovim šinama pričvršćenim drvenim klinovima za pragove. Na dva vagoneta (kolca kako se navodi) može se natovariti do 8 m³ drveta. Pruga završava u pilani Hofmann i Grünfeld u Hadžićima.

Karta br. 11: Šumska pruga Hadžići-Igman na austro-ugarskoj geografskoj karti iz 1913.

Karl Baedeker, *Handbuch für reise*, Verlag von Karl, Leipzig, 1913, 87.

Karta br. 12: Šumska pruga Tarčin-Ragalj-Hranisava

V. Alađuz, 2016.g., *Trasa pruge ucrtana prema kazivanju A. Katkića iz Budmolića, te obilaskom trase*

Ono što je interesatno navesti za ovu šumsku prugu jeste način manipulacije vagonima na dijelu pruge od Hadžića do Nanića puta. Vagoneti bi se kretali od Hadžića trasom koja se još vidi do mjesta Veksel u Ul. Brezovačkoj. Nije bilo krivina za savladavanje uspona, nego su vagoneti ulazili na produženi kolosijek, a onda se mijenjao pogon u kontra smjeru, a skretnicom usmjeravani desno i uzbrdo prema Milinjači gdje se vršila promjena pravca kretanja i usmjeravanja prema Brezovači, Nanića putem. Ovaj način manipulacije je primijenjivan, jer nije bilo mogućnosti gradnje pruge sa zavojima za polukružno kretanje vagoneta. Željeznička šumska pruga Hadžići - Igman - Veliko polje je uvijek koristila animalni pogon. Demontirana je 1960. godine, a njenom trasom je

⁴⁶⁶ Šumarski list. Zagreb, Hrvatsko-slavonsko šumarsko društvo, broj 9/10, 1897, 430-431.

izgrađen put za eksploataciju šume.⁴⁶⁷

Osim spomenutih, firma Feltrineli je imala prugu koja je spajala njenu pilanu u Krupi sa željezničkom prugom Sarajevo-Metković. U području Kobiljdola i Krupe kod Pazarića, gdje firma Feltrineli takođe posjedovala pilanu, bilo je ukupno 9 km pruge na parni pogon i 4 km ostalih kolosijeka.⁴⁶⁸

U Bosanskim glasnicima za 1909, 1911, 1913. i dalje se za naseljeno mjesto Tarčin navodi, između ostalog, da od pilane Zadik Finci ima izgrađena šumska pruga do Laništa u Hranisavi, u dužini od 13 km.⁴⁶⁹ Ukidanjem te pruge njenom trasom je izgrađen šumski put do Laništa, a 1974. je do Mehine luke asfaltiran u dužini od 12 kilometara.⁴⁷⁰

Druga šumska pruga na području tarčinske regije je vodila od Raštelice prema Ivan-planini i dalje pod Bitovinjju i predstavljala je jednu od državnih šumskih pruga koja je služila za izvoz ogrevnog drveta.⁴⁷¹ Uz adekvatnu naknadu je služila i za izvoz šume za privatne pilane. O ovoj pruzi Dr. Juzbašić piše:

Erar je izgradio i kolosjek koji se odvajao kod Raštelice od glavne pruge i služio za izvlačenje ogrevnog drveta sa Ivan-planine. Šume na Ivan-planini iskorištavala je i „Jela d.d. za eksploataciju i eksportiranje drveta“, koja je 1911. godine naslijedila firmu Rafael Z. Finci & comp. Preduzeće je posjedovalo pilanu u Tarčinu i u svom ugovornom području imalo krajem 1916. godine 17 km željezničke pruge.⁴⁷²

Prema austrougarskoj topografskoj karti iz 1895. godine, ova šumska pruga se na udaljenosti od oko 500 m južno od željezničke stanice Raštelica odvajala desno od glavne pruge, presijecala makadamski put koji vodi od Raštelice na Ivan-sedlo, ispod rašteličkog groblja i nastavljala preko Velike šume do rudnika barita, a odatle preko Šljemeni u Krivi rat.

Karta br. 13: Šumska pruga Raštelica-Bitovinja na vojnoj karti iz 1910.

Austro-Ugarska geografska karta iz 1910. http://i358.photobucket.com/albums/oo28/bih25k/SK02_Pazaric-Konjic_1910_200K.jpg, (20.7.2013.).

467 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 108.

468 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike*, 247.

469 *Bosanski glasnici*, 1909, 1911, 1913. i kasnije

470 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 174.

471 *Austrougarska topografska karta uz 1910, razmjera 1:200 000, sekcija Sarajevo-Pazaric.*

472 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike*, 247.

S obzirom na nepreciznost prvih austrougarskih topografskih karata i sitnu razmjenu konkretne karte, identifikaciju pomenute šumske pruge smo obavili na terenu uz pomoć stanovnika Rašteliце koji su na njoj radili nakon Drugog svjetskog rata. Istina, u to vrijeme je egzistirao samo dio spomenute trase od Medanovca do Šljemena. Jedan od radnika „Šumarstva“ PDI Bjelašnica iz 1950. godine, nam je potvrdio postojanje šumske pruge od Šljemena do Medanovca iznad Rašteliće:

Radio sam u Šumariji u Šljemenima od 1950. godine. Sjedište Šumarije je bilo u Raštelići preko puta današnje škole i malo južnije sa desne strane potoka Kalašnica. Drva smo tovarili na vagonete koji su se šumskom prugom spuštali prema podnožju Medanovca. Vagoneti su izvlačeni u Šljemena šumarskim konjima⁴⁷³, a spuštali se slobodnim padom. Usporavanje brzine kretanja vagoneta je vršeno improvizovanim kočnicama kojima je kočio radnik čije je mjesto bilo na lijevoj strani vagoneta. Pored opisanog kočničara, na tačno određenim mjestima zbog velikog nagiba, smo primjenjivali dodatne metode usporavanja vagona. To smo radili na taj način što smo po šinama stavljali sitno kamenje (keranje pruge) koje su točkovi vagoneta mljeli ali je to sprječavalo ubrzanje vagona. Da ne bi kamenje spadalo od trenja sa šina, uz vanjsku stranu šina su bile pričvršćene baskije. Vremena izgradnje te pruge se ne sjećam. Sjećam se da je postojala još jedna šumska pruga koja je od Tarčina išla u Mrkaje a onda Mrkajinim potokom do pod Previlu. U Orhovici je bila gravitaciona žičara.⁴⁷⁴

Drugi radnik „Šumarije“ vrlo slikovito je opisao rad te šumske pruge što priču čini potpuno vjerodostojnom. Potvrđuje se postojanje i korištenje navedene pruge uz tvrdnju da je šumska pruga od Medanovca (iznad željezničkog tunela Raštelića) povrh Širokog dola išla, preko Pala u Šljemena. Zapravo, se ona završavala ili počinjala 100-200 metara iznad željezničke pruge Sarajevo – Metković pred tunelom u Raštelići. Od tog mjesta je bila napravljena „riža“ niz potočić koji je pravio prirodno korito, niz koje su se spuštala drva do pruge. Iznad pruge se „riža“ završavala branom gdje su lagerovana drva za utovar na vagone. Na proširenju sa lijeve strane glavne željezničke pruge na oko 100 m prije tunela bio je objekat veličine objekata željezničke stanice Raštelića koji je bio, također, u vlasništvu željeznica. U njemu je živio desetar pruge kao i čuvari pruge sa svojim porodicama. Oni su bili odgovorni za sigurnost tunela do Bradine i pruge u tunelu.⁴⁷⁵ Bili su odgovorni i za sigurnost željezničkog saobraćaja ispred tunela gdje se vršio utovar drva. Naši sagovornici nisu sigurni za tačno vrijeme izgradnje spomenute šumske pruge, ali su slušali predaju da je prugu gradio ili rekonstruisao neki Trklja direktor Šumarstva, poslije Drugog svjetskog rata. Analizirajući sve izneseno o šumskoj pruzi Raštelića – Ivan-planina mogao bi se izvesti zaključak da je prvobitno postojala pruga koja je imala direktno uključanje na glavnu željezničku prugu Sarajevo-Mostar, kako smo to ranije opisali, a da je do njene rekonstrukcije i reduciranja njene upotrebne dionice došlo poslije ukidanja zupčanice i izmještanja trase željezničke pruge u samoj Raštelići čime je stara trasa šumske pruge u dijelu od Širokog dola do Rašteliće izgubila svoju svrhu. Ustvari je nova trasa pruge, kod tunela u Raštelići, dolazila tačno ispod šumske pruge na jednom njenom dijelu odakle je bilo jednostavnije, praktičnije i brže korištenje riže, a skratila se dužina kretanja vagona za oko 2 km.

Šumska pruga od Tarčina prema Laništu se ne može ubicirati na geografskim kartama iz 1910, 1913. i 1933. godine na kojima su druge šumske pruge jasno označene.

473 Posebna vrsta i pasmina konja koji su služili, zbog njihove snaga, samo za teške šumske poslove.

474 Oputa (Ibre) Dervo, r. 1926. Opute, Tarčin, (1. marta 2013, arhiva Komisije)

475 Tepić (Ramo) Ismet, r. 1928. Raštelića, bio je zaposlen u Šumarstvu. Njegov otac je bio čuvar pruge i tunela Raštelića - Bradina zbog čega je čitava njihova porodica tu živjela do pred Drugi svjetski rat. Tu je živio i desetar pruge te čuvar pruge Šarić Ibrahim.

Čak ni dr. Juzbašić ne navodi njeno postojanje. To ne znači da ona nije postojala, ali je otežano utvrđivanje vremena njene gradnje i egzistiranja. Prvi put se spominje u Bosanskom glasniku za 1909. godinu kada i pilana u Tarčinu. Na šumskoj pruzi Tarčin - Laništa je prvobitno korišten animalni pogon ili vuča kao i ona na Igmanu, a nešto kasnije je korištena lokomotiva na parni pogon. Ova pruga je izbačena iz upotrebe prije 1935. godine, jer inženjer Jovo Popović u svom djelu iz 1935. godine, opisujući puteve po Bjelašnici, kaže: *Sa željezničke stanice Tarčin se pređe put Sarajevo – Mostar pa lijevo pored pilane se odvaja put po trasi bivše šumarske pruge...*⁴⁷⁶

1.4. Drumski saobraćaj

Prvi automobil sa motorom na unutrašnje sagorijevanje je predstavljen 1886., a teretni kamion na parni pogon 1890. godine. Dakle, u vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini se javljaju i prva vozila na motorni pogon na ovom području. Sarajlije su prvi put vidjele putnički automobil na svojim ulicama 9. jula 1903. godine. No, nije samo to utjecalo na naglu ekspanziju izgradnje puteva u Bosni i Hercegovini u tom periodu. Već smo govorili o izgradnji željezničkog saobraćaja koji je bio primaran i dominantan. Sličnoj svrsi su trebali koristiti i drumski putevi. Najveći dio mreže javnih puteva u Bosni i Hercegovini je izgrađen u periodu Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije, a u svrhu zadovoljenja vojno – političkih i privrednih potreba.⁴⁷⁷ Austro – Ugarska je naslijedila jedan broj javnih cesta u Bosni i Hercegovini od Osmanskog carstva, ali se angažirala na izgradnji svoje putne infrastrukture.

U 1884. godini austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini je izgradila 100 km novih glavnih puteva i 170 km sreskih puteva. U narednoj 1885. godini je projektovano novih 85 km glavnih i 95 km sreskih puteva. U 1884. godini je u Bosni i Hercegovini bilo na održavanju 1.531 km glavnih i 1.310 sreskih puteva.⁴⁷⁸ Ovaj podatak govori koliko je puteva bilo izgrađeno u vrijeme osmanske vlasti, a prije gradnje ovih 270 km u 1884. godini. *Do kraja 1918. godine je izgrađena i puštena u promet moderna makadamska cesta za automobilski saobraćaj od Sarajeva preko Pazarića, Ivan-sedla, Konjica, Jablanice do Mostara, te od Sarajeva preko Trnova do Kalinovika. Ceste su bile širine 4 m, posute tucanikom.*⁴⁷⁹

Teško je utvrditi koliko je puteva izgrađeno ukupno u vrijeme vlasti Austro – Ugarske monarhije, posebno na tako malom prostoru kakva je bila teritorija današnje općine Hadžići. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije na području Bosne i Hercegovine urađeno je malo na putnoj infrastrukturi, a u toku rata 1941-1945. godine - još manje.

1.5. Drvoprerađivačka privreda

Drvena industrija u Bosni i Hercegovini je bila najprofitabilnija privredna grana u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske vlasti. Šume su predstavljale najveće prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine i veliki izazov okupacionim vlastima za njihovo iskorištavanje.

476 J. Popović, *Kroz planine Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Planinarsko društvo Bjelašnica Sarajevo, 1935, 92.

477 *Putevi BiH 1967-1987*, Sarajevo: SIZ za magistralne puteve R BiH, 1987, 10.

478 *Putevi BiH 1967-1987*, Sarajevo: SIZ za magistralne puteve R BiH, 1987, 10.

479 Lj. J. Mihić Ljubo, *Bjelašnica i Igman*, 173.

Već u prvoj godini iza okupacije (1879.) pristupljeno je radovima oko prikupljanja grubih podataka o prostornoj veličini i mogućnostima eksploatacije bosanskohercegovačkih šuma.⁴⁸⁰ Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini je intenzivirala eksploataciju šuma u odnosu na njeno iskorištavanje u vrijeme osmanske uprave, a preko već ranije instaliranih trgovaca i vlasnika pilana. Nastavljena je sječa hrastovih šuma i proizvodnja i izvoz potaše i francuske duge, količina usječenog bukovog sortimenta se naglo uvećavala a četinari su zadovoljavali potrebe pilana koje su za kratko vrijeme preplavile Bosnu i Hercegovinu. Kao ilustraciju rapidnog povećanja eksploatacije bosanskih šuma navest ćemo primjer proizvodnje i izvoza duge. Godine 1888. iz Bosne i Hercegovine u inostranstvo izvezeno je 6.000.000 komada duge, 1889. godine 14.000.000, a 1890. godine 21.000.000 komada. Za samo tri godine se izvoz povećao skoro 4 puta. Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini je usječeno i prodano na osnovu direktnih pogodbi sa kupcima 4.556.000 m³ bukovog drveta.⁴⁸¹ Zbog procjene da se može brzo i lahko obogatiti, Bosna i Hercegovina je postala zemlja u koju je bila najezda zapadnog privatnog kapitala namijenjenog za ulaganje u drvoprerađivačke kapacitete i projekte iskorištavanja šuma uopće. Naravno, ulaganja su bila i u druge privredne grane ali je za nas najzanimljivija drvna industrija koja se evidentno najbrže razvijala, a u najvećoj mjeri je za područje Hadžićke općine ona bila osnovna privredna grana. To ćemo vidjeti iz sljedećih pokazatelja: jačina pogonske snage drvoprerađivačkih kapaciteta sa 300 HP 1890. godine je povećana na 14.000 HP 1914. godine, do polovice prve decenije XX vijeka ova industrijska grana je zapošljavala 24.000 najamnih radnika ili 30% od ukupnog broja najamnih radnika u Bosni Hercegovini, za intenzivnu eksploataciju bosanskog drveta do 1906. godine je izgrađeno 740 km šumske pruge, u pet šumsko - prerađivačkih preduzeća je uloženo oko 25.000.000 kruna, itd.⁴⁸² Ekspanzija ove privredne grane u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX vijeka, znatno se osjetila i na području Hadžićke općine.

Prema prof. B. Begoviću, na kraju osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, na području Hadžića bile su samo dvije pilane koje su radile sa malim kapacitetom bez izvozne orijentacije. Jedna od njih je bila pilana na vodu na rijeci Krupi u Zoviku u vlasništvu braće, Austrijanaca, Joseffa i Georga Lichtenggear, koji su bili preteča drvoprerađivačke proizvodnje na području Hadžićke općine. Dolaskom Austro-Ugarske, već 1884. godine u Hadžićima je izgrađena pilana na vodu „potočara“ u vlasništvu Jevreja Zadika Fincija te osnovana i puštena u rad Krečana u vlasništvu Gligorija Jeftanovića. Nismo sigurni za mjesto izgradnje pilane Zadika Fincija u Hadžićima, ali se on pojavio 1902. godine sa osnivanjem preduzeća za preradu drveta u Tarčinu.

1.5.1. Pilana Hofman i Grünsfeld u Hadžićima

U Šumarskom listu Hrvatskog šumarskog društva se navodi postojanje pilane u Hadžićima 1892. godine u vlasništvu Hofmanna i Grünsfelda te da u njoj završava šumska, igmanska pruga. Državna uprava za šume organizuje sječu šume za potrebe ogrjeva, izradu željezničkih pragova, daske, a samo za pilanu u Hadžićima se isporučuje 10.000 m³ balvana. Pilana radi na parni pogon snagom od 80 KS i može izrezati do 80 m³ balvana dnevno. Pilana raspolaže sa dvije kružne pile, dvije pile za krajčenje daske, jednom „jarmačom“ za rezanje trenice, blanjom i tzv. fraismašinom za izradu same daske.⁴⁸³

480 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu Austro-ugarske uprave 1878-1918. sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo, ANUBiH, 1978, 9.

481 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 30.

482 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 9-10.

483 *Šumarski list*, Zagreb: Hrvatsko-slavonsko šumarsko društvo, broj 9/10, 1897, 430-431.

Ova pilana, prema prof. Begoviću, se smatra prvim vjesnikom i prethodnicom stranog kapitala u drvo-prerađivačkoj privredi. Na osnovu pregovora obavljenih 1892. godine u Beču sa predstavnicima Zejdničkog ministarstva finansija, ...ona je početkom 1893. godine zaključila sa Zemaljskom vladom u Sarajevu ugovor na 20 godina (1893-1912.) za kupovinu oko 200.000 m³ četinarskih trupaca izrađenih u režiji zemaljskog erara na području pl. Igman i isporučenih sukcesivno, godišnje po 10.000 m³.⁴⁸⁴ Firma Hofmann i Grünsfeld se obavezala da će pored plaćanja trupaca po cijeni od 4,5 forinti za 1 m³ četinarske oblovine, obezbijediti i dati šumskoj upravi 50.000 forinti kao beskamatni zajam za izgradnju 18 km duge šumske gravitacione pruge od Hadžića do Velikog polja na Igmanu. Otplata zajma je dogovorena sukcesivno do kraja ugovorene eksploatacije šume. Za realizaciju ovog ugovora firma Hofmann i Grünsfeld je u Hadžićima sagradila pilanu na parni pogon sa dva gatera i odgovarajućim brojem pomoćnih strojeva.⁴⁸⁵ U vremenu od 1894. do 1897. godine firma Hofman i Grünsfeld je preuzela od režijskog poslovanja za Hadžiće 56.700 m³ četinarskih trupaca, od čega je proizvela 35.000 m³ rezane građe. Nakon toga je firma prodana firmi Giuseppe Feltrineli.

1.5.2. Dolazak firme „Feltrineli“ na hadžićko područje

Poznata italijanska firma Giuseppe Feltrineli iz Milana je 1897. godine sa Zemaljskom vladom u Sarajevu sklopila ugovor za eksploataciju četinarske šume u rejonu sliva rijeke Kasindolske u iznosu od 600.000 m³ na period od 20 godina. Izrada drveta i doprema je bila u organizaciji državnog erara, a cijena je bila nešto bolja nego što je dobila pilana Hofman u Hadžićima (4,40 forinti po jednom m³). Sastavni dio ugovora je bila i beskamatna pozajmica šumskoj upravi Ilidža u iznosu od 100.000 forinti sa kojim će izgraditi 17,5 km vodene riže duž korita Kasindolske rijeke i druge prateće objekte kao i opremu potrebnu za dopremu građe iz planine. Za realizaciju ovog projekta u Kobiljdo-lu (Kasindo), izgradili su pilanu sa tri parna kotla po 200 KS i 6 gatera sa pratećim mašinama.

U novembru mjesecu 1897. godine firma Giuseppe Feltrineli i komp. otkupila je od firme Hofman i Grünsfeld pilanu u Hadžićima. U vezi s tim došlo je do transakcije ugovora iz 1893. o snabdijevanju parne pilane u Hadžićima trupcima iz šumskog područja pl. Igman.⁴⁸⁶ Preuzimajući prava na ugovorenu isporuku četinara iz Igmana na osnovu ugovora sa firmom Hofman, firma Feltrineli je 1898. godine sa Zemaljskom vladom za BiH sklopila novi, petnaestogodišnji ugovor na 300.000 m³ četinara, koje će Šumska uprava Ilidža izrađivati i dopremiti u pilanu u Hadžićima po 20.000 m³ godišnje. Cijena jednog metra kubnog je 4,5 forinti. Feltrineli je pojačao kapacitet pilane u Hadžićima ugradnjom dva nova gatera.⁴⁸⁷ Pilana Feltrineli u Hadžićima je imala dva parna kotla, snage 60 KS, te lokomotivu na parni pogon jačine 30 KS. Imali su 11 cirkulara za prorezivanje građe, 4 kružne pile iste namjene i jednu hobl-mašinu. Godišnja proizvodnja firme Feltrineli je 50.00 m³ drveta smrče i 30.000 m³ drveta jelovine. Firma je zapošljavala 230 radnika. Direktor firme je bio Ermenegilda Tommasi, poslovođa Josip Tommasi, a strojar Carl Cartwright.⁴⁸⁸

484 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 43.

485 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 43.

486 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 44.

487 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 45.

488 *Bosanski glasnik*, 1900, 212.

Slika br. 141: Kopija teksta iz Bosanskog glasnika o firmi Feltrineli iz 1900.

Bosanski glasnik, 1900. 212.

Preduzeće Feltrineli je od 1897. godine, kada je izgradilo prvu pilanu u Kobildolu, pa do 1915. godine kada Italija stupa u rat, primilo od državnog erara 975.000 m³ četinara, od čega je proizvela 630.000 m³ rezane građe, koja je izvezena u Italiju. Stupanjem Italije u rat ovoj firmi je, kao i svim drugim italijanskim firmama u Bosni i Hercegovini, izvršena sekvestracija kompletne imovine.

1.5.3. Pilana na rijeci Krupa u Zoviku

Pilana Austrijanca Josefa Lichteneggera na rijeci Krupa je u vrijeme osmanske uprave bila jedna od vodećih u Bosni i Hercegovini, ali se u vrijeme austrougarske uprave ne spominje. Godine 1902. Giuseppe Feltrineli ovu pilanu kupuje kao napuštenu, nakon što je sklopio ugovor o eksploataciji četinarske šume u Krupi. Naime, Giuseppe Feltrineli zatražio je od Šumske uprave Ilidža da se napravi ugovor o eksploataciji šume četinara u slivu rijeke Krupa, ali to Šumska uprava nije smjela prihvatiti, jer nije bila sigurna da može obezbijediti dopremu oblovine do pilane. Stoga je Feltrineli o ovom pitanju razgovarao sa zajedničkim ministrom finansija Kallayom, a nakon toga, 1902. godine, potpisao ugovor sa Zemaljskom vladom u Sarajevu o kupovini 120.000 m³ četinarskog drveta u slivu rijeke Krupa po cijeni od 3,2 krune po jednom m³ na period od 15 godina. Nakon kupovine napuštene pilane u neposrednoj blizini izvora rijeke Krupe, pristupio je njenom opremanju i stavljanju u pogon. Pilanu je rekonstruirao na bazi turbinskog

(vodenog) pogona, ugradio jedan puni i jedan venecijaner gater i osposobio ih za savremenu preradu drveta.⁴⁸⁹ Firma je radi otpreme rezane građe sagradila 4,6 km dugu šumsku gravitacionu prugu od pilane do Zovika na cesti Sarajevo-Mostar. U Bosanskom glasniku za 1905. godinu stoji da je na Krupi postojala pilana na vodeni pogon od 1904. godine.⁴⁹⁰

Slika br. 142: Parna pilana u Krupi 1907.godine.

Raca Lidija iz Zovika, privatni album, prikupio i ustupio Jasika Derviš.

Nakon izgradnje i puštanja u promet željezničke pruge Sarajevo-Metković 1891. godine, Giuseppe Feltrineli je, dvije godine kasnije, izgradio prugu od Kobiljdola do Ilidže i od Hrasnice (Lasice) do Ilidže gdje ih je spojio sa glavnom prugom Sarajevo - Metković. Na taj način je stvorio optimalne uslove za izvoz rezane građe i šumske oblovine. Iz Hrasnice je do Igmana napravio gravitacionu žičaru dužine 2.757 metara za lakšu i bržu eksploataciju šume. Na području Ilidže i Hadžića 1896. godine je ova firma imala devet km pruge sa vučnim mašinama na parni pogon i četiri km šumskih pruga. Ona je 1916. godine u ugovornom području sa Zemaljskom vladom u Sarajevu imala na terenu šumskih kotara: Ilidža-Kobiljdo, Hrasnica-Igman, Pale – Bistrica, Sjetlina-Vrh-Prača, u svom vlasništvu izgrađenih 53,53 km šumskih pruga, a od toga 32,53 km na parnu vuču.

489 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 55.

490 *Bosanski glasnik*, broj 9, 1905.

Slika br. 143: Izgled šumskih vagoneta na gravitacionoj šumskoj pruzi Hadžići-Igman.

Keith Chester, *The Narrow Gauge Railways of Bosnia-Herzegovina*. Malmö: Stenvalls, 2006, 144.

Pilane Giuseppe Feltrineli na području Hadžića (Hadžići i Krupa) su zapošljavale u najvećoj mjeri domaću radnu snagu. Rukovodeća mjesta su pripadala strancima. Broj radnika je varirao u ovisnosti od ugovorene isporuke građe. Godine 1907. ona je imala 230 radnika. Ako su Hadžići po popisu iz 1895. godine imali 433 stanovnika, a 1900. 443 stanovnika⁴⁹¹, onda je jasno koliki je bio procenat zaposlenosti radnosposobnih stanovnika ovog mjesta, bez obzira što je jedan broj radnika bio iz inostranstva, a mali broj iz drugih područja Bosne i Hercegovine.

1.5.4. Nastanak firme Rafael Z. Finci & comp. u Tarčinu

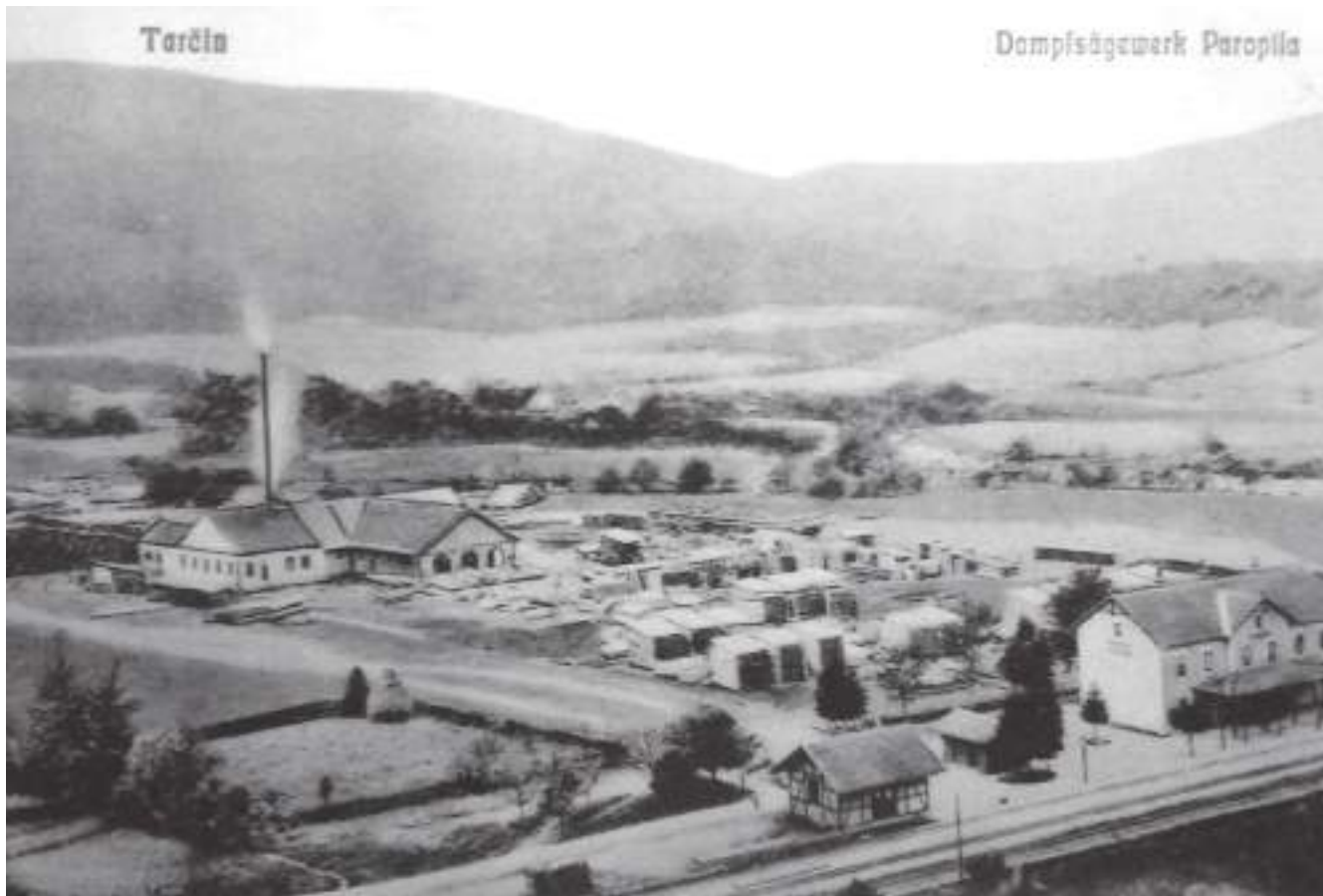
U 1902. godini osnovali su sarajevski Jevreji preduzeće za eksploataciju šume i industrijsku preradu drveta pod nazivom Rafel Z. Finci. U 1903. godini preduzeće je prenijelo na sebe ugovor o dugoročnoj eksploataciji šumskog područja Preslica-Lapov do-Lanište, koji je 1901. godine sklopila firma i pilana Franz Steimnetz sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁹²

U Bosanskim glasnicima 13. i 14. iz 1909./1910. godine spominje se grupa domaćih i stranih bogatih ljudi: Rafael Finci, Elios Berach, Isak Jak Barach, D.Salom, Mojsije D. Salom, Avdaga Šahinagić i Jozef M. Izrael, koji su ulažući vlastita sredstva sagradili i stavili u funkciju pilanu na parni pogon u Tarčinu. U Glasniku se navodi da je ova pilana izgrađena i puštena u promet 1903. godine.

⁴⁹¹ *Bosanski Glasnik*, 1900, 433 i 443, (Popis važnijih mjesta u BiH ispod 1.000 stanovnika)

⁴⁹² B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 84.

Potpisnik i najveći dioničar firme je bio Rafael Zadik Finci. Oni istodobno počinju sa gradnjom šumske pruge za Laništa i Hranisavu,⁴⁹³ u dužini od 13. km, odakle će se vršiti eksploatacija drvene mase za pilanu.⁴⁹⁴

Slika br. 144: Pilana Z. Finci i ž. stanica u Tarčnu.

Keith Chester, *The Narrow Gauge Railways of Bosnia-Herzegovina*, Malmö, Stenvalls, 2006. godine, 146.

Preuzimanjem ugovorenih prava i obaveza od firme Steinmetz, firma Zadik Finci je imala na raspolaganju sječu oko 80.000 m³ četinara i 50.000 m³ bukovog drveta. Cijena četinara je bila 2,60 a bukovina 0,60 kruna po metru kubnom. Ugovor je vrijedio 12 godina, a pokrivao je površinu od 1.720 ha. Godišnji etat je bio 6.600 m³ četinara i 4.200 m³ lišičara. S ciljem eksploatacije ugovorenih drvnih sortimenata, firma Rafael Z. Finci i comp. je izgradila prugu dugu 16 km koja je vodila od Tarčina preko Guvništa do Laništa i Lapova dola. Ova šumska pruga je bila kombinacija adhezione i gravitacione pruge. Vozni park su sačinjavali jedna parna lokomotiva od 30 KS i 25 pari dvoosovinskih truck-vagoneta. Izgradnja pruge je firmu koštala 400.000 kruna. Firma Zadik Finci je nakon kupovine od Steimetz izvršila njenu modernizaciju i pojačala kapacitet. Preorijentisala je pogon na paru sa pogonskim strojem od 200 KS i 4 gatera sa svim ostalim strojevima i uređajima.

Ovo preduzeće je 1911. godine pretvoreno u akcionarsko društvo pod nazivom Dioničarsko društvo za eksploataciju i eksport drveta „Jela“ koje je nastavilo realizaciju ugovora iz 1903. godine.

493 Na vojnoj karti iz 1933. godine se može vidjeti trasa kretanja ove pruge. Pruga se pružala od Tarčina do Laništa i Lapovog dola. Eventualna šumska pruga do Hranisave nije ucrtana na ovoj karti.

494 *Bosanski glasnik*, br 17, 1913, 446.

Kapacitet ove pilane je bio mnogo veći od ugovorene količine etata, pa je vršila dodatnu kupovinu trupaca od firme F. Neuberger, koja je sjekla šumu na Ravnoj planini. Sječa šume na ugovorenom području je prekinuta u vrijeme rata 1914-1918. godine, ali je pilana radila sa etatom kupljenim od Neubergera. Ova pilana je do 1918. godine pre-radila 98.500 m³ četinara i 49.500 m³ bukovih trupaca i na taj način proizvela 59.000 m³ građe četinara i 22.500 m³ bukove rezane građe.⁴⁹⁵ Nedim Šarac navodi da je pilana „Jela“ u Tarčinu 1911. godine u svoju modernizaciju uložila 700.000 kruna. Pogonska snaga mašina na paru je 200 hp.⁴⁹⁶

U „Hronologiji radničkog pokreta do 1941.“ se navodi da je pilana Zadik Finci 18. juna 1907. godine imala „130 radnika u štrajku.“⁴⁹⁷ Imajući u vidu da u to vrijeme nije bila praksa da svi radnici budu učesnici štrajka (gledajući izvještaje drugih firmi o učesću radnika u štrajku), onda se može pretpostaviti da je pilana Zadik Finci imala znatno više zaposlenih.

1.5.5. Pilana braće Jefte i Branka Kašikovića u Hadžićima

Braća Jefte i Branko Kašiković iz Mostara, su 1912. godine od Franca Stajnmica kupili pilanu koja je već duže vrijeme radila u Hadžićima. Kašikovića pilana je tek 1913. godine u Bosanskom glasniku objavljena kao preduzeće u njihovom vlasništvu.

Slika br. 145: Pilana i vila Kašikovića u Hadžićima uz željezničku stanicu.

Magbul Škoro, *Pozdrav iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Dom, knjiga 2, 2009, 157.

495 B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH*, 84-85.

496 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 10.

497 *Hronologija radničkog pokreta do 1941*. Sarajevo, Svjetlost/Institut za istoriju radničkog pokreta, 98.

Inače, pilana „potočara“ u vlasništvu Franza Stejnmitza se spominje u Bosanskom glasniku broj 10. za 1906. godinu u kojem piše da je počela sa radom 1891. godine. S obzirom da se nije primjećivala i nije mogla obezbijediti dovoljnu proizvodnju i prodaju, pored znatno jače pilane Feltrineli, Franz Stejnmitz je 1910. godine sagradio novu pilanu u Srednjem⁴⁹⁸, a ovu u Hadžićima je prodao. Pilana braće Kašiković i pilana Avdage Nanića, te pilana „Jela“ su preživjele Prvi svjetski rat i nastavile raditi u staroj Jugoslaviji. U toku Drugog svjetskog rata, okupacione snage su postavile drugu upravu u njima, te su nastavile proizvodnju za potrebe okupacionih snaga. Kako se vidi, na ovome području su u jednom vremenskom razdoblju austrougarske uprave radile četiri jake pilane, a nekad i pet. Dominirala je firma i pilane Giuseppe Feltrineli. U Bosanskom glasniku broj 19. za 1915. godinu se ne spominju firma i pilane Feltrineli u Hadžićima, niti pilana Steinmitz u Hadžićima, a spominju se pilane braće Kašiković i Nanića pilana. U 1915. godini je firma Feltrineli prestala postojati, a njena imovina je sekvestrirana, pa je za pretpostaviti da je njenu pilanu u Hadžićima kupio od države ili dobio Avdaga Nanić, koji je u to vrijeme bio vijećnik u Gradskom vijeću u Sarajevu.

Slika br. 146: Nanića pilana u Hadžićima, 1912. godina

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

1.5.6. Radnici i vlasnici pilana

U pilanama je domaća radna snaga obavljala samo najteže poslove, a namjesnici su bili stranci: Austrijanci, Italijani, Jevreji, Slovenci, Mađari, Česi i Poljaci. U firmi Feltrineli je krajem 1911. godine od 36 uposlenih stranaca, njih 14 bilo na poziciji nadzornika. Ostali su bili na značajnim majstorskim mjestima. Ista struktura zaposlenih je bila i na željezničkim stanicama Pazarić, Hadžići, Tarčin, Raštelica i Ivan, kao i drugim oblastima privređivanja. Firma Feltrineli je postigla svoj maksimum u proizvodnji i broju zaposlenih u 1911. godini. U proizvodnim pogonima je zapošljavala 209 radnika, 510 radnika u šumskim pogonima i ostalim pogonima oko 219 radnika. Ukupno je imala oko 971 radnika. Ovaj broj se odnosi na sve njene pilane i šumska radilišta. Oko 92% radnika je bilo domaća radna snaga. Rukovodeći radnici i sva druga odgovorna radna mjesta su pripadala strancima.

498 *Bosanski glasnik*, br. 14, 1910, 300.

Vlasnici pilana su vrlo brzo stjecali bogatstvo, proširivali proizvodne kapacitete, usavršavali proizvodnju, ali i gradili vile kao pokazatelje njihove moći (Kašikovići i Avdaga Nanić)⁴⁹⁹ u Hadžićima, Wehigemulth u Zoviku. Pored stvaranja ugodaja i lagodnog života sebi i porodici, koristili su pogodne okolnosti i sve blagodeti kako bi u vilama ugođavali i visoke goste iz Sarajeva i uživali u prirodnim ljepotama našeg kraja. Posebna atrakcija je bila organizovanje lova na Igmanu i Ormanju. Lovnu poslasticu je predstavljao lov na medvjeda, a tu su imali privilegiju imali samo odabrani gosti. Hofmann i Grünsfeld, vlasnici pilane u Hadžićima, su na Radavi na Igmanu sagradili u tu svrhu vilu, tzv „Hofmanovu kuću“ koju opisuju autori teksta u Šumarskom listu kao veoma lijep objekat u kome su dobili veoma kvalitetnu hranu.⁵⁰⁰

Slika br. 147: Vila Wehigemulth u Zoviku, sada Zavod za osobe sa posebnim potrebama.

Foto: V. Aladžuz, april 2013.

S ciljem izbjegavanja prelaska pilanskih radnika iz jedne pilane u drugu, vlasnici pilana su imali međusobni dogovor oko formiranja radničke satnice. Ona se je kretala od 1,4 krune za nekvalifikovanog nadničara do 4,0 krune rezaču na gateru. Radnici su na sve načine pokušavali da izvrše pritisak na vlasnike preduzeća kako bi prihvatili povećanje cijena nadnica. To je išlo vrlo sporo i vrlo vješto opstruirano od strane radnika koji su štitili interese poslodavaca. Međutim, početkom 1906. godine je došlo do organizovanja radnika radi stupanja u štrajk koji je nastupio već u maju mjesecu u Kasindolskoj pilani gdje je i bilo sjedište organizacije. Nešto kasnije se prenio i u Hadžiće. Organi vlasti i vlasnici firmi potpomognuti žandarmerijom su štrajkove ugušili i prinudili radnike na nastavak posla. Pokušaji obnavljanja štrajka su bili čitavu 1906. godinu, ali bez većeg uspjeha. Radnici su kroz sindikalni pokret uspjeli da se povežu i sa zagrebačkom socijalističkom organizacijom (SRP) od koje su imali neku vrstu podrške u borbi za radnička prava.

499 R. Muderizović, *Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848*. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1929, br. XLI, knjiga 2, 6 (Njegovi bliži rođaci: Abdulah, Salih i Mujaga Nanić su u Sarajevu držali trgovačke, kovačke i berberske radnje.)

500 *Šumarski list*, Zagreb: Hrvatsko-slavonsko šumarsko društvo, broj 9/10, 1897, 430-431.

1.6. „Bosanski glasnik“ o Hadžićkom kraju

Područje Hadžićke općine je u vremenu austrougarske vlasti, pored navedenih drvoprerađivačkih pogona, šumskih ispostava i željeznice kao vitalnog infrastrukturnog objekta Općine, imala i druge svoje vrijednosti koje su se često isticale u dokumentima i javnim glasilima tog vremena. Pisanje o Hadžićima, Pazariću i Tarčinu kao mjestima koja je zahvatila austrougarska industrijalizacija, počelo u Bosanskom glasniku i Glasu slobode od 1898. godine. Istina, do 1907. godine spominju se Hadžići radi već navedenih pilana, prodavnica i jedne gostionica, Tarčin sa jednom prodavnicom i Ivan kao željeznička stanica, izletišta, hotel na Ivanu, pećina Megara u planini Preslici. Tek 1907. godine se spominje Pazarić kao Općina sa željezničkom stanicom, parnim grijanjem u objektima na stanici, školom, žandarmerijskom stanicom, prodavnicom i jednom gostionicom. U Tarčinu se navodi pilana Z. Finci sa 13 km šumske pruge.

U Glasniku za 1909. godinu je objavljeno najviše podataka o svim interesantnim mjestima na području hadžićke općine. O Hadžićima se ponavljaju podaci kao i u ranijim Glasnicima, ali se ističe podatak da Hadžići imaju 839 stanovnika. Pazariću se daje atribut „Općine“ u Kotaru Sarajevo sa 420 stanovnika. Ona ima željezničku stanicu sa ložionicom za zagrijavanje kuće. Na željezničkoj stanici postoji okretaljka i odatle počinje zupčasta pruga za Ivan. Tu se nalazi Opšta osnovna škola, žandarmerijska stanica, pošta sa telegrafom, šumarska kuća i gostionica. Iznad Pazarića se diže Bjelašnica sa 2020 m.n.v. U Krupi se nalazi jaka izvor koji pravi rijeku koja se ulijeva u Zujevinu. Na Krupi se nalazi parna pilana firme Feltrineli koja je povezana prugom kod objekta Wächterhaus (stražarska ili čuvarska kuća na pruzi) na glavnu željezničku prugu Sarajevo - Metković. Za Krupu se kaže da je zbog njene ljepote veoma popularna. Tu je i vila Wahigemulth u Zoviku kao i gostiona sa prenoćištem u vlasništvu Riste Samoukovića. Spominje se i Medija Salihaga kao trgovac registrovan 1904. godine, te šumarska kuća (Forsthaus).⁵⁰¹ Na kraju teksta se posebno ističu gostoljubivi zemljoradnici Mirko Kovačević i Nikola Renetić.⁵⁰² Na samom početku Gornjeg Zovika, 300 m od rijeke Zujevine uz potok Zovik, u podnožju brda Vrtić je do nazad desetak godina postojala vila u lijepom ambijentu visokih stabala četinarara. Taj objekat se ne spominje u literaturi, a imao je izgled i stil građenja kao i druge vile koje se spominju. Prema izjavama mještana ta vila je nekad koristila kao porodična kuća, imala je kafanu u njoj, a imala je i smještaj za goste. Vlasnik je bio neki trgovac i ugostitelj koji je nakon bankrota, negdje u vrijeme stare Jugoslavije, taj objekat prodao Vladi Bajčetiću, a on tu živio dugo iza Drugog svjetskog rata.⁵⁰³ Za pretpostaviti je da je taj objekat pripadao Risti Samoukoviću koji se spominje u Bosanskom glasniku iz 1909. godine. Vrijeme gradnje objekta bi se moglo vezati za vrijeme gradnje vile u D. Zoviku, iz razloga što su promjeri stabala četinarara približno isti i kod jednog i kod drugog objekta što navodi na zaključak da je vrijeme gradnje objekata i sadnje četinarara na obje lokacije bilo u isto vrijeme.

Tarčinu se, u ovom Glasniku, dodaju podaci o pećini u mjestu Laništa dugoj oko 2 km sa ostacima pećinskog medvjeda, te o lovištu bogatom divokozom i medvjedom. Za Pazarić se ponavljaju navedeni podaci i 1911. godine.

501 Šumarska kuća na prevoju Osenik, imala je prizemlje sa sobama, sprat sa velikom terasom i pogledom niz pazaričku dolinu, potkrovlje, prateće objekte i dobro uređen plato zasaden stablima crnogoričnog drveća. Danas je ta kuća u ruševnom stanju.

502 *Bosanski glasnik*, br 13, 1909, 227.

503 H. Ejubović, r. 1959, Gornji Zovik, (Izjava: 11.5.2013., arhiva Komisije)

U 1913. godini se ponavljaju ranije navedeni subjekti interesantni za privredu i život na području općine Hadžići, ali se navodi i Ivan - sedlo. Za njega se kaže da pripada kotaru Sarajevo, Okrug Sarajevo, posjeduje željezničku stanicu na pruzi Sarajevo-Mostar na nadmorskoj visini 1010 m, i važna je tačka na putu prema Hercegovini. Ivan - sedlo je važno izletišta jer su ljeta veoma svježna, a tu se nalazi i špilja sa sigama u šumi Preslica⁵⁰⁴ sa mnogobrojnim kostima od medvjeda.⁵⁰⁵ Ulaz u špilju vlasti dobro čuvaju. Tu se spominje i hotel sa šest dobro namještenih soba u njemu, žandarmerijska postaja i šumarska kuća. U neposrednoj blizini je ljetnikovac i pansion dr. Bajera koji je veoma lijep i često posjećen od strane Sarajlija. O Ivan - sedlu će pisati svi naredni Bosanski glasnici jer su ga dobrostojeće Sarajlije izuzetno cijenile kao izletišta i vazдушnu banju. U Bosanskom glasniku za 1916. godinu se spominju pazarički trgovci Demiragić Suljo, Pamučina Drago i Lihovac Muharem.

Oko željezničkih stanica Hadžići, Pazarić i Tarčin su se formirala naselja, otvarale trgovine i kafane. Željeznička stanica Pazarić je bila iskrcno – ukrcna stanica za planinare, smučarska društva i druge posjetioce koji su odlazili u planinarske kuće i domove na Bjelašnici i Igmanu. Iz Pazarića, sa željezničke stanice, je polazila i „Bjelašnička planinarska transverzala“ koja je bila poznata planinarima čitave Evrope. U Glasniku za 1913. godinu se spominju pazarički trgovci i ugostitelji: Lihovac Muhamed, trgovac mješovitom robom, Demirović Suljo, također, te izvjesni Medija, sin Salihage. Tu je i stari trgovac Pamučina Drago koji još od 1890. godine ima svoju trgovinu. U Tarčinu je Kuljanin Jovo imao prodavnicu, a u Hadžićima se spominju Pamučina Pero vlasnik gostionice i trgovci Despotović Simo, Samouković Jovo i Blagoja. Izgradnja željezničke pruge Sarajevo – Metković, otvaranje drvoprerađivačkih kapaciteta i šumskih pruga na području Hadžića i Tarčina su doveli do znatnog povećanja broja stanovnika i broja izgrađenih kuća kao drugih objekata opće društvene namjene na području Hadžićke općine. Hadžići, kao naselje, su prema Bosanskom glasniku iz 1910. godine imali 839 stanovnika, a Pazarić 420 dok je, usporedbe radi, Blažuj brojao 154 a Bradina 392 stanovnika.⁵⁰⁶ Za 40 godina, koliko je vladala Austro-Ugarska monarhija, broj stanovnika, kuća, gospodarskih objekata i druge infrastrukture je skoro udvostručen (stanovnika za 70 % ili za 2892, a kuća za 66 % ili 463.)

1.7. Školstvo

Prema zapisu nađenom u Ljetopisu Osnovne škole „9 maj“ u Pazariću ista je osnovana i počela sa radom 14. oktobra 1895. godine. Ova škola je predstavljala jedinu opću obrazovnu instituciju od Bradine do Blažuja koju je pohađalo 58 učenika. Funkcionisala je u punom kapacitetu do izbivanja rata 1914. godine. Naredne četiri godine, do 1918. godine, u njoj su radili i održavali je: Gučević Ilija, Putica Anka i Dubravac Milka.

504 Preslica je dio Bjelašnice jugozapadno od Laništa i pećine Megara sa planinskim vrhom Klek tt 1577 mm. Megara se nalazi u podnožju Orlovca istočno od Laništa, ali imajući u vidu da se Bosanskom glasniku njena orijentacija uzima u odnosu na Ivan, onda je Preslica predio koji se veže za Ivan - planinu na njegovu istočnu stranu u kom pravcu se i nalazi pećina.

505 Misli se na pećinu Megara sa ostacima kosti pleistocenog medvjeda. Nekad je spominju kao špilju blizu Tarčina, a nekad blizu Ivana.

506 Kod komparacije podataka datih kod drugih izvora ili u ovoj knjizi po osnovu popisa stanovništva iz 1879, 1885 i 1910. godine, brojke se odnose na džemate, a ovdje na područje navedenih naselja, što nije isto. Primjera radi: Džemat Hadžići, po popisu iz 1910. godine ima 380, Žunovnica 764, Binježevo 494, Grivići 630, Drozgometva 323, Mokrine 131, Tarčin 916, Korča 580, Budmolići 454, Luke 271, Doljani 603, Ljubovčići 161, Lokve 426, Osenik 444, Zovik 424. (podaci iz „Rezultati popisa žiteljstva u BiH 23.9.1910, 412 – 415.)

Slika br. 148:
Narodna škola Pazarić iz 1909. godine.

Ljetopis osnovne škole „9. maj“ Pazarić

Slika br. 149: Pazarić 1910. godine. Gostionica sa konačištem.

M. Škoro, Pozdrav iz BiH, knj. 2, 157.

Slika br. 150: Narodna osnovna škola Hadžići 1911. godine.

Monografija OŠ „6 mart“ Hadžići, 2011, 14.

Krajem 1911. godine je počela sa radom i osnovna škola u D. Hadžićima pod nazivom „Narodna škola“, koju su pohađala djeca sa područja ove regije. Tri godine nakon njenog otvaranja, izbio je rat. U toku rata u školi su radili Pletikosić Ljubica i upravnik škole. Struktura prosvjetitelja ovoga vremena je bila jednonacionalna.

Ona je 1962. godine prestala s radom i preselila u nove prostorije OŠ „Slobodan Princip Seljo“.

1.8. Poljoprivreda i stočarstvo

Okupaciju BiH od strane austrougarske monarhije, Hadžićka općina je dočekala kao izrazito poljoprivredno područje. Poljoprivredna proizvodnja je bila vrlo zastarjela sa veoma slabim prinosima. Takav status u oblasti privrednog razvoja, Hadžići su imali sve do kraja austrougarske vlasti. Ranije feudalno društvo je za sobom ostavilo najveći broj seljaka i kmetova koji su bili vezani za kuću i njivu. Proces postepenog oslobađanja kmetova od feudalnih obaveza je povećao broj slobodnih seljaka koji su našli posao u industrijskim pogonima i državnim preduzećima izgrađenim na području od Hadžića do Tarčina i Ivana. Ponuda rada na tržištu radne snage za novčane plaće je privukla seljake. To je dovelo do još većeg slabljenja poljoprivredne proizvodnje, od koje se, inače, nije moglo normalno živjeti. Veći broj seljaka je bio u prilici da ima svoju stoku i svoju zemlju te da proizvodi samo za sebe, dok je broj stočnog fonda rapidno padao.

	Posjednici stoke	Konji	Goveda	Koze	Ovce	Košnica pčela
KO Drozgometva	168	189	1125	585	2295	64
KO Hadžići	152	236	1332	1148	2137	99
KOKorča	215	444	2021	1447	4632	156
KO Pazarić	266	396	1056	1979	4448	153
UKUPNO	801	1265	5534	5154	13.512	472

Tabela br. 13: Popis stoke na području općine Hadžići po katastarskim opštinama 1895. godine.

U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 120.

Prema podacima o stočnom fondu, što bi trebalo biti pretpostavka opredjeljenju stanovništva za bavljenje poljoprivredom i stočarstvom, može se reći da Katastarska općina Pazarić, kao najveća po broju stanovnika i broju posjednika stoke, nije imala taj epitet u veličini stočnog fonda. Na drugoj strani, Katastarska općina Korča je ubjedljivo prednjačila u tome, a Katastarska općina Drozgometva zaostajala za KO Hadžići iako je po broju stanovništva bila veća. Podaci dati u priloženoj tabeli se odnose na džemate, odnosno katastarske općine ali ćemo to prikazati i po selima tih džemata. Grivići su po ovom popisu imali 71 posjednika stoke koji raspolažu sa 610 goveda, 89 konja, 516 koza, 1.118 ovaca i 20 pčelara sa 35 košnica pčela. Drozgometva je imala 45 posjednika stoke sa 361 govedom, 75 konja, 967 ovaca, 21 svinja, i 10 pčelara sa 29 košnica pčela. Mokrine su imale 25 posjednika stoke koji su imali 16 konja, 154 goveda, 210 ovaca, 69 koza i 3 svinje. Binježevo je imalo 55 posjednika stoke koji su imali 90 konja, 540 goveda, 130 koza, 692 ovce, 16 svinja, i 13 pčelara sa 37 košnica pčela. Hadžići su imali 44 posjednika stoke, koji su raspolagali sa 346 goveda, 65 konja, 566 ovaca, 302 koze, i 10 pčelara sa 19 košnica pčela. Žunovnica je imala 53 posjednika stoke sa 446 goveda, 81 konja, 942 ovaca, 716 koza i 11 pčelara sa 43 košnice pčela.

U Budmolićima je bilo 87 posjednika stoke koji su imali 1448 ovaca, 720 goveda, 165 konja, i 22 pčelara sa 66 košnica pčela. Korča je imala 54 posjednika stoke sa 139 konja, 607 goveda, 493 koza, 1.600 ovaca i 11 pčelara sa 33 košnice pčela. Tarčin je imao 74 posjednika stoke, koji su imali 140 konja, 6945 goveda, 1.584 ovce i 19 pčelara sa 57 košnica pčela.

Doljani su imali 57 posjednika stoke, koji su imali 480 goveda, 1.106 ovaca, 278 koza, 86 konja, i 9 pčelara sa 56 košnica pčela. Ljubovčići su imali 25 posjednika stoke, koji su imali 188 goveda, 24 konja, 185 koza, 342 ovaca i 2 pčelara sa 11 košnica pčela. Lokve su imale 36 posjednika stoke, koji su posjedovali 1.064 ovaca, 271 goveda, 688 koza, 64 konja i 8 pčelara sa 16 košnica pčela. Luke su imale 36 posjednika stoke sa 254 goveda, 54 konja, 348 koza, 329 ovaca i 6 pčelara sa 15 košnica pčela. Osenik je imao 63 posjednika stoke koji su posjedovali 487 goveda, 269 koza, 837 ovaca, 7 svinja, 96 konja i 9 pčelara sa 20 košnica pčela. Zovik je imao 49 posjednika stoke, koji su imali 72 konja, 426 goveda, 211 koza, 770 ovaca, i 15 pčelara sa 35 košnica pčela.⁵⁰⁷

507 Rezultati popisa marve u BiH 1895, 4 -10.

	Posjednici stoke	Konji	Goveda	Koze	Ovce	Košnica pčela
Popis 1.5.1895	801	1265	5534	5154	13.512	472
Popis 23.9.1910	948	963	4.586	6.008	8.708	633

Tabela br. 14: Popis stoke po vrsti za nivo općine Hadžići 1895. i 1910. godine.

Rezultati popisa marve u BiH 1895.

Iz prikazane tabele se vidi da je došlo do povećanja broja posjednika stoke za 18,35%, dok je broj grla stoke smanjen između dva popisa navedena u tabeli za 25-35% u ovisnosti od vrste. Samo je broj ovaca smanjen za 35,55%, što je ujedno najveće procentualno smanjenje između dva popisa.

Prema podacima o stočnom fondu, može se reći da džemat Pazarić, kao najveći po broju stanovnika i broju posjednika stoke, nije imalo taj epitet u veličini stočnog fonda. Na drugoj strani džemat Pazarić je ubjedljivo prednjačio u tome, a džemat Drozgometva zaostajao za džematom Hadžići, iako je po broju stanovništva bio jači. Objašnjenje možda leži u činjenici da su u to vrijeme Ljubovčići od 132 stanovnika, isključivo Muslimana, imali 26 trgovaca obrtnika i 109 sluga, a da je Tarčin imao najveći procenat težaka seljaka koji su imali mogućnost bavljenja stočarstvom i poljoprivredom. Na drugoj strani stoji činjenica da industrijski razvoj ovoga kraja odvuкао veliki broj radno sposobnih u proizvodne pilanske pogone, krečanu u Hadžićima, izgradnju željeznice i rad na željeznici itd. Samo je firma Feltrineli zapošljavala u nekoliko pogona blizu 1.000 ljudi.

1.9. Razvoj radničkog pokreta i probijanje informativne blokade

Različite okolnosti u kojima se Bosna i Hercegovina nalazila krajem XIX i početkom XX vijeka, su dovele do toga da je pojava radničkog pokreta u njoj značajno kasnila u odnosu na njeno okruženje. Austro - Ugarska monarhija je, nakon okupacije Bosne i Hercegovine vrlo intenzivno vršila pripreme za što bržu, masovnijiu i kvalitetniju eksploataciju prirodnih resursa u Bosni i Hercegovini. Otvarale su se pilane jedna za drugom, gradile se željezničke i šumske pruge, otvarali novi i proširivali kapaciteti starih rudnika, gradile se željezare i talionice željeza itd. Od 1885-1917. godine je u oblasti rudarstva povećan broj radnika sa 76 na 4.529, a proizvodnja uglja se sa 230.091q (kvintala) povećala na 9,732.149q. U Varešu je 1890. godine otvorena željezara i podignuta prva visoka peć za taljenje željezne rudače, a šest godina kasnije i druga. Ova željezara je 1898. godine imala proizvodnju 70.000 tona sirovog željeza. U Zenici su za petnaest godina podignute tri Siemens-Martinove peći, u Tuzli se grade kapaciteti za eksploataciju soli, itd. U 1910. godini je u Bosni i Hercegovini u industriji bilo zaposleno 107.000 najamnih radnika što je predstavljalo 5-6% stanovništva.⁵⁰⁸ Pored masovnog pustošenja prirodnih bogatstava, vlasnici preduzeća vrlo ubrzano iskorištavaju i najamnu radnu snagu. Cijene koštanja rada najamnih radnika u 1910. godini su iznosile:

- stolari 3,30 – 4,00 kruna
- građevinari 5 – 6 kruna
- krojači 3 - 4 krune

508 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1910*, 10 -11.

- obučari 2 – 3,60 kruna
- šumski i pilanski radnici 2,40 – 3,00 kruna
- nadničari 1,60 – 2,40 kruna.

Kao što se vidi, nadničarska cijena rada je bila najniža, a njih je bilo ubjedljivo najviše.⁵⁰⁹ Podatak da je u 1910. godini u fabrikama radilo i 220 desetogodišnjaka, od čega 102 djevojčice, govori o tome do koje mjere su vlasnici firmi išli daleko u iskorištavanju bosanskog naroda. Od 7-16 godina starosti u fabrikama je radilo u 1910. godini 2.955 maloljetnika, od čega 313 žena, u 1911. godini 3.083 maloljetnika od čega 260 ženskih, i 1912. godine 2.609. maloljetnika, od čega 275 žena.⁵¹⁰

Iako se pojava radničkog pokreta i prva radnička udruženja u Bosni i Hercegovini javljaju krajem XIX vijeka snažan polet u razvitku radničkog pokreta se javlja tek poslije generalnog štrajka početkom maja 1906. godine. Organizatori štrajka su bili građevinarski radnici, pridružili im se radnici duhanske industrije pa i ostali. Korijene radničkog pokreta možemo smatrati u udruženju željezničara 1898. godine pod nazivom Radničko udruženje „Flugrad“. Ono je u osnivanju imalo primarnu ulogu razvoj pozorišne umjetnosti putem diletantskih predstava bez ikakvih političkih ciljeva. Nakon Generalnog štrajka 1906. godine ono prelazi na polje ekonomske borbe, od 1907. godine djeluje na području čitave Bosne i Hercegovine a 1908. godine prerasta u Savez bosansko – hercegovačkih željezničara biva značajna potpora na stvaranju Socijaldemokratske stranke 1910. godine.⁵¹¹ Tipografski radnici, kao najpismeniji sloj radničke klase su se još 1905. godine izborili da im država potpiše Pravila tipografskog bolesničko potpornog društva. Iste godine su sa državom potpisali kolektivni ugovor kojim je utvrđeno 9-satno radno vrijeme. Dvije godine kasnije 17.9.1907. godine su molerski radnici izdjestvovali i potpisali kolektivni ugovor sa poslodavcima a u prisustvu Vladinskog povjerenika za zemaljski glavni grad. U njemu su sebi obezbijedili 9-satno radno vrijeme, radili su od 7-12 i od 14 do 18 sati, imali su uvećanu dnevnicu za 50% za prekovremeni rad a za noćni rad 100%. Ovaj ugovor se primjenjivao od 1. maja 1908. godine.⁵¹² Radnički pokret u Bosni i Hercegovini je već značajno uznapredovao tako da je 1908. godine brojao 3.772 člana organizovana kroz više saveza a navest ćemo samo neke:

- Savez drvodjeljskih radnika 897
- Savez građevinskih radnika 302
- Savez kovinarskih radnika 299
- Savez kožarsko-prerađivačkih radnika 282
- Savez krojačkih radnika 158
- Savez soboslikarskih radnika 75
- Savez mlinsko – pekarskih radnika 103
- Savez tvorničarskih i nadničarskih radnika 858
- Savez brijačkih radnika 23
- Savez tipografa 50
- Savez „Flugrad“ (željezničarski radnici) 725.⁵¹³

Ukorijenjeni feudalni odnosi u društvu, kolonijalni status Bosne i Hercegovine, nacionalne različitosti, politički pritisci, nepismenost oko 88% stanovništva, 86% stanovništva koje se bavilo poljoprivredom, veliki broj useljenika iz Austrije, su činjenice

509 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 20.

510 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 22-23.

511 *Hronologija radničkog pokreta do 1941*, 45.

512 K. Isović, *Radnički pokret u BiH 1907. godine*. Sarajevo: Arhiv BiH, 1975, 150.

513 *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1911. godine*. Sarajevo: Arhiv BiH, tom II, 42.

koje su bitno kočile razvoj ovog pokreta. Iz Austrije je u Bosnu i Hercegovinu do 1910. godine doseljeno oko 100.000 njenih građana. Monarhija je željela njima pokriti najvažnije političke, vojne, privredne i upravne funkcije u Bosni i Hercegovini. Na drugoj strani, broj muslimana u Bosni i Hercegovini je 1910. bio isti kao i prilikom popisa 1885. godine.⁵¹⁴ Od 1911. godine okupatorske vlasti su počele masovna hapšenja za sve prekršaje koji se odnose na zabranu rada nekih društava, prvomajske proteste, prekršaje iz oblasti izdavaštva, posebno dnevne štampe, a za svaki prekršaj su izricane zatvorske kazne. Zbog takve represije prema narodu, je u 1911. godini kroz sarajevske zatvore prošlo 4.000 ljudi.⁵¹⁵ Za razvoj i promoviranje radničkog pokreta je trebalo mobilizirati široke radničke i narodne mase, a sve to nije moglo proći bez agresivne medijske propagande. O mjestu i ulozi štampe, ovaj put socijalističke, u razvoj revolucionarnih ideja i rušenja starih režima, najbolje je rekao poznati srpski socijalista Dušan Popović sljedećim riječima: *Za uništenje starog režima trebalo je mobilizirati narodne mase, oduševiti ih i krenuti u krvave revolucionarne borbe. Tu najtežu dužnost izvršila je štampa, koja je jednovremeno sa barutom pronađena i koja je, kao eho koji milionima puta odjekuje, raznosila kroz nezadovoljne mase revolucionarne parole i kretala ih u borbu.*⁵¹⁶ Potpuno cenzurisana, a neka zabranjena u Bosni i Hercegovini nije davala dovoljno informacija stanovništvu o razvoju socijalističkih radničkih pokreta u njenom okruženju. Zbog toga su se koristili razni kanali ubacivanja u Bosnu i Hercegovinu socijalističke štampe iz Beograda i Čehoslovačke. Iz Zagreba je dolazio list „Slobodna riječ“, iz Beograda preko Višegrada „Radničke novine“ i iz Pešte „Crvena sloboda“. Kad su uslijedile zabrane ulaska i prodaje ovih listova u Bosnu i Hercegovinu, socijalistički radnički pokret iz Zagreba im je mijenjao nazive kako bi zbunili sarajevske vlasti. Slobodna riječ je štampana i doprema u Bosnu i Hercegovinu pod sljedećim nazivima: Bura, Zora, Iskra, Borba, Rad, Bič, Kladio, Naprijed itd. sa ukupno 25 raznih imena. Ojačavanjem radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini osjetila se potreba za osnivanjem domaćeg radničkog organa (glasila) pa je Kongres Glavnog radničkog saveza 1908. godine zaključio da se pokrene vlastiti list pod nazivom „Glas Slobode“. Njegov prvi broj je izašao tek za 1. maj 1910. godine. Razlog tome je gušenje slobode medija od strane vlasti i potreba da se od siromašnih radnika moralo sabrati 3.000 kruna radi polaganja kaucije državi za otvaranje lista. Poslije njega se pojavilo i glasilo Saveza željezničara pod nazivom „Bosansko-hercegovački željezničar“.⁵¹⁷ Inače je Zakonom o štampi iz 1907. godine bilo predviđeno da se za glasila koja će imati političke sadržaje mora državi uplatiti od 3.000 do 10.000 kruna. „Glas slobode“ je imao puno prekida i nastavaka u njegovom izlaženju, a to je ovisilo o mnogim faktorima (Prvi svjetski rat, Obznana 1920 i dr.), a bio je glasilo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, kasnije Socijalističke radničke partije (Komunističke partije). Nastavak radničkog pokreta nakon Prvog svjetskog rata se oslanjao na socijalističke ideje Socijaldemokratske stranke i Komunističke partije na čije djelovanje je podsticajno i stimulatивно djelovala Oktobarska revolucija u Rusiji i socijaldemokratska kretnja u čitavoj Evropi. U 1919. i 1920. godini dolazi do cijepanja Socijalističke radničke partije na umjereno reformistički i revolucionarno komunistički blok. To dovodi do slabljenja i radničkog pokreta i borbe za radnička prava.⁵¹⁸

514 P. Mitrović, *Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta u BiH 1900-1914*. Sarajevo: [s.n.], 1956, 9.

515 N. Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 29.

516 I. Karabegović, *Radnički pokret BiH između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909-1929*. Sarajevo, Svjetlost, 1973, 8. (opširnije u: Dušan Popović, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Sloveniji*, knj. III, Zagreb, 1951, 229.)

517 P. Mitrović, *Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta u BiH 1900-1914*, 25.

518 I. Karabegović, *Radnički pokret u BiH 1909-1929*, 132-133.

1.9.1 Radnički pokret u Hadžićima

Generalni štrajk u BiH je počeo 3. maja 1906. godine. Vrlo brzo se širio na okolna mjesta i na taj način imao odraza i na hadžićke radnike, ustvari, najamnu radnu snagu pilanama Hadžića i Tarčina. Centar radničkog organizovanja drvodjelarskih radnika je bio u pilani Feltrineli u Kobiljdolu, a pošto su i u Hadžićima i Krupi bile pilane iste firme pokret se proširio i na Hadžiće. Njihov vođa je bio gater majstor sa nadimkom „Tirolac“ jer je rodom iz Tirola (pogranično područje Austrije i Italije). Nakon prvomajskih praznika, 5. maja 1906. godine su pilanski radnici firme Giuseppe Feltrineli, njih oko 150, stupili u štrajk. Žandarmerija iz Postaje Pazarić je morala intervenirati u pilani u Hadžićima, a u Kobiljdolu vlasnik firme je pregovarao sa štrajkačkim odborom. Predstojnik Okruga Sarajevo, Molnari, imao je značajan doprinos na smirivanje ovog štrajka, jer je sa vlasnikom pilane obilazio pilanske pogone, kako bi pregovarali. Interes i cilj im je bio isti, a zajedničkim nastupom su imali jači utjecaj na radnike. U svojim izvještajima prema Zemaljskoj vladi u Sarajevu Molnari i Feltrineli su hvalili jedan drugoga, a posebno žandarmeriju, kako su dali veliki doprinos na smirivanju pokreta i zastavljanju štrajka. Radnici su dobili neke ustupke. Radno vrijeme je smanjeno na 12 sati dnevno (tipografski radnici su godinu ranije dobili 9-satno radno vrijeme), te povećanje nadnica za 10 %. Ovi ustupci su se odnosili na sve radnike ove firme, dakle i u Hadžićima i Krupi. Kako je radnički pokret, nezaustavljivo rastao, tako su se osnivale nove njegove podružnice. U izvještaju kotarskog predstojnika Stefanovskog od 27.10.1906. godine, urađenom na traženje Okružnog predstojnika Molinerija o stanju radničkog organizovanja na području Sarajeva i Okruga, se navode imena nosilaca radničkog pokreta u Hadžićima. Predsjednik Odbora drvodjeljnih radnika za Hadžiće i Krupu je Bebek Ilija iz Konjica, star 18 godina rezač na cirkularu u firmi Feltrineli, navodno sin nekog žandara. Ilija je pohađao svećeničku školu u Travniku i Banja luci odakle je izbačen. Sa njim su u Odboru:

1. Ostojić Franjo iz Kreševa, ima 26 godina, katolik je, oženjen, ima dvoje djece, rezač na cirkularu, već 6 godina radu u ovoj firmi.
2. Štiglić Franc, star 32 godine, oženjen, ima dvoje djece, rezač na gateru u firmi Feltrineli.
3. Ris Andreas, iz Tirola-Bavarska, ima 46 godina, brusač testera, oženjen otac više djece od kojih je dvoje zaposleno sa njim u firmi Feltrineli. Andreas je stari radnik, preuzet od firme Hofman od koje je Feltrineli kupio ovu pilanu, i on ima poseban status. Prima plaću a nije nadničar kao ostali.
4. Pšeničnjak Anton, iz Zagreba, ima 34 godine, stolar.

Odbor ima iznajmljene prostorije na spratu kafane Jove Samoukovića u Hadžićima. Registrovani su i imaju vlastiti pečat u čijem centru su ucrtane dvije unakrsne ruke koje drže čavao. U krug je ispisano ćirilicom i latinicom „Savez drvodeljskih radnika“ i na njemačkom jeziku „Holzarbeiterverband - Hadžići“.⁵¹⁹ Na ovaj izvještaj Stefanovskog brzojavno je stigla uputa Okružnog predstojnika u kojoj se naređuju mjere pojačanog nadzora nad vođom pokreta u Kobiljdolu kao i nad istaknutim članovima, prije svega članovima Odbora. I tako se nastavlja prepiska, što govori o snazi radničkog pokreta na ovom području u 1906 i 1907. godini.

⁵¹⁹ U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 144.

Devetog decembra 1906. godine na Ilidži je održana radnička skupština na kojoj je prisustvovalo 30 šumskih radnika iz Kobilj-grada, Krupca, Tarčina i Hadžića s ciljem osnivanja magacina životnih namirnica, koje će radnici voditi u vlastitoj režiji. Svemu ovome je prethodilo osnivanje udruženja drvodjelskih radnika, 4. aprila 1905. godine koje je okupljalo sve radnike iz drvne industrije, prije svega šumske i šumoprerađivačke radnike, koji nisu bili obuhvaćeni sindikatom. U januaru 1907. godine u ovom udruženju su bili aktivna 62 radnika iz pilana u Hadžićima i 65 iz Tarčina.

Slika br. 151: Članovi Skupštine „Udruženje radnika drvodjelske struke“ Kobiljdo i Hadžići.

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1909. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1984, 73.

Već u martu mjesecu 1907. su se radnici ovih pilana odlučili priključiti Savezu drvodjelskih radnika, a 22. aprila su obavijestili kotarskog predstojnika da će učestvovati u obilježavanju prvomajskih praznika. Za 1. maj 1907. godine je u Tarčinu organizovano obilježavanje praznika rada. Oko 100 pilanskih radnika je pripremio prigodan kulturno - zabavni program. Na proslavi se govorilo o značaju organizovanja radništva i o njihovom teškom položaju. 18. juna 1907. 130 radnika pilane Finci u Tarčinu je stupilo u štrajk i tražilo povećanje zarada. 20. oktobra 1907. godine u Hadžićima je osnovana podružnica drvodjelskih radnika i konstituiran odbor za čijeg je predsjednika izabran radnik Todor Zec.⁵²⁰ U 1908. godini je pojačan rad radničkog pokreta, a vlasnici pilana su poduzimali sve radikalnije mjere. U telegramu Žandarmerijske stanice Pazarić upućenom komandiru žandarmerijskog voda u Hadžićima 23.3.1908. piše da je vlasnik firme „Feltrineli“ zatvorio preduzeće („uveo lokaut“) zbog štrajka radnika. Zahtjevi radnika su bili da se povećaju njihove nadnice za 30% , a vlasnik im jepored zatvaranja firme dao rok od 5 dana da napuste stanove u kojima stanuju a koji su vlasništvo firme „Feltrineli“.⁵²¹ Uslijedila su otpuštanja jednog broja radnika u firmi „Feltrineli“ zbog čega 1. aprila 1908. godine izbio novi štrajk u pilanama u Hadžićima i Kobilj dolu, na kome su ponovljeni zahtjevi za povećanje zarada i povratak radnika na posao. Štrajk je trajao do 6. aprila, kada je prekinut nakon ispunjenja zahtjeva radnika. Inače, 1908. godina je bila obilježena, ne samo ekonomskim zahtjevima radnika, nego i političkim. Traženo je rješavanje pitanja biračkog prava, prava na slobodu medija i slobodu misli, prava na slobodu udruživanja itd.

520 Hronologija radničkog pokreta do 1941, 90 -106.

521 B. Madžar, Radnički pokret u BiH 1908, Tom VIII. Sarajevo: Arhiv BiH 1982, 143 i 146.

U izvještaju Žandarmerijske postaje Pazarić od 23. januara 1909. godine upućenom Kotarskom uredu Sarajevo o žalbi radnika protiv firme Fetrineli zbog otpusta radnika sa posla se kaže: *Agan Gačanović i Redžo Omerović oba iz Žunovnice-Hadžići, ispred ostalih drugova pritužuje se protiv firme Feltrineli iz Hadžića, da je gornja tvrtka 13 radnika koji su neprestano već osam godina kod gore pomenute tvrtke uposleni bili, na 21ovog mjeseca bez ikakova razloga otpustila, a drugim strancima i organiziranim radnicima posao rada dala...*⁵²² Iz izviđaja koji su napisali vođe patrole (Postenführer) Petar Branković i žandara (Gandarm) Johann Hupka se vidi da su radnici koji su bili organizovani (članovi Radničkog pokreta) bili zaštićeni i oni nisu otpušteni sa posla iako se preko zime smanjivao obim posla i bila manja potreba za radnom snagom. Otpust su vršili neorganizovanih radnika pa ih primali za novu radnu sezonu. Zbog prijetnji mogućim štrajkom i neredima podnosilac izvještaja, kancelarijski službenik, nadvodnik (komandir) Pavao Vojnović umoljava Kotarski ured da na ovom pitanju nešto uradi i da dalje upute žandarmeriji. Ovoj žalbi radnika iz Žunovnice i Hadžića nije udovoljeno, pa je 23. marta 1909. godine održana u Hadžićima Skupština drvodjelskih radnika. Skupštinu su sazvali Meho Šestan, Huso Smajić, Stjepan Pušara, Alija Keško, Stevan Pajić, Martin Lauš i Pero Hrvaćanin. Lauš se potpisuje kao predsjednika, a Hrvaćanin kao zapisničar Skupštine⁵²³ na kojoj su u Odbor podružnice drvodjelskih radnika izabrani Meho Šestan, Pušara Stjepan, Josef Vuger, Kosta Bogdanović, Richard Scheks, Jovo Mutabdžija i Nikol Debeljević. Na ovoj Skupštini je usvojena rezolucija slična onoj u Kobiljdolu od 9. marta 1909. godine kojom se priznaje Program Socijaldemokratske stranke BiH. To je praktično značilo i dolazak osnivanja stranačke podružnice u Hadžićima. Devedog jula 1909. godine Kotarski ured Sarajevo izvještava Zemaljsku vladu Sarajevo o radničkoj skupštini u Hadžićima i podstrekačima nereda. Zemaljska vlada u Sarajevu traži od Kotarskog ureda da joj se pošalje radnička rezolucija i žalba te izvještaj kancelarijskog sužbenika nadvodnika o saslušanju Nikole Debeljevića.⁵²⁴ Nikola Debeljević je na skupštini SDS 23. marta 1909. godine izabran u upravni odbor ogranka Hadžići. O kojoj vrsti saslušanja i na koje okolnosti nigdje se ne navodi.

Najznačajniji događaji u 1909. godini, pored ovih navedenih na području hadžićke općine, su bili: III kongres Glavnog radničkog saveza (GRS) za Bosnu i Hercegovinu, 27. juna 1909. , Osnivanje organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine „Glas slobode“ čiji je prvi broj izašao 29. aprila 1909. godine u 25.000 primjeraka.

Osnivačka skupština Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za područje Hadžića je održana 15. januara 1910. godine u Tarčinu. Na Skupštini je govorio Sreten Jakšić, sekretar glavnog odbora Socijaldemokratske stranke BiH, o potrebi i značaju stvaranja političke radničke organizacije. U izvještaju Kotarskog ureda Sarajevo prema Zemaljskoj vladi Sarajevo od 1909. godine se navodi da je u Hadžićima održana skupština (MO Socijaldemokratske stranke) na kojoj je izabran novi odbor u sastavu: Stjepan Pušara, Meho Šestan, Josef Vuger, Kosta Bogdanović, Richard Scheks, Jovo Mustapčija i Nikola Debeljević. Odbor nije odmah konstituiran, Skupština je protekla u miru, a radnici su izrazili nezadovoljstvo zdravstvenim osiguranjem i rasporedom rada te otpuštanjima u vrijeme zimske sezone.

Odbor nije odmah konstituiran, Skupština je protekla u miru, a radnici su izrazili nezadovoljstvo zdravstvenim osiguranjem i rasporedom rada te otpuštanjima u vrijeme zimske sezone.

522 *Radnički pokret u BiH 1909. godini*, tom IX. Sarajevo, Arhiv BiH, 1984., 70.

523 *Radnički pokret u BiH 1909. godine*, 81/82, (opširini je u: ABiH, ZVS, k. 225-51 (Br. 23694)

524 *Radnički pokret u BiH 1909. godine*, 71.

Skupština je donijela rezoluciju u kojoj podržavaju Program Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine te se obavezuju da će svim sredstvima raditi na njegovom izvršenju. Za postizanje ciljeva iz Programa koristit će se svim zakonskim sredstvima. Stranka će se naročito boriti, svim mogućim sredstvima, za opće jednako neposredno i tajno pravo glasa.⁵²⁵

Slika br. 152: Tarčin s početka XX vijeka.

I. Huseinović, i drugi, *Svjetlost Evrope u BiH*, 252.

Za mjesec dana, 16. februara iste godine je u Kobilj dolu održana osnivačka skupština organizacije Socijaldemokratske stranke na kojoj je bilo prisutno oko 200 radnika i seljaka. Na skupštini je govorio Sreten Jakšić o istim pitanjima kao i u Tarčinu. Izabran je i Mjesni odbor Kobiljdo od 7 članova i nadzorni odbor od od tri člana.⁵²⁶

Poslije prvomajske povorke 1910. u kojoj je učestvovalo 200-300 građana i građanki, održana je Skupština MO Socijaldemokratske stranke u Kobiljdolu na kojoj je govorio Karlo Bućar o značaju Prvog maja, a Đuro Močević o kmetskom pitanju. Na skupštini su govorili i dva seljaka. Za petnaest dana, 15. maja je u Hadžićima održan skupština Socijaldemokratske stranke na kojoj je prisustvovalo oko 250 građana iz Hadžića i Pazarića, a na kojoj je govorio Đuro Močević o agrarnim pitanjima i stanovištima Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema njima. Posebno se osvrnuo na težak položaj seljaka i razlozima koji su doveli do toga. Dana 14. juna iste godine pilanski radnici Hadžića su se priključili štrajku radnika firme Fertrineli u Kobiljdolu koji su počeli sa štrajkom 4. juna. Ove dvije štrajkačke skupine nisu bile međusobno povezane tako da je bogata buržoazija sa vlastima imala priliku da ih pojedinačno guši. Žandarmerija je po naređenju vlasti iz Sarajeva, 27. juna istjerala 60 Kobiljdolskih porodica iz stambenih baraka. U Hadžićima su uslijedila hapšenja štrajkača. Jedan broj ih je kažnjen zatvorom od 10 do 30 dana i novčanim kaznama do 50 kruna. Na taj način je ovaj štrajk metodama sile i terora od strane žandarmerije ugušen.

⁵²⁵ *Radnički pokret u BiH 1909. godine*, 81-82.

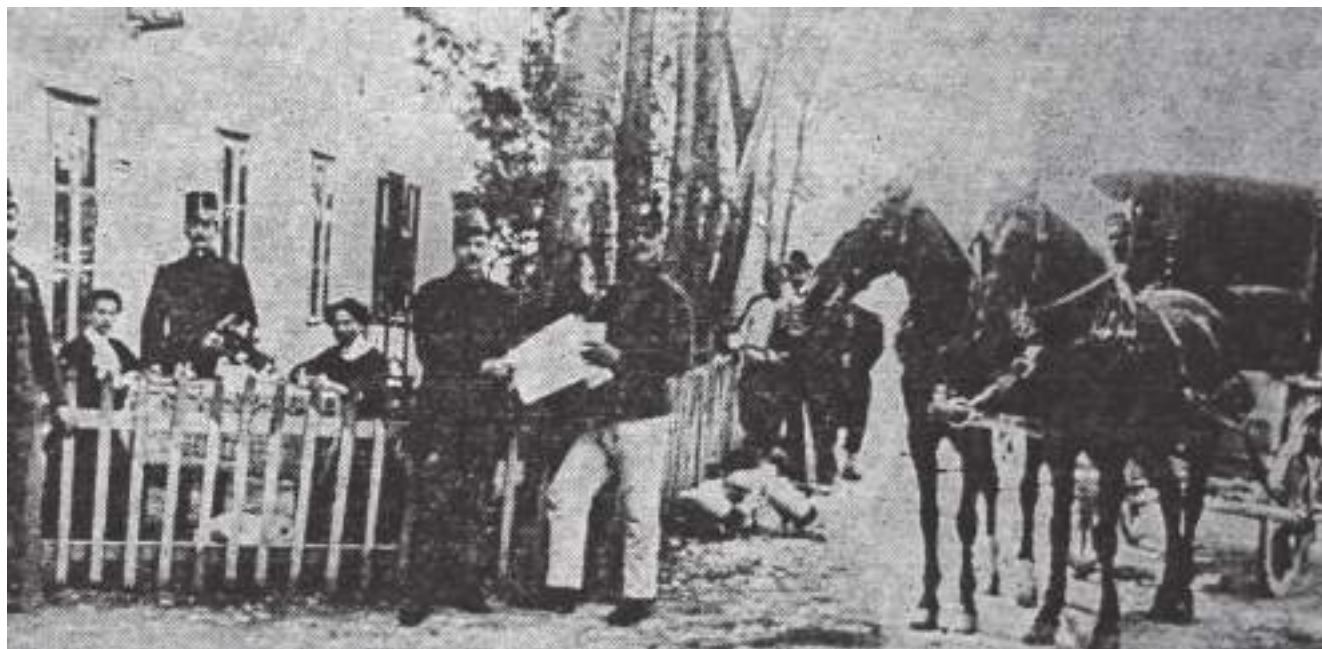
⁵²⁶ *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941*, 145.

U štrajku se nalazilo 350 radnika, ali je uprava firme odbila njihove zahtjeve i uz pomoć organa reda uspostavila proizvodnju.⁵²⁷

Izlaženje lista „Glas slobode“, u organizaciji Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, je u narednim godinama do početka Prvog svjetskog rata, potpuno pratio sva zbivanja u državi i informirao građanstvo. To je predstavljalo ogroman napredak i podršku socijalističkom radničkom pokretu.

1.10. Razvoj PTT saobraćaja na području hadžićke općine

Okupacija Bosne i Hercegovine je donijela pošti i telegrafu radikalno novu organizaciju i novi razmještaj njene mreže u skladu s državnim, vojnim, ekonomskim, političkim i geo- strateškim ciljevima Austro-Ugarske. Austrougarska vojska je ušla u rat sa organizovanom poštanskom službom i ona je bila pod apsolutnom kontrolom „Generala ratnih telegrafa i pošte, direktora fon Klera“. Godinu dana nakon okupacije Bosne i Hercegovine, 16. novembra 1879. godine, Ratne pošte (etapno-pokretne) su pretvorene u stalne vojne pošte (Militär-Post-AnStalten). Osniva se Direkcija pošta u Sarajevu i dobivaju naziv K.K. (čita se K.u.K.⁵²⁸ Ovi komunikacijski sistemi su ostali do kraja vlasti Austro-Ugarske monarhije, pod upravom vojske. Telegraf se, po odluci vojnih vlasti, mogao koristiti i za civile, o čemu je javnost bila upoznata 22.9.1878. godine. Vrijeme za predaju i pregled telegrama je bilo ujutro u 9 sati, u podne u 12, poslije podne u 3 i u 18 sati.⁵²⁹ Nakon osnivanja vojnih pošta, javljaju se i pomoćne pošte ili poštarinice kao komplementarni dio vojnih pošta, u gravitacionim centrima i uz željezničke stanice. Pošta je transportovana vozom, a tamo gdje nije bilo željezničke pruge i voza doprema je vršena poštanskim kolima „diližansom“.

Slika br. 153: Poštanska diližansa.

M. Ljiljak, *PTT u BiH*, knj. II, 123.

527 *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941*, 151-153, i Nedim Šarac, *Sindikalni pokret u BiH do 1919*, 137.

528 M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini. [Razvoj i razmještaj mreže poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme Austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine : (1878-1918)]*, knjiga II. Sarajevo: Svjetlost, 1981, 35-36.

529 M. Ljiljak, *PTT u BiH*, knj. II, 43.

Općina Hadžići je bila tranzitno područje poštanskog saobraćaja od uspostave redovne pošte u Osmanskom carstvu, ali na tom području nije postojala ni jedna poštanska kancelarija sve do dolaska Austro-Ugarske monarhije.

Prva pošta na hadžićkom području je otvorena u Tarčinu 10.6.1885. godine kao K. und K. MILITÄR-POST (Vojna poštanska stanica) koja je zatvorena 10.4.1892. godine. Tek u maju 1913. godine se uspostavlja Vojna poštanska stanica Pazarić u čiji sastav ulaze pomoćne pošte Hadžići i Tarčin.⁵³⁰

Na željezničkim stanicama Hadžići, Pazarić, Tarčin i Ivan su bile otvorene pomoćne pošte do 1910. godine.⁵³¹

Pomoćna pošta u Pazariću (K. und K. Militar-post ablage Pazarić) je otvorena 1.1.1907. godine sa matičnom poštom na Ilidži.

Pomoćna pošta u Tarčinu je otvorena 12.12.1908. godine. Do 15.3. 1913. godine je nje-na matična pošta bila na Ilidži, a od maja 1913. godine u Pazariću.

Slika br. 154: Poštanske markice. Pošta Ivan iz 1895. Pošta Raštelica NN, Pošta Tarčin iz 1892. Pošta Pazarić iz 1924. i Pošta Hadžići iz 1897.

WWW.gacko.net/prirodne_ljepote_bihhtm, (14.2.2013.)

Pomoćna pošta u Hadžićima je otvorena 1.12.1909. godine u sastavu matične pošte Ilidža, a od marta 1913. djeluje u sastavu matične pošte Pazarić.

Pomoćna pošta na Ivanu je stavljena u funkciju 1.5.1908. godine i radila je samo u ljetnom periodu od 1. maja do 30. septembra. Djelovala je u sastavu matične pošte Konjic.⁵³² Od 1905. godine se uvodi automobilski transport pošte na važnijim poštanskim pravcima kakav je bio i pravac Sarajevo – Mostar –Metković.⁵³³

530 M. Ljiljak, *PTT u BiH, knj. II*, 96-97.

531 M. Ljiljak, *PTT u BiH, knj. II*, 105.

532 www.gacko.net/prirodne_ljepote_bihhtm, (14.2.2013.)

533 M. Ljiljak, *PTT u BiH, knj. II*, 111.

Izgradnjom željezničke pruge 1891. godine austrougarska vlast je ukinula telegrafске linije iz vremena osmanske uprave i uspostavila novu telegrafsku liniju, koja je pratila željezničku prugu. Telegrafске stanice su bile u sastavu željezničkih stanica Hadžići, Pazarić, Tarčin i Ivan. Njihovo pretvaranje iz ratnih u vojne telegrafске veze je obavljeno u vrijeme kad su to učinile i pošte u Bosni i Hercegovini. O pružanju telegrafskih usluga za civilno stanovništvo smo već govorili.

Slika br. 155:
Aparat prvog javnog telefona
u Sarajevu.

M. Ljiljak, *PTT u BiH*,
knjiga II, 189.

Telefonski saobraćaj je kasnio za prethodna dva oblika komunikacije i vrlo sporo se razvijao. Prvu vijest u Bosni i Hercegovini, o pronalasku telefona, saopćio je zvanični list Osmanске vlade 1877. godine, iz „Takvim-i Vekai“ kao pronalazak sprave pod imenom „glasovođa“. Pretpostavljalo se da će ta sprava vrlo brzo izbaciti telegraf iz upotrebe. Zbog toga su neke vlade zemalja zapadne Evrope zahtijevale obustavu proizvodnje te sprave jer će im propasti ogromna sredstva uložena u telegraf.⁵³⁴ U to vrijeme je u SAD bilo na upotrebi 9300 telefona, a u Engleskoj 50. Uvođenje telefonskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini se događa svečanim otvaranjem javnog telefonskog saobraćaja u Sarajevu 16. novembra 1894. godine, na koju je bilo priključeno više „Dojavnih“ telefona raspoređenih na najprometnija javna mjesta. Hadžićko područje do početka Prvog svjetskog rata nije imalo telefonskih priključaka. Ilidža je imala pet telefonskih brojeva, Konjic dva, Kiseljak jedan itd.⁵³⁵

534 M. Ljiljak, *PTT u BiH*, knj. II, 181.

535 M. Ljiljak, *PTT u BiH*, knj. II, 184-199.

VII

**KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA I
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA**

Završetkom Prvog svjetskog rata i raspadom Austro-Ugarske monarhije na ovim prostorima nastaju velike promjene. U Bosni i Hercegovini krajem oktobra i početkom novembra 1918. godine počinju djelovati Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodna vlada Za Bosnu i Hercegovinu, prvo kao organi Države SHS, a kasnije Kraljevine SHS. Dana 1. 12. 1918. godine u Beogradu je regent Kraljevine Srbije, Aleksandar Karađorđević u prisustvu izaslanstva Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama koje su do tada bile u sastavu Austro - Ugarske monarhije u *jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*. U Delegaciji Narodnog vijeća SHS bili su i predstavnici Bosne i Hercegovine: Luka Ćabrajić Šćepan Grđić, Savo Ljubibratić, Vojislav Šola, Jozo Sunarić, dr. Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo.

Predsjednik Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu je bio sarajevski veletrgovac, Gligorije Jeftanović. Predsjednik bosanskohercegovačke Vlade je bio Atanasije Šola, a potpredsjednici dr. Jozo Sunarić i dr. Halid-beg Hrasnica. Muhibić Nezir iz Korče općina Hadžići bio je šef pomoćnog ureda Gradske opštine Sarajevo.⁵³⁶ Jedna od prvih odluka ove Vlade je bila da se pozove srpska vojska u Bosnu i Hercegovinu radi uspostavljanja reda i sigurnost. Prve vojne snage su stigle u Sarajevo početkom novembra 1918. godine. To je, zapravo, predstavljalo nastavak velikosrpskih težnji i pretenzija prema Bosni i Hercegovini.⁵³⁷ Narodna vlada koja ja imala deset povjerenstava u svom djelokrugu rada, kao takva, je egzistirala do 31.1.1919. godine, kada je preimenovana u Zemaljsku vladu. Razlog takve odluke regenta Aleksandra jeste prenošenje jednog broja nadležnosti sa Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine na Vladu u Beogradu. Tako je Zemaljska vlada BiH od 1.2.1919. godine ostala na povjereništvu za unutrašnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu, te prosvjetu i vjerske poslove.⁵³⁸

Narodna skupština 28. juna 1921. godine, natpolovičnom većinom glasova (trebalo je 2/3 –inska većina) donosi Vidovdanski Ustav. On je predviđao parlamentarnu monarhiju kao sistem uređenja države. To je, ustvari, bila neka vrsta pseudoparlamentarizma. Ni on nije popravio stanje u odnosima u Jugoslaviji. Politička kriza se produbljivala sve do 1928. godine kada radikalni poslanik Puniša Račić u skupštinskim klupama ubija nekoliko poslanika Hrvatske seljačke stranke. Zbog svega toga kralj Aleksandar 6. januara 1929. godine raspušta Skupštinu, ukida Ustav i uvodi režim poznat kao „Šestojanuarska diktatura“. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja država je 3.10.1929. godine dobila novi naziv „Kraljevina Jugoslavija“. Podijeljena je na devet banovina. Bosna i Hercegovina je raspoređena i njeni dijelovi su ušli u sastav četiri banovine: Vrbaske, Drinske, Zetske i Primorske. Ovim činom je prvi put narušen model administrativne podjele Bosne i Hercegovine, koji nije prelazio njene historijske granice.

Usljedili su novi problemi i previranja. Beograd i Zagreb se nisu mogli dogovoriti oko podjele Bosne i Hercegovine. Na drugoj strani je bio zahtjev za autonomiju Bosne i Hercegovine koji su zastupali Mehmed Spaho (JMO) i H. Handžić, prvak Muslimnske organizacije HSS.

536 *Almanah Drinske banovine*, 1918, 500.

537 *BiH od najstarijih vremena*, 300-302.

538 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 485.

Karta br. 14: Karta Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine.

Zijad Šehić i Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija, 2002, 307.

Na izborim 5. maja 1935. godine Udružena opozicija je dobila neočekivano veliki broj glasova (1.076.345), a pozicija sa predsjednikom vlade na čelu je dobila 1.746.982 glasa. Na ovaj način je opozicija mogla da uslovljava sva naredna politička, društvena, ekonomska i druga zbivanja. Pregovaračka uloga Vlatka Mačeka je ovim ojačana, imao je status ravnopravnog pregovarača sa Dragišom Cvetkovićem.⁵³⁹ Pregovori su rezultirali potpisivanjem sporazuma Cvetković – Maček 26.8.1939. godine. Kasnije je Vlada donijela Uredbu o formiranju Banovine Hrvatske u koju su iz sastava Bosne i Hercegovine ušla područja srezova: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik. Bosna i Hercegovina je 1939. godine podijeljena na četiri dijela. Pored teritorije koja je pripadala Banovini Hrvatskoj, na području današnje Banja Luke bila je Vrbaska Banovina, Drinskoj banovini je pripalo Sarajevo sa istočnom Bosnom, dok je istočnu Hercegovinu pokrivala Zetska banovina. Hadžićko područje je čitavom svojom teritorijom pripadalo Drinskoj banovini, kao i područja susjednih općina Trnovo, Kreševo i Fojnica.

539 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 516-517.

Karta br. 15: Drinska banovina iz 1929. godine.

Zijad Šehić i Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija, 2002, 304.

Privredni i industrijski razvoj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bio na margini djelovanja njene vlasti. Primarni zadaci su predstavljali borbu za vlast i teritoriju. Kraljevina se ubrajala u red najnerazvijenih država Evrope, a Bosna i Hercegovina je bila njen najnerazvijeniji dio. Poljoprivredom se, 1921., bavilo 78% stanovništva Jugoslavije, a u BiH čak 86,37 posto.

1. HADŽIĆI U PERIODU 1918 –1941. GODINE

Poslije Prvog svjetskog rata, hadžićka općina je naslijedila sličnu administrativnu organizaciju kao za vrijeme prethodne vlasti. Gravitacioni centri Hadžići, Pazarić i Tarčin su se smjenjivali na poziciji općinskog centra. Tako je 1931. godine za ovo područje korišten termin Opština Bjelašnica u sastavu Sarajevskog sreza, koji je pripadao Drinskoj banovini.

Prvi svjetski rat je na hadžićkom području, kao i na drugim područjima Bosne i Hercegovine, ostavio teške posljedice. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao posljedice ovoga rata predstavljalo je ulazak u novi težak period pun nepravde, bijede, diskriminacije i torture nad stanovništvom ovih prostora. Veliki broj građana Hadžićke općine, Bošnjaka, Srba i drugih naroda, je učestvovao u Prvom svjetskom ratu. Značajan broj njih je poginuo ili iz rata izašao sa trajnim zdravstvenim posljedicama kao i narušenog zdravstvenog i tjelesnog stanja. Nova vlast je kao nagradu za učešće u ratu srpskim dobrovoljcima i solunskim borcima dodjeljivala velike komplekse šuma i livada koje su pripadale državi. *Nikola Cerovina iz sela Lokve, kao solunski borac je od države Kraljevine Jugoslavije dobio veliko imanje na padinama brda Ormanj prema D. Zoviku pod nazivom 'Ravne njive' i 'Đurđevac' te lokaciju za gradnju kuće u Donjem Zoviku.*⁵⁴⁰ Zapravo, davanja zemlje solunskim borcima srpske nacionalne skupine je bilo u značajnoj mjeri na štetu bošnjačkog naroda koji je zbog različitih okolnosti morao šutjeti. Naime, aktuelna vlast je, kroz agrarne reforme, oduzimala zemlju od imućnih muslimana odnosno Bošnjaka. Mnogi Bošnjaci su, zbog različitih pritisaka, napuštali svoja ognjišta i odlazili diljem svijeta. Posljedice su vidljive u rezultatima popisa stanovništva 1921. godine kada je na hadžićkom području bilo 53,54 % Bošnjaka sa tendencijom daljeg povećanja disproportcije nacionalne strukture na štetu Bošnjaka.

KATASTARSKA OPĆINA	UKUP.BROJ STANOVNIKA	DOMAĆI NSTAVA	MUŠKI STANOVN.	ŽENSKI STANOVN.	PRAVOS LAVNI	RIMO- KATOLICI	MUSLIM ANI
Drozgometva	1016	196	526	490	429	33	554
Korča	1756	341	912	853	551	193	1193
Pazarić	2304	437	1210	1094	701	224	1362
Hadžići	1562	265	824	738	872	44	635
UKUPNO	6638	1239	3472 52.3%	3175 47,83%	2553 38,46%	494 7,44 %	3744 56.40%

Tabla br. 15: Popis stanovništva na području koje sada pokriva općina Hadžići 1921.

U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 171.

Popis stanovništva 1931. godine je pokazao da je bošnjački korpus ovoga područja smanjen za 16,93% %. Ovaj podatak u komparaciji sa prvim popisom stanovništva 1879. godine, kada je na području tri hadžićke seoske općine ili džemata živjelo 63,27 % Bošnjaka, je bio više nego zabrinjavajući.

Nagomilani problemi pripadnika bošnjačkog naroda su zahtijevali poduzimanje konkretnih i hitnih aktivnosti na njihovom rješavanju. S tim ciljem je 24. januara 1919. godine u Sarajevu održana Skupština "Muslimanske organizacije" na kojoj je između ostalog konstatovano da je bosansko-hercegovačke muslimane „prevrat“ zatekao nespremljene. Posljedice su bile evidentno negativne i teške.

⁵⁴⁰ Ramić Ahmed, r. 1928. G. Zovik, (16.5.2013, arhiva Komsije)

Na toj Skupštini, ministar šuma i ruda prve Jugoslovenske vlade dr. Mehmed Spaho govorio je kako je vjerovao, kada je pošao u Beograd na dužnost ministra, 20. decembra 1918. godine, da će napadi na ličnu i imovinsku sigurnost muslimana prestati, ali se u tom očekivanju razočarao.⁵⁴¹ Međutim, njegova borba za muslimanska prava je nastavljena. Tada neosporni autoritet i vođa bosansko-hercegovačkih muslimana dr. Spaho je bio zagovornik autonomije Bosne i Hercegovine. Potpisivanjem sporazuma Cvetković – Maček 26. augusta 1939. godine Bošnjaci su bačeni potpuno na marginu. O njihovoj sudbini su odlučivali Srbi i Hrvati.

Život na selu je bio veoma težak. Seljak je jedva proizvodio koliko mu je trebalo za preživljavanje njega i njegove porodice. Industrijalizacija hadžićkog područja je donijela nove šanse njenom stanovništvu da obezbijedi sebi i porodici lakši život. Jedan broj se zaposlio u privatnim firmama, a drugi u željeznici. To je predstavljalo novi kvalitet u organizovanju života na selu. Istina, građanska i radnička prava u preduzećima su bila ispod svakog minimuma. Zbog toga se pokušavao oživjeti radnički pokret ovoga kraja, formiran još 1882. godine, ali je njegov rad tadašnja vlast putem policije zabranjivala, a pokretače kažnjavala. Legalan rad Radničkog pokreta na području Hadžićke općine je trajao od 1918. do 1921. godine i to je vrijeme kada su željezničari imali glavnu ulogu. Poseban utjecaj u tome su imali željezničari iz Pazarića, gdje se nalazila glavna ložionica i oni su već tada imali svoj strukovni sindikat. Kako su željezničari organizovali štrajkove u znak nezadovoljstva spram Vlade Kraljevine postali su meta progona i hapšenja tako da je taj pokret zaustavljen. Ponovo je aktiviran 1927. godine kada su počeli štrajkovi pilanskih radnika. *U Tarčinu je Mjesna organizacija Socijalističke partije organizovala zbor povodom praznika rada 1. maja, a 7. maja je održana konstituirajuća skupština podružnice opšteg radničkog saveza.*⁵⁴²

Nasuprot borbi seljaka za obezbjeđenje minimalnih uslova života, aktuelna vlast tog vremena je stvarala uslove za bolji i lagodniji život povlaštenog dijela stanovništva, kao što su bili državni čimbenici, ugledni privrednici, nosioci javnih dužnosti i funkcioneri društvenih organizacija i institucija. Igman je zaokupljao pažnju imućnih slojeva još u vrijeme austrougarske vlasti. On je važio kao mjesto izuzetno pogodno za odmor. Zbog toga je austrijska vlast ovo područje izdvojila kao lovno – privredni rezervat. Kraljevina Jugoslavija izdvaja Igman i dio Bjelašnice kao lovište koje spada u posebne rezerve u Jugoslaviji. Vlasti Kraljevine Jugoslavije su dozvolile i gajenje srebrne lisice na Velikom polju na Igmanu na nadmorskoj visini 1190-1215 m. Srebrna lisica je donesena iz Švedske i jedino je ovdje mogla da preživi jer je to područje gdje se zimske temperature spuštaju i od -45°C. Ranije šumarska kuća na Velikom polju postala je vila Nijemca Mozera u čijem okruženju je napravljena farma srebrne lisice. To je trajalo sve do 1941. godine.⁵⁴³

Kuća na Brezovači je predstavljala centar za sjeverno lovno područje Igmana koje je obuhvaćalo Trešnjevo brdo i Golo brdo sve do Vrela Bosne i Hadžića. Nalazila se je pored šumske pruge na Brezovači.⁵⁴⁴ Ovu kuću Jovo Popović navodi opisujući planinarski put koji je vodio od Vrela Bosne preko Brezovače do Igmana, ali ne navodi o kakvoj se kući radi. On i objekat na Velikom Polju na Igmanu opisuje kao lovačku kuću, a u Mehinoj Luci kod Tarčina je naziva Državna lovačka kuća. Ona je imala naziv i Aliborina kuća.

541 A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost, 1977, 50.

542 *Hronologija radničkog pokreta u BiH do 1941*, 435.

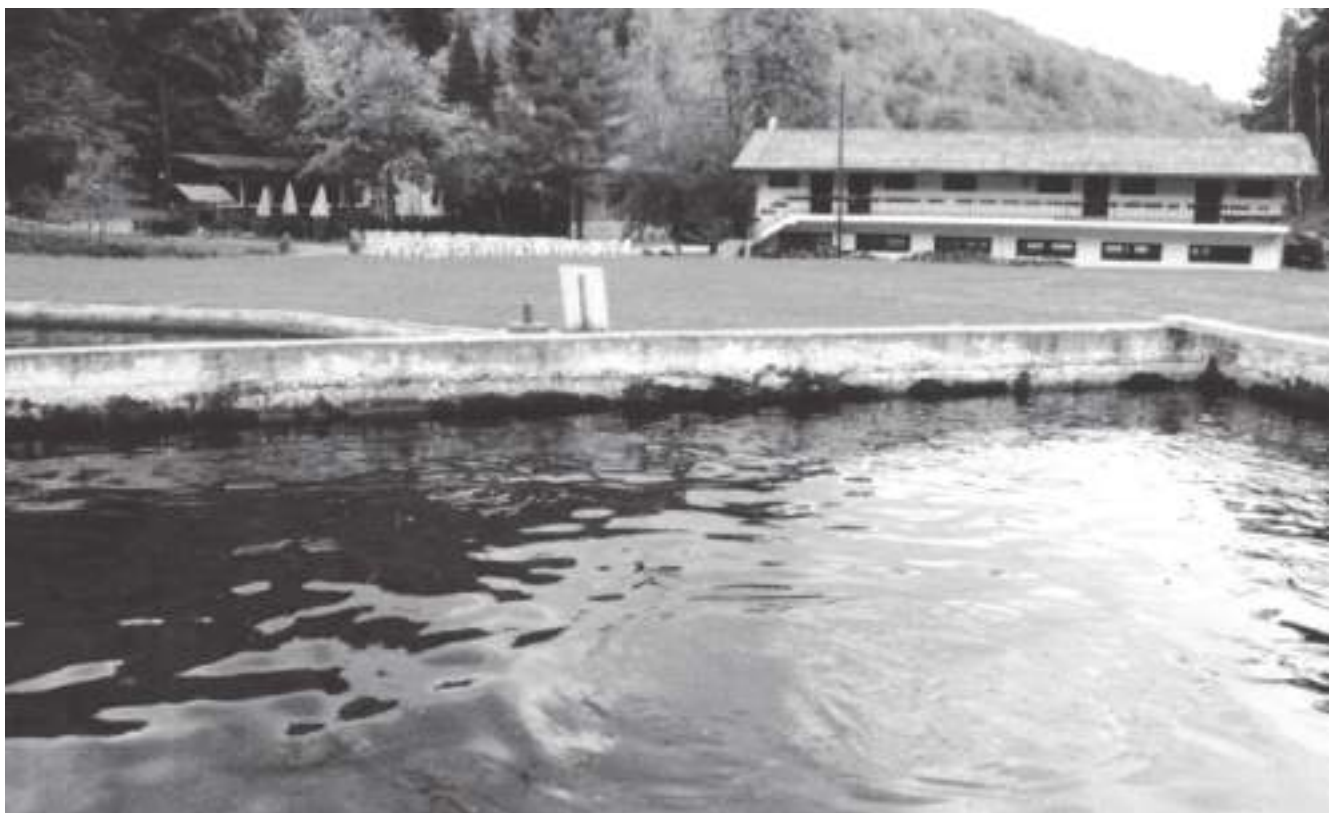
543 M. Ljiljak, *PTT u BiH*, knj. II, 109.

544 J. Popović, *Ljetni stanovi stanovni (mahale) na Bjelašnici*. Sarajevo, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1932, XLIV 87.

Dobila je naziv po nekom austrougarskom šumarskom inženjeru Alibori koji je započeo gradnju ove kuće još u austro-ugarsko doba. Nalazi se na oko 2 km od Mehine luke u Bjelašnici. Nakon Drugog svjetskog rata ona je postala dom za porodicu šumara koji je pokrivao taj šumski odjel. Dakle, u njoj se stanovalo.⁵⁴⁵

Sagrađene su i korištene i lovačke kuće na Lokavskim čairima poznata kao „Gecanov plac“, kao i u Ravnoj vali na Igmanu.⁵⁴⁶ Kao što vidimo lovno područje Igmana i Bjelašnice je bilo dobro pokriveno lovačkim objektima, a uz to su mogli koristiti i planinarsku kuću pod Gradinom ispod Mrtvanja.

Ribnjak u Žunovnici, iako zapušten zbog ratnih dejstava, ponovo je zablistao u starom sjaju, nedugo nakon završetka Prvog svjetskog rata i predstavljao najbolje mjesto za ugodna druženja i uživanje u lijepom prirodnom ambijentu i svježoj ribi. Ribnjak je dugi niz godina bio u vlasništvu nekog Nijemca Lenca, sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Slika br. 156: Ribnjak Žunovnica kod Hadžića.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

Hotel na Ivan-sedlu i drugi objekti za odmor i rekreaciju su bili u toj funkciji sve do pred Drugi svjetski rat. Iako je izmještanjem željezničke pruge 1931. godine ukinuta mogućnost Sarajlijama da u veoma ugodnoj vožnji vlakom stignu na izlet na Ivan, što je bila dugogodišnja navika, Ivan-planina je i dalje ostala prirodna atrakcija Sarajlija. Analizirajući topografske karte Državnog ministarstva rata i mornarice, iz 1932. godine, može se vidjeti da je u to vrijeme na Ivanu postojalo malo naselje sa 5-6 objekata. To govori više od onoga što je ranije pisano u Bosanskim glasnicima i drugoj literaturi. Očigledno je njegova ljepota i pristup učinio da se broj objekata vremenom povećavao.

545 Šehić Amer, dipl. in šumarsta, iz Hadžića, (28.7.2013, arhiva Komisije)

546 Šehić Amer, dipl. in šumarsta, iz Hadžića, (28.7.2013, arhiva Komisije)

Nije nam u potpunosti poznato vlasništvo i status svih objekata, osim onih koje smo već naveli. Pred Drugi svjetski rat su se na Ivanu, preko puta hotela, sagradile barake koje su činile neku vrstu kasarne i u njima je bila smještena vojska Kraljevine Jugoslavije i žandarmerija. Njemačkom okupacijom Bosne i Hercegovine i uspostavom vlasti Nezavisne države Hrvatske, ustaške jedinice su protjerale pripadnike vojske Kraljevine koja je bila na Ivanu. Do kraja Drugog svjetskog rata je tu bila smještena vojska NDH i njihova žandarmerija. S vremena na vrijeme su partizani zauzimali te objekte, palili ih i napuštali, ali su ipak bili najviše pod kontrolom ustaško - domobranskih snaga. Nijemci su ih, prilikom povlačenja 1945. godine pred partizanima, sve spalili.⁵⁴⁷

2. DRUŠTVENI ŽIVOT, KULTURA I SPORT

Društveni život na sportskom i kulturnom planu na području hadžićke općine u vrijeme Kraljevine Jugoslavije je bio dosta dobro organizovan. Društveno organizovanje građana je, istina, u određenoj mjeri modifikovano u odnosu na raniji period. Austrougarska vlast je zabranjivala rad nekim udruženjima koja su u Kraljevini Jugoslaviji mogla normalno funkcionisati. U omotu „Evidencije društava broj XIV-9“ Arhiva Bosne i Hercegovine, nalazi se karton Pododbora udruženja četnika sa sjedištem u Hadžićima, srez Sarajevo. Njegovo djelovanje je zasnovano na nacionalističkom programu i zato je zabranjivano u vrijeme austrougarske vlasti. Rješenjem Ministarstva unutrašnjih poslova Drinske banovine broj 37773/11 od 16.12.1922. godine rad ovog pododbora je odobren.⁵⁴⁸

Slika br. 157: Tamburaško društvo iz Hadžića, 1927. godine.

U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 180.

Većina udruženja, klubova, sekcija i društava je u kontinuitetu iz ranije perioda nastavila djelovati. Formirana su i neka nova. Za jedan broj udruženja se ne može utvrditi vrijeme njihovog formiranja, ali po osnovu obilježavanja njihovih jubileja, kao što je to učinila Streljačka družina 1927. godine, može se zaključiti da je ono postojalo mnogo ranije. Tamburaška družina koju su osnovali sarajevski Jevreji Jozef i Jakica Gutman okupljala je omladinu Hadžića jer su oni vrlo često boravili na području Grivića i Drozgozmetve radi odmora i provoda.

Sportsko društvo „Bjelašnica“ Pazarić je osnovano 14.2.1924. godine kada su, od strane Velikog Župana, ovjerena Pravila za rad ovog društva.⁵⁴⁹ U istom omotu se nalaze odobrena Pravila rada Sokolskog društva Sarajevo iz 1914. godine. Sokolska družina u Hadžićima, također, datira iz 1914. godine kada joj je Poglavar Zemaljske vlade u Sarajevu odobrio Pravila za njihov rad. Pored ove u Hadžićima postojala je i sokolska četa u Pazariću.

547 Tepić (Ramo) Ismet, r. 1928. Raštelica, po vlastitom sjećanju i predaji od njegovog oca i komšija. Intervju: (10.6.2013, arhiva Komisije)

548 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 179.

549 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 169.

Ciljevi njihovg djelovanja su bili nacionalni i prosvjetni. Sokolske družine u vrijeme austrougarske vlasti su, u pravilu, bile formirane sa nacionalnim predznacima naroda koji su živjeli u Bosni i Hercegovini. U Kraljevini Jugoslaviji je nastavila sa radom samo Srpska sokolska družina.

Slika br. 158: Streljačko društvo iz Hadžića na strelištu Ceribašin do, Hadžići, 1926. godine.

U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 179.

Slika br. 159: Sokolska četa iz Hadžića, 1932. godine.

U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 178.

Na sva tri hadžićka područja su osnovane čitaonice i knjižnice: Narodna čitaonica i knjižnica Tarčin 1928. godine, Muslimanska čitaonica u Pazariću te Srpska čitaonica u Pazariću 1920. godine, Kulturno društvo „Prosveta“ u Hadžićima 1920. godine.

Godine 1927. u Hadžićima je osnovan prvi fudbalski klub koji je nosio naziv FK „Burgija“. Njegovi osnivači su bili Sulejman Dubravić, otpravnik vozova iz Hadžića, i Hamdo Jajetović⁵⁵⁰ iz Vrančića koji je radio kao direktor Prve zanatske škole kod Drvenije u Sarajevu. Naziv „Burgija“ klub je dobio na insistiranje nekih članova uprave kluba koji su radili u ložionici na željezničkoj stanici u Pazariću. Pod utjecajem streljačke družine iz Hadžića, klub je, nešto kasnije, dobio naziv FK „Strijelac“, a kada je 1935. godine Klub preselio u Pazarić dali su mu ime FK „Bjelašnica“ Pazarić. Pod tim imenom je djelovao do rata.⁵⁵

Fudbalski klub "Burgija", iz Hadžića, 1927.
 Slici: Sulejman Dubravić, Oto Hauzer - golman, Hamdo Jajetović Jaja, Nijemac Lemci, Lazo Tomčić. Ostala četiri igrača nisu identifikovana.

Slika br. 160: Fudbalski klub "Burgija" iz 1927.

R. Kulenović iz Hadžića, privatni foto album.

Kada je u pitanju školstvo i obrazovanje u ovom periodu, na području Hadžićke općine nisu zabilježeni neki važni događaji osim osnivanja Osnovne škole u Tarčinu. Njeno osnivanje je posljedica udaljenosti sela tarčinskog kraja od Osnovne škole u Pazariću, koja im je bila najbliža za pohađanje. Zbog toga je veoma mali broj djece ovog kraja pohađao školu. Kako bi se ovaj problem riješio i poboljšali uvjeti za školovanje, 1928. godine, na inicijativu jedne grupa uglednih građana i paroha iz Kazine bare Jovana Simića, odlučeno je da se gradi škola u Tarčinu. Osnovan je odbor za njenu gradnju. Predsjednik odbora je bio J. Simić, a blagajnik Pavo Marjanović, činovnik iz Akcionarskog društva „Jela“.

550 R. Muderizović, Bosanski majdani za turske uprave, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1918, knjiga XXX 8. (Otac Salih Jajetović držao saračku radnju u Sarajevu. Pominju se još neki iz tog prezimena sa zanatskim obrtom u Sarajevu. Na istom popisu se nalaze imena Ramo Musić i Alija Tufo bez ostalih podataka. Po prezimenu bi mogli biti iz Hadžića i Tarčina.)

551 Kulenović (Muharem) Rešad, r. 1937., u Zoviku, živi u Hadžićima, bio kapiten prvog tima FK „Radnik“, savezni fudbalski sudija, instruktor saveznih fudbalskih sudija. (10.6.2013, arhiva Komisije)

Sredstva su sakupljana od građana u skladu sanjihovim mogućnostima od 100-300 dinara, privatnika i institucija, a najveći donator sa oko $\frac{3}{4}$ ukupnih sredstava je bilo Akcionarsko društvo „Jela“. Država je učestvovala u ovom projektu sa 6.205 dinara. Osim njih, značajni donatori sredstava su bili dr. Milan Jajkić, dr. Branko Kaluđerović, zemljoradnik Nikola Šaran te vlasnici pilane iz Hadžića braća Jefto i Branko Kašiković. Radovi na izgradnji škole su završeni u ljeto 1928. godine kada je bilo i otvorenje. Dobila je naziv „Narodna osnovna škola“ Tarčin. Njena izgradnja je koštala oko 220.000 dinara.⁵⁵²

Slika br. 161: Narodna osnovna škola Tarčin, 1928.godine.

Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin za 1937/1938.

Prva nastavna godina je bila naredna 1928/29. s malim brojem polaznika. Tek za dvije godine u školi su radila dva učitelja u dva nastavna odjeljenja. Prvi vjeroučitelj u toj školi je bio Hilmi ef. Šarić, njegovo ime se spominje 1929. godine pa do 1940. U posljednjim generacijama ove škole kao svršeni osnovci su izašli Hasan Japalak, Šefkija Elezović, Šerif i Mujo Japalak, Tepić Ismet i dr. Pred sam Drugi svjetski rat u školi je radio Hilmi ef. Šarić kao vjeroučitelj, učiteljica Sofija i učitelj Vukašin koji je bio i upravnik.⁵⁵³

O osnovnoj školi u Hadžićima i njenom radu u ovom periodu se malo zna.

...u junu 1911. godine završeni su radovi na podizanju školske zgrade. Škola je otvorena pod imenom 'Državna osnovna škola u Hadžićima'. U prvoj generaciji upisano je 90 učenika, od toga samo 4 učenice. Prvi učitelj bio je David Višnjić i do 1914. godine škola je bila jednorazredna. Njen prvi upravitelj bio je Veljko Žerajić.⁵⁵⁴

552 Arhiva OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin, Ljetopis OŠ za 1937/38.

553 Tepić (Ramo) Ismet, r 1928. Raštelica. (10.6.2013. arhiva Komisije)

554 Monografija Osnovne škole „6. mart“ Hadžići 1911-2011. Hadžići, OŠ „6. mart“, 2012, 17-18.

3. PRIVREDA HADŽIĆA IZMEĐU PRVOG I DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ratne posljedice Prvog svjetskog rata su bile očite u svim oblastima života i rada. Pčinjene su štete na privrednim, stambenim, komunikacijskim i drugim objektima. Radio je manji broj pilana koje su sa željeznicom i nešto prodavnica bili glavni izvor zarade stanovništva.

Privreda Hadžića se zasnivala na proizvodnji većine privatnih preduzeća iz ranijeg perioda. Najzastupljenija je drvoprerađivačka djelatnost. U Almanahu iz 1931. godine na području sadašnjeg hadžićkog područja se navode:

- El. centrala i pilana „Jela“ d.d. Tarčin
- El. centrala braće Kašiković u Hadžićima,
- N. J. Kašiković, drvarska industija Hadžići,
- Šabetaj Finci, pilana u Zoviku,
- braća Nanić, pilana u Hadžićima.⁵⁵⁵

U navedene četiri pilane, godišnje, se rezalo preko 80.000 m³ drvene mase. Količina rezane građe je zavisila od dva faktora: kapaciteta moguće prerade i količine drvene mase koju je isporučivao erar u skladu sa međusobnim ugovorom. Kompletna proizvodnja se izvozila van granica BiH. Samo mali njen dio je ostavljan za domaće tržište.

R/B	NAZIV PILANE	KOLIČINA OBRAĐENOG DRVETA		PROIZVODNJA ZA	
		Tvrđi	četinari	Domaće tržište	Strano tržište
1.	Braća Nanić Hadžići		10.000 m ³	DA	DA
2.	N.J.Kašiković Hadžići	8.000 m ³	25.000 m ³	DA	DA
3.	Šabetaj A Finci Pazarić	5.000 m ³		DA	DA
4.	„Jela“ d.d. Tarčin		40.000 m ³	NE	DA
UKUPNO		13.000 M ³	75.000 M ³		

Tabela br 16: Pilane, proizvodnja i plasman proizvoda.

Almanah Drinske banovine za 1932, 159.

Šumama ovog područja je, u to vrijeme, upravljala Direkcija šuma Sarajevo, Šumska uprava Ilidža. Šumski revir Igmana je bio prepun raznovrsne divljači, i predstavljao je veoma bogato lovište Sarajlija. Njegova površina je bila 41.453 m² i raspolagalo je sa pet lovačkih kuća. Za upravljanje lovištem osnovano je Građansko lovačko društvo Igman sa sjedištem na Ilidži. Lov je bio ograničen i, uglavnom, taj luksuz je bio obezbijeđen za visoke sarajevske dužnosnike.⁵⁵⁶

555 Almanah Drinske banovine za 1931, 48.

556 Almanah Drinske banovine za 1931, 47.

Osim nekoliko industrijskih objekata Hadžići su bili izrazito poljoprivredno područje. Zemlja se obrađivala na zastarjeli način, prinosi su bili mali, jedva za preživljavanje. Stočarstvo je sve više dobivalo primat u proizvodnji. Obradivo zemljište u mjestima stanovanja je korišteno za sijanje i koševinu, a stoka se gonila u planinu na ispašu. Stanovnici sela hadžićkog područja koja gravitiraju sjevernim i zapadnim padinama Bjelašnice, su u rano proljeće izgonili stoku na ispašu na Bjelašnicu, a svoja imanja u mjestima življenja koristili za sijanje osnovnih ratarskih kultura, potrebnih za život kao i za obezbjeđenje hrane za stoku u toku zime. Na Bjelašnici bi se zadržavali do sredine ili kraja ljeta, do kada bi se u njihovim selima pokosile njive, kako bi se mogle koristiti za ispašu stoke (tzv. „salma“). Na Bjelašnici je bilo 18 katunskih naselja, nazivane mahalama. Jovo Popović ih dijeli na bosanske i hercegovačke. Bosanskih je bilo sedam: Karamustafini čairi, Mrtvanje, Hranisava, (Pazarički stan), Opančak, Stanine, Krošnje i Gola Kosa. Prva četiri su koristili stočari hadžićkog, pazaričkog i tarčinskog kraja.

Mahale na pl. Bjelašnici. M 1:150000.

Šema br. 9: Mahale na Bjelašnici i Igmanu, 1932. godine.

J. Popović, *Ljetni stanovi (mahale) na Bjelašnici*, GZM BiH, 1932, 106.

Slika br. 162: Mahala Hranisava, 1932. godine.

Glasnik Zemaljskog muzeja BiH za 1932. godine, Tabla X.

Na Igmanu su bile još četiri bosanske mahale: Žunovački stan, Kovački stan, Hrasnički stan i Lasički stan. Preostalih 12 su bile hercegovačke mahale. Mahale Hranisava sa 10 koliba i Mrtvanje sa 17 su držali ljudi iz pazaričke Opštine.⁵⁵⁷ Petnaest koliba u mahali Karamustafina čaira su bile u vlasništvu stanovnika Lokava i Kasatića, a tri kolibe u Žunovačkom stanu u vlasništvu stanovnika iz Žunovnice. Na Bjelašnici i Igmanu je 1932. godine bilo 228 koliba da bi ih 1950. godine ostalo samo 131. Na Igmanu nije ostala ni jedna. Može se zaključiti da je stočarstvo kao privredna grana u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bilo važno za život ljudi. Ako na to dodamo i podatak da je na jednu mahaluu prosjeku otpadalo po 4000 grla sitne stoke i 200 grla krupne stoke odnosno da je samo

na Bjelašnici i Igmanu, na ljetnoj ispaši, bilo oko 60.000 grla sitne i oko 3.000 goveda i konja, ne računajući u ovaj fond stoku mještana bjelašničkih sela, onda je slika potpunija.⁵⁵⁸ Skoro svi stanovnici ovih mahala na Bjelašnici imaju pravo „od vajkada“ kako oni kažu, na ispašu. Postojale su neke novajlije stočari koji imaju obavezu državi plaćati pašarinu po jednoj ovci 1 dinar a za krupnu stoku 6.⁵⁵⁹ Korištenje drveta za izgradnju i ogrjev, na Bjelašnici, bilo je strogo zabranjeno. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, uključujući i navedene probleme, se pokušavalo u više navrata institucionalno riješiti, ali su svi ti zahtjevi prema vlasti dali vrlo slabe rezultate.

Rudarstvo na ovom području, kao važna grana privrede, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, skoro da se i ne spominje. Eksploatacija rude barita je vršena u smanjenom kapacitetu, ali su i stanovnici tarčinskog kraja u tom poslu nalazili svoj korist. Sabirali su barit po rudištima i prodavali otkupljivačima.

Slika br. 163: Mahala Stanine [Stanari] na Bjelašnici, stočarska obitelj M. Merđana sa gostima.

Glasnik Zemaljskog muzeja BiH za 1932. godine, knj. 1, Tabla XII.

Slika br. 164: Otkup barita u Tarčinu 1933. godine

S. Japalak, iz Male Dube, (prikupio i ustupio D. Jasika)

⁵⁵⁷ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 144.

⁵⁵⁸ J. Popović, *Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici*, 58.

⁵⁵⁹ J. Popović, *Ljetni stanovi na planini Bjelašnici*, 58.

4. ŽELJEZNICE I PUTEVI

U analizi uprave Drinske Banovine iz 1931. godine navode se problemi u zagušenju željezničkog saobraćaja na potezu od Pazarića do Konjica. Veliki nagib pruge i upotreba zupčanice su ograničavali brzinu kretanja na 15 km/h, te zamjena lokomotive na prijelazu sa zupčastog na adhezoni kolosijek, oduzimale su puno vremena. Zbog rješavanja tih problema, a u cilju povećanja prometa na ovoj pruzi, krenulo se u izmještanje dionice pruge od Pazarića do Bradine. Sa radovima na izmještanju dionice od Raštelice do Bradine završilo se puštanjem u promet tunela Raštelica – Bradina 9.4.1931. godine. Dužina tunela od 3.221 m učinila ga je najdužim u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji. Zbog toga je on do početka Drugog svjetskog rata nosio ime Kralja Aleksandra II Karađorđevića.⁵⁶⁰

231

Slika br. 165: Svečanost pri puštanju u saobraćaj tunela Raštelica-Bradina 9.4.1931. godine. (prvi voz koji je prošao kroz tunel).

K. Chester, *The Narrow Gauge Railways of Bosnia-Hercegovina*, 210.

Na ovaj dan je ukinuta zupčanica Bradina – Raštelica, smanjen je uspon na 15 promila, a brzina kretanja povećana na 25 km/h. Dužina novoizgrađene pruge sa tunelom je iznosila 7.746 m i kraća je od stare za 505 metara.⁵⁶¹ Izmještanjem pruge Raštelica – Bradina ukinute su željezničke stanice Ivan i Raštelica, izgrađena je nova željeznička stanica na izmještenom dijelu pruge u naselju Raštelica.

⁵⁶⁰ *Almanah Drinske banovine za 1931*, 144.

⁵⁶¹ *Almanah Drinske banovine za 1932*, 145.

Slika br. 166: Panorama D. Raštelice 1927. godine (željeznička stanica iz 1891. i radovi na izmještanju pruge).

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1-15>, (17. marta 2013.)

Izmještanje željezničke stanice Raštelica na novu lokaciju nije u potpunosti ugasilo rad stare stanice jer su na njoj ostali i dalje na upotrebi tornjevi sa vodom za punjenje lokomotiva kao i hangari za namjensku upotrebu. Ovaj projekat, je pored izgradnje tunela ispod Ivana, zahtijevao izgradnju još dva kraća tunela između nove željezničke stanice i tunela na Ivanu. Pruga je presijecala put Sarajevo – Mostar u Raštelici kod šumarske kuće gdje je postavljena željeznička rampa. Prije tunela u Raštelici, na oko 50 m sa lijeve strane na livadi je sagrađena željeznička zgrada, veličine željezničke stanice u Raštelici. U toj zgradi su živjeli: desetar pruge od Raštelice do Bradine i dva čuvara na tom dijelu pruge Tepić Ramo i Šarić Ibrahim sa porodicama. Oni su bili zaduženi za sigurnost pruge i željezničkog saobraćaja od Raštelice do Bradine i obratno. Ispred tunele u Raštelici, neposredno iznad same pruge, završavala se „riža“ za spuštanje drva sa šumske pruge ispod Medanovca. Ovdje se vršio utovar drva na vagone koji su bili parkirani na pruzi. U vrijeme utovara je bilo potrebno obezbjediti prugu iz oba pravca a za to su bili odgovorni čuvari pruge.⁵⁶²

⁵⁶² Tepić Ismet, r. 1928. godine iz Raštelice, sin čuvara pruge Tepić Rame, (10.6.2013, arhiva Komisije)

Slika br. 167: Željeznička stanica Raštelica otvorena 9.4.1931.

A. Fevzija, *Historija željeznica BiH*, 114.

Karta br. 16: Inset iz topografske karte na kojoj se vidi izmješteni dio pruge u Raštelici.

Vojno-geografski zavod Kraljevine Jugoslavije,
Topografska karta Sarajeva 1:50 000, 1933. sekci-
ja Sarajevo.

Slika br. 168: Pogled na ž. stanicu u D. Raštelici 1927.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1-16>, (17. marta 2013.)

Kako se može vidjeti, Raštelica je bila veliko radilište u vrijeme kraljevske jugoslaven-ske vlasti. U okviru ukupnih radova koji su izvođeni na izmještanju željezničke pruge, Željeznice Kraljevine Jugoslavije su, 1936. godine, finasirale i izgradile veliki rezervoar za vodu u Gornjoj Raštelici odakle je vršeno napajanje objekata koji su pripadali željeznicama. Rezervoar je građen na 14 metara dubine sa velikim komorama i mogao je napajati tada čitavu tarčinsku kotlinu pitkom vodom. Željeznice su kao uspomenu i zahvalnost stanovnicima Raštelice sagradili veliko korito i česmu sa pitkom vodom u selu Gornja Raštelica, 50 m ispod rezervoara, koje i danas služi svojoj namjeni. Odavde se vodom snabdijeva Gornja i Donja Raštelica.⁵⁶³

Slika br. 169: Seosko betonsko korito sa česmom u Raštelici, sagrađeno 1936. godine.

Foto: V. Alađuz, maj, 2013.

⁵⁶³ Kazić Abid iz Gornje Raštelice, (9.3.2013, arhiva Komisije)

Četiri godine nakon puštanja u promet nove dionice pruge u Raštelic-Bradina, 27.10 1935. godine završeno je izmještanje pruge na relaciji Pazarić - Tarčin u dužini od 6.700 metara. Na taj način je definitivno ukinuta zupčanica na ovoj željezničkoj saobraćajnici.⁵⁶⁴ Nova pazarićka dionica pruge je sa željezničke stanice Pazarić skretala lijevo i presijecala magistralni put Sarajevo – Mostar novoizgrađenim željezničkim mostom. Nastavljala je kroz Beganove i Ramiće do novoizgrađenog željezničkog tunela ispod prevoja Osenik. Na izlazu iz tunela u Oseniku sagrađen je mali željeznički objekat koji je služio kao čekaonica i za rad željezničkog radnika na pristaništu Osenik.

Šema br. 10: Grafički prikaz izmještene pruge od Pazarića do Bradine.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-na-rentabahn-neretvanska-pruga-1p.15>.
(16.4.2013)

Na dan otvorenja ove dionice, izmještene pruge i novoizgrađenog tunela, 27. oktobra 1934. godine iz Sarajeva je vozom u Pazarić stigla delegacija u kojoj je bio generalni direktor željeznica inženjer Naumović, koji je ujedno bio i zastupnik ministra saobraćaja Mehmeda Spahe. Ministar je zbog bolesti ostao u Sarajevu, kao i pomoćnik komandanta Armije general Tomić i sarajevski gradonačelnik Edhem Bičakčić. Na stanici u Pazariću im je pripremljen svečani doček, a raport su primili od glavnog inženjera za izgradnju te pružne sekcije, Orovića. Nakon toga su vozom prošli novu dionicu pruge te stigli u Tarčin gdje ih je dočekalo oko 1.000 građana u svečanom raspoloženju.

564 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike*, 100.

Kraljevina Jugoslavije nije bila posvećena gradnji puteva na ovom području. Korišteni su putevi koji su naslijeđeni od prethodne vlasti, zapravo, putevi koje je za svoje potrebe rekonstruirala Austro-Ugarska vlast. Ključna putna komunikacija od Ivana do M. Raskršća nije gubila na važnosti stotinama godina, ali je svaka vlast vršila njeno prilagođavanje vlastitim potrebama. Izgradnjom novog željezničkog tunela Raštelića - Bradina, stara trasa pruge Raštelića - Ivan je rekonstruisana u moderan makadamski put. Ova trasa puta, osavremenjena njegovim proširenjem i asfaltiranjem se koristi i danas.

Slika br. 170: Oldsmobil iz 1928. godine. Ivan sedlo 1932. godine.

Ustupio D. Jasika. Preuzeto sa www.lulu.hr.

5. RADNIČKI POKRET U VRIJEME KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, došlo je do slabljenja radničkog pokreta. Na to je utjecao niz faktora. Do njegovog ponovnog buđenja na području hadžićke općine došlo je početkom 1927. godine kada je za prvomajske praznike tarčinska mjesna organizacija Socijalističke partije organizovala okupljanje oko 500 radnika radi obilježavanja Praznika rada. Na zboru je o značaju praznika referisao Sreten Jakšić.⁵⁶⁵ Nakon obilježavanja praznika rada 7. maja 1927. godine u Tarčinu održana je konstituirajuća Skupština Podružnice Opšteg radničkog saveza kojoj je prisustvovao i oblasni sekretar Vjekoslav Beranek. Tom prilikom u Odbor Podružnice su izabrani: Nikola Knežević, predsjednik, i 5 članova uprave.⁵⁶⁶ Tarčin je u to doba bio poligon radničkog djelovanja i ispoljavanja zahtjeva za čitavo hadžićko područje. Dana 26. jula 1927. godine u Tarčinu održan je izborni zbor pilanskih i šumskih radnika na kome je u ime oblasnih odbora Socijalističke partije i Socijalističke radne grupe „Ujedinjenje“, govorio Tomo Zima iz Sarajeva.⁵⁶⁷ Naredne godine, 6. maja 1928. godine, na istom mjestu u Tarčinu osnovana je organizacija Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, a na osnivačkoj konferenciji je delegat Izvršnog odbora Saveza socijalističke omladine Jugoslavije M. Elazar govorio o socijalističkom omladinskom pokretu, ciljevima i zadacima SSOJ-a. U organizaciju je tom prilikom stupilo 20 omladinaca, a izabrana je i uprava od šest članova.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Arhiv BiH, Veliki Župan sarajevske oblasti (dalje: VŽSO), Pov.br. 749/1928

⁵⁶⁶ Hronologija radničkog pokreta do 1941, 435, (opširnije u: *Glas slobode* br. 19/1927.)

⁵⁶⁷ Hronologija radničkog pokreta do 1941, 438, (opširnije u: *Glas slobode* br. 19/1927.)

⁵⁶⁸ Hronologija radničkog pokreta do 1941, 435, 438, 451. (opširnije u: *Glas slobode* br. 19/1927.)

6. DEMOGRAFSKA ANALIZA PODRUČJA KOJE POKRIVA SADAŠNJA OPĆINA HADŽIĆI ZA PERIOD OD 1879. DO 1931. GODINE.

Analizirajući pregled broja stanovnika i nacionalne strukture po godinama može se doći do nekoliko zaključaka. Upečatljivo je smanjenje broja stanovnika ovoga područja u periodu između 1910. i 1921. godine čak za 460 ili 6,48%. To bi se svakako moglo objasniti velikim gubicima u toku Prvog svjetskog rata koji je očigledno vidno uticao i na ovo područje, ali i iseljavanjem dijela stranaca sa ovog područja. Međutim, period od 1921. do 1931. godine je obilježen veoma velikim povećanjem broja stanovnika, čak za 4.481 ili 49,82%, što je, također razumljivo. Analizirajući navedene preglede može se primijetiti da je tokom perioda od austrougarske uprave pa sve do Drugog svjetskog rata pa i u toku njega (u vrijeme vlasti NDH na ovom području) bitno mijenjana nacionalna struktura stanovništva.

GODINA POPISA	UKUPNO STANOVN.	MUSLIMANA		PRAVOSLAVNI		KATOLIKA	
		Br.	%	Br.	%	Br.	%
16.6.1879.	4.109	2.600	63,27%	1378	33,54%	20	0,49%
1.5.1885.	4.633	2.853	61,58%	1689	36,45	88	1,89%
23.9.1910.	7098	3.787	54,09%	2656	37,94%	620	8,85%
31.1.1921.	6638	3744	56,40%	2553	38,46%	494	7,44 %
31.3.1931.	11.119	5.189	46,34 %	4.614	41,20%	1.316	12,18%

Tabela br. 17: Uporedni pokazatelji nacionalnog sastava stanovništva Općine Hadžići 1879-1931. godine.

Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu 16. juna 1879. godine, Vladina tiskarna, Sarajevo 1880., 9-10; Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885., 8-11; Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., Sarajevo 1896., 6-14, i U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 172.

Naime, uspoređujući podatke popisa stanovništva 1879. i 1931. godine vidi se da je broj pravoslavnih povećan za 3,34 puta i procentna zastupljenost u ukupnom broju stanovnika se sa 33,54 % povećala na 41,20%. Broj stanovnika katoličke vjeroispovijesti se povećao čak za 65,8 puta i procentualna zastupljenost sa 0,49 % se popela na 11,83%, dok je najmanje povećanje zabilježeno kod muslimanskog stanovništva, samo za 1,99 puta, a procenat zastupljenosti je sa 63,27 % spao na samo 46,34 %, što je za 16,93% manje. Ovakav trend pada nataliteta muslimana na ovom području se nastavio sve do iza Drugog svjetskog rata. Objašnjenja ovih činjenica treba tražiti u nizu dešavanja na ovom području, te ukupnog odnosa vlasti prema muslimanima.

Ako navedemo podatak da je u upravi Sportskog društva „Bjelašnica“ Pazarić 1924. godine od šest članova Uprave bio samo Mujo Turković iz reda muslimana, a da u upravi Narodne knjižnice i čitaonice u Tarčinu 1928. godine od šest članova nije bilo nijednog muslimana, da u Streljačkom društvu Hadžići 1920. godine nije bilo nijednog muslimana na bilo kojoj dužnosti, da u školama, fabrikama, udruženjima i vladinim organima itd. nijedan musliman nije imao mjesta, onda je jasan razlog njihovog raseljavanja sa ovoga područja i neadekvatnog nataliteta. Ovakvo stanje, najkraće, odaje sliku ugroženog muslimanskog stanovništva, bez obzira na pojedinačne uspjehe u raznim oblastima života i rada. Takav trend je nastavljen i u narednom periodu, a posebno u vrijeme vlasti NDH na ovim područjima.

7. SAKRALNI OBJEKTI

U periodu 1918-1941. godine na području hadžićke općine su, prema raspoloživim podacima, sagrađena dva, a adaptiran jedan vjerski objekat. Do 1935. godine na području hadžićke općine nije bilo vjerskih objekata za potrebe srpskog i katoličkog stanovništva nego su vjerske potrebe zadovoljavali u najbližim crkvama u Blažuju, ili Kreševu. To je vjerovano jedan od razloga, ali ne jedini, da je 1935. godine sagrađena pravoslavna crkva u Hadžićima, a 1936. počela gradnja katoličke župne crkve u Tarčinu. Značajnijih ulaganja u džamije i mektebe nije bilo, osim adaptacije i rekonstrukcije, u ratu stradale, džamije u Grivićima 1937. godine. Džamija je, zapravo, prenesena iz Drozgotve u Griviće početkom 20 v, a sa Pirinog brijega iz Sarajeva je prenesena kamena munara sa džamije Prebjegulje i ozidana u Grivićima.⁵⁶⁹ Prema usmenoj predaji koju prenosi R. Bećirović sa Koščana, u njegovom selu i u selu Mokrine 1937. godine su sagrađeni mektebi. Gradnja je vršena vlastitim radom i od vlastitih sredstava džematlija.

U Japalacima kod Tarčina 1927. godine sagrađena je, za taj vakat, velika i veoma lijepa džamija. Ona je zajedno sa korčanskom džamijom u Odžaku pokrivala područje tarčinske regije od Osenika do Ivana. Do završetka njene izgradnje na ovom području je postojala samo džamija u Odžaku. Zbog prilagođavanja potrebama džematlija, japalačka džamija je nekoliko puta adaptirana.

Slika br. 171: Stara džamija u Japalacima.

Foto: V. Aladžuz, 14. maj 2013.

⁵⁶⁹ Glasnik Islamske vjerske zajednice BiH, 1958, 199.

U Hadžićima je 1935. godine podignuta pravoslavna crkva posvećena rođenju presvete Bogorodice, a nježno osvešćenje je izvršeno 21. septembra iste godine.⁵⁷⁰ Sredstva za gradnju crkve su donirali građani u okviru svojih mogućnosti, najveći donatori su bili vlasnici pilana u Hadžićima braća Branko i Jefto Kašiković i Avdaga Nanić. Ova crkva, kao i ona u Kazinoj bari, pokrivala je hadžićko područje, a blažuska crkva je bila matična.

Slika br. 172: Crkva rođenja Presvete Bogorodice u Hadžićima iz 70-ih godina.

U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 197.

Najmalobrojnija, katolička, vjerska skupina na području hadžićke općine je sve do početka Drugog svjetskog rata svoje vjerske potrebe zadovoljavala u njima najbližoj katoličkoj crkvi na Stupu. Sredinom 1936. godine se počela gradnja katoličke crkve u Tarčinu. Na području tarčinskog kraja živio je najveći broj katolika na području tadašnje hadžićke općine. Tarčin je podjednako udaljen od Stupa, Lepenice i od Kreševa i Konjica što je katoličkom stanovništvu predstavljalo realan problem zadovoljavanja njihovih vjerskih potreba. Zemlju za gradnju crkve je dao izvjesni Kostić iz Tarčina, a sredstva za gradnju su obezbjeđena dobrovoljnim priložima građana. Gradnja crkve je završena 1940. godine kada je i počela s radom. Osveštena je u septembru te godine. Crkva je do 1980. godine djelovala kao kapelanija Župe Stup, a od 1980. godine kao samostalna Župa Tarčin koja je pokrivala područje od Blažuja do Ivana. Prvi svećenik u ovoj crkvi je bio fra Ivan Ravlić, a iza njega se smjenjivali: fra Nikola Pranjčić, fra Luka Kesedžić, fra Marijan Marjanović, fra Ivan Čavar, fra Antonijo Čuturić, fra Marko Stipić i fra Pero Tunjić.⁵⁷¹

Slika br. 173: Katolička župna crkva u Tarčinu.

Foto: V. Aladžuz, 14. maj 2013.

570 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 197.

571 Marko i Anto Kvesić iz Tarčina, (9.3.2013, arhiva Komisije)

VIII

HADŽIĆI U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA 1941-1945.

Uspostava NDH vlasti na području hadžićke općine je izvršena na isti način kako je to urađeno u gradu Sarajevu i cijeloj okupiranoj teritoriji u sastavu NDH. S obzirom na blizinu i veoma važan značaj željezničke i cestovne komunikacije prema Hercegovini, Hadžići su okupirani skoro kada i Sarajevo. Otpora uspostavi okupatorske vlasti na hadžićkom području nije bilo. U tri hadžićke regije su formirane tri lokalne vlasti, a sjedište oružničkog punkta IV Oružničke ustaške pukovnije iz Sarajeva je bio smješten u Pazariću, gdje je bio geografski centar ove općine. Zgrada Općina je bila na mjestu gdje su sada „Apoteke Sarajevo“ u Hadžićima. Tabornik sa žandarmerijom bio je smješten u objektu u kojem su do agresije 1992. bile smještene DPO (SSRN, SKJ i dr.).⁵⁷² Ta zgrada je do početka rata bila šumarska kuća u kojoj su bili smješteni šumarski radnici i njihova uprava. Vjerovatno je zbog toga Brkljačić u nju smjestio svoj štab.

*Dužnosti načelnika Općine, koliko se ja sjećam, su obnašali Osman i Meho Gačanović, te Ibro Sajnica.*⁵⁷³ Prvi tabornik u Hadžićima (šef vojne vlasti NDH) je bio Aco Kolarić, a njegov zamjenik Ante Brkljačić,⁵⁷⁴ koji je pri samoj okupaciji Hadžića imenovan za ustaškog povjerenika u čijoj nadležnosti je bilo uspostavljanje vojne vlasti na području čitave opštine. Nakon pogibije Ace Kolarića u februaru 1942. godine, Brkljačić je postavljen za tabornika. Zapravo, Brkljačić je cijelo vrijeme bio eksponent ustaške politike, a Kolarić samo njegova sjena. Zato se i mislilo da je on, ustvari, tabornik i najvažniji činovnik vojne hrvatske vlasti. Jedan dio stanovništva ovoga kraja se po ugledu na njihove prvake u Sarajevu i po njihovim preporukama, priklonio novoj, okupatorskoj, vlasti. Jedan broj stanovništva se našao u državnoj službi NDH i preduzećima na području općine. Bili su raspoređeni na nižerazredne pozicije i radna mjesta. Okupatorska vlast im nije vjerovala. Imenovanje muslimana na „važne“ pozicije, kao što je bio načelnik općine (šef civilne vlasti) je bilo rezultat Poglavnikove strategije na planu držanja muslimanskog naroda lojalnim novoj vlasti. Jedan od takvih načelnika je bio i Ibro Sajnica iz Mokrina i neki Gačanović iz Žunovnice.⁵⁷⁵ Iako je općinski načelnik bio šef civilne lokalne vlasti njegova pozicija nije bila dominantna. Njegovo imenovanje na tu poziciju bilo odraz licemjerne politike okupatorske vlasti, kako bi lakše upravljala dominantnim bošnjačkim narodom ove općine. Neki načelnici su manje, a neki više činili na zaštiti lokalnog stanovništva. Posebno se isticao I. Sajnica koji je bio i saradnik NOP-a. Na dužnost načelnika Općine je došao na prijedlog njegove djevojke Jelene iz Bradine, koja je bila povezana sa čelnicima NDH vlasti. Vezu sa partizanima Fojničkog odreda je održavao preko Fate Đelilović i Ljeposave Vulić. Na taj način su partizani imali dobre obavještajne podatke o stanju okupatorskih snaga na području Hadžića, njihovo brojno stanje, opremu i naoružanje, zalihe i planove djelovanja, tarnsporta koji su vršeni preko ovoga područja itd. Snabdijevanje partizana sanitetskim materijalom i drugim sredstvima Ibro je vršio preko Ljeposave Vulić iz Mokrina, a kod Hurema Alađuza⁵⁷⁶ na Košćanu je bio privremeni magacin u hambaru za žito.⁵⁷⁷ Nakon što je kod Ibri pronašla poruku primljenu od partizana njegova djevojka Jelena ga je izdala. Odveden je u Redarstvenu službu Grada Sarajeva i od tada mu se gubi svaki trag. Vjerovatno nije on jedini s hadžićkog područja radio ilegalno za NOP, ali to pitanje nije adekvatno istraženo.

572 Fazlić (Hamid) Ibro, r. 1928. godine, Žunovnica-Hadžići, (1.3.2012, arhiva Komisije)

573 Čović (Redžo) Ibrahim, r. 1930. Dupovci, (24.10.2013, arhiva Komisije)

574 Arhiv BiH, ZKURZ, knjiga 198. inv. br. 59490.

575 Bužo Osman, r. 1928. godine, s. Osenik, (21.3.2013, arhiva Komisije).

576 Redžo Alađuz, Hadžići, (11.5.2012, arhiva Komisije). Hurem Alađuze 1944. godine, zbog saradnje sa partizanima odveden u Sarajevo na strijeljanje. Od strijeljanja ga spasio hadžićki tabornik Ante Brkljačić, priča njegov bratić Redžo Alađuz.

577 Avdo Bašić, Hadžići, po predanju Fate Đelilović, i Fazlić, Ibro iz Žunovnice, (11.5.2012, arhiva Komisije)

Stanovnici ovoga kraja, uglavnom muslimani-bošnjaci bili su „angažovani“ u ustaško-domoboranskih oružanim formacijama, prije svega žandarmeriji. To se vidi iz većeg broja izvještaja Oružničke postaje Pazarić u kojima se kao oružnici, žandari i stražari najčešće spominju imena muslimana ovoga kraja. Nova okupatorska vlast, zapravo, nije imala veliki izbor po pitanju ljudskih potencijala za svoje potrebe. Katoličko stanovništvo je u potpunosti bilo privrženo novouspostavljenoj vlasti. Srpsko stanovništvo je u velikoj mjeri ostalo kod svojih domova, jedan broj je otišao u šumu jedni u četnike a drugi u partizane. Po završetku rata nova narodna vlast je 74 građanina sa područja hadžićke općine osumnjičila za ratni zločin. Njih 59 je bilo iz reda muslimana.⁵⁷⁸ Najviše ih je bilo sa područja hadžićke regije i Lepenice.⁵⁷⁹ Ostatak osumnjičenih su činili katolici, kojih je bilo brojčano i procentualno jako malo na području hadžićke općine. Nakon provedenog suđenja najveći broj njih je oslobođen od optužbi zbog nedostatka dokaza, ili zanemarivih štetnih posljedica njihovog vojnog angažmana. Posebna optužnica se odnosila na Antu Brkljačić, starog 34 godine, rodom iz Like, nastanjenog u Hadžićima, po zanimanju je bio šumar, koji je obavljao dužnost ustaškog tabornika u Hadžićima. Optužen je bio za ratni zločin masovnog pokolja srpskog življa u selima Drozgometva i Rakovica. Iz reda građana pravoslavne vjeroispovijesti na listi osumnjičenih za ratne zločine su bili Remetić (Nikola) Veljko iz Pazarića i Žuža (Risto) Relja iz Luka kod Tarčina. Slovenac Konečni Petar iz Hadžića je u julu 1945. godine, kao kolaboracionista okupatorske vlasti u toku rata u Hadžićima osuđen za zločin protiv „narodne časti“ od strane Suda narodne časti Federalne BiH.⁵⁸⁰

Značajan broj muslimana hadžićkog kraja je bio agažovan na željeznici, jer su na taj način ostali na svom ognjištu. Na hadžićkom području su se nalazile tri veoma značajne željezničke stanice za koje je trebalo dosta radne snage. U privatnim preduzećima drvo-prerađivačke struke u Hadžićima i Tarčinu, te u kamenolomu u Hadžićima, koji su radili za potrebe okupatorske oružane sile, je bilo također, zaposleno dosta stanovništva ovog područja.

Odnos nove vlasti prema Jevrejima i određenim kategorijama Srba je bio isti kao i u Sarajevu. Jevreji su, iako ih je bilo malo, bili izloženi najžešćoj torturi i progonu nove vlasti. Srbi su imali nešto bolji status od Jevreja, ali je njega, u principu, određivao odnos Srba prema okupatorskoj vlasti i intenzitet diverzantskih djelovanja pobunjeničke jedinice sa Igmana. Međunacionalni odnosi lokalnog stanovništva su bili dobri. O tome najbolje govori Jovo Mihaljević, pripadnik Četvrte crnogorske brigade, u svom ratnom dnevniku, prilikom napada na Hadžiće u julu 1942 godine: *Muslimani su prema nama dobro raspoređeni i, za veliko čudo, nijesu u svađi sa pravoslavnim življem u istom mjestu. Prvi takav slučaj na koji smo naišli u Bosni...*⁵⁸¹

Uspostava okupatorske vlasti nije išla planiranom dinamikom. Okupator je koristio različite metode prisile, ucjena, prijetnji, hapšenja i zatvaranja nedužnih građana ovoga kraja. Vlast je primarno radila na preuzimanju svih proizvodno-privrednih kapaciteta, sredstava i organizacija javnog prevoza, obrazovnih institucija, institucija kulture itd. Uspostava nove ustaške uprave je provedena najprije u pilanama u Hadžićima, Zoviku i Tarčinu, te kamenolomu u Hadžićima. U Nanića pilani je njen vlasnik Avdaga Nanić ostao kao upravitelj pilane bez vlasničkih prava. U Kašikovića pilani je za upravnika postavljen Turković Mujo. Pilana u vlasništvu Šabateja Fincija u Zoviku i najveća pilana ovoga kraja „Jela“ u Tarčinu su također dobile novu upravu, a radile za potrebe okupatorskih snaga.

578 Arhiv BiH, ZKURZ, Pov br. 62/46.

579 Arhiv BiH, ZKURZ, kutija 198, inv. br. akta 59490.

580 Arhiva Općine Hadžići za 1945, (nesređena), Presuda Sreskog NO br.183/45.

581 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 210.

Kompletna proizvodnja navedenih preduzeća prilagođena je ratnim potrebama okupatora. Pored toga, nova vlast je imala zadatak da obezbijedi dovoljan broj vojno sposobnog stanovništva na svom području, kojima se je vršila popuna i jačanje svojih i savezničkih (okupatorskih) snaga. Kako je rat odmicao, partizanske jedinice su jačale i sve više i sve češće ugrožavale ovo područje. Okupator je bio prinuđen jačati svoje snage za odbranu komunikacijske infrastrukture na području hadžićke općine. Željeznička pruga i magistralni put koji su prolazili preko teritorije Hadžića, Pazarića i Tarčina su bili glavna transportna veza između Sarajeva i Hercegovine odnosno južnog fronta.

U drugoj polovici rata područje općine Hadžići je pokrивao Drugi gorski zdrug sa tri bojne i dva topnička sklopa (baterije). Prva bojna se nalazila u Tarčinu, a njen komandant je bio nadsatnik Jakob. Druga bojna je pokrivala Bradinu sa zapovjednikom satnikom Franjom Kostrićem, a Treća bojna se nalazila u Hadžićima kojom je komandovao Ivan Zorić, satnik. U Pazariću je bila smještena jedna topnička baterija kojom je zapovijedao nadsatnik Franjo Lužar, a druga topnička baterija je bila u Sarajevu sa Mađar Zlatiborom na čelu.⁵⁸²

Ovo je bio period najjačeg prisustva okupatorskih snaga od Blažuja do Bradine. Ovih snaga na početku i u prvom dijelu rata nije bilo na području hadžićke općine, ali su okolnosti utjecale na njihovu promjenjivost. Prema Izvještaju X NOU divizije od 21. decembra 1943. godine upućenom Obavještajnom odsjeku Vrhovnog štaba NOV i POJ, na području hadžićke općine su se nalazile sljedeće neprijateljske snage:

- *Hadžići: dvije satnije, jedna pješadijska i jedna mitraljeska, jačine do 300 vojnika, naoružana sa jednim brdskim topom; 3 teška i 5 lakih bacača; 4 teška mitraljeza, 14 puškomitraljeza. Ovdje je sjedište IX pješadijske pukovnije (Štab)*
- *Pazarić: jedna satnija domobrana do 100 vojnika naoružana sa jednim teškim i 4. laka bacača, 2 teška mitraljeza i 7 puškomitraljeza.*
- *Tarčin: 80 domobrana naoružanih sa dva teška bacača, jednim teškim mitraljezom i 7 puškomitraljeza,*
- *Raštelica: jedna satnija domobrana IX pukovnije, naoružani sa 1 teškim bacačem i 2 lahka bacača, 2 teška mitraljeza, i 8 puškomitraljeza. Ova satnija broji do 130 vojnika. U Bradini se nalazi I bojna IX pukovnije...⁵⁸³*

Kako je vidljivo, iz ranijeg izlaganja, na ovom području su djelovale jedinice različite provenijencije. Ustaško-domobranske jedinice su, kako smo kazali, držale urbane dijelove uz željezničku prugu i putne komunikacije, četnici su bili na Igmanu, muslimanska milicija na Bjelašnici dok su partizani u tranzitu pokrivali rubna područja općine Hadžići, ponajviše Ivan - sedlo, Bitovinju, Repovce, rubne dijelove prema Kreševu itd. Partizanskih jedinica vezanih za ovo područje nije bilo.

Kad su u pitanju muslimanske milicije, kao oblik samoorganizovanja naroda radi samozaštite, treba kazati da takvih formacijskih jedinica na ovom području nije bilo, ali je nesporna činjenica da se muslimanski narod u značajnoj mjeri samoorganizovao u manje jedinice muslimanske milicije u hadžićkom okruženju. Njihova, isključiva, zadaća je bila da štite muslimanska sela od upada četničkih grupa i jedinica zbog pljačke i ubijanja nedužnog muslimanskog stanovništva u selima udaljenim od regionalnih centara Hadžića, Pazarića i Tarčina. To se, prije svega, odnosilo na bjelašničko područje i tamošnja sela.

582 www.vojska.net/hrv/drugi/svjestski/rat/nezavisna-drzava-hrvatska/, 3. (pristup 21.4.2012.)

583 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 18. dok. broj 118, 412.

Egzistiranje muslimanske milicije na Bjelašnici se spominje u knjizi „Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije,⁵⁸⁴ gdje se govori o zaštitničkoj ulozi ovih vojnih formacija naspram naroda tog kraja. Dakle, njihovo djelovanje je bilo u skladu sa Proglasima “Narodnog spasa“ i komandanta legije “Muslimanski, bosanski oslobodilački pokret” Muhameda ef. Pandže. Muslimanska milicija je, u principu, djelovala u okriju NDH vlasti, ali su bili blagonakloni prema partizanskim jedinicama i sa njima su vrlo često izbjegavali sukobe. Štaviše, učestvovali su zajedno sa partizanima u borba ma protiv četnika. U izvještaju Prve proleterske brigade iz februara 1943. godine, nakon oslobađanja teritorije od Tarčina do Konjica, general Danilo Lekić, komandant brigade izvještava: *Neprijatelj je demoralisan. Stanovništvo je na našoj strani. Imamo direktnu vezu sa milicijom koja nam kaže da će u slučaju napada na Konjic oružjem biti uz nas. Četnici su pobjegli iz Konjica.*⁵⁸⁵

1. NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET NA PODRUČJU HADŽIĆKE OPĆINE

Prema raspoloživim istorijskim izvorima, moglo bi se reći da na području hadžićke općine, u periodu 1941-1945. godine, nije bilo organizovanog otpora okupatoru. Na Igmanu, koji pripada općini Hadžići, su u toku rata egzistirale oružane formacije za koje se u dosadašnjim publikacijama navodi da su bile partizanske. Zapravo, Igman je za sve vrijeme trajanje rata od početka 1942. do 1945. godine, bio baza četničkog pokreta sarajevske regije o čemu će biti kasnije govora. U historiografskoj literaturi i ratnim dokumentima tog vremena, područje Hadžića se spominje sporadično kao mjesto kroz koje je prolazila veoma značajna željeznička saobraćajnica na kojoj su vršene diverzije ili kao područje preko koga su prolazile jedinice NOV u svom ratnom pohodu. Izuzetak čini djelovanje manje grupe ilegalaca koje je predvodio Slobodan Princip Seljo, čija uloga u NOB-u je bila veoma značajna o čemu svjedoči veliki broj dokumenata i publikacija. Slobodan Princip je rođen u Pazariću od oca Jove i majke Ane, 15. maja 1914. godine. Nakon osnovne i srednje škole otišao je na studiranje u Beograd na Tehnički fakultet. Vrlo brzo je bio zapažen na Univerzitetu u Beogradu kao neko kome je Gavriilo Princip, atentator na prestolonasljednika Franca Ferdinanda bio rođeni stric. Veoma brzo je svojim revolucionarnim djelovanjem zaslužio da bude izabran za predsjednika Udruženja bosansko-hercegovačkih studenata „Petar Kočić“ u Beogradu. Već 1940. godine, po zadatku rukovodstva KPJ, došao je na partijski rad u Bosnu i Hercegovinu. Prvo je došao u Mjesni komitet KPJ u Sarajevu, a u oktobru, po formiranju Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo, otišao je tamo. Kao omladinac služio je vojsku Kraljevine Jugoslavije na Vrelu Bosne gdje je dobio čin đaka-podnarednika. Zajedno sa Milošom Zekićem⁵⁸⁶, koji je tada imao čin đaka-narednika, nakon njemačkog napada na Jugoslaviju, napušta vojsku i nastavlja partijski rad. Bio je član Glavnog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine. Sve do smrti bio je član najužeg rukovodstva NOB-e u Bosni i Hercegovini.⁵⁸⁷

584 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964, 285.

585 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* Tom IV, knjiga broj 10. dok. br. 102, 204.

586 Miloš Zekić, 2.2.1915-24.12.1984. godine, bio komandant Istočno bosanske udarne brigade, poslije rata komandant odbrane Beograda, komandant Sarajevske Armijske oblasti JNA.

587 Nijaz Dizdarević, “Slobodan Princip Seljo”, *Sarajevo u revoluciji.* Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka.* Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 422.

Za svoj doprinos u NOB-u, Slobodan Princip je dobio orden narodnog heroja odbrambeno-slobodilačkog rata. Uz njega se, sa područja Hadžića, spominju imena Vukice Princip (Slobodanova sestra), Obren Banduka i Anđelko Lažetić, kao članovi partijske ćelije za Hadžiće.⁵⁸⁸ Između ostalih partijskih zadataka Slobodan Princip je imao i zadatak da izvrši pripreme stanovništva Ilidže i Hadžića na dizanje ustanka kao i da se na Igmanu formira partizanska oružana formacija čija veličina će zavisiti od broja dobrovoljaca. U cilju dogovora oko priprema za dizanje ustanka u Bosni i Hercegovini, 22. jula 1941. godine sastali su se on i Anđelko Lažetić na Brezovači sa Danilom Štakom i Sekulom Karabatak. Nakon sastanka Princip je sa grupom otišao u Hadžiće, gdje su ih žandarmi pokušali uhapsiti. Tom prilikom je Anđelko Lažetić poginuo, jedan ilegalac iz Sarajeva uhapšen, a Slobodan Princip uspio pobjeći i prebaciti se u Sarajevo.⁵⁸⁹ Time je prestalo djelovanje pokreta otpora na ovom području. Princip je nastavio djelovati u OKKPJ Sarajevo, i radio na dizanju ustanka na području Sarajevskog polja, Ilidže, do Rakovice i Semizovca. Rezultat tog njegovog djelovanja je formiranje Semizovačkog, a potom i Igmanskog odreda odnosno čete.

2. NASTANAK I DJELOVANJE IGMANSKE PARTIZANSKE ČETE

Igmanska četa je nastala kao rezultat narastanja i jačanja Semizovačkog odreda, ali i potrebe za pokrivanjem područja Igmana i izvođenja diverzija u zahvatu željezničke pruge Sarajevo-Mostar. Njoj se pripisuje nekoliko diverzantskih akcija izvedenih na željezničkoj pruzi Sarajevo-Mostar na potezu od Ilidže do Bradine. Svojetanja ove jedinice u smislu njenog nastanka, pripadnosti i djelovanja se kreću od sumnjive ili nerazjašnjene partizanske pripadnosti do njene kvalifikacije kao isključivo četničke jedinice. Mi ćemo iznijeti, sve argumente do kojih smo mogli doći, a tiču se ukupnih dešavanja na Igmanu u toku rata 1941-1945. godine i, naravno, jedinica koje su na njemu boravile u tom periodu. Pisanje Slobodana Bosiljčića o Igmanskoj partizanskoj četi, kao njenog pripadnika, nakratko i njenog političkog komesara, je autentično svjedočenje o Igmanskoj oružanoj jedinici iz tog perioda. Naime, S. Bosiljčić navodi da je Igmanska partizanska četa formirana od kraja jula do 5. avgusta 1941. godine od ljudi iz sela: Ilidža, Glavogodina, Bare, Vrelo Bosne, Stojčevac, Bačevo, Lužani,⁵⁹⁰ i da su boravili na padinama Igmana iznad Vrela Bosne do Brezovače. Igmanska četa je formirana u Vlakovu a njen prvi komandir je bio Petar Kleut.⁵⁹¹ Nakon ustaškog napada na Vlakovo, kada su selo zapalili, a neke civile strijeljali, Igmanska četa se seli na Igman i smješta u kafanu Steve Pušare na Brezovači, koja se nalazila na lokaciji gdje će poslije rata biti sagrađen planinarski dom.

588 N. Albahari, *Od aprilske rata do ustanka*, u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 4, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, 65.

589 D. Štaka, *Aktivnost komunista Ilidže na organizaciji ustanka u Sarajevskom polju*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 365.

590 S. Bosiljčić, *Borbe igmanske partizanske čete*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 380.

591 Kleut dr. Petar (1913-1995. g.), general-major JNA, Prije Drugog svjetskog rata bio podoficir JV, završio Pravni fakultet. Godine 1941. pridružio se KPJ i NOVJ, tokom rata bio prvi politički komesar Ličkog odreda, komandant 4. korduške brigade i načelnik Glavnog štaba 4. korpusa JA. Nakon rata je nastavio služiti u vojsci i bio vojni ataše SFRJ. On je, također, završio VVA Beogradu, a 1956. je doktorirao u oblasti međunarodnog prava oružanog sukoba.

Slika br. 174: Spomenik Igmanskoj četi na Brezovači.

Foto: V. Alađuz, mart 2013.

Slika br 175: Spomen ploča u Zoviku.

Foto: V. Alađuz, mart 2013.

Napomena: Spomen ploča se nalazi u Zoviku a na njoj piše: *Na ovom mostu, noću, 6/7. avgusta 1941. godine na poziv KPJ i druga Tita za dizanje ustanka izvršena je prva oružana akcija Igmanskog partizanskog odreda. Narod ovog kraja. Zovik 1982.*

Nešto kasnije, Igmanska četa se izmjestila na Igman u vilu Nijemca Mozera, na Velikom polju, pored koje se nalazila farma srebrene lisice. Na Brezovači je ostalo dvadesetak dobrovoljaca iz Igmanske čete od kojih je formiran jedan vod, a komandir im je bio Mišo Popović.⁵⁹² Prema pisanju komandanata Rajlovačkog i Romanijskog odreda, nastanak Igmanske čete je vezan za nastanak Rajlovačkog odreda. To je jasno vidljivo iz Izvještaja političkog komesara Sarajevske oblasti upućen Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu 25.8.1941. godine u kome stoji:

Prvobitno je Odred⁵⁹³ brojao 14 ljudi... Pošto je snaga Odreda porasla na 40, Štab je odlučio da se razdvoji... Jedan dio je dobio zadatak da poruši most na Jošanici.... Drugi dio je imao zadatak srušiti most u Zoviku na pruzi Sarajevo-Mostar. Ovaj dio Odreda trebao je da se poveže sa ljudima oko braće Jokanović i da se formira samostalni Igmanski odred....Most u Zoviku nije srušen. ...Poslije neuspjele akcije odred nije stigao da se formira i počelo je naglo osipanje.“⁵⁹⁴

Na dan formiranja i uspostave Igmanske čete, u večernjim satima se pravio dogovor i plan napada na most u Zoviku. Takvoj odluci su se usprotivili braća Mišo i Peko Jokanović, te Niko Bratić. I pored njihovog protivljenja odluka je donesena da se ide u napad 6/7. avgusta 1941. godine u jutarnjim satima. Nakon početnog puškaranja na pruzi kod mosta u Zoviku, grupa kolebljivaca sa braćom Jokanović na čelu povukla se iz akcije i otišli kućama.

592 Kuljanin (Božo) Stevo, r. 1927. Vrelo Bosne, (23.1.2013, arhiva Komisije)

593 Misli se na Semizovački odred smješten u Crnotini

594 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga 1, dok. br. 96-97.

Neuspjeh akcije u Zoviku i napuštanje jedinice nekih pojednaca dovodi do rasula u ovoj jedinici. S ciljem njenog konsolidovanja i jačanja na Igman su izašli Rato Dugonjić i Hasan Brkić, obišli sela pod Igmanom, agitovali za NOP, tražili saradnike i postavljali povjerenike NOV za određena naselja. U Kasatićima su za povjerenika imenovali Jovu Luburu, a za Lokve Ramu Rizvu i Stevana Šarenca. U drugim selima nije bilo moguće uspostaviti saradnju. U izvještaju Semizovačkog bataljona od 19.9.1941. godine u kome se navodi akcija na Mozerovu kuću i prenoćište na Igmanu, te diverzija na pruzi u Binježevu 17.9.1941. godine stoji sljedeće: *Veza sa selima Hadžića, Pazarića i Tarčina nismo mogli uspostaviti. Kasatići i Ušivak odbijaju da stupe u Odred...*⁵⁹⁵ Izvještaj o napadu na Mozerovu kuću ne objašnjava na koju ili čiju jedinicu je izvršen napad. Dakle, neko je osim njih bio na Igmanu. Domobrani nisu mogli, jer nisu imali kuda proći na Igman! Ovoj jedinici se pripisuju i diverzantska akcija u selu Ledići 6/7. septembra 1941,⁵⁹⁶ zauzimanje željezničke stanice u Tarčinu 25.9. iste godine⁵⁹⁷ i spaljivanje skladišta i nekoliko vagona. Pripisuje joj se i napad na žandarmerijsku postaju u selu Umoljani 27. septembra 1941. godine,⁵⁹⁸ na domobransku stražu na pruzi u Zoviku i Blažuju 28.9.1941. godine,⁵⁹⁹ diverzija i dizanje u zrak voza u Binježevu 2/3. oktobra 1941. godine.⁶⁰⁰ Na Brezovači je podignut spomenik Igmanskoj partizanskoj četi osamdesetih godina prošlog vijeka. Prvobitni tekst na tom spomeniku, čiji tačan sadržaj ne znamo, nije odgovarao historijskim činjenicama zbog čega su uslijedile različite reakcije. Najglasniji u tome je bio Dževad Jeleč iz Pazarića, rezervni potpukovnik TO R BiH, i tada komandant Opštinskog štaba teritorijalne odbrane Hadžići. Nakon Dževadovog reagovanja, uslijedilo je kompromisno rješenje.⁶⁰¹ Izbrisan je prvobitni natpis, a ispisan novi kratak tekst: *Sa ovog mjesta otpočela je svoje borbene akcije Prva igmanska partizanska četa iz koje je u toku NOR-a poginulo 98 partizana.* Na ploči ne postoji datum njenog podizanja niti posveta ko je podiže.

3. IGMANSKA ČETA KROZ IZVJEŠTAJE USTAŠKE ORUŽNIČKE POSTAJE PAZARIĆ

Analizirajući navedene pokazatelje može se ustvrditi da je Igmanska četa bila vrlo aktivna partizanska jedinica sa zavidnim rezultatima i uspjesima u borbi protiv okupatora. Radi donošenja pravičnog suda o karakteru ove jedinice iznijet ćemo neke druge pokazatelje koji u Igmanskoj četi govore sasvim drugačije.

U izvještaju IV Oružničke domobranske pukovnije o stanju u istočnoj Bosni, od 2.9.1941. godine, se spominje i četnička akcija na ustašku oružničku ophodnju, u kojem se kaže:

1. rujna 1941. godine od strane četnika napadnuta ophodnja postaje Pazarić, krila Sarajevo. Ophodnju su sačinjavali: oružnik Bajro Isaković, ustaša Mato Brkljačić i jedan domobran. Ophodnja je napadnuta u selu Drozgometva kotar Sarajevo. Ustaša i domobran

595 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 1. dok. br. 174, 389-391.

596 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine*, 101.

597 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine*, 102. (navodi se da je Igmanska četa bila sastavni dio "Trebevičkog bataljona")

598 S. Bosiljčić, *Borbe igmanske partizanske čete*. u: Sarajevo u revoluciji. Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977., 378.

599 S. Bosiljčić, *Borbe igmanske partizanske čete*, 378.

600 S. Bosiljčić, *Borbe igmanske partizanske čete*, 379.

601 Hrnjić (Mujo) Nedžib, iz Donjih Hadžića, r. 1943. godine. (13.5.2012, arhiva Komisije)

vratili su se na postaju a za oružnika Isakovića nije se moglo do danas ništa saznati. Organizovana je potjera odmah za četnicima pa ih je uhvaćeno i to 22 četnika i 19 jataka.⁶⁰²

U izvještaju Kotarske oblasti Sarajevo broj: 703/41 od 18.9.1941. godine upućenom Velikoj župi Vrhbosni navodi se da je izvedena još jedna četnička diverzija na prugu Sarajevo-Mostar u mjestu Binježevo. Izvještaj je rađen na bazi izvještaja Oružničke postaje Pazarić.⁶⁰³ U njemu stoji, između ostalog, da su vagoni obijeni i da su četnici pobacali robu u vodu.⁶⁰⁴ O ciljevima ovih diverzija U. Dunjić u svojoj knjizi piše: *Prvi voz koji je naletio iskočio je sa pruge, a vozio je brašno. Iz iskočenih vagona je narod sa Miševića raznosio brašno sve dok ustaše nisu stigle.*⁶⁰⁵ U. Dunjić navodi tri diverzantske akcije Igmanske čete, ali ne navodi citate iz izvještaja Oružničke postaje niti drugih relevantnih dokumenata, već se oslanja na improvizirane sadržaje događaja zasnovane, vjerovatno, na predjama koje je zabilježio od sudionika tih događaja odnosno pripadnika Igmanske čete.

O vrlo uspješnoj diverzantskoj akciji na željezničku stanicu u Tarčinu, izvedenoj 25.9.1941. godine, Oružnička postaja Pazarić u svom izvještaju od 26.9.1941. godine, između ostalog, piše:

Dana 25. rujna 1941. godine oko 1,30 sati brzoglasno je obavještena ova postaja od strane Nikole Kneževića iz Osenika da se između Tarčina i Osenika vode borbe između oružničke patrole i četnika a da se na željezničkoj stanici vidi dim..... Željeznička postaja u Tarčinu bila je osigurana sa naprijed navedenim stražarima i dvije sekcije stražara koje su krstarile po prugi, koji su neprimjetno napadnuti i pohvaćani od strane četnika... Prilikom napada od strane četnika, nije bilo žrtava niti su četnici koga odveli...⁶⁰⁶

Stražari koji su učestvovali u ovom borbenom okršaju su naveli da su napad izvršili četnici, što na kraju potvrđuje i Jozo Drljo, zapovjednik Oružničke postaje Tarčin, u svom naprijed citiranom izvještaju upućenom pretpostavljenoj komandi.

Trećeg oktobra 1941. godine Igmanska jedinica je izvršila diverziju u Binježevu na željezničkoj pruzi Sarajevo-Mostar, prekinuvši šine, zbog čega je oko 02,00 sati voz broj 59 iskočio iz šina a jedan njegov dio se prevrnuo. Četnici su opljačkali duhan koji je njime prevožen te nestali u šumi prema Igmanu. Diverzantska akcija je bila veoma uspješna a materijalna šteta veoma velika. O ovoj diverziji Oružnička postaja Pazarić u svom izvještaju broj 1372/41 od 4.10.1941. godine piše:

Dana 3. listopada 1941. godine oko 2,50 sati brzoglasno obavijestio je ovu postaju iz sela Hadžića strojovođa Marko Jukić iz Sarajeva da je on sa teretnim vlakom broj 59 naišao na prekinute šine željezničke pruge na kilometru 19,7 tako da je lokomotiva skrenula malo na desno i ostala neprevrnutu i tom prilikom na vlak navalili su četnici počeli pljačkati vagona te zapalili 4 vagona.⁶⁰⁷

U toku 1942. godine na području Igmana su se smjenjivale partizanske i četničke jedinice. Jedno vrijeme su ovdje zajedno boravili i jedni i drugi.

U rano proljeće 1943. godine četničku jedinicu na Igmanu je otkrila ustaška ophodnja, zbog čega je došlo do žestokog okršaja. O tome komanda 718. njemačke pješadijske divizije u svom izvještaju, za dan 16/17.3. 1943. godine, piše:

602 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga 1, 685.

603 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV knjiga 1, dok. br. 324, 746.

604 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV knjiga 1, dok. br. 324, 746.

605 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 205.

606 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga 1. dok. br. 329, 752-754.

607 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga 2. dok. br. 100, 259-230.

*Na Igman planini 13. Km z.j.z Sarajevo 16.II, prije podne borba između ustaške ophodnje i naoružanih bandi, vjerovatno četnika...*⁶⁰⁸

Neposrednim uvidom u kopije izvještaja Oružničke postaje Pazarić i izvještaja Kotarske oblasti Sarajevo, vidljivo je da je u fus noti svake kopije originalnog izvještaja stavljena zabilješka obrađivača na osnovu koje treba zaključiti da vojna formacija, koja je izvela diverziju, nije četnička niti odmetnička, nego partizanska. Rezultat takvih zabilješki, koje predstavljaju skrnavljenje originalnih dokumenata i navode na pogrešno izvođenje zaključaka, je pogrešno pisanje stranica historije NOB i klasično falsificiranje historije općenito. Na takav način se pisala pobjednička epopeja NOB-a u kojoj je često, izvrtanjem činjenica, pojedincima pa i čitavim jedinicama dodjeljivana sasvim druga uloga i mjesto u odnosu na ono što su zaista bili.

4. PROBLEMI IGMANSKE ČETE

Igmanska četa je u nekoliko navrata vojno poražena. Izvela je više neuspjelih akcija, poslije kojih se osipala, ali se ponovo konsolidovala i ojačala. Osim neuspjele prve diverzije na most u Zoviku, ova četa je 4. oktobra 1941. godine doživjela još jedan težak poraz na Brezovači, kada su je napale domobransko-žandarske jedinice iz pravca Vrela Bosne, Hrasnice i Hadžića. Nakon toga se smanjila i pocijepala. Jedan broj pripadnika Igmanskog odreda je napustio jedinicu i pobjegao kućama. Drugi dio je izašao na Veliko polje na Igmanu i priključio se Kalinovačkom NOP odred⁶⁰⁹. Utjecaj četničkog omasovljenja, krajem 1941. i početkom 1942. godine iz pravca Srbije i istočne Bosne je stigao na Igman dolaskom njihovog emisara Dušana Grgića, koji je inače sa Ilidže, sa još nekim četničkim aktivistima. Kalinovački odred se u januaru 1942. godine raspada. Većina ih se priključuje četničkim jedinicama.

Slika br. 176:
Mozerova vila na V. Polju na Igmanu,
sjedište partizanske i četničke jedinice
1942. godine.

Lj. Mihić, Bjelašnica i Igman, 12.

608 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga 18. dok. br. 228.

609 D. Štaka, *Aktivnost komunista Ilidže na organizaciji ustanka u Sarajevskom polju*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 371-372.

Iz sastava Igmanske partizanske čete, 7. januara 1942. godine dolazi do formiranja četničke čete na Igmanu, koja je od tada bila smještena u istoj, Mozerovoj, kući na prvom spratu sa partizanima. U četničkom izvještaju iz Trnova pisanom 1.1.1942. godine, se izvještava komandant Operativnih jedinica, major gospodin Todorović o formiranju Prvog udarnog odreda Srba-Četnika od boraca Bistričko-paljanske, Igmanske i Kalinovačke čete te Zagorskog bataljona. Od štaba se traži hitna dostava dovoljnog broja oružja, municije, odjeće i hrane.⁶¹⁰ Neposredno nakon slanja ovog izvještaja, u prvoj polovici januara 1942. godine dolazi do jače koncentracije četnika na Igmanu. Četnička jedinica se naglo povećava.

Borci partizanskih jedinica na Kotorin-čairima (Igman), Krupačkim stjenama i Kijevu, na čelu sa Aleksom Lučićem Batom (prije rata bio putar) povlače se sa svojih položaja i koncentrišu na Igmanu...Četnički orjentisani mještani, premda malobrojni, sve više dižu glavu i postaju sve aktivniji... Ovako tešku situaciju su naročito zaoštravali četnici koji su došli iz Srbije...(Dušan Grgić, inače sa Ilidže te Mihalo Ljubibratić i Milorad Kapor)⁶¹¹... Pokušavali su nametnuti svoje četničke stavove svim borcima...Bilo je namjera i da se zvanično izmjeni naziv čete, mjesto naziva „Igmanska partizanska četa da se zove 'Igmanska partizansko-četnička četa'...⁶¹²

Naravno ta nastojanja nisu ostvarena, ali su nastavili živjeti i djelovati zajedno. U jednom trenutku ispred kuće je bila grupa boraca, jedni su nosili petokraku, a drugi kokardu na kapi. Tako se dešavalo i u kući. Zajedno su sjedili, pili i družili se. Kad je na Igman stigla Prva proleTERSka brigada, 27. januara 1942. godine, u prostorije Mozerove kuće gdje su bili smješteni partizani i četnici, došli su i pripadnici Prve proleTERSke brigade, kojima je bila potrebna pomoć. Promrzle borce su masirali zajedno i partizani i četnici.⁶¹³ Veliki broj pripadnika Igmanske partizanske čete se priključio Prvoj proleTERSkoj brigadi. Od 26 imena i prezimena⁶¹⁴ nema ni jedno sa područja hadžićke općine. Sve aktivnosti oko obezbjeđenja hrane, odjevnih predmeta su vođene u selima Sarajevskog polja i oko Vrela Bosne. Djelovanje četničkog pokreta u drugim partizanskim jedinicama se nije završavalo na miran način kao na Igmanu. Koncem aprila 1942. godine, u toku italijanske ofanzive na Trnovo, četnici su napali Štab Trebevičkog bataljona. Ubijen je komesar, a komandant i jedan borac su ranjeni. Pročetnički orijentirani borci Igmanskog partizanskog bataljona u isto vrijeme napuštaju položaje i omogućavaju napredovanje Italijana bez borbe. Ova ofanziva je potisla partizanske jedinice prema Kalinoviku. Neposredno nakon ovih događaja Svetozar Vukmanović Tempo, o stanju u partizanskim jedinicama u Istočnoj Bosni, piše pismo Vrhovnom štabu NOP Jugoslavije u kome ističe: *...Osjeća se jak uticaj četničke propagande u partizanskim odredima. Partizansko rukovodstvo se teško snalazi u novonastaloj situaciji. Sugerije se Operativnom štabu da pređe na područje Istočne Bosne radi neposrednog rukovođenja vojnim akcijama partizanskih odreda.*⁶¹⁵ Nakon konsolidacije kalinovačkog Narodnooslobodilačkog partizanskog (NOP) odreda, njegove tri čete su upućene na tri pravca. Igmanska četa se vratila na Igman, ali se vrlo brzo osula. Ivan Veličanin, koji je do raspada bio komandant Igmanskog bataljona, poginuo je, ili je ubijen u komandi čete na Igmanu pod nerazjašnjenim okolnostima. O tome naš izvor kaže:

610 Istorijiski arhiv Sarajevo, *Regesta dokumenata koji se nalaze u Vojnoistorijskom arhivu u Beogradu*, k. 175, br. reg. 1/1,

611 D. Štaka, *Aktivnost komunista Ilidže na organizaciji ustanka u Sarajevskom polju*, 371.

612 D. Štaka, *Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijiski arhiv Sarajevo, 1977, 259.

613 D. Štaka, *Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu*, 260,

614 D. Štaka, *Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu*, 264.

615 Istorijiski arhiv Sarajevo, *Regesta Dokumentata koja se nalaze u Vojnoistorijskom arhivu Beograd*, k.3, broj. reg. 13.1, Izvještaj od 28.2.1942. godine.

Dok su u komandi čete na Velikom polju na Igmanu odmarali Ivo Veličanin i Savo Čosović, na straži je bio Stevo Čović 'Dikan'. Stevo se nekud izgubio, a u komandu su upali domobranci i ubili Veličanina i Čosovića.⁶¹⁶ Spomenik Ivanu Veličaninu, Savi Čosoviću i Sretku Divjanu je podignut na Velikom polju, na mjestu gdje je bila smještena njihova komanda (Mozerova kuća). Krajem jula su preko Igmana nastupale Peta crnogorska brigada i neke hercegovačke brigade iz pravca Zelengore preko Igmana za Krajinu. To je vrijeme kada je i ono malo partizana sa Igmana otišlo sa tim jedinicama za Krajinu.

5. ČETNIČKA KOMANDA NA IGMANU

Jačanje četničkog pokreta krajem 1941. godine osnažilo je i njegovu saradnju sa njemačkim i talijanskim okupacionim snagama. Ona se posebno osjećala na području Sarajeva i njegove okoline. Formirane su I i II četnička brigada koje su djelovale oko Sarajeva. No, prije formiranja četničkih brigada, na planinama oko Sarajeva su djelovale četničke formacije ranga čete i odreda o čemu je već bilo govora. Brigade su objedinile sve niže četničke jedinice, a sam čin njihovog osnivanja je trebao manifestirati njihovu snagu. Druga četnička brigada je pokrivala područje od Kalinovika do Igmana. Komandant brigade je bio Bogumil Bosnić. Od samog osnivanja četničkih brigada jedina stacionarna operativna jedinica je bio Igmanski četnički bataljon sa sjedištem u logoru na Igmanu. Na području djelovanja I i II četničke brigade je formirana pozadinska četnička jedinica takozvana "komanda sreza". Osnovane su i općine u okviru tog sreza i određena njihova sjedišta. Sjedište hadžićke općine je bilo na Igmanu. Zadaci ovih općina su bili da agituju po selima za četnički pokret, da prikupljaju namirnice i odjeću za njih, da vrbuju srpski živalj za jatake itd. Imale su i vlastite žandarmerijske stanice.⁶¹⁷ U januaru 1943. godine Štab Romanijskog četničkog korpusa je osnovao komandu grada Sarajeva kao posebnu jedinicu koja je dobila naziv „Komanda 100“. Za njenog komandanta je postavljen Gojko Borota koji je na toj dužnosti ostao do kraja rata, odnosno do njegove pogibije.

Borota je vrlo zagonetna ličnost. Za vrijeme stare Jugoslavije služio je kao aktivni oficir u Sarajevu. U aprilskom ratu postavljen je za komandanta puka i dobio čin artiljerijskog potpukovnika. Sa svojom jedinicom predao se njemačkim trupama i odveden u zarobljeništvo. Koncem 1942. godine pojavio se u Sarajevu kao domobranski potpukovnik i postavljen za komandanta radne bojne koja je na Jahorini sjekla šumu i izvozila za Njemačku. Ubrzo se povezao sa četnicima, pa su oni, u dogovoru sa štabom Romanijskog korpusa, improvizovali napad na radnu bojnu. Borota je „zarobljen“ i odveden u četnički štab. Ubrzo je po naređenju majora Zaharija Ostojića postavljen za komandanta „Komande 100“.⁶¹⁸

Komanda 100“ je, zapravo, naziv za komandu grada Sarajeva. To je posebna četnička jedinica Romanijskog četničkog korpusa koja je osnovana u januaru 1943. godine naredbom Štaba Romanijskog korpusa. Borota je do pozicije komandanta komande došao preko jakih obavještajnih službi za koje je radio.⁶¹⁹ Sjedište „Komande 100“, na početku, bilo je u Vučjoj luci nadomak Sarajeva, a kasnije u Srednjem. „Komanda 100“ je imala zadatak da organizuje ilegalni četnički pokret na području grada Sarajeva i da

616 Kuljanin (Božo) Stevo, Vrelo Bosne, (23.1.2013, arhiva Komisije)

617 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 4, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, 98.

618 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 100.

619 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 100, (u: zapisnik o saslušanju Luke Kočana, adutanta pukovnika Borote. Arhiv Vrhovnog suda BiH, K-351/46)

uspostavi veze sa muslimanskom čaršijom - sa vođama građanskih stranaka, sa domobranskim oficirima, te da formira četničku obavještajnu službu i propagandu u ovome gradu, kao i da prikuplja pomoć za četničke jedinice. Svakako, najvažniji zadatak bio je veza i saradnja s njemačkim štabovima i komandama u Sarajevu.⁶²⁰ Borota je osnovao nekoliko grupa obavještajnih oficira i rasporedio ih po grupama oko Sarajeva. Te grupe su se zvale „Istureni organi“ i bili su smješteni u Radavi na Igmanu, Vučjoj luci, Tilavi i Trebeviću.⁶²¹ *Istureni organ s najviše oficira bio je u Radavi gdje je Borota često boravio.*⁶²² U to vrijeme četnici su imali tijesnu saradnju s njemačkim okupacionim snagama u Sarajevu. Vršili su zajedničke obavještajne, operativne i borbene akcije protiv partizana. Njemačka komanda je četnički pokret pomagala u naoružanju, municiji, odjeći, namirnicama, davala podršku njihovim obavještajnim oficirima u Sarajevu itd.

Dokument br. 1: Kopija dokumenta: Pregovori njemačke vrhovne komande i četničkih predstavnika o razmještanju četnika u Bosni 5.12.1944. godine.

<http://sr.scribd.com/doc/41209174/5-deo-DOKUMENTI-O-SARADNJI-%C4%8CETNIKA-SA-OSOVINOM-Nacistima-Fa%C5%A1istima-Okupatorom-Dr-Branko-Latas>, 277. (pristupljeno 9.7.2013.)

Napomena: dokument se nalazi u Državnom arhivu Jugoslavije VII, NAV-N-T-311, str. 763, (peti deo- dokumenti nemačkog rajha)

Sve obavještajne četničke grupe, one koje je Borota osnovao kao i one koje su prije toga radile za druge četničke jedinice, bile su pod njegovom komandom. Sa Radeve je upućivan propagandni četnički materijal u Sarajevo gdje su se obučavali obavještajni oficiri i podoficiri za ilegalni rad u glavnom gradu.

620 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 100.

621 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 100.

622 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 100.

Ali njegove obavještajne grupe otkrivala je Ustaška nadzorna služba u Sarajevu, (UNS-a) koja je imala svoje agente u „Komandi 100“. O tome je Borotu u više navrata upozoravao Gestapo. Međutim, nikada nisu otkriveni. U okviru svog obavještajnog djelovanja, Borota je u Radavi organizovao više sastanaka s pojedinim ličnostima iz reda građanskih stranaka, četničkim simpatizerima, s predstavnicima muslimanske čaršije. Ovaj kanal korišten je i za veze sa njemačkim komandama u Sarajevu. Iz Sarajeva i drugih urbanih područja na Radavu su dolazile porodice u posjetu svojim sinovima gdje su četnici organizovali ručkove i pijanke.⁶²³

Komande i štabovi četničkih jedinica su djelovali u punoj kolaboraciji s njemačkim okupacionim snagama od početka 1942. godine do kraja rata, bez obzira što su četnici vodili borbe protiv ustaško-domobrantskih snaga, koje su bile u kolaboraciji sa njemačkim snagama. Karakteristično je da su u toj kolaboraciji, pored poznatih njemačkih i italijanskih agenata kakvi su bili Derikonja, Jevđević, Borota, dr. Dukić i drugi, uzeli puno učeše i četnički komandanti major Zaharije Ostojić, major Vojislav Lukačević, major Petar Bačević i drugi.⁶²⁴ Postoji niz dokumenata i sporazuma koje su potpisali njemački i četnički komandanti o međusobnoj saradnji i pomoći. Cijeneći utjecaj Borote kod njemačke komande u Sarajevu, Draža Mihajlović, prelaskom u Bosnu, postavio ga je za komandanta Romanijskog četničkog korpusa misleći da će mu njemačke snage predati Sarajevo, kada se budu povlačili. Tako bi se predstavio saveznicima kao oslobodilac glavnog i najvećeg grada Bosne i Hercegovine. Za taj plan Draža Mihajlović je na Okruglici sačinio shemu organizacije „Jugoslovenske vojske u otadžbini“ u kojoj je predvidio četiri zasebne nacionalne vojske, ujedinjene pod jedinstvenom komandom. Da bi pridobio sve narode za taj plan, predvidio je i nacionalne nazive tih samostalnih vojski: za hrvatsku „Đeneral Gubec“, za slovenački „Đeneral Andrej“, za muslimansku „Đeneral Đerzelez“. Za komandanta Korpusa „Đeneral Đerzelez“ je imenovao Muhamed-bega Preljubovića iz Bijeljine.⁶²⁵ Ovaj plan je bio jedna velika iluzija, a njegov cilj je bio očuvanje jedinstva četničkog pokreta, koji je počeo slabiti. Posljednji Dražin boravak na ovim prostorima je bio u augustu 1945. godine, kada je na planini Zvijezdi održao sastanak sa komandantima preostalih četničkih jedinica. To je, za njega, bilo još najsigurnije područje koje je kontrolisao četnički vođa Savo Derikonja sa svojim štabom.⁶²⁶ Transformacijom Romanijskog četničkog korpusa formirane su četničke grupe, koje su nosile naziv po njihovim komandantima. Najjača je bila grupa Save Derikonje koja djelovala je na području Jahorine i Ozrena. Na Igmanu je bila četnička grupa pod vodstvom Vase Gogića i Bore Lučića,⁶²⁷ oba iz Hadžića. Zbog napada četničkih bandi na radnike koji su obnavljali željezničke pruge od Tarčina do Bradine i Konjica, delegacija Državnih željeznica šalje izvještaj Štabu Trećeg udarnog korpusa JA u kome piše: *Prekinuti su radovi na opravci pruge kod Tarčina i Ivan-sedla zbog napada odmetnika. Traži se od Štaba 3. KVJ da osigura izvođenja radova.*⁶²⁸

Poslije oslobođenja 1945. godine, u cijelom periodu komunističke vlasti, o igmanskim jedinicama se nerado ili nikako nije pričalo. Svi su znali istinu, ali se je prešućivala. Priča o ovoj temi je nosila veliku opasnost po njene aktere, jer su značajne funkcije u lokalnoj vlasti pa i u Sreзу Sarajevo obavljali upravo oni koji su 1945. godine sišli sa Igmana zamijenivši kokarde petokrakama.

623 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 101.

624 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 103.

625 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 106.

626 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 111.

627 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 111.

628 Arhiv BiH, ZAVNOBiH 1943-1945, k. 409, br. reg. 48/1-2,

O kakvoj torturi i strahu od OZN-e i UDB-e se radi, govori činjenica da i dan - danas pojedinci s nama nisu željeli, niti su smjeli razgovarati o ovoj temi.

Zbog pjevanja pjesama koje asociraju na igmanske četnike, početkom devedesetih godina prošlog vijeka pritvoreni su Jovo Turuntaš iz Ušivka, Tomaš Mladen iz Luka, Mladen Milošević iz Hadžića i izvjesni Golub iz Tarčina. Milošević i Tomaš su osuđeni u prekršajnom postupku na po 60 dana zatvora. Jedna od tih pjesama, koja je bila osnova za osuđujuću presudu, imala je ovaj sadržaj: *Sjećaš li se brate mio, na Igmanu kad si bio, na Igmanu kad smo bili i Radavu vodu pili.*⁶²⁹

Četnike na Igmanu nisu ugrozili ni partizani, niti Nijemci, ali ni ustaše i domobrani. Oni su se vješto krili u šumi i s vremena na vrijeme pljačkali narod iz sela ispod Igmana i na Bjelašnici zbog hrane i odjeće. U vrijeme nailazaka partizanskih jedinica, premještali su se na područja koja su bila izvan domašaja partizana, ponovo se vraćali na Igman.

U šumu su, po završetku rata, otišli Anto Brkljačić i Muharem Fatić i u njoj se kriji sve do početka 60-ih godina. Brkljačić je 1952. godine izvršio diverziju na željezničkoj pruzi u Binježevu, nakon čega je likvidiran. Muharema Fatića je ubila UDB-a, otkrivši ga u jednoj štali, u Jeleču.

6. OSLOBODILAČKE BORBE PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU HADŽIĆKE OPĆINE I NJENIM RUBNIM DIJELOVIMA

Hadžićko područje, u toku NOR-a 1941-1945. godine nije bilo mjesto značajnog partizanskog djelovanja u smislu vođenja ofanzivnih oslobodilačkih borbi koje bi imale za cilj oslobađanje i držanje pod kontrolom ovog područja ili njegovih dijelova. O tome svjedoči podatak dobiven analizom „Hronologije oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945.“ u kojoj se Hadžići spominju samo jednom kao mjesto vođenja oslobodilačkih borbi, Binježevo dva puta, Igman sedam, Tarčin osam puta, Raštelica četiri i Ivan-planina sedam puta. Najopsežnije i najteže borbe partizani su vodili na potezu od Tarčina do Bradine. U julu 1942. godine započeta je oslobodilačka ofanziva partizanskih jedinica iz pravca istočne Bosne preko Bjelašnice i Igmana prema zapadnoj Bosni. U njoj su učestvovala Prva i Druga proleterska, Treća sandžačka i Četvrta crnogorska brigada, koja je imala zadatak osloboditi Hadžiće i nastaviti prodor preko Lepenice ka zapadnoj Bosni. Oslobađanje Hadžića je izvršila Četvrta crnogorska brigada NOV 3. jula u ranim jutarnjim satima napadom na utvrđenje ustaške jedinice na željezničkoj stanici. Tadašnji ustaški tabornik Anto Brkljačić se uspio izvući iz zgrade. Jovo Mihaljević u svom ratnom dnevniku veoma slikovito opisuje dolazak njegove brigade iz istočne Bosne preko Bjelašnice na Igman, njenu pripremu i izvršenje zadatka, akcije i rezultate, te panično bježanje domobransko-ustaških snaga.

...Na Igman smo stigli 2. jula i odmarali se tu čitav dan. Naveče smo izvršili izviđanje. .. U Hadžićima je bilo četrdesetak žandarma. Napad je izvršen noću.... Najjači otpor je pružen iz zgrade željezničke stanice. Do jutra je zauzeta i ona. Ustaški tabornik Ante Brkljačić je uspio pobjeći..... Do sedam sati ujutro zadatak je izvršen.... Željeznička stanica je zauzeta, pilana zapaljena a željeznička pruga isprekidana na više mjesta.. U Hadžićima smo ostavili šest mrtvih drugova. Nakon završetka napada nastavili smo prema Lepenici...

629 Prema izjavama: Vahid Aladžuz iz Hadžića (tada milicioner u SM Hadžići), Enver Dupovac iz Hadžića (tada pom. sekretara SUP-a Hadžići) i Maksumić Ibrahim iz Hadžića (tada službenik u zajedničkoj službi DPO Hadžići). 12.6.2012. (arhiva Komisije)

Muslimani su prema nama dobro raspoloženi, i za čudo, nisu u svađi sa pravoslavnim življem u istom mjestu.⁶³⁰

Slika br. 177: Spomenik IV Crnogorske brigade, koja je 4. jula 1942. g. oslobodila Hadžiće.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

Slika br. 178: Željeznička stanica Pazarić nakon partizanskog napada, 4. jula 1942. godine.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-14> (10. marta 2013.)

Četvrta crnogorska i Druga proleter-ska brigada su napredovale preko Igmana i sjevernih dijelova Bjelašnice, a Treća sandžačka i Prva proleter-ska južnim dijelom Bjelašnice preko Dugog polja ka Bradini i Tarčinu.

Druga proleter-ska brigada je napadala lijevo od Četvrte crnogorske sa zadatkom uništenja željezničke stanice u Pazariću i objekata oko nje. Znali su da se na željezničkoj stanici u Pazariću nalazi depo sa rezervnim lokomotivama i vagonima, isto kao i u Bradini. U izvještaju Druge proleter-ske brigade upućenom Vrhovnoj komandi NOV i PO Jugoslavije, od 4. jula 1942. godine, stoji da je njihov napad bio veoma uspješan. Zauzeli su željezničke stanice Pazarić i Tarčin, zarobili oko 30 ustaša i domobrana, a objekte na željezničkim stanicama su zapalili. Nakon toga su nastavili put prema Prozoru i zapadnoj Bosni.⁶³¹

Prva proleter-ska brigada je imala zadatak da uništi neprijateljske elemente na prostoru od Tarčina do Raštelice, a Treća sandžačka da oslobodi Ivan i Bradinu. Na taj način je trebalo stvoriti slobodan koridor za siguran prolazak Vrhovnog štaba sa pratećim jedinicama preko Bjelašnice i Ivana u pravcu Bitovnje. Prva proleter-ska je u Tarčinu uništila željezničku stanicu i zapalila pilanu pored nje, te ovo područje držala pod kontrolom do prolaska Vrhovnog štaba.

Treća sandžačka brigada je imala najteži zadatak. Morala se probiti preko Bjelašnice do Preslice vodeći borbe sa muslimanskim milicijama u Rakitnici, Lukomiru, Umoljanima i Čuhovićima te preko Zelenih njiva i Preslice izbiti na željezničku prugu. Zadatak je bio, takođe, da, nakon oslobađanja, drže pod kontrolom prostor od Raštelice do Bradine.⁶³²

630 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 208-211. (iz ratnog dnevnika Jove Mihaljevića)

631 Istorijski arhiv Sarajevo, *Regesta dokumenata*, Vojno ist. inst. Beograd, br. reg. 21-22, k. 3a

632 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 210.

Slika br. 179: Željeznička stanica Tarčin nakon partizanskog napada, 4. jula 1942. godine.

Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-15>; (pristupljeno 18.1. 2013.)

Slika br. 180: Željeznička stanica Bradina, 4. jula 1942. godine nakon partizanskog napada.

: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-14>; (18.1.2013.)

U Bradini su nanijeli velike gubitke neprijatelju uništivši 33 vagona, šest lokomotiva, te zapalili željezničku stanicu i prateće objekte. Zaplijenili su naoružanje, municiju, opremu i hranu. Sve jedinice koje su učestvovala u ovoj ofanzivi obezbijedile su dovoljne količine hrane, opreme, naoružanja i municije.

U februaru 1943. godine uslijedila je nova ofanziva partizanskih jedinica s ciljem oslobađanja Bradine, Ivan-sedla, Tarčina, Pazarića i Hadžića. Napad su izvodile Prva proleterska i Treća sandžačka brigada, one koje su oslobodile Ivan u julu 1942. godine, ali su tada napadale iz pravca Bjelašnice. Pred njima su bile veoma jake okupatorske snage:

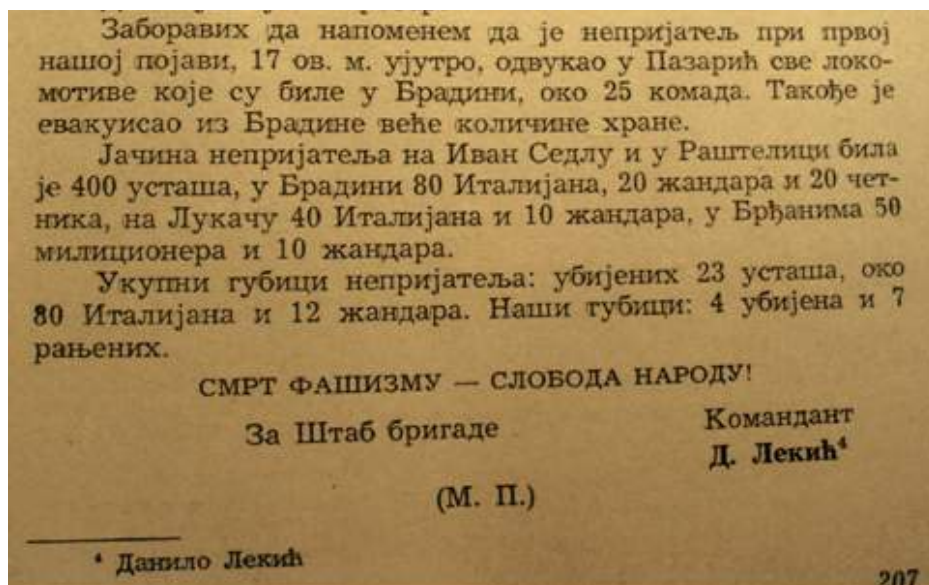
*Na Ivan-sedlu je bilo 300 domobrana i u Raštelici oko 100, iz Željezničke bojne iz Sarajeva. U Bradini 60 Italijana i 10 žandarma, u Brđanima 60 milicionera i 10 žandarma, dalje prema Konjicu oko 150 pripadnika milicije. U Konjicu se nalazi 500-600 Italijana, nešto četnika do 60 s nekim bataljonskim štabom.*⁶³³

Partizanske snage su brojale oko 2.500 boraca. Uspjeh je ostvaren na Ivan-sedlu i u Bradini. Tarčin je bio dugo u partizanskom okruženju, ali se nije mogao zauzeti. U Hronologiji borbenih dejstava NOB naroda Jugoslavije o ovoj borbi piše sljedeće:

*17/18. februara 1943. godine 1. proleterska NOU brigada je napala uporište talijanske, ustaške i četničke snage u Brđanima, do Raštelice. Oslobodili su Raštelicu, Ivan-sedlo, Bradinu, Dragočaj i Brđane. Porušena je pruga, ubijeno 115. neprijateljskih vojnika, 67 zarobljenih, zaplijenjeno 10 mitraljeza, kamion, dva motocikla i 80.000 metaka. Brigada je imala četiri mrtva i sedam ranjenih.*⁶³⁴

633 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga broj 10. dok. br. 102, 205.

634 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine, 422.

Dokument br. 2: Insert iz izvještaja komandanta Prve udarne Divizije NOV od 18.2.1943.

Zbornik dokumenata NOR-a Tom IV, 207.

U izvještaju Prve proleterske brigade upućenom Štabu Prve udarne divizije broj 210 od 18. februara 1943. godine komandant brigade general Danilo Lekić kaže da je borba za oslobađanje Ivan-sedla bila žestoka, za Bradinu nešto lakša, da su ostvarili veliki uspjeh, ali da nisu u Bradini zatekli ni jednu lokomotivu i da su domobrani evakuisali iz Bradine značajnu količinu hrane.⁶³⁵ Bataljoni Prve proleterske brigade su Tarčin držali u okruženju, dok je prostor od Tarčina do Konjica bilo oslobođen, a Konjic opkoljen. Kontraofanzivu za povrat izgubljene teritorije i objekata su vršile njemačke snage grupe „Anker“. Borbe su vođene, a oslobođena teritorija bila pod kontrolom partizana sve do 28. februara te godine. Njemačke i domobranske snage uz pomoć avijacije su uspjele prisiliti partizanske snage na povlačenje. Ponovni pokušaj oslobađanja Bradine i Ivan-sedla 15. novembra 1943. godine je izveo Ramski partizanski odred, ali bez uspjeha. Nakon neuspjelog napada povukli su se u Repovce.

Ovo je vrijeme veoma učestalih partizanskih napada na komunikacijske objekte koji su imali za cilj onemogućavanje neprijateljskih transporta ljudstva i borbene tehnike. Zapravo, evidentno je da Hadžići i hadžićko područje nisu bili u sferi operativnog interesovanja jedinica NOV, jer je to, zbog blizine Sarajeva i važnosti komunikacija, bilo veoma teško ili nemoguće braniti. Zato je strateško opredjeljenje Vrhovnog štaba, za ovo područje, bilo što češće i snažnije ugrožavanje željezničke i putne komunikacije Sarajevo-Mostar, jer je prohodnost te komunikacije okupatoru bila od presudnog značaja. Zbog toga su se nizale akcije, diverzije, pa čak i borbe većih razmjera, a sve u cilju uništavanja pruge. Već 20/21. februara 1943. godine je Tarčin ponovo napala Prva proleterska udarna brigada NOV te snagama 7. Domobranskog pješadijskog puka nanijela velike gubitke, a onda su se povukli na Ivan-planinu. Još jedan jak napad Prve proleterske i Pete crnogorske brigade na ovo područje trebao je biti izveden 22/23. 2. 1943. godine, ali su u Štabu odustali od ove akcije. Okupator je dovozio svježije snage za borbu i po svaku cijenu je branio ovaj koridor. Na drugoj strani, o žestini borbi i odlučnosti partizana, govori podatak da su jedinice NOV u februaru 1943. godine na Ivan-sedlu, u Rašteliци, te u Bradini, između znatnih gubitaka. Poginula su i tri narodna heroja: Đuro Dimitrijević, Petar Prlja i Nikola Bubalo.⁶³⁶

635 Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knjiga broj 10, dok. broj 102, 207.

636 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine, 422-423.

Slika br. 181: Spomen česma na Ivan-sedlu (poginulim borcima Prve prol. brigade u februaru 1943).

Foto: V. Aladžuz, 12. april 2013.

Slika br. 182: Spomenik na Ivan-sedlu, za 618 poginulih partizana na Ivanu.

Foto: V. Aladžuz, 12. april 2013.

U cilju pojačane zaštite željezničke pruge i objekata na njoj u Hadžiće se locira 9. Gorska pukovnija kopnene vojske Domobranstva NDH sa tri bojne raspoređene u Hadžićima, Pazariću i Tarčinu. Sjedište pukovnije je bilo u Hadžićima. Operišući u regionu srednje Bosne 5. Udarne divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije je 17. juna 1943. godine oslobodila Fojnicu i Kreševo i na taj način izbila na obronke Bitovnije i Prenja te sjeverno od Lepenice čime je ugrožavala komunikaciju Sarajevo-Mostar.

S ciljem otklanjanja opasnosti od ove komunikacije 2. juna su okupatorske združene snage izvršile napad sa osnovice Tarčin-Blažuj-Kiseljak-Busovača. U Zabrđu u dolini Lepenice jedan njemački bataljon potpuno je uništen, ali je neprijatelj napadima svježih snaga vratio Kreševo i Fojnicu 23. juna te godine.⁶³⁷ Mjesec dana kasnije na Kobiljači kod Han-Ploče, agresora potpuno razbila 1. Konjička udarna brigada 5. Udarne divizije NOVJ. Potpuno je uništena jedna kombinovana četa njemačke 7. SS „Princ Eugen“ divizije. Imali su 84 poginula vojnika, mali broj ranjenih, a ostali su bez tehnike i naoružanja.

Skoro čitavu godinu dana na ovim prostorima se nisu vodile značajnije borbe. Tri posljednje neprijateljske ofanzive: Peta neprijateljska ofanziva (pokušaj neprijatelja da opkoli i uništi partizanske snage na granici Bosne i Hercegovine i Crne Gore od 15. maja do 15. juna 1943. godine i poznata bitka na Sutjesci), šesta ofanziva (pokušaji okupatorskih snaga od septembra 1943. do prve polovine 1944. godine da od partizana oduzmu slobodne teritorije koje su oslobodili nakon kapitulacije Italije) i sedma neprijateljska ofanziva koja je bila najduža, najkombiniranija i najžešća sa više faza, s ciljem obezglavljenja NOV, jer je ona već izrasla u respektabilnu vojsku i time stala na put okupatorskim ciljevima. Tek od jula 1944. godine ponovo na području općine Hadžići počinju borbena djelovanja. Prvo je 31. jula 1944. godine dio 10. Udarne divizije NOVJ 5. Udarne korpusa NOVJ napao prugu od Tarčina do Jablanice i uništio dva neprijateljska voza sa lokomotivama, nanijevši neprijatelju gubitke u ljudstvu i štetu na pružnoj infrastrukturi.⁶³⁸ I na kraju, 4. aprila 1945. godine.

*Nakon osmodnevnih borbi protiv dijelova njemačke 7. SS divizije „Princ Eugen“ i 369. legionarske divizije i 9. ustaške brigade ustaško-domobranske brdske 9. divizije, jedinice 29. udarne divizije 2. udarnog korpusa Jugoslovenske armije zauzele su Ivan sedlo i produžile gonjenje neprijatelja prema Sarajevu. Gubici neprijatelja si bili: oko 440 mrtvih, i veći broj ranjenih dok su jedinice 29. Divizije JA imale 113 mrtvih i 468 ranjenih.*⁶³⁹

Šema br. 11: Skica Sarajevske operacije 1945. godine.

Sarajevski dnevnik, 6. april 1946. godine str. 11. U: Sarajevo u revoluciji, knjiga 4, 706.

637 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine, 493.

638 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine, 815.

639 Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine, 1094.

Slika br. 183: Artiljerijska brigada 29. Divizije, na Ivan sedlu u martu 1945. godine.

Zbornik, Sarajevo u revoluciji, knjiga 4, 690.

Slika br. 184: Omladinska brigada kroz Binježevo na putu prema Sarajevu 5. aprila 1945.

Istorijski muzej Sarajevo, kutija NOB-završne operacije, inv. br. 18304.

To je vrijeme početka kraja okupacije Bosne i Hercegovine. Snage NOV uz zračnu podršku savezničke avijacije su veoma brzo napredovale i potiskivale neprijatelja iz zemlje. Hadžići su oslobođeni 5. aprila 1945. godine.

7. PRIPADNICI NOV 1941-1945. GODINE NA PODRUČJU HADŽIĆKE OPĆINE

Sarajevo je u toku rata 1941-1945. godine doživjelo velika stradanja. *Konačna statistika žrtava fašističkog terora u Sarajevu pokazuje stravičan bilans. Stradalo je 9.071 građana Sarajeva ili 10,6% od ukupnog broja stanovnika.*⁶⁴⁰ Sa područja Grada je u toku NOB 1941-1945. godine poginulo 1495 pripadnika NOV I PO Jugoslavije.⁶⁴¹ Dr. Božo Madžar u navedenom djelu navodi 1890 boraca.⁶⁴² Na ovom spisku se nalaze i imena poginulih sa područja naše općine:

1. Čelik (Dušan) Radovan, rođen 1927. u Pazariću. Pripadnik NOV od 1943. godine, poginuo 28.3.1945. kao pripadnik Prve proleterske brigade,
2. Fliker (Volf) Moric „Mika“, r. 1911. godine u Tarčinu. Stupio u Romanijski odred u VIII mjesecu 1941. godine. Poginuo u junu 1942. na Zelengori kao komesar bataljona
3. Fliker (Vojf) Salamon „Pero“, r. 1914. u Tarčinu. Stupio u Romanijski odred u julu 1941. godine. Poginuo u aprilu 1942. godine u Zvorniku kao komandir čete.

640 B. Madžar, *Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata*. u: *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 4, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, 658.

641 Arhiv BiH, ZKURZ, Registar: *Borci Grada Sarajeva poginuli u NOB 1941-1945. godine* (Podatak dobijen sabiranjem svih poginulih upisanih u Registar)

642 B. Madžar u navedenom djelu ne navodi izvore ovih podataka, tako da nije bilo moguće i provjeriti tačnost i izvršiti komparaciju.

4. *Krivić (Savo) Stanko, r. 1914. u Zoviku. Pripadnik NOV od kraja 1941. Umro 1943. od posljedica ranjavanja u ratu na Vrelu Bosne,*
5. *Nesiren (Jefto) Žarko, r. 1914. u Zoviku, član KPJ, uhapšen u julu 1941.godine kao ilegalac i odveden u Jasenovac.*
6. *Pravica (Stevan) Vojislav, r. 1919. u Hadžićima, pripadnik Romanijskog odreda od jula 1941. godine. Preživio rat.*⁶⁴³

Navedena braća Fliker su samo rođena u Tarčinu, ali su živjeli i radili u Sarajevu, odakle su i otišli u partizane. Krivić i Nesiren su živjeli na Vrelu Bosne.

Od ukupnog broja poginulih građana Sarajeva pripadnika NOV u borbama za oslobođenje Sarajeva poginulo je 606 pripadnika NOV Jugoslavije.⁶⁴⁴ Među njima su i naši sugrađani:

1. *Čamo Ramo, iz Pazarića, pripadnik 3. bataljona 10. brigade 29. Udarne divizije. Poginuo 6.4.1945. godine u Blažuju gdje je i ukopan,*
2. *Kakić Zilko, r. 1909. u Botunji, pripadnik 2. č. 4.bat., 17. bri 10. divizije. Poginuo 1.4.1945. g u mjestu Kovačići kod Vareša, gdje je i ukopan*
3. *Tufo Murat iz Tarčina, pripadnik 3. bat. 13. brigade 29. Udarne divizije. Poginuo 6.4.1945. godine u Blažuju, gdje je i ukopan.*⁶⁴⁵

Po naredbi SUBNOR-a Bosne i Hercegovine iz 1961. godine svi lokalni SUBNOR-i su imali obavezu izvršiti reviziju priznatog statusa učesnika NOR-a na svom području. U izjavama o boračkom stažu, na osnovu naređene revizije, nema niti jednog imena sa područja Hadžića. Na osnovu navedene revizije Izvršno vijeće NR Bosne i Hercegovine, a na prijedlog SUBNOR-a Bosne i Hercegovine, donijelo je rješenje o prevođenju penzija iz neujednačenih kategorija sa priznatim statusom revolucionara, u jedan status pensionera učesnika NOR-a. U Rješenju Administrativne komisije Izvršnog vijeća R Bosne i Hercegovine od 10.4.1965. godine o prevođenju penzija učesnika NOR-a, španskih boraca i predratnih revolucionara, nema niti jednog imena sa područja hadžićke općine.

Istraživanjem dokumentacije Arhiva Bosne i Hercegovine gdje se, između ostalog, nalazi dokumentacija i arhiva SUBNOR-a Bosne i Hercegovine, arhiva Zajedničke komisije za utvrđivanje žrtava fašizma 1941-1945. godine, Zajedničke komisije za utvrđivanje šteta rata 1941-1945. godine, Arhiva CK KPJ za BiH/ CK SK BiH, te postojeće arhive udruženja SABNOAR-a kao nasljednika SUBNOR-a bivše Jugoslavije, među imenima 7.197 žrtava fašističkog terora na području Sarajeva pronašli smo imena onih sa područja općine Hadžići:⁶⁴⁶

1. *Japalak (Abdulah) Uzeir iz Tarčina, r. 1898. u Tarčinu. Živio je u Sarajevu gdje je radio kao kočijaš. Ustaška nadzorna služba ga je uhapsila i odvela u Jasenovac gdje je strijeljan u martu 1945. godine.*
2. *Džino Safija iz Pazarića, r. 1919. strijeljale je ustaše u novembru 1941. u Bioči, Jovanović Olga iz Pazarića, r.1902., živjela u Sarajevu, umrla od ustaške torture 1943.*
3. *Nesiren (Jefto) Petar iz Pazarića, bio član KPJ,*
4. *Nesiren (Jefto) Žarko iz Pazarića, bio saradnik NOR-a*
5. *Kuzmanović (Aleksa) Danica, iz Hadžića, saradnik NOP-a*
6. *Ferhatović (Halil) Vejsil, iz Tarčina, bio saradnik NOP-a ubijen u Jasenovcu*⁶⁴⁷

643 Arhiv BiH, ZKURZ, Registar: *Borci Grada Sarajeva poginuli u NOB 1941-1945. godine.*

644 Arhiv BiH, ZKURZ, Registar *poginulih boraca u borbama za oslobođenje Sarajeva od 27.3-7.4.1945.*

645 Arhiv BiH, ZKURZ, Registar *poginulih boraca u borbama za oslobođenje Sarajeva od 27.3-7.4.1945.*

646 Arhiv BiH, ZKURZ, Registar: *Žrtve fašističkog terora Grada Sarajeva u toku NOR-a, knjiga 1-3.*

647 Arhiva SABNOAR-a BiH, (podatke pod rednim brojem 4, 5, 6, i 7 dao bibliotekar Ladislav Šumanjski)

S obzirom na to da stanovništvo općine Hadžići, u prvoj godini rata, nije bilo naklonjeno partizanima, što se vidi iz pisanja Danila Štake, u narednim godinama, nakon promjene svijesti kod naroda, bilo je sporadičnih uključenja u partizanske jedinice koje su izvodile borbena djelovanja na području hadžićke općine i u njenom neposrednom okruženju, prije svega oko Tarčina i Ivana, te u dolini Lepenice. Zbog toga je u ovom vremenu i okolnostima nemoguće utvrditi tačne podatke, niti provjeriti tačnost izjava učesnika tih događaja datih na tu temu, ali ćemo, ipak, navesti neka imena, jer konsultovani izvori se po nama čine uvjerljivim i vjerodostojnim. Pripadnici VII Krajiške brigade su bili: Opanković Avdo, Kovač Bajro i Cvijetić Hamid iz Rakovice, Drina Asim iz Vrančića, Aladžuz Mehmed iz Grivića, Šunj Muharem, Nizić Avdo, Šunj Mujo i Rešidović Ismet iz Binježeva i Šakota Aleksa iz Garovaca. U drugim partizanskim jedinicama su se nalazili: Hodžić Redžo iz Vrančića, Mulagić Ibrahim iz Mokrina, Beganović Mujo iz Mokrina, Krajišnik Vojo iz Garovaca, Mešanović Mujo iz D. Hadžića, Nizić Ramiz, Isić Mustafa, Bećirović Sabrija, Bećirović Ibrahim, i Nizić zv. Macan - svi iz Binježeva, Ljubović Atif, Ljubović Uzeir, Tulić Ramiz i Trešnjo Ahmed iz Zovika, Šehić Uzeir iz Lokava.⁶⁴⁸ Prema izjavi Tepić Ismeta iz Rašteliće, njegov brat Rasim je bio kratko u „SS Handžar diviziji“ u Švajcarskoj, a kad je došao na odsustvo priključio se partizanima na Ivanu. Tamo je ostao do kraja rata i kao poručnik Jugoslovenske vojske ostao raditi u vojsci.⁶⁴⁹

U znak sjećanja na sve borce koji su dali živote za oslobađanje Pazarića i Tarčina, SUBNOR je podigao centralna spomen-obilježja u Pazariću i Tarčinu.

Slika br.185: Spomenik palim borcima NOR-a 1941-1945. godine u Pazariću.

Foto V. Aladžuz, 11. septembar 2011.

Slika br.186: Spomenik palim borcima NOR-a 1941-1945. godine u Tarčinu.

Foto V. Aladžuz, 11. septembar 2011.

648 Podatke dali: Šunj Muharem, iz Binježeva, Hrnjić Nedžib iz Donjih Hadžića, Fazlić Ibro iz Žunovnice, Trešnjo Ahmed iz Zovika, Ljubović Haša iz Zovika, Čolo Smajo iz Mokrina. (izjave u arhivi Komisije).

649 Tepić (Ramo) Ismet, r. 1928. Raštelića, (10.6.2013, arhiva Komisije)

8. NESTALO 18 GRAĐANA HADŽIĆA U FEBRUARU 1942. GODINE

U februaru 1942. godine općinska vlast je naredila mobilizaciju civilnog stanovništva radi čišćenja šumske pruge Hadžići - Igman i zbog spuštanja drvne oblovine za pilanu u Hadžićima.

Na čišćenju pruge u predjelu pješčare je radila grupa od dvadesetak ljudi, kad je iz Igmana došla grupa naoružanih četnika, zarobila ih i odvela na Igman. Na Brezovači su pustili Asima Merđanovića jer nije mogao hodati, a pobjegli su im Gačanović Mujo i Musić Zilko. Po saznanju za ovaj događaj, u Nanića pilani u Hadžićima je Avdagin sin inače satnik domobranske vojske, naredio Markici Principu koji je radio u da ide na Igman i da vrati zarobljene seljake. Znali su da su na Igmanu njegovi rođaci među kojima i Gavro Princip. Markica se nije vratio sa Igmana. Poslije toga su na Igman u potragu za zarobljenim Hadžićanima otišli: Sadiković Mehmed (zarobljen mu sin), Fazlić Sulejman zv. Đino i Gačanović Ramo. Na Igmanu su im četnici rekli da su zarobljenici odvedeni za Trnovo. U Trnovu su ih obavijestili da su svi osuđeni po kratkom postupku i strijeljani. Od zarobljenih civila sjećam se sljedećih: Fazlić Ragib, Alija i Mustafa; Merđanović Azem i Ahmed; Gačanović Asim, Sadiković Mehmeda sin, ne znam mu ime, neki Đorđić, Banduka, Samouković i Ninković Vlado. Avdaga Nanić i njegov sin su imali dogovor sa četnicima iz Igmana da im oni ne zabrane sječu i dovoz građe iz Igmana za pilanu a Nanić je njima plaćao reket za to i tako je jedino i mogla pilana da radi. Radnici koji su radili na sječi i dovozu drvnih sortimenata su pričali kako su gledali četnike kako se izležavaju na livadama Brezovače. Ako bi se desilo da im Nanić nije platio obaveze oni bi radnike najurili praznih vagona nazad pa su čak i dizali prugu u zrak.⁶⁵⁰

Nedžib Hrnjić potvrđuje ranije navode i dodaje:

Nakon odvođenja navedenih Hadžićana na Igman, odmah taj dan za njima na Brezovaču je otišao Sadiković Mehmed iz Kasatića, jer mu je u grupi odveden sin. Na Brezovači ga je dočekaio Gavro Princip i rekao mu da se vrati kući, a da će svi zarobljeni Hadžićani biti vraćeni kućama do sutra. Kako se to nije dogodilo do narednog dana, na Igman je upućen Markica Princip koji se nije vratio, ali ni zarobljeni Hadžićani.⁶⁵¹

Nikad nije vršena provjera niti utvrđivanje istine o stradanju navedenih građana Hadžića. Iz nabrojanih imena po sjećanju, među njima je bilo i muslimana i Srba. Svi su bili civili. Kako vidimo iz kazivanja naših sagovornika, poznata su bila i imena pripadnika četnika sa Igmana. Međutim, ovaj slučaj je ostao vječna tajna. Danas je to, vjerovatno, nemoguće adekvatno istražiti i dokazati.

9. MASOVNA STRIJELJANJA NA PODRUČJU IVAN-SEDLA I OSENIKA U 1945. GODINI

Oslobađanje Sarajeva 6. aprila 1945. godine je predstavljalo kraj rata na ovom području. Oslobodilačka ofanziva je išla iz pravca Ivana preko Tarčina, Pazarića i Hadžića prema Sarajevu. Žestoke borbe su se vodile duž čitave hadžićke općine, a gubitaka je bilo na obje strane. Podaci govore da su veći gubici bili na strani okupatorskih snaga.

U maloj željezničkoj kući uz željezničku stanicu Osenik je bila smještena manje njemačka jedinica. Partizani su uspjeli savladati otpor i likvidirati čitavu jedinicu. Jugozapadno odatle, lijevo od puta za selo Osenik na brežuljku zvanom Samardžin brijeg su bili uko-

650 Fazlić (Hamid) Ibro r. 1928. Žunovnica, (1.3. 2012, arhiva Komisije)

651 Hrnjić (Mujo) Nedžib r. 1943. Donji Hadžići, (13. 5. 2012, arhiva Komisije)

pani neprijateljski položaji. Na tom mjestu je izvršeno strijeljanje jedne grupe zatvorenika pa smo ih mi kao omladinci, po naređenju Narodne milicije iz Tarčina, vozili u civarama u tranšeje i zakopavali. Najveća grobnica se nalazi na mjestu gdje se sada nalaze sagrađene vikendice na tom lokalitetu.⁶⁵²

Nakon završetka rata, nova vlast je hapsila one koji su bili u službi okupatora. Jesu li vršena odgovarajuća sudska procesuiranja, i kako, nismo istraživali, ali naši sagovornici, živi svjedoci tog vremena i događaja, nas upućuju na tajna masovna strijeljanja zarobljenika i zatvorenika na području Bužinih bara (Osenik) i Ivan-sedla. Na licu mjesta su pokazali precizne lokalitete strijeljanja i masovnih grobnica. Na određenim lokalitetima su dali precizne podatke o broju zakopanih leševa.

Kamionima su zatvorenici dovoženi sa Ilidže u Bužine bare, tu ih istovarali, a zatim pješice vodili na mjesta pogubljenja. Lijevo od puta na udaljenosti od oko 200 m, iznad kuće Handžić Aziza je strijeljan nepoznat, ali veći broj, zatvorenika. Na tom lokalitetu sigurno postoje ostaci skeleta ljudskih tijela, jer smo ih mi gledali dugo godina nakon završetka rata, razbacanih pošumi. Lijevo od tog lokaliteta za oko 150 metara, u mjestu zvanom Ovčiji do, strijeljano je oko 20 lica. Na desnoj strani od puta Pazarić-Tarčin, nasuprot navedenim lokacijama, na udaljenosti oko 100-150 m u mjestu zvanom Trnov do, nalaze se tri masovne grobnice. U jednoj je 3, u drugoj 4, a u trećoj 7 leševa. Moj otac je sa tog mjesta donio dokumenta na ime nekog Jelaškovića, ne sjećam se imena. Na zatvorenicima ili ratnim zarobljenicima, nisam siguran u to, su bile obučene različite uniforme (njemačke, ustaške, domobranske i slika) a ko su ljudi bili u njima nije nam bilo poznato i o tome se nije smjelo pričati. Tada smo, zaista, mislili da se radi o zarobljenim neprijateljskim vojnicima.⁶⁵³

Šema br. 12: Prikaz mjesta strijeljanja i ukopa zatvorenika UDB-e, 1945.godine-Bužine bare, Osenik

Bužo Osman, Osenik. 3. 4. 2013. Ilustracija: V. Aladžuz.

652 Bužo (Mujo) Osman, r. 1928, Osenik. Na licu mjesta izvršeno pokazivanje lokacija masovnih grobnica. (3.4.2013, arhiva Komisije)

653 Bužo (Mujo) Osman, Osenik. (3.4.2013, arhiva Komisije)

Na isti način predstavnici nove jugoslovenske narodne vlasti strijeljali su veći broj zatvorenika na Ivan-sedlu.

Vojnim kamionima bi zatvorenike dovezli noću na Ivan sedlo, strijeljali i otišli prema Mostaru. Moj brat Rasim Tepić mi je to pričao, jer je on bio poručnik u Jugoslovenskoj armiji i bio je pratnja tim transportima. Rano ujutro bi došao Spasoje Šuvajlo, komandir odjeljenja Narodne milicije iz Tarčina i pokupio desetak omladinaca iz Rašteliće i vodio na Ivan-sedlo da zatrpavamo leševe. Sjećam se nekih imena koja su sa mnom išla na kopanje: Sloboda Smajo, Krstić Milenko. Kada bismo napunili trašeje i zatrpali, dolazila je druga grupa da kopa nove tranšeje i odlazila kući. Nakon novog pogubljenja je išla opet nova grupa da vrši zakopavanje leševa. Tako grupe nisu znale jedna za drugu, a bilo je zapriječeno teškim kaznama, ako neko bude pričao o tome. Broj pobijenih lica mi nije poznat, ali ih je bilo na stotine.⁶⁵⁴

Šema br. 13: Mapa sa ucrtanim masovnim grobnicama na Ivan sedlu.

Tepić Ismet, Raštelića. 10.6. 2013.godine izvršeno pokazivanje mjesta masovnih grobnica na licu mjesta. Ilustracija: V. Aladžuz.

Istraživanje i publikovanje činjenica koje se odnose na organizaciju otpora okupatoru na području hadžićke općine 1941-1945. godine sa posebnim osvrtom na Igman-sku četu je dalo široku lepezu različitih mišljenja. Podaci do kojih se došlo u istraživanju, a u vezi su sa Igman-skom partizanskom četom, dijametralno su suprotni što otežava donošenje pravednog suda o tome šta je prava istina. Ranija pisanja o ovom pitanju su bila jednostrana, bez sagledavanja ukupne situacije na Igmanu tokom trajanja rata. To predstavlja pokušaj prekrajanja historije hadžićkog kraja u toku NOB-a 1941-1945. godine. Prema našim saznanjima organizovanih partizanskih jedinica i Pokreta otpora na području hadžićke općine nije bilo. Osim uslovno, Igman-ske partizanske čete. Individualnih dobrovoljnih angažovanja u tim jedinicama je svakako bilo i to u značajnoj mjeri. Neosporno je da su Bošnjaci ovog područja učestvovali u okupatorskim vojnim formacijama, ali su također bili prisutni i u jedinicama NOP-a.

654 Tepić (Ramo) Ismet, Raštelića, (10.6.2013, arhiva Komisije)

Muslimani Bošnjaci su zbog specifičnosti ovoga područja u dobroj mjeri bili radno angažovani u okupatorskim državnim službama i preduzećima, a najviše kao najamni radnici. Na taj način su obezbijedili ostanak na kućnom pragu što je bio osnovni njihov motiv jer su na taj način mogli uredno izdržavati svoje porodice. Izvještaji Oružničke postaje Pazarić i izvještaji njemačkih jedinica predstavljaju, po nama, značajan dokaz o karakteru Igmanske partizanske čete. Igman je od početka 1943. godine bio centar četničkog djelovanja na području Sarajevske regije. Na Igmanu je bila smještena „Komanda 100“ sa pukovnikom Borotom na čelu gdje je ostala do kraja rata. Iz toga proizilazi da je snabdijevanje četnika na Igmanu vršeno iz podigmanskih sela gdje su imali jatake. Isti jataci su snabdijevali grupu četnika okupljenih oko Bore Gogića sve do 1946. godine. Nakon oslobođenja, u ljeto 1945. godine na čelu posljednjih četničkih grupa bili su Vaso Gogić i Boro Luičić.⁶⁵⁵ Pokušaj gradnje crkve na izvoru Radava na Igmanu, na mjestu boravka igmanskih četnika, ukazuje na veličinu, značaj i dužinu boravka te jedinice na tom prostoru. Svjedočenja žitelja podigmanskih sela korespondiraju sa izvještajima Oružničke postaje Pazarić, kad su u pitanju jedinica i naoružani ljudi koji su boravili na Igmanu.

Kod donošenja zaključaka o strukturi, veličini i pripadnosti jedinica na Igmanu treba imati na umu i činjenicu evidentnog istovremenog egzistiranja četničke i partizanske jedinice na Igmanu, a da nisu imali međusobnih sukoba. Naprotiv, boravili su u istom objektu. D. Štaka navodi dolazak četničke jedinice iz Krupačkih stijena na Igman krajem 1941. godine. Navodi i osnivanje Igmanske četničke jedinice od pripadnika Igmanske partizanske čete pod kraj 1941. godine. Bosa Tošić Miletić navodi primjer dolaska četnika u selo Bare na području Vrela Bosne i njihove aktivnosti na prikupljanju hrane i odjeće.⁶⁵⁶ U isto vrijeme u Igmansku jedinicu dolaze četnički emisari Draže Mihailovića u nekoliko navrata, kako navodi Štaka D. U Semizovačkom odredu je komandir Odreda pročetnički orijentisan, itd. Sve ovo ukazuje da su na ovim prostorima istovremeno živjele i djelovale i partizanske i četničke jedinice koje se međusobno nisu sukobljavale. U prilog ovoj našoj tezi ide činjenica da su u to vrijeme na području istočne Bosne, gdje pripada i Kalinovački odred, djelovale u sadejstvu četničke i partizanske jedinice, što je vidljivo iz izvještaja Štaba Romanijskog NOP-a upućenog Štabu Crnogorskog NOP Odreda 22. decembra 1941. godine u kome se navodi: *U saradnji sa bosanskim četnicima oslobodili smo srezove Rogatički, Vlasenički i Srebrenički u cijelosti, te dijelove Kladanjskog, Zvorničkog i Sarajevskog, a uz vrlo malu našu saradnju osvojili su četnici dio fočanskog sreza na lijevoj obali Drine i samu Foču.*⁶⁵⁷ Iz pisanja Danila Štake i Slobodana Bosiljića kao i spiska imena pripadnika Igmanske partizanske čete, nema nikoga iz Hadžića, osim Drage Avlijaša sa Miševića koji se spominje kao komandir četničke čete. Mirko Tošić⁶⁵⁸ piše o partijskom organizovanju i djelovanju u selima ispod Igmana, navodi imena i prezimena, ali ni tu u nema Hadžićana. Nisim Albahari, u pisanju o partijskom radu na terenu navodi kao članove partijske ćelije u Hadžićima Slobodana Principa, Vukicu Princip Slobodanovu sestru, Obrena Banduka i Anđelka Lažetića.⁶⁵⁹ Srpski narod ovoga kraja je kao i drugi narodi bio lojalan okupatorskoj vlasti, a oni kojima su životi bili ugroženi završili su u šumi.

655 S. Pređa, *Slom i rasulo četnika*, 111.

656 *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1977, 79.

657 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 1, dok. br. 87, 212.

658 Mirko Tošić, *Partijski rad u selima ispod Igmana i na Ilidži 1942-1943. godine*, u: *Sarajevo u Revoluciji*, knjiga 2, 681-691.

659 *Sarajevo u revoluciji*. Knj. 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, 65.

Kako u svom ratnom dnevniku navodi Jovo Mihaljević, ovo područje je činilo izuzetak od općeg stanja. Naprosto, muslimani i Srbi živjeli su u slozi, međusobno se pomagali i čuvali jedni druge od raznih vojski.

*Nacionalni odnosi između Srba i Muslimana u selima podno Igmana bili su tolerantni i veoma dobri. Kao pozitivan primjer zabilježeno je u jednom Biltenu Vrhovnog štaba iz prve polovine 1942. godine kako Srbi iz Kasetića štite Muslimane od igmanskih četnika, a Muslimani Kasetića štite Srbe od ustaša.*⁶⁰⁰

Organizaciju muslimanskog naroda u vrijeme NDH na području hadžićke općine treba posmatrati u kontekstu ukupnog stanja u Bosni i Hercegovini i ponašanja muslimanskog naroda i njegovih vođa. Najveća je istina je to da je bilo svih na svim stranama i tako je funcionisala organizacija i odbrambeno -oslobodilačkih, ali i okupatorskih snaga.

660 U. Dunjić, *Hadžići u prošlosti*, 211.

IX

VRIJEME SOCIJALIZMA

Završetkom Drugog svjetskog rata razvojni procesi u FNRJ-SFRJ u svim njenim segmentima i na svim nivoima, od federacije do mjesnih odbora, predstavljali su kontinuitet borbe za svoju državu po mjeri njenih građana, zasnovan na apsolutnoj oružanoj i političkoj pobjedi KPJ kao vodeće ideološke snage i oružanih snaga Jugoslavije kao njenog oružanog i izvršnog tijela. U jeku pune ideologizacije, narod je preuzeo teret obnove države u svim njenim oblastima. U takvim okolnostima i uvjetima sve je teklo brzo i efikasno. Općina Hadžići je u Drugom svjetskom ratu dijelila sudbinu drugih dijelova Bosne i Hercegovine. Većih materijalnih razaranja nije bilo. Po završetku rata krenulo se u obnovu i izgradnju. Za veoma kratko vrijeme, na teritoriji malih i slabo razvijenih sela, Hadžići su postali razvijena i prepoznatljiva općina u cijeloj Bosni i Hercegovini.

1. DEMOGRAFSKA KRETANJA

Ratovi, obično, ostavljaju veoma teške i raznovrsne posljedice na područjima na kojima su vođeni. Općina Hadžići je u toku NOR-a 1941-1945. godine predstavljala specifično područje od posebnog interesa za okupatorsku vlast. Zbog toga je čitavo vrijeme trajanja rata područje hadžićke općine bilo pod vlašću okupacionih snaga, a njeno stanovništvo je ostalo privrženo svojim ognjištima i nije doživjelo nikakvu vrstu raseljavanja, niti masovnog stradanja. To je rezultiralo činjenici da se demografska struktura općine Hadžići u tom periodu nije značajnije mijenjala, ali je nakon oslobođenja došlo do naglog razvoja Općine i povećanja broja stanovnika. Prvi popis stanovništva 1948. godine pokazao je da je na području općine Hadžići živjelo 9.890 stanovnika ili 36,22 st/km². To je predstavljalo mali broj u odnosu na teritoriju koju je Općina pokrivala. U narednim godinama se otvaranjem novih privrednih i društvenih objekata, znatno mijenjala struktura stanovnika Općine. Tehnički remontni zavod, Vojna pošta Žunovnica i drvno-prerađivačka preduzeća su dovela nove stanovnike na područje ove općine. Došlo je do velike koncentracije privrede, a time i ukupne urbanizacije područja Hadžića u odnosu na Pazarić i Tarčin. Od 1948. do 1971. godine udvostručen je broj stanovnika općine. Nakon 23 godine živjelo je 18.508, a ranije 9.890 stanovnika.⁶⁶¹ Broj stanovnika povećan je najviše u Hadžićima i Žunovnici, gdje je izgrađen veliki broj stanova. Za narednih dvadeset godina i ovaj broj se povećao za 5.692 stanovnika, što predstavlja upola manji priraštaj stanovništva negoli u prethodnom dvadesetogodištu. Naravno, osim navedenih razloga, prije svega ekspanzije privrede, tu su bili i drugi razlozi ovakvog nerasazmjera priraštaja stanovništva u ova dva komparirana vremenska perioda. Sve ukazuje da se razvojem i modernizacijom društva rapidno smanjivao, prije svega biološki, a potom i migracioni priraštaj stanovništva ovoga područja. Najveći biološki priraštaj od 261 osobe je evidentiran 1977. godine.⁶⁶² Ovo potvrđuje podatak da je 1971. godine bilo 62,9 % stanovnika u starosnoj dobi do 35 godina, a u istoj dobi 1991. godine taj procenat je pao na 54 %. Broj osoba u starosti više od 75 godina je povećan sa 0,82 % na 1,45 % od ukupnog broja stanovništva.

661 *Stanovništvo BiH prema popisu 1948, 1953, i 1961. i popis zaposlenog osoblja*, Republički zavod za statistiku BiH, 31.III 1967, *Popis stanovništva i stanova 1971.-Stanovništvo-etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova.-Rezultati po opštinama*. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1974.

662 *Stanovništvo BiH, narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb, Državni zavod za statistiku, 1995.

GODINA POPISA	UKUPNO STANIVNIKA	HRVATA	MUSLIMANA	SRBA	JUGOSLOVENA	OSTALIH	GUSTINA NASELJENOSTI	BROJ NASELJA	BROJ DOMAĆINSTAVA	PRIRODNI PRIRASTAJ	UMIRLI	ROĐENI
1948	9890	X	X	X	X	X	36,2 st/km ²	x	x	x	x	x
1953	11409	X	X	X	X	X	41,8 st/km ²	x	x	x	x	x
1961	16313	X	X	X	X	X	59,7 st/km ²	x	4241	x	x	x
1971	18508	946 5,2%	111506 0,2%	6055 32,7%	116 0,6%	223 1,2%	67,8 st/km ²	x	4334	261	x	x
1981	20952	857 4,1%	12406 59,2%	5778 27,6%	1492 7,1%	419 2,0%	76,7 st/km ²	x	5249	133	153	286
1991	24200	746 3,1%	15392 63,6%	6362 26,3%	841 3,5%	859 3,5%	88,6 st/km ²	62	6681	171	194	365

Tabela br.18: Demografska slika općine Hadžići 1945-1991. godine.

Stanovništvo BiH prema popisu 1948, 1953. i 1961. i popis zaposlenog osoblja, Republički zavod za statistiku BiH, 31.III 1967; Popis stanovništva i stanova 1971.-Stanovništvo-etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova.-Rezultati po opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974; Stanovništvo BiH, narodnosni sastav po naseljima, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995.

Nacionalni sastav stanovništva hadžićke općine u ovom periodu je, uglavnom, bio uravnotežen. Izuzetak predstavlja period poslije donošenja Ustava 1974. godine kada je veliki broj građana iskazao svoju nacionalnu pripadnost - kao Jugosloven.

2. KOLONIZACIJA 1947. GODINE - OSMO OFANZIVA

Godina 1947. je u narodu bila poznata kao „Osma ofanziva“. Ona nije zaobišla ni područje hadžićke općine. Predsjednik Sreske agrarne komisije Sarajevo Tomo Međo je svojim aktom broj 14458 od 5.VI 1947. godine,⁶⁶³ pozvao narodne i mjesne odbore na akciju pravljenja spiskova zaslužnih građana-drugova i drugarica koji žele da se presele u Vojvodinu, gdje će biti izgrađena nova naselja sa dodjelom najkvalitetnije zemlje za obrađivanje. Prema raspoloživim podacima odziv na ovu akciju bio je jako mali. Stanovništvo ovog kraja je bilo i ostalo privrženo svom kućnom pragu, navikama i običajima, a na život i preživljavanje sa onim što su imali već su bili naviknuti. Nešto više se učinilo na lokalnom premještanju stanovništva u skladu sa njegovim pozitivnim izražavanjem vlastite volje. To se vršilo na način da je narodna vlast vršila dodjelu nacionalizovanih zemljišta stanovništvu, koje je to željelo, a to je podrazumijevalo i mijenjanje mjesta življenja.

663 Arhiva Općine Hadžići za 1947, (predmet: Agrarna pitanja.)

Tako je u Žunovnici izvršena dodjela jednog broja parcela obradive zemlje, koje su bile u ranijem vlasništvu porodice Zildo iz Sarajeva. Vjerovatno je bilo i drugih slučajeva, ali mi do takvih podataka nismo došli.

Prema Odluci AVNOJ-a od 21.11.1944.godine trebalo je izvršiti konfiskaciju imovine okupatorske vlasti i izdajnika, a dio staviti pod državnu upravu. Na taj način su na području djelovanja narodnih odbora Hadžići osnovane tri poljoprivredne ekonomije: u Tarčinu, na Obadu i na Miševićima, koje su predate zemljoradničkim zadrugama na upravljanje. Državna vlast je provodila hitne mjere popisa konfiskovane imovine i naložila hitnu uspostavu kontrole i zaštite takve imovine od neovlaštenog otuđenja. Na negativna ponašanja prema imovini upozoravao je Sreski narodni odbor Sarajevo prozivajući i Mjesni NO u Pazariću.⁶⁶⁴ Sastavni dio pravljenja države je bilo i oduzimanje nelegalno stečene ratne dobiti u vremenu od 5. aprila 1941. do 9.maja 1945. godine. Zakon je definisao veoma širok spektar oblika sticanja profita, tako da je poreska služba imala pune ruke posla.

3. USPOSTAVA ORGANA NARODNE VLASTI I NJIHOV RAZVOJ

Po završetku Drugog svjetskog rata 1945. godine, pristupilo se formiranju organa vlasti na hadžićkom području kao rezultat aktivnosti na uspostavi vlasti na području čitave države. Administrativna podjela i organizacija područja današnje općine Hadžići se nije mijenjala od kraja osmanske vlasti do Drugog svjetskog rata, odnosno njegovog završetka.

Prvi Narodni odbor Općine Hadžići, osnovan u maju 1945. godine, činilo je 12 odbornika. Mandati Narodnog odbora Hadžići su trajali šest mjeseci, što je predstavljalo opterećenja iz razloga čestih provođenja izbora. Predsjednik prvog NO Hadžići do augusta 1945. godine je bio Vaso Banduka iz Hadžića, a sekretar Srđan Milošević, također iz Hadžića. U augustu je došlo do određenih promjena. Novi predsjednik NO je postao Jovo Pušara, a dužnost sekretara je i dalje obavljao Srđan Milošević.⁶⁶⁵ Prvi članovi narodne vlasti ispred muslimanskog naroda su bili Meho Gačanović i Ahmed Sijerčić. Kako je ustroj vlasti u teškom vremenu i razrušenoj zemlji išao teško, tako je dolazilo i do čestih promjena u narodnoj vlasti Općine.

Opštim zakonom o narodnim odborima iz 1946. godine⁶⁶⁶ je po prvi put definisan način funkcionisanja narodne vlasti i njena podjela na području čitave Jugoslavije. *U selima i manjim gradovima (varošicama, trgovišćima) obrazuju se mjesni narodni odbori... Odluku u o obrazovanju jednom mjesnog odbora iz prethodnog stava donosi Prezidijum narodne skupštine republike.*⁶⁶⁷ Po ovom Zakonu Narodna republika Bosna i Hercegovina je bila podjeljena na okruge, okrug na srezove a srez na mjesne NO. Grad Sarajevo je imalo status sreza.⁶⁶⁸ Područje sadašnje općine Hadžići je bilo podijeljeno na tri mjesna narodna odbora.⁶⁶⁹ Mjesni odbor Hadžići je obuhvatao sljedeća sela:

Hadžići, Kasetići, Koščan, Mokrine, Žunovnica, Garovci, Ušivak, Dupovci, Grivići, Bare, Drozgometva, Binježevo, Vrančići, Vojakovac i Miševići.

664 Arhiva Općine Hadžići, *Sreski NO Sarajevo, broj 3195*, Ilidža jula 1945. (arhivski spis *Konfiskacija*)

665 Arhiva Općine Hadžići za 1945, *akt od 25.VIII 1945.*

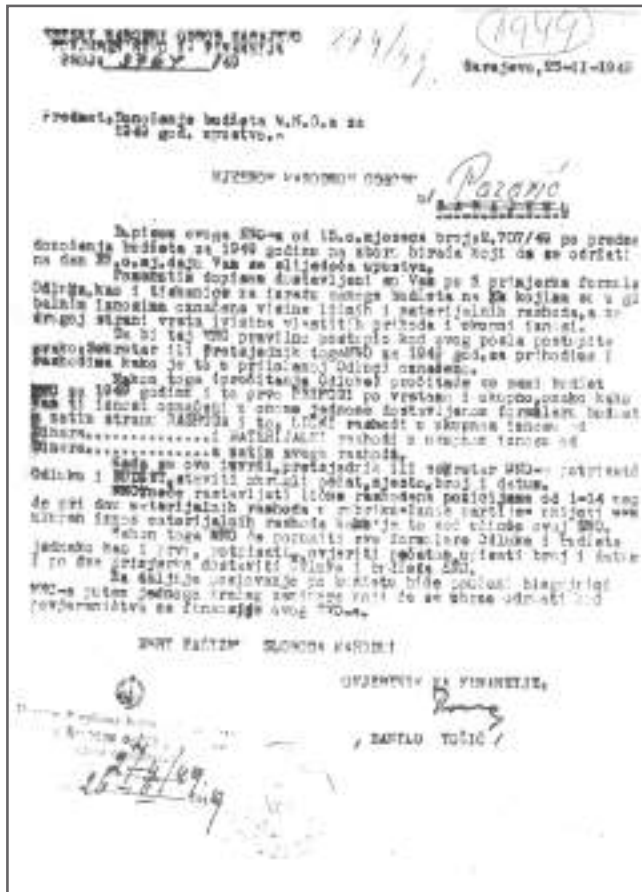
666 *Opšti zakon o narodnim odborima FNRJ* br. 43/1946. od 28.5.1946.

667 Član 10. *Opšteg zakona o NO* iz 1946.

668 Član 13. *Opšteg zakona o NO* iz 1946.

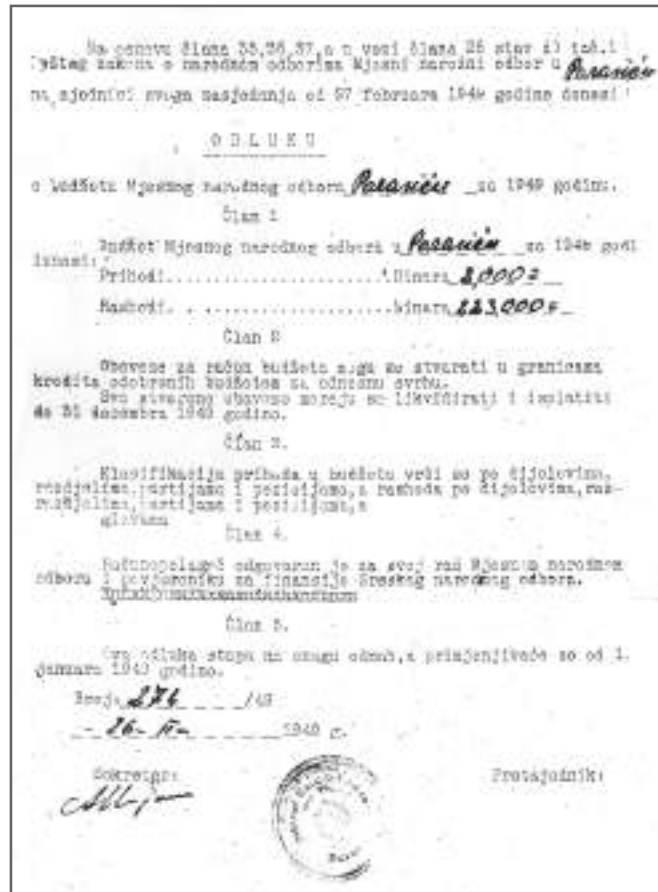
669 *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR BiH, Sl. list NR BiH* br. 29 od 7. jula 1947.

Mjesni NO Pazarić je obuhvatao: Pazarić, Osenik, Zovik, Lokve, Gradac, Ljubovčiče, Kučkoviće, Dragoviće, Doljane i Buturoviće. Mjesni NO Tarčin je obuhvatao sela: Tarčin, Luke, Korča, Raštelica, Japalaci, Vukovići, Trzanj, Vrbanja, Gornja Bioča i Budmolići.⁶⁷⁰ Sreski narodni odbor Sarajevo je imao značajne nadležnosti nad mjesnim NO. Sreski NO je upravljao budžetom, a mjesnim odborima je dodjeljivao sredstva prema njihovim budžetskim planovima.⁶⁷¹ Mjesni odbori su dobivali planove od sreskih povjerenstava za organizovanje planske privrede, sa akcentom na poljoprivredu i šumarstvo, jer su te dvije oblasti najbrže utjecale na obnovu zemlje.

Dokument br. 3: Akt Sreskog NO Sarajevo upućen Mjesnom NO Pazarić.

Arhiv općine Hadžići za 1949.

Dokument br. 4: Odluka o budžetu Mjesnog NO Pazarić za 1952. godinu.

Arhiv općine Hadžići za 1952.

Svaka mjesna vlast prema zemljišnim površinama dobivala je planove od sreza Sarajevo sa tačno utvrđenim vrstama i količinama sjetvenih sortimenata, te površinama koje treba zasijati. Istim planovima je sreska vlast utvrđivala obaveze poljoprivrednika prema državi (količine poljoprivrednih proizvoda po vrstama). Svako selo pa i domaćinstvo imalo je svoje planove. Sjetveni planovi bili su obavezujući, te ukoliko se planovi ne realizuju, poduzimane su određene preventivne, ali i represivne mjere. Mjesni odbori su činili odbornici iz svih naseljenih mjesta koje su građani birali na zborovima birača.⁶⁷²

670 Član 10. Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR BiH iz 1947.

671 Arhiva Općine Hadžići, akt Sreskog NO broj 15.601 od 20. IV 1947.

672 Član 19. Opšteg zakona o NO za 1946.

Oni su bili neposredno odgovorni, pored ostalog, za sjetvene planove, za otkup poljoprivrednih proizvoda, za pravilnu raspodjelu hrane, odjeće i drugih potrepština.

S obzirom da je sve bilo regulisano planovima okružnih organa (proizvodnja i potrošnja), država je tražila da ima što bolji uvid u čitav društveni i ekonomski život lokalne zajednice. Kao kontrolni mehanizam su uvedene takozvane „R“, „Š“ karte za hranu, tačkice za odjeću i obuću, tako da su odbornici najveći dio tih poslova obavljali u dogovoru sa mjesnim vlastima.⁶⁷³

4. PRVA POSLIJERATNA IZBORNA GODINA

Godina 1947. je bila godina izbora za organe narodne vlasti u čitavoj FNR Jugoslaviji. To se odnosilo i na mjesne odbore koji su djelovali na području današnje općine Hadžići. Zapravo, prvi put u novoj Jugoslaviji su organizovani i provedeni izbori za narodne odbornike kao predstavnike i zastupnike interesa građana u organima vlasti lokalnih zajednica. Promovirajući bratstvo i jedinstvo i demokratske procese u uspostavi narodne vlasti, pod parolom da „vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu“, stvoren je, bar formalno, ambijent predlaganja kandidata za odbornike iz različitih privrednih, kulturnih, obrazovnih institucija i drugih subjekata te društvenih (kasnije društveno-političkih) organizacija. Međutim, ideologizacija čitavog sistema i društva u to vrijeme je rezultirala osnivanjem udruženja „Narodni front BiH“ u čiji sastav su ušle različite interesne skupine. Na izborima 1947. godine na području Hadžića on je bio jedini ovlašten predlagatelj kandidata za odbornike, čiji su se kandidati našli na izbornim listama na području djelovanja Narodnog odbora Hadžići, a vjerovatno i šire. Ilustracije radi, prikazat ćemo izborne rezultate za Narodni odbor Hadžići. Svi izabrani odbornici na tom pregledu su iz reda „Narodnog fronta BiH“. Izborne rezultate je potvrdila Sreška izborna komisija na čijem čelu je bio Hilmija Kaknjo. Od nje su svi izabrani odbornici dobili uvjerenja o izboru za odbornika.

Treba napomenuti da je odziv na ove izbore bio više od 90%, što je, svakako, rezultat poslijeratne pobjedničke euforije, ali i niza drugih okolnosti, koje su značajno uticale na motivaciju građana da obave građansku dužnost. Poseban zadatak u pripremi stanovništva za izlazak na izbore je imala partijska organizacija (KPJ) čiji članovi su imali posebnu ulogu i značaj u svakom mjestu. Na području hadžićke regije je moglo biti oko 2.000 punoljetnih građana, a izabrano je 29 odbornika sa područja djelovanja MO Hadžići.⁶⁷⁴ Nacionalna struktura izabranih odbornika nije odgovarala nacionalnoj strukturi stanovništva (20 Srba, 7 Muslimana, 1 Hrvat(ica)). Usudili bismo se kazati da je to bio odraz nekoliko činjenica iz prethodnog Narodno-oslobodilačkog rata. Kao prvo mislimo na neku vrstu stigmatiziranja muslimanskog stanovništva zbog njegovog statusa i ratnog opredjeljenja u vrijeme NOB-e. Ovdje mislimo na značajnu naklonost muslimanskog stanovništva okupatorskoj vlasti i neznačajan broj onih koji su učestvovali u partizanskim jedinicama narodno-oslobodilačke vojske. U ostalom ni Srbi ovog područja nisu imali značajnijeg učešća u jedinicama NOP-a ali su se znali na vrijeme „prestrojiti“ i zauzeti važne pozicije u novoj vlasti. Svoju poziciju u novom poretku su gradili na imenima Slobodana Principa Selje, Mrđana Đoke i Anđelka Lažetića po kojima su dali nazive ulica i naselja na području Hadžića i Tarčina.

673 Hasan Japalac r. 1927. Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

674 Arhiva Općine Hadžići za 1947, *Zapisnici sa izbornih skupova po mjesnim odborima.*

R/B	IZBORNA JEDINICA	BROJ VAŽEĆIH GLASOVA	IZABRANI ODBORNICI
1.	Kučice	78	Dupovac Mustafa, Dupovci
2.	Vrančići	57	Gogić Stev , Vrančići
3.	Drozgometva-Buturovići-Košćan	77	Aladžuz Hurem, Koščan
4.	Drozgometva	80	Selimović Rasim, Selimovići Lubura Žarko, Drozgometva
5.	Binježevo	188	Babić Pavle i Nizić Ramiz, Binježevo
6.	D.Hadžići	81	Krajišnik Milan, D. Hadžići Nuhanović Avdo, D.Hadžići
7.	Grivići	143	Čović Huso i Čović Taib iz Grivića
8.	Garovci	113	Stanojević Nikola, Bare Soldat Relja, Garovci
9.	Kasatići	201	Milošević Dušan, Sadiković Ibro i Banduka Stjepan
10.	Mokrine	81	Vulić Ostoja
11.	Gojakovac	106	Tešić Neđo
12.	Ušivak	129	Šarenac Neđo i Pušara Janko
13.	Žunovnica	232	Fazlić Hamdo, Karavdić Smajo i Banduka Milan
14.	Miševići	109	Stajić Branko i Kukričar Obren
15.	Hadžići	183	Bošković Natalija, Radojčić Radovan i Manojlović Rade
UKUPNO		1.858	Ukupno odbornika 28.

Tabela br. 19: Rezultati izbora za Općinski Narodni odbor Hadžići 1947. na području Hadžića.

Arhiva Općine Hadžići za 1947. Zapisnici Biračkih odbora u MO sa područja Hadžića.

5. REORGANIZACIJA NARODNIH ODBORA

Šest godina eksperimentisanja u uspostavi vlasti i iznalaženju modela najefikasnije i najnarodnije vlasti rezultirala je donošenjem novog Opšteg zakona o narodnim odborima,⁶⁷⁵ koji je trebao modernizovati lokalnu vlast i ojačati odbore na nivou lokalne, a na užtrb mjesne samouprave. Članom 1. ovog Zakona je definisano: *Narodni odbori kao lokalni organi državne vlasti jesu organi narodnog samoupravljanja u opštinama, srezovima i gradovima.* Članom 8 su utvrđene nadležnosti narodnog odbora opštine: *Narodni odbor opštine vrši sve poslove od neposrednog interesa za privredni, komunalni, socijalni i kulturni razvitak opštine, ukoliko za pojedine poslove zakonom nije određena nadležnost viših državnih organa.* Članom 10 je utvrđena nadležnost opštine da može, radi održavanja reda i mira i administrativnog izvršenja određenih akata iz svoje nadležnosti, imati opštinsku narodnu stražu. Ona je kasnije prerasla u narodnu miliciju. Iz ovoga se vidi da je opština najniži nivo vlasti u državi sa širokim ovlaštenjima i nadležnostima. Opštine su imale mogućnost daljnje podjele vlasti i teritorije na seoske odbore. Opštine su, radi uspješnog izvršavanja pojedinih poslova iz njihove nadležnosti, u selima i naseljima mogli osnivati ili obrazovati seoske odbore. *Seoski odbor sačinjavaju odbornici tog sela u opštini i određen broj građana koje bira zbor birača.*⁶⁷⁶ U dokumentima tadašnje opštine Hadžići, i poslije reorganizacije narodnih odbora 1952., se i dalje koristi naziv „mjesni“ u mjesto „seoski“ odbor, pa ćemo ih i mi tako nazivati u daljem pisanju. Zakonom o sprovođenju reorganizacije NO⁶⁷⁷ je predivideno da se od dotadašnjih mjesnih narodnih odbora obrazuju narodni odbori opština.⁶⁷⁸ Opštinu Hadžići su, prema Zakonu iz 1946.godine, sačinjavala sva sela i naselja koja su pripadala dotadašnjim mjesnim odborima Hadžići, Pazarić i Tarčin, osim sela Mokrine koje je pripadalo opštini Lepenica.⁶⁷⁹

U pripremi za reorganizaciju narodnih odbora i provođenju izbora Narodni odbor Sreza Sarajevskog je vrlo iscrpno dao smjernice⁶⁸⁰ mjesnim narodnim odborima o načinu organizacije i održavanja zborova birača, pripremi i reorganizaciji narodnih odbora i uspostavi vlasti po novom Zakonu. Na ovim zborovima je vršena analiza rada mjesnih NO i data ocjena o potrebi transformacije općinske vlasti ne zaboravljajući dotadašnji rad pojedinih odbornika i činovnika. Na sjednicama mjesnih NO na području Hadžićke općine je bio prisutan i predsjednik Sreskog narodnog odbora Sarajevo Tomo Međo,⁶⁸¹ čije je prisustvo davalo veći značaj skupovima. Na sjednici Mjesnog odbora Tarčin u februaru 1952. godine on je održao predavanje o načinu provođenja izbora i uspostavi nove narodne vlasti, te dao podršku dotadašnjem radu odbornika svih mjesnih odbora ove Opštine. To je predstavljalo značajan podstrek narodu i njegovim predstavnicima na jačem i snažnijem zalaganju na izgradnji prosperitetnog socijalističkog društva ravnopravnih naroda i građana jugoslovenske zajednice. Na Dan pobjede nad fašizmom 9. maja 1952. godine je održana osnivačka sjednica Općinskog narodnog odbora Hadžići.

675 *Opšti zakon o narodnim odborima opština*, Službeni list FNRJ br. 22/52 od 19. 4. 1952.

676 Član 67. *Opšteg zakona o NO* iz 1952.

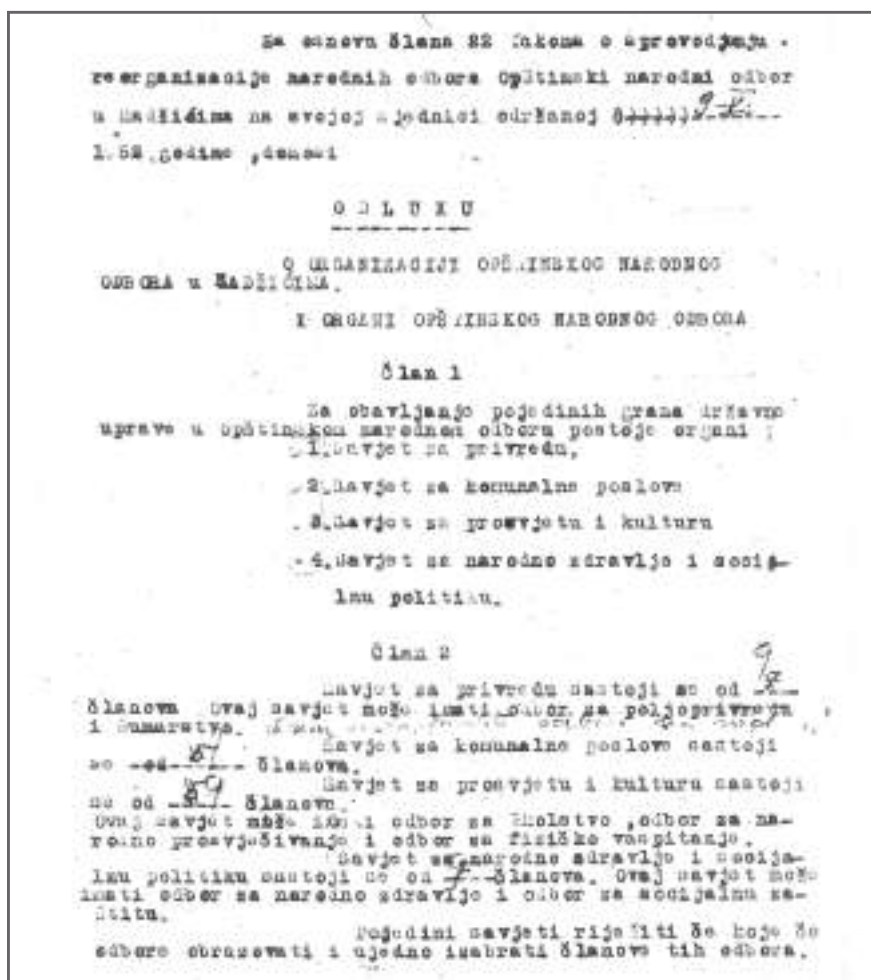
677 *Zakon o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora*, Sl. list NR BiH br 11 od 5. maja 1952. .

678 Član 4, *Zakona o sprovođenju reorganizacije NO*.

679 *Zakona o podjeli teritorije Narodne republike BiH*, član 4, tačka 29 i 49.

680 Arhiva općine Hadžići, *Sreski NO broj 1094/52 od 19.1.1952.*

681 Kao prvom predsjedniku Sreza Sarajeva čije je sjedište bilo na Ilidži, nakon njegove smrti, na Ilidži je jedna ulica dobila naziv po njemu.

Dokument br. 5: Odluka o organizaciji Opštinskog NO Hadžići od 5 maja 1952. godine.

Arhiv općine Hadžići za 1952.

Zadatak ovog zasjedanja Opštinskog NO je bio da se izvrše izbori organa i tijela samoupravljanja na području Općine Hadžići u skladu sa novim Zakonom o narodnim odborima.⁶⁸² Prema Odluci o organizaciji Opštinskog narodnog odbora Hadžići,⁶⁸³ donesenoj na Prvoj sjednici Opštinskog NO Hadžići utvrđena je njegova unutrašnja organizacija. Pored predsjednika Opštinskog NO i sekretara, njega su sačinjavali: savjeti za oblasti privrede, komunalnih poslova, prosvjete i kulture, te zdravlja i socijalne politike sa ukupno 32 službenika. Osim njih u Odboru su funkcionisala četiri referata: za upravne poslove, računovodstvo i blagajnu, matične službe i opštu administraciju. Narodni odbor je brojao 33, za razliku od ranije 50 odbornika iz tri mjesna NO.

Unutrašnja organizacija Narodnog odbora oslikavala je i njegove ingerencije koje su prenesene sa Sreskog odbora kao rezultat procesa decentralizacije državne vlasti u korist naroda. Za predsjednika NO Hadžići je izabran Samouković Mihajlo „Mika“ iz Hadžića a za sekretara Elezović Šefkija iz Tarčina, dotadašnji službenik Investicione banke u Sarajevu. Za zamjenika predsjednika je izabran Nizić Ramiz iz Binježeva. Predsjednički mandat i mandat sekretara je ograničen na šest mjeseci. Seoski odbori Hadžića, Pazarića i Tarčina su u Opštinski narodni odbor birali po 11 odbornika.

682 Arhiva Općine Hadžići, Zapisnik sa Prve redovne sjednice Opštinskog narodnog odbora Hadžići od 9. maja 1952. godine.

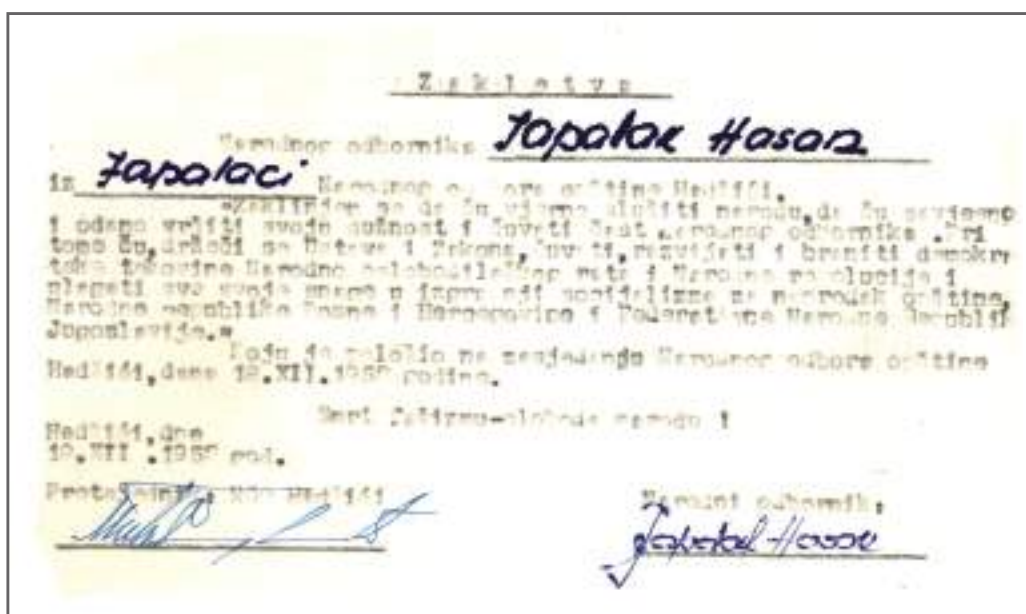
683 Arhiva Općine Hadžići, Odluka broj 318/52 od 6.VI 1952. (Donesena na Prvoj sjednici ONO Hadžići 9. maja 1952. godine.)

IZ MO HADŽIĆI	IZ MO PAZARIĆ	IZ MO TARČIN
1.Nizić Ramiz	1.Brajlović Juso	1.Vitor Dimitrija,
2.Vujan Lazo	2.Čičić Grujo	2.Lalušić Relja,
3.Šarenac Nedo	3.Buljugija Mehmed,	3.Tufo Fejzo,
4.Bošković Ljubo	4.Glavaš Žarko,	4.Tabak Muhamed,
5.Banduka Milan	5.Krstić Milan,	5.Japalac Salko,
6.Samouković Mika	6.Mujan Hamed,	6.Tomaš Mlađen,
7.Muhić Zajko	7.Kujić Salko,	7.Mrkaja Spasoje,
8.Tomaš Vojno	8.Fejzić Osman,	8.Šarić Ređo,
9.Selimović Rasim	9.Pušara Sretko,	9.Banduka Mlađen,
10.Čović Ređo	10.Durmišević	10.Karivan Marko
11.Glavaš Žarko	Abdurahman	
	11.Šarenac Stojan	

Tabela br. 20: Sastav NO opštine Hadžići nakon izbora 1952. godine.

Arhiva Općine Hadžići, Iz zapisnika sa Izborne sjednice Općinskog NO Hadžići 9. maja 1952.

Kao čin demokratske procedure i odgovornosti i stvaranja obaveze prema narodu koji ih bira, odbornici su na prvoj sjednici NO dali zakletvu u kojoj provijava primarna obaveza odbornika da će čuvati, razvijati i braniti tekovine Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije.⁶⁸⁴

Dokument br. 6: Zakletva narodnog odbornika, 1952. godine.

Arhiv općine Hadžići za 1952.

684 Arhiva Općine Hadžići, Iz Zakletve narodnog odbornika Šarić Ibrahima iz Vukovića.

O nacionalnoj strukturi se, vjerovatno, nije vodila neka briga, ali je činjenica da je u ovom NO Opštine bilo 14 muslimana (na osnovu imena i prezimena), jedan Hrvat-katolik i 18 iz reda pravoslavne vjeroispovijesti. Za sjedište ONO Hadžići su određeni Hadžići kao mjesto najprihvatljivije za bržu i lakšu komunikaciju sa višim organima narodne vlasti u čijim rukama su i dalje ostale najznačajnije nadležnosti. Naravno, bilo je izražavanja i nezadovoljstva ovom odlukom, jer su neki smatrali da je Pazarić kao geografski centar Opštine najprimjerenije da bude i sjedište organa vlasti Opštine.

Osim NO kao predstavničkog tijela građana formirana su četiri savjeta kao izvršni organi Opštinskog NO:

- Savjet za privredu, u koji su ušli: Glavaš Žarko- sekretar Savjeta, Lubura Žarko, Popovac Kosta, Dupovac Ibro, Krstić Jovo, Gengo Milan, Pušara Sretko, Sejmenović Halil i Mujan Ahmed koji je je izabran za predsjednika Savjeta.
- Savjet za komunalne poslove: Nizić Ramiz-sekretar, Remetić Slavko, Elezović Ševfko, Matić Drago, Milošević Boro, Mogental Jozo i Čović Ređo koji je je izabra za predsjednika savjeta.
- Savjet za prosvjetu i kulturu: Čičić Grujo-predsjednik, Vujević Tomo-sekretar, Marjanović Milenko, Brkić Anto, Strujić Zagorka, Nizić Fejzo, članovi.
- Savjet za narodno zdravlje: Banduka Milan-predsjednik, Zahirović Esad – sekretar, Demiragić Hamdija, Martinčević Emica, Arsić Mira, Radukić Žarko, Tomčić Lazar, Stijačić Milovan, Frank Marijana.

Izabrana je i agrarna komisija koju je vodio Nizić Fejzo iz Binježeva i ona je u narednom periodu rješavala sva agrarna pitanja na području Općine Hadžići.

Aktivnosti ovog organa narodne vlasti sa njegovim izvršnim tijelima-savjetima i komisijama u narednom periodu bile su usmjerene na uređenje komunalne djelatnosti, poreskih obaveza, agrarne reforme i u manjoj mjeri na pokušaju uspostave privrednih i industrijskih proizvodnih kapaciteta. Oni su, bar malo, rasteretili građane od poreskih obaveza koje su bile velike i predstavljale jedan od osnovnih prihoda Opštine. Ubiranje poreza je neizbježna tačka dnevnog reda skoro svake sjednice Opštinskog Narodnog odbora. Veoma je izražen otpor stanovništva na plaćanje poreza za sve i svašta. Čak su bili oporezovani i zidari koji su zidali kuće po selima, pa su majstori zidari izbjegavali taj posao raditi bilo kome osim za vlastite potrebe. Objekti vodosnabdijevanja i putne infrastrukture su također jedan od ciljeva ove vlasti o kojima se često vodila polemika na sjednicama NO. U to vrijeme su se počeli graditi vodovodi u Tarčinu i Hadžićima, te obrazovne ustanove na području čitave opštine. Sredinom godine su završene pripreme za izgradnju puteva za Korču, Griviće i Drozgometvu. Opštinski NO u okviru novopropisanih nadležnosti je u narednom periodu samostalno raspolagao i upravljao sredstvima samodoprinosu, pa je tako već u junu 1952. godine izdvojio 100.000 dinara za izgradnju osnovne škole u Drozgometvi, a 90.000 dinara za adaptaciju „Više osnovne škole u Hadžićima.“⁶⁸⁵ Ona je, zapravo, bila osmogodišnja škola za sve učenike sa područja općine Hadžići, dok su sve ostale škole bile četverorazredne. Osim ove dvije, gradila se i škola u Lokvama, a vršene su pripreme za još jedne u Korči, jer je iz Korče i Duranovića 80 đaka putovalo u tarčinsku osnovnu školu. Ni jedan projekat izgradnje u oblasti infrastrukture na području općine nije građen bez pomoći stanovništva. Ona se ogledala, prije svega, u uvođenju mjesnog samodoprinosu za određenu namjenu, na određeno vrijeme i na određeni procenat od prihoda domaćinstva, ali i na lični rad mjeran u dnevnicama, rad konjskih zaprega, konja samarica i sl. Svaki rad je prema Odluci NO Opštine bio vrednovan u novcu.

685 Arhiva Općine Hadžići za 1952, *Zaključak Mjesnog NO Hadžići* od 5. maja 1952.

Ukupan doprinos pojedinca kroz različite djelatnosti je na kraju izražen u novcu.

Još su mandati organa vlasti bili ograničeni na šest mjeseci. Zato su novi izbori obavljani krajem 1952. godine. Novi sastav Narodnog odbora opštine Hadžići, nakon provedenih izbora u izbornim jedinicama 7. decembra 1952. godine, je sačinjavalo 35 odbornika (dva više nego u prošlom sazivu, ali po Odluci NO). Njihova verifikacija je izvršena na sjednici NO održanoj 19.12.1952. godine. U Općinski narodni odbor su ušli: Šarić Ibrahim iz Vukovića, Elčić Dimšo iz Drozgometve, Hujić Sulejman iz Ljubovčića, Tabak Muhamed iz Budmolića, Savić Veljko iz Resnika, Krstić Staniša iz Rašteliće, Beganović Avdija iz D. Hadžića, Ljubović Atif iz Zovika, Rizvo Ahmed iz Lokava, Gačanović Meho iz Žunovnice, Krstić Bogdan iz Dola, Mujić Hasan iz Grivića, Sejmenović Salko iz Bioče, Čović Redžo iz Dupovaca, Brailović Jusuf iz Pazarića, Vujan Lazar iz Miševića, Demirović Hamdija iz Pazarića, Galić Lazar iz Tarčina, Mujić Šukrija iz Grivića, Bajramović Jusuf iz Hadžića, Turčinović Emin iz Dragovića, Japalak Hasan iz Japalaka, Glavaš Žarko iz Osenika, Krajišnik Milan iz Garovaca, Tufo Ahmed iz Duranovića, Mehmedić Salko iz Ferhatlija, Šehić Esad iz Lokava, Samouković Mika iz Hadžića, Fišo Hamid iz Trzni, Zahirović Esad iz Tarčina, Krčalo Ramo iz Korče, Aleksić Sretko iz Luka, Nizić Fejzo iz Binježeva, Banduka Sveto iz Drozgometve i Milošević Boro iz Hadžića.⁶⁸⁶ Ovi izbori su, zaista, predstavljali značajnije promjene u izbornom procesu i kandidovanju za odbornike u odnosu na sve one koji su provođeni od završetka rata do tada. To je za rezultat imalo da se u Narodnom odboru našlo puno novih imena i mladih ljudi u odnosu na ranije izbore, kada su birani isti ljudi više puta. Obnavljanje narodne vlasti je predstavljalo demokratizaciju izbornog procesa i davanje mogućnosti i drugim uglednim i u radu dokazanim građanima i domaćinima da budu birani u organe vlasti i da tamo predstavljaju svoj narod. Komisiju za odluke, u ovom sazivu vlasti, je vodio Hasan Japalak, Komisiju za molbe i žalbe Turčinović Emina, a Mandatsko-imunitetsku komisiju Glavaš Žarko.

Sagledavajući ukupne društvene i ekonomske tokove, demokratizaciju društva, te veći utjecaj radnika na privredni i društveni život u 1955. godini, prešlo se na takozvani „komunalni sistem“. Uvođenjem komunalnog sistema, općine postaju značajniji političko-teritorijalni faktor u sistemu uprave i samouprave, ali i privrednog razvoja. I dalje ostaje Gradsko vijeće i Sreski NO. Gradsko vijeće je imalo široke ovlasti na području Grada, a Sreski NO na prigradske općine kao što su bili i Hadžići. Komunalni sistem je dao prostora za ubrzan razvoj samoupravljanja u svim oblicima društvenog života. Formirane su nove općine sa drugačijom organizacijom i većim utjecajem u formiranju privrednih subjekata, izgradnji infrastrukture, organizovanje društvenog života (školsvo, zdravstvo i dr.), razvoju i unaprjeđenju agrara i dr. Općine dobivaju veću samostalnost, a mnoge funkcije sa sreza prenose se na općine. U privredi i drugim društvenim djelatnostima došle su do izražaja razne forme samoupravljanja a država se sve manje miješala u lokalna ekonomska pitanja kao što su takse i dr.

Ovakav, skupštinski sistem vlasti zadržao se sve do 1991. godine, s tim što su se mijenjale nadležnosti. One su se odnosile najčešće na raspodjelu dohotka i formiranje budžetske potrošnje, zavođenje raznih doprinosa građana za razvoj školstva, zdravstva, a naročito komunalija (elektrifikacija, vodovodi, putna mreža i drugo). Ta vrsta doprinosa građana u razvoju vlastitog mjesta življenja uz pomoć organa vlasti i drugih društvenih organizacija doprinijela je da je općina Hadžići, u odnosu na druge općine u Bosni i Hercegovini, prva završila elektrifikaciju naseljenih mjesta, a među prvim općinama izgradila vodovode i putne komunikacije.

686 Arhiva Općine Hadžići za 1952, *Izjave o davanju svečane zakletve*, (Spisak sačinjen na osnovu pojedinačnih izjava o davanju i potpisivanju zakletve).

Hadžići su kao jedna od rijetkih općina koja je do 1965. godine donijela svoj regulacioni plan. O tome Hazim Eminefendić u studiji o funkcionalnosti komunalnog sistema, pisanoj 1965. godine, kaže: *Sa stanovišta urbanizacije hadžićke općine evidentni su rezultati. Elektrificiraju se i posljednja tri sela, izgrađeno je do sada oko 30 vodovoda. Hadžići predstavljaju jednu od rijetkih općina u Bosni i Hercegovini koja već ima donesen svoj regulacioni plan.*⁶⁸⁷ U periodu od 1960-1975. godine ove aktivnosti su došle do posebnog izražaja kada su svi društveni faktori putem organa vlasti bili povezani i zajednički djelovali (gradski doprinos i dobrovoljni rad, privreda, budžetska sredstva, krediti iz raznih fondacija grada, općine i Republike). Za takav brz razvoj općine u tome periodu pripada zahvala i priznanje posebno građanima općine Hadžići i njenim mjesnim zajednicama.

U tom intervalu organizacije vlasti 1960-1991. godine bilo je dosta promjena u izbornim pravilima i procesima, a naročito kod izbornih mandata. Primjera radi, za predsjednika Narodnog odbora, kasnije predsjednika Općine mandati su trajali, prvobitno jednu godinu, kasnije dvije pa četiri godine. Kroz takve mandate prošli su slijedeći općinski predsjednici: Janković Branko, Vasiljević Niko, Drina Fadil, Jokić Mišo, Japalac Hasan, Selak Nikola, Lubura Aco, Baković Mirko - Aljo, Gengo Jovo, Mulagić Zijad, Turčinović Derviš i Dupovac Muhamed - Ekrem.

6. PRIVREDA OPĆINE HADŽIĆI 1945-1992. GODINE

Osnovni proizvodni kapaciteti na području općine Hadžići po završetku rata 1945. godine su bili Krečana i Kamenolom, vlasništvo Slovenca Cenčeka i Pilana predratnog vlasnika Kašiković Aleksandra. Vlasnici navedenih preduzeća se pojavljuju u dokumentima, vrlo kratko vrijeme, dok nije izvršena njihova nacionalizacija i prenošenje u društveno vlasništvo. Već u maju mjesecu 1945. godine, Ministarstvo šumarstva Bosne i Hercegovine, imenovalo je direktora Pilane u Hadžićima, Žarković Viktora, a iz akta se vide državne ingerencije nad pilanom. Interes je bio što prije staviti ih u pogon. Vlasnik Krečane i Kamenoloma Cenček je pismom tražio od Povjerenstva za građevinske radove ZAVNOBiH-a što brže stavljanje u pogon njegove Krečane i Kamenoloma jer u toku rata nisu bili u funkciji.⁶⁸⁸ Za to je trebalo obezbijediti određene količine ogrjevnog drveta, a to je bilo u nadležnosti Države. Pretpostavke za realizaciju ove stavke su bile više nego dobre. Općina Hadžići je obilovala šumama. I pored opiranja Općinskog narodnog odbora Hadžići, po naređenju Sreskog narodnog odbora Sarajevo sa sjedištem na Ilidži, izvršene su sve pripreme i ovi pogoni su vrlo brzo krenuli u proizvodnju. Kada je Ministarstvo šumarstva Bosne i Hercegovine imenovalo direktora Pilane u Hadžićima naložilo je NO Opštine Hadžići poduzimanje svih mjera na pokretanju drvne industrije. To su bili samo počeci razvoja privrede. Jačanjem vlasti razvijale su se pretpostavke za razvoj i drugih privrednih, industrijskih i kapaciteta, te razvoj društvenih, kulturnih, sportskih i drugih segmenata života i rada.

Uvođenjem komunalnog sistema 1954. godine općina je postala značajniji faktor u svim segmentima života i rada. Izvršila je detaljne analize njenog razvoja i utvrdila pravce djelovanja. Ona je već do tada postala važan faktor privrednog i društvenog razvoja u Bosni i Hercegovini.

687 H. Eminefendić, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu 1965/66*. Sarajevo: Institut za društveno upravljanje u Sarajevu, 1966, 156.

688 Arhiva Općine Hadžići, pismo vlasnika „Krečane“ od 28.4.1945.

Općina Hadžići je, prema procjenama Općinskog NO Hadžići, u to vrijeme bila jedna od najrazvijenijih općina Sreza Sarajevsko. U jednom izvještaju Općinskog NO stoji:

Naša Opština spada u red privredno najrazvijenijih opština na Srezu.... Na našoj Općini je prilično razvijena drvna industrija, postoje dvije manipulacije sa 4 radilišta, dvije velike pilane u Hadžićima i jedna manja u Tarčinu,⁶⁸⁹ kao i jedno radilište šumske uprave u Tarčinu. Pored drvne industrije postoje Mlin barita u Tarčinu, radionica „Elektrocentra“ u Zoviku, ‘Krečana’,⁶⁹⁰ ‘Stolarija’ i više kamenoloma u Hadžićima, kao i vojna industrija koja je u toku daljeg razvoja.⁶⁹¹ U ovom izvodu iz izvještaja Narodnog odbora Hadžići nisu nabrojani još neki subjekti privrede ovog područja kao što je GP „Vranica“ Hadžići, „Elektrodistribucija“ Hadžići, RJ „Željeznice“ Hadžići, Pošta Hadžići, Zdravstveni centar Hadžići, kasnije Dom zdravlja. Pored industrijskog razvoja, općina Hadžići je redala rezultate i na planu drugih oblasti života i rada. Razvijala se i trgovinska i ugostiteljska grana, poljoprivreda je forsirana i stimulirana na sve načine, školstvo i zdravstvo su nailazili na probleme smještajnih i kadrovskih kapaciteta, ali su se iznalazila privremena rješenja.

Bez obzira na povoljniji položaj općine, uvođenjem komunalnog sistema, nije se promijenio odnos viših organa vlasti prema lokalnoj zajednici. On je i dalje bio nepravedan i nije davao priliku ravnomjernom razvoju čitave regije. To je vrlo argumentovano pokazano u jednoj studiji o funkcionisanju komunalnog sistema urađenoj u organizaciji Ekonomskog instituta u Sarajevu, a na zahtjev Gradske uprave Sarajevo. U Sarajevu je izvršena enormno velika koncentracija privrednog i industrijskog konglomerata. U užem dijelu grada (Centar i Novo Sarajevo) je tada bilo locirano 80% industrijskih kapaciteta, 86% trgovinskih, 82% ugostiteljskih, 795 zanatskih. Oko 75% industrijskih kapaciteta je bilo smješteno na području Općine Novo Sarajevo. Tokom 1964. godine na teritoriji Grada bilo je smješteno 45 industrijskih preduzeća. Samo njih 13 je imalo svoje pogone izvan Grada, sve ostalo je bilo koncentrisano u najužem dijelu Sarajeva.⁶⁹² U Sarajevu je od kraja rata do 1965. godine izgrađeno oko 1000 stambenih zgrada.⁶⁹³ Uz privredne subjekte to je učinilo grad pretijesnim. Dešavala su se enormno velika prelijevanja sredstava iz rurala u Sarajevo. Samo po osnovu maloprodajnih poreza u Grad je iz Hadžića odlazilo 280 miliona dinara godišnje. S druge strane, Hadžići, Ilijaš i Trnovo nisu imali na području vlastitih općina mogućnost nabavke ni potrebnih vrsta roba široke potrošnje. Za njihovu kupovinu moralo se ići na Ilidžu ili Sarajevo. Po osnovu doprinosa iz radnog odnosa iz Hadžića je u gradsku kasu odlazilo oko 130 miliona dinara godišnje, da bi im se od toga kao kompenzacija vratilo 18 miliona dinara. Ovako veliki odliv sredstava je rezultat zakonske regulative po kojoj se porez dijelio tako da je 50% sredstava ostajalo općini, gdje je sjedište preduzeća (većina u Sarajevu) i 50% općini u kojoj radnik živi. Na veće plaće je bio i veći porez, a 70% radnika visokog i višeg obrazovanja i stručne radne snage je u preduzeća na području hadžićke općine dolazilo iz Sarajeva. Takvo stanje je bilo neodrživo. Pritisci prigradskih općina sa zahtjevima za njihovo privredno oživljavanje i stvaranje uvjeta ravnopravnog življenja sa gradskim općinama su bili sve veći.

Općina Hadžići je 1955. godine zabilježila svoju najuspješniju godinu. U njoj je povećala bruto društveni proizvod za 26 posto.

689 Arhiva Općine Hadžići, dopis GP „Put“ od 9.11.1955. Pilana u Tarčinu je radila kao pogon GP „PUT“ Sarajevo, koji ju je primio 1.1.1952. u osnovnim sredstvima od likvidiranog preduzeća ŽGP „Trasa“. „Trasa“ je egzistirala od 1949. do 1952.

690 10.8.1957. pripojena „Hidrogradnji „ Sarajevo, po Odluci Radničkog savjeta.

691 Arhiva Općine Hadžići, *Izvještaj NO Hadžići za 1954*, 6-7.

692 H. Eminefendić, *Fukncionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 189.

693 H. Eminefendić, *Fukncionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 197.

Razlog je uključivanje TRZ Hadžići na tržište i zapošljavanje velikog broja radnika, pojačan rad „Barita“, PDI „Bjelašnice“ i drugih privrednih subjekata. To je bila godina simboličke, svi su učinili napor da bude najbolja. Te godine je obilježeno 10 godina od oslobođenja Hadžića. Naredna 1956. godina je bila poražavajuća. Industrijska proizvodnja je pala za 5%, poljoprivreda za 9%, a građevinarstvo je izvršilo samo 60,4% od planiranog. Izgrađeno je samo 37 novih stanova, do kraja godine je trebalo izgraditi još 45 novih, a planirano ih je stotinu za godinu. Nakon ove loše, 1957. godina je trebala biti godina oporavka, ali su planovi bili preambiciozni i nisu ispunjeni. I tako se stanje u privredi održava do početka sedamdesetih godina.

U sedamdesetim godinama XX vijeka dolazi do promjene politike urbanizacije Grada. U Sarajevu je postalo pretijesno. U prigradskim općinama se počela graditi privredna infrastruktura. Izvršeno je proširenje puteva prema Hadžićima i Ilijašu. Hadžići posjeduju sve ono što je potrebno industriji i smatraju se mjestom perspektivnog industrijskog razvoja. Hadžići su deset godina ranije predstavljali „industrijsko selo“, a već polovicom sedamdesetih se i prostorno i funkcionalno zaokružuju kao cjelina i u njima se već vide seosko-agrarni i gradsko-industrijski oblici ekonomije.⁶⁹⁴ Za kratko vrijeme Hadžići postaju gravitacioni centar općine Hadžići. Konačno je u Sarajevu shvaćena pogreška u koncepciji intenzivnog razvoja Grada, a zapostavljanja sela. Ovo je vrijeme kada Grad dislocira ili planira dislocirati deset pogona privrednih organizacija iz Sarajeva. To za sobom povlači i izgradnju i modernizaciju puteva, stambenu gradnju, razvoj trgovine i sl.

Razvojem privrednih preduzeća većina stanovništva je tamo tražila rješavanje svojih egzistencijalnih životnih potreba. Prema evidenciji federalnog statističkog zavoda Bosne i Hercegovine na području hadžićke općine je 1971. godine bilo evidentirano 5.280 uposlenih u svim oblastima ili 29% od ukupnog broja stanovnika. Od tog broja je 1.179 njih imalo lične izvore primanja, a samo u poljoprivrednoj djelatnosti 1.150 građana. Procvat poljoprivredne proizvodnje se bilježi krajem osamdesetih godina kada je 1.363 građanina imalo prihod od tog posla ili 13,6% od ukupnog broja stanovništva. Taj broj je 1991. godine pao na 204 ili 1,7%.⁶⁹⁵

KATEGORIJA	GODINA POPISA		
	1971.	1981.	1991.
Broj stanovnika sa bilo kojom vrstom uposlenja	5280 29%	7777 37,9%	9002 37,7%
Od toga sa ličnim prihodom	1179	1414	2352
Od ukupnog broja uposlenih u poljoprivredi je bilo	1150 14,3%	1363 13,6%	204 1,7%

Tabela br. 21: Pregled broja zaposlenih na području Općine Hadžići po godinama.

Federalni zavod za statistiku, Statistički godišnjak za navedene godine.

Razvojem privrede smanjivao se broj uposlenih u poljoprivredi. Privredna proizvodnja je očigledno imala bolju perspektivu i predstavljala strateško opredjeljenje organa vlasti.

694 H. Eminefendić, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 192.

695 Zavod za statistiku FBiH, *Statistički godišnjak*, 1971.

6.1. Šumarstvo i prerada drveta

Područje općine Hadžići prema nekim podacima i studijama i prije 1941. godine spadalo je među četiri regije u Bosni i Hercegovini po uvjetima i mogućnostima razvoja šumarstva i drvne industrije. Po završetku rata 1945. godine u Hadžićima su radile dvije pilane: „Nanić“ i pilana „Kašiković“. Snabdijevane su dostavom sirovinske mase iz „Igmana“, „Mehinih Luka“ i kasnije iz „Crne Rijeke“ preko Tarčina. Za tu svrhu su osnovana posebna preduzeća za eksploataciju šuma. „Šumama Igman-Zujevina upravljalo je Šumarstvo „Jahorina“ Pale, a šumama tarčinske regije i Crne rijeke je upravljala Šumska uprava Tarčin.⁶⁹⁶ Nakon nacionalizacije hadžićkih pilana, Kašikovića pilana je premještena u Ilijaš, a Nanića pilana ostala u Hadžićima, ali pod drugim nazivom i uvjetima poslovanja. U maju 1945. godine Ministarstvo šumarstva Bosne i Hercegovine je svojim rješenjem imenovalo Žarković Viktora, diplomiranog tehničara industrijsko-drvarske struke za povjerenika državne Pilane u Hadžićima.⁶⁹⁷ Žarković Viktor je upravljao pilanom do njene reorganizacije 1956. godine. Do tada je hadžićka pilana radila kao samostalno općinsko preduzeće, a od 1956. godine ušla je u sastav ŠIP „Jahorina“ Sarajevo. U isto preduzeće je ušla i stara stolarija koja je bila smještena na izlazu iz Hadžića prema Pazariću, s desne strane industrijske pruge za TRZ Hadžići.⁶⁹⁸

Slika br. 187:
Pogled na centar
Hadžića 1960. g. (dio
stare pilane, zgrada
Zadruga i dr.)

Biblioteka Grada
Sarajeva Zavičajna
zbirka - Izložba
fotografija Hadžića
2004.

Gradnjom pruge normalnog kolosijeka Sarajevo - Ploče 1960-1966. godine, koja je podrazumijevala proširenje željezničke stanice u Hadžićima, došlo je do izmještanja pilane iz centra Hadžića u Donje Hadžiće, gdje je obezbijeđen prostor površine 10 ha. U taj prostor je premještena i stara stolarija iz Hadžića. Godine 1961. pod pokroviteljstvom kombinata „Šipad“ iz Sarajeva od pilane koja je radila u sastavu ŠIP „Jahorina“ Sarajevo, stare stolarije i hadžićkog Šumarstva, osnovano je općinsko preduzeće PDI „Bjelašnica“ Hadžići. Ono je pod tim imenom ušlo u sastav SOUR-a „Šipad“⁶⁹⁹ Sarajevo i dobilo status Radne organizacije (RO).

696 Amer Šehić, JKP „Sarajevošume“, (29. 7.2013, arhiva Komisije)

697 Arhiva Općine Hadžići, akt Ministarstva šumarstva F BiH broj 1093/1945. od 11.5.1945.

698 Rizvo Kemal iz Pazarića, posljednji direktor PDI „Bjelašnica“ do Agresije na RBiH, (8.7.2007, arhiva Komisije).

699 Šumsko industrijsko preduzeće „ŠIPAD“ osnovao je njemački industrijalac Otto Staibass iz Brandenburga davne 1892. Od 1927-1937. godine ova firma je izvozila iz BiH 150.000 m³ rezane građe godišnje. Osamdesetih godina prošlog vijeka ova kompanija je imala u svojoj strukturi 150 proizvodnih i prodajnih preduzeća RO i OOUR-a), a upravljala je sa 30% šumskih bogatstava u bivšoj Jugoslaviji i pokrivala 30% jugoslovenskog izvoza proizvoda od drveta. http://www.sipadkomerc.com/sipad/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=54, (pristupljeno 20.8.2013)

U okviru te RO osnovane su tri Osnovne organizacije udruženog rada (OOUR-a): „Pilana“, „Stolarija“ i „Šumarstvo“. Sredinom sedamdesetih godina uvedena je prinudna uprava u ovom preduzeću, nakon smjene dotadašnjeg direktora Avde Hrnjića. Na čelo preduzeća je došao Muharem Mehremić, koji sa saradnicima daje pečat snažnog razvoja drvne industrije na ovim prostorima. U periodu 1970. godine pa do 1980. godine dolazi do izgradnje najmodernije tvornice građevinske stolarije kapaciteta 60. 000 otvora godišnje.

U tim godinama intenzivnog djelovanja drvne industrije, u pilani, stolariji i šumarstvu bilo je zaposleno oko 900 radnika.

Zapravo do osnivanja PDI „Bjelašnica dolazi 1961. godine od pogona pilane koja je poslovala u sastavu PDI Jahorina Sarajevo. Prvi rukovodioci nove „Bjelašnice“ su Alija Kapetanović „Klacnik“, a poslije požara koji je „Bjelašnicu“ potpuno uništio, za direktora je došao dipl.in Avdo Hrnjić, najzaslužniji za razvoj drvne industrije od 1961. do 1970. godine. Zbog njegove političke nepodobnosti smijenjen je i uvedena je prinudna uprava. Poslije prinudne uprave, na čelo „Bjelašnice“ dolazi in Muharem Mehremić, koji sa saradnicima, u periodu od 1970. do 1980. godine, daje pečat snažnog razvoja drvne industrije na ovim prostorima. U tom periodu dolazi do izgradnje najmodernije tvornice građevinske stolarije kapaciteta 60 000 otvora godišnje. U periodu devedesetih godina, kada ja njenom čelu Rizvo Kemal, PDI „Bjelašnica“ prorezuje 40 000 m³ oblovine, izrađuje 2.500 m³ ambalaže od drveta i 60.000 stolarskih otvora prozora i balkonskih vrata.

U tom periodu PDI „Bjelašnica“ Hadžići je zapošljavala 560 radnika među kojima devet inženjera drvarske struke, dva diplomirana ekonomista, dva pravnika, te još pet uposlenika sa višom školskom spremom. Svi zaposleni bili su stručno osposobljeni, ponajviše VKV i KV radnici.⁷⁰⁰

Slika br. 188: PDI „Bjelašnica“ Hadžići, upravna zgrada

Foto V. Alađuz, maj 2007.

Prepoznavanjem nadolazeće opasnosti ovo preduzeće svoje kapacitete djelomično koristi za pružanje pomoći u pripremama za odbranu. PDI „Bjelašnica“ Hadžići je neposredno pred agresiju pripremala hranu i u svom restoranu hranila pripadnike aktivnog i rezervnog sastava milicije SJB Hadžići, u značajnoj mjeri finansira potrebe SJB Hadžići, te iz svojih rezervi obezbjeđuje gorivo i mazivo za potrebe milicije, Doma zdravlja, te humanitarnih organizacijama u osnivanju.

700 Rizvo Kemal, Pazarić, (8.1.2007, arhiva Komisije)

Osim pilane u Hadžićima i u Tarčinu je radila jedna manja pilana. Bila je u vlasništvu građevinske firme „Trasa“, koja se integrisala sa Građevinskim preduzećem „Put“ Sarajevo. Pilana je radila u sastavu ovog preduzeća do 1969. godine kada je došlo do njenog gašenja.

U okviru sistema ONO i DSZ neka preduzeća su imala obavezu osnivanja jedinica za protivpožarnu zaštitu. To se odnosilo primarno na ona preduzeća koja su, s obzirom na vrstu djelatnosti, mogla biti potencijalno ugrožena požarom. U tu kategoriju preduzeća na području hadžićke općine je bilo Preduzeće drvne industrije (PDI) „Bjelašnica“ Hadžići i TRZ Hadžići. PDI „Bjelašnica“ Hadžići je imala vatrogasnu jedinicu jačine voda, a brojno stanje se kretalo između 20 i 30 vatrogasaca. Ova vatrogasna jedinica je bila u funkciji protivpožarne zaštite na području čitave općine. Imala je i jedno protivpožarno vozilo kao i adekvatnu opremu za sve vatrogasce.

Slika br. 189: Vatrogasna jedinica PDI „Bjelašnica“ Hadžići na vježbi PPZ 1980. godine.

O. Aladžuz, privatni foto-album.

Jedinica protivpožarne zaštite TRZ Hadžići djelovala je u sastavu čete za posebne namjene u sastavu ove vojne ustanove.

Slika br. 190: Vatrogasna četa TRZ Hadžići iz 1955. godine.

Monografija TRZH, 30.

Za opću upotrebu na planu protivpožarne zaštite i sprečavanju i otklanjanju drugih vrsta elementarnih nepogoda na području hadžićke Općine, u Tarčinu je 1951. godine osnovano Dobrovoljno vatrogasno društvo (DVD) „Tarčin“. Osnivač društva je bila Općina Hadžići. Društvo je funkcionisalo na dobrovoljnoj osnovi, a članstvo je su sačinjavali entuzijasti i ljubitelji tog zanimanja. Bilo je opremljeno profesionalnim vatrogasnim vozilom i potrebanom ličnom vatrogasnom opremom članova društva. Svi vatrogasci ovog društva kao i jedinice PDI „Bjelašnica“ su bili obučeni i certificirani za posao vatrogasca, izvodili su godišnje vježbe iz oblasti njihovog djelovanja u okviru programa Općinskog komiteta za ONO i DSZ, ali i Vatrogasnog saveza Bosne i Hercegovine.

Slika br. 191: Vatrogasci DVD „Tarčin“ ispred Vatrogasnog doma u Tarčinu.

Japalac Edhem - Dedo iz Tarčina, privatni album, (prikupio D. Jasika).

6.2. „Krečana/Kamenolom“ Hadžići

Jedno od najstarijih preduzeća na području općine Hadžići, koje je osnovano u vrijeme austrougarske uprave u Bosne i Hercegovine i u kontinuitetu obavljalo djelatnost do Drugog svjetskog rata, a i poslije njega je Sreska „Krečana“ Hadžići. Bila je smještena nedaleko od željezničke stanice Hadžići u pravcu Pazarića, na lijevoj obali rijeke Zujevine. Za pristup Krečani je bio sagrađen most na rijeci Zujevini. Iz pisma vlasnika „Krečane“ upućenog u aprilu 1945. godine Povjerenstvu za građevinske radove ZAVNOBiH-a vidi se da je njen dnevni kapacitet proizvodnje 15-20 tona kreča i da može zaposliti 40-ak radnika. Ona je tada bila najveća krečana u Okrugu.⁷⁰¹ Za njenu proizvodnju u punom kapacitetu je trebao obezbijediti do 30 m³ drveta za 24 sata, odnosno 100 vagona za tri mjeseca.

701 Arhiva Općine Hadžići, pismo vlasnika „Krečane“ po imenu Cenzek, bez broja, od 28.4.1945.

Općinski Narodni odbor Hadžići nije postupio po prvom pismu Sreskog narodnog odbora Sarajevo, kojim su bile naložene mjere za uspostavu proizvodnje u „Krečani“ Hadžići zbog čega je uslijedilo novo upozoravajuće pismo 1. augusta 1945. godine u kome je zapriječeno ONO Hadžići mjerama odgovornosti ukoliko hitno „Krečana“ ne počne s radom.⁷⁰² „Krečana“ je iste godine prešla u državno vlasništvo. Državno povjerenstvo za građevinske radove je imenovalo direktora, oformljen je radnički savjet kao oblik radničke samouprave i proizvodnja je počela za nekoliko mjeseci. Njena proizvodnja je podmirivala državne, vojne i narodne potrebe za kamenim (živim) krečom koje nisu bile male. Krečana je raspolagala sa „Kontinualnom visokom peći“ koja je mogla podmiriti potrebe Sreza Sarajevo sa ovim proizvodom. Kamen od koga se pekao kreč se vadio u vlastitom kamenolomu u neposrednoj blizini. Zapošljavala je preko 40 radnika kada je radila u punom kapacitetu. Svi zaposleni su bili sa područja Hadžića.

Slika br. 192: GIK „Hidrogradnja“ Sarajevo, Pogon „Kamenolom“ Hadžići.

Putevi BiH, 43.

Slika br. 193: Radnici Kamenoloma Hadžići 1960. godine.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.

702 Arhiva Općine Hadžići, akt Sreskog NO Sarajevo br. 1050/45. od 1.8.1945.

Visoka peć je trošila velike količine bukovog ogrjevnog drveta. Za proizvodnju jedne tone kreča trebalo je potrošiti na loženje 1,5 m³ bukovog drveta. Krečana je morala uvijek imati u rezervi 30-ak vagona ogrjevnog drveta jer se nije smjelo dozvoliti da se peć ugasi u procesu pečenja kamena. Godišnje je trošila oko 400 vagona bukovog drveta. Nakon osnivanja GP „Hidrogradnje“ Sarajevo, Krečana i kamenolom su ušli u njen sastav kao jedan od njenih OOUR-a. Krečana je radila do početka 70-ih godina prošlog vijeka, a eksploatacija „kamenoloma“ je intenzivirana za naredni period. Hidrogradnja je u ovom hadžićkom preduzeću organizovala proizvodnju građevinskih agregata za potrebe kompletnog sarajevskog tržišta.

6.3. „Barit“ Tarčin

Zbog povoljnih uslova za razvoj bijelih i uljnih barita, 1950. godine je izgrađena Tvornica barita sa sjedištem u Tarčinu. Zapravo fabrika za preradu barita je egzistirala još od vremena stare Jugoslavije u Kreševu. U Tarčinu je sagrađen pogon u kome se ispirala rudača, a potom je transportovana u Kreševo. Od 1956. godine u Tarčinu je uvedena dodatna obrada rude barita čiji proces obrade se završavao njegovim mljevenjem.

Slika br. 194: Mlin barita u Tarčinu oko 1970.

Ljetopis OŠ Bratstvo i jedinstvo Tarčin, za 1970/71.

Ovo preduzeće je zapošljavalo značajan broj radnika tarčinskog kraja, ali je pravilo i veliku štetu po okolinu. Ispuštena voda iz bazena-taložnika, nakon ispiranja rudače, je zagađivala rijeke sve do ušća u Bosnu. Mlinovi su prilikom mljevenja proizvodili veliku količinu prašine koja je zagađivala užu područje Tarčina i stvarala probleme za normalan život okolnog stanovništva. Rudnici bijelog barita su eksploatisani sa područja općine Kreševo, a ruda uljnih barita sa Medanovca iznad sela Raštelica. Rudača je vađena ljudskom radnom snagom bez pomoći mehanizacije.

Dokument br. 7: Akt preduzeća Rudnik i mlin barita Kreševo-Mlin barita Tarčina, 1956.

Arhiva općine Hadžići za 1956.

Stanovnici tarčinske regije su finansijsku dobit ostvarivali sabiranjem ove rudače i izvan državnih rudnika i prodajom pogonima fabrike „Barit“. Proizvodnja barita je bila vrlo profitabilna i izvozno orijentisana. Oko 70% mljevenog barita se izvozilo u inostranstvo, a 30% koristilo na jugoslavenskom tržištu. Primarno je bilo tržište bivšeg SSSR-a. Međutim, zbog slabog ostvarivanja profita, proizvodnja je ugašena 1970. godine. Manji kapaciteti su izgrađeni, odnosno preneseni na područje Kreševa, ali ta proizvodnja nije se mogla uklopiti u tržišne uslove poslovanja.⁷⁰³

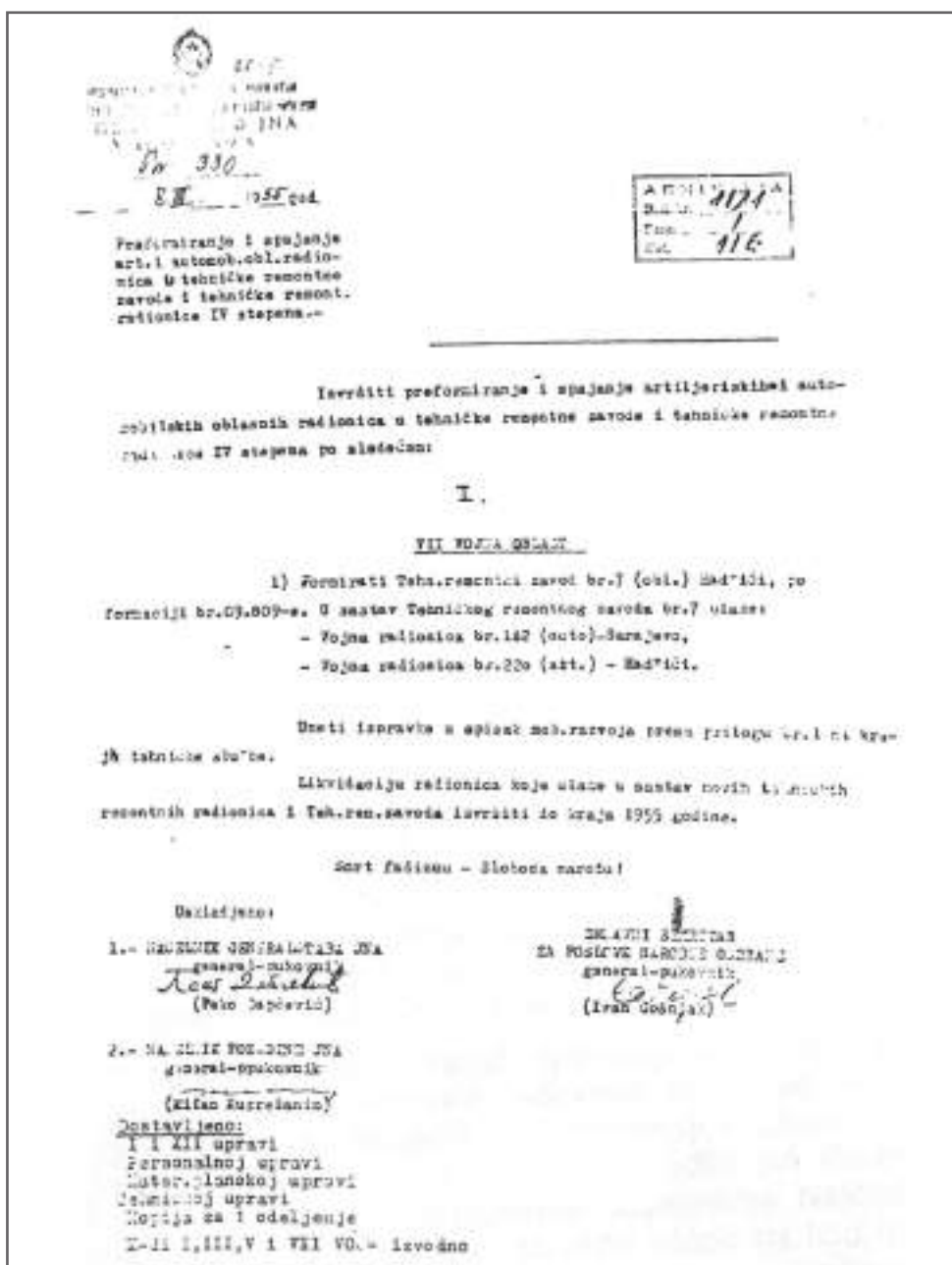
Slika br. 195: Otkup barita od stanovništva na području Tarčina 1933. godine.

S. Japalac, iz Male Dube, (prikupio i ustupio D. Jasika)

703 Hasan Japalac, r. 1927., Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

6.4. Tehnički remontni zavod Hadžići (TRZ Hadžići)

Tehnički remontni zavod Hadžići je predstavljao snažan faktor u privrednom razvoju općine Hadžići u vremenu od 1955. godine do agresije na Bosnu i Hercegovinu. Istina, lokalna zajednica nije imala veliku korist kada je riječ o ubiranju poreznih obaveza, koje proističu iz radnog odnosa i privrednog poslovanja, jer je Zavod bio u nadležnosti SSNO SFRJ. Ali postojala je indirektna korist za razvoj općine. Embrion nastanka TRZ Hadžići su predstavljali Vojna autoradionica broj 142 Sarajevo i Vojna artiljerijska radionica broj 220 Hadžići. Aktom Državnog ministarstva za poslove narodne odbrane FNRJ, koji su potpisali generali Ivan Gošnjak, Peko Dapčević i Milan Kuprešanin, od ove dvije radionice formiran je Tehnički remontni zavod broj 7 u Hadžićima (Vojna pošta 1886).⁷⁰⁴

Dokument br. 8: Kopija naredbe o osnivanju TRZH iz 1955. godine.

Monografija TRZH, 8.

704 Tehnički remontni zavod Hadžići, Tehnički remontni zavod Hadžići 1985, 8. (Akt broj 339 od 8.3.1955.)

Zapravo, još 1949. godine Generalštab JNA je odredio lokaciju u Hadžićima za izgradnju objekata za smještaj artiljerijske radionice, s obzirom da je bio neophodan veći lokalitet, kojeg nije bilo u Sarajevu. Radovi na izgradnji objekata za smještaj radionice su završeni 1950. godine i ona je te godine počela sa radom. Dogradnjom novih smještajnih objekata 1954. godine, na istom lokalitetu se useljava i vojna autoradionica. U junu 1964. godine Zavod se preimenuje u Remontni zavod broj VII pri VII armijskoj oblasti. Armijska radionica za remont radio i TT uređaja (VP 6152) sa Korana se gasi, ali nastavlja raditi kao jedan pogon u RZH pod nazivom „Pogon Koran pri RZH“. Isto se dešava i sa Zavodom za remont inženjerijskih mašina i opreme sa Korana. Ovo je RZH ojačalo materijalno i kadrovski, ali i funkcionalno, jer se očigledno na ovom lokalitetu vrši koncentracija različitih radionica koje obavljaju poslove za potrebe JNA. To su bile pretpostavke za formiranje jedinstvene Armijske radionice za remont naoružanja i vojne opreme. Ona je već tada zapošljavala 700 radnika.⁷⁰⁵ U narednim godinama, sve do 1975. godine, ovaj Zavod često mijenja naziv, u njegov sastav ulaze i izlaze neke vojne radionice sa drugih područja, a njegova djelatnost se vezala, uglavnom na remontovanje stare opreme, oružja i oruđa iz minulog rata. Od 1.1.1974. godine, prema Naredbi SSNO Zavod posluje pod nazivom „Tehnički remontni zavod“ Hadžići i ukida se mirnodopska formacija VJ 1886.godine⁷⁰⁶ Od 1975.godine koncept razvoja Zavoda se mijenja. Privredna reforma u SFRJ ih je tjerala za izlazak na izvanarmijsko tržište. To su bile intencije SSNO-a i GŠ JNA i na kraju su i realizovane. Brzo je ostvarena saradnja sa „Energoinvestom“ i Željezarnom iz Zenice, izašlo se na strano tržište, ali su razvijani i vlastiti kapaciteti. Zavod je uspostavio i savremeni autoservis i obavljao poslove za poznate proizvođače u autoindustriji, kao što su „Opel“, „Peugeot“, „Škoda“ i „Ford“. Vršio je remontovanje teretnih motornih vozila i građevinskih mašina za potrebe civilnih preduzeća i fizička lica. Bio je specijalizovan za proizvodnju filtro-ventilacione opreme za skloništa od nuklearnog i hemijskog djejtva i to je radio uspješno za područje čitave Jugoslavije. Proizvodnja svih vrsta zupčanika i specijalnih alata u ovom Zavodu je bila jedinstvena i prepoznatljiva za čitavo područje jugoslovenskog tržišnog prostora.

Slika br. 196: Tehnički remontni zavod Hadžići, ulazna kapija, upravna zgrada i panorama Zavoda.

Monografija TRZH, 18.

705 Monografija TRZH, 11.

706 Monografija TRZH, 14.

Zavod je vršio remontovanje svih vrsta artiljerijskih oruđa, pješadijskog naoružanja, oklopno-mehanizovanih, optičkih i drugih sredstava i opreme za potrebe JNA. U ovom Zavodu je počela proizvodnja pokretnog protivpješadijskog i protivtenkovskog sredstva pod nazivom „Praga“ i motopokretnog PAT-a 20/3. Teško je nabrojati sve djelatnosti kojima se Zavod bavio.

U periodu od 1975. do 1985. godine je rekonstruisan i modernizovan najveći broj remontnih i proizvodnih pogona Zavoda. Godine 1977. je izgrađeno moderno streljište sa elektronskim praćenjem podataka, što je bio, tada, prvorazredan uspjeh, s obzirom na potrebe koje je Zavod imao. Uz ovo streljište je 1981. godine izgrađen novi pogon za remontovanje pješadijskog naoružanja. Izgrađen je pogon za remont motora sa najsavremenijom opremom. U tom periodu je izvršena modernizacija Pogona za remont mašina, Mašinskog pogona, Pogona za regeneraciju, Odjeljenja bravarije itd. Dakle, ovo je bio zlatni period razvoja Remontnog zavoda. Narastanjem Zavoda povećavao se broj zaposlenih, a to je značilo izgradnju velikog broja stambenih jedinica u Hadžićima, jačanje ekonomske moći ovog područja i razvoj druge infrastrukture. Zavod je 1985. godine imao oko 1.400 uposlenih radnika, raspolagao je sa 625 stambenih jedinica, čak 438 u Hadžićima.⁷⁰⁷

Do kraja devedesetih godina TRZ Hadžići je na otvorenom tržištu rada ostvario veoma važne poslove za Libiju, Irak i Iran, a radio je i za potrebe svih izvanarmijskih subjekata u skladu sa tržišnim cijenama. Pred agresiju je imao oko 1.600 zaposlenih. Nacionalna struktura zaposlenih u Tehničko-remontnom zavodu Hadžići nije ni približno održavala nacionalnu strukturu stanovništva hadžićke općine. Najveći broj uposlenika Zavoda je bio iz reda Srba. Debalans na štetu muslimanskog stanovništva se posebno odnosio kod izbora i imenovanja upravljačke strukture Zavoda, od direktora do poslovođa u pogonima. Ta vrsta analize nije cilj našeg istraživanja, ali smatramo potrebnim navesti samo jedan pokazatelj koji o tome dovoljno govori. Od ukupnog 78 nagrađenih u povodu 30 godišnjice Zavoda 1985. godine, njih 26 su bili muslimani, bar po imenu i prezimenu.⁷⁰⁸ Ovaj Zavod je u pripremama Beograda za agresiju na Bosnu i Hercegovinu predstavljao bastion naoružanja, tehnike i vojne opreme kao i ljudskog resursa koji je stao na stranu agresora.

S obzirom da je šezdesetih godina u Bosni i Hercegovini, posebno u regiji Sarajevo, bila intenzivna izgradnja putne mreže i drugih infrastrukturnih objekata, iz Uloga kod Kalinovika je u Hadžiće u kasarnu Žunovnica, 1965. godine preselila vojna inženjerska jedinica koja je zapošljavala pretežno civilnu radnu snagu. Kasnije je dobila naziv VIGU „Karlo Batko“ ili VP 6533, kakvu je imala kodnu oznaku u sastavu JNA. Zapošljavala je između 1.400-1.700 radnika koji su radili na građevinskim radilištima širom Jugoslavije. Ova ustanova je izgradila veliki broj stanova u Hadžićima i dovela dosta novih stanovnika Hadžića.

6.5. „INGRAP“ Hadžići

Građevinsku operativu hadžićke općine od završetka rata pa do polovine sedamdesetih godina prošlog vijeka obavljale su manje građevinske firme: GP „27 juli“, GP „Građevinar“ i manje zanatske zadruge ka što su „Hot“, „Jasen“ i dr. Međutim, kako su to bile male firme i nisu mogle izdržati konkurenciju većih i jačih, dolazilo je do poslovnih gubitaka pa je od te tri firme 1965. godine formiran GP „INGRAP“ Hadžići.

⁷⁰⁷ Monografija TRZH, 19.

⁷⁰⁸ Monografija TRZH, 27.

Komuna je novoformiranom građevinskom preduzeću dala potpunu podršku, uključujući i kadrovsku. „INGRAP“ je počeo vrlo uspješno obavljati poslove na području općine Hadžići, a zatim širom Bosne i Hercegovine. Pored građevinske operative „INGRAP“ je pred samu agresiju dobio na eksploataciju kamenolom Zovik (crni kamen), pješčare Igman i Grivići, te eksploataciju rijeke Zujevine. U tim uspješnim godinama zapošljavao je između 400-500 radnika, koji su imali visoka primanja.

Slika br. 197: GP INGRAP Hadžići.

Foto: V. Aladžuz, avgust 2013.

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata u Zoviku je osnovana firma „Elektrocentar“, koja je u doba formiranja Energoinvesta (Blumovo doba) bila jedna od prvih manjih firmi koja je prešla u Energoinvest. Poslije toga je sjedište firme premješteno u Sarajevo.

Dokument br. 9: Kopija akta preduzeća Elektrocentar i Stolarskog preduzeća Jasen-svjedok o njihovom postojanju.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

U drugom periodu nove Jugoslavije, hadžićka lokalna vlast se intenzivnije počela baviti privlačenjem investitora na hadžićko područje. Na ruku im je išla i činjenica da su sve ekonomske, privredne i urbanističke analize ukazivale na pretrpanost urbanog dijela Sarajeva i potrebu njegovog rasterećenja izmještanjem privrednih kapaciteta na periferiju Grada.⁷⁰⁹ Tako su nastali pogoni Unioninvesta i Energoinvesta u Binježu.

6.6. Coca-Cola Hadžići

„Coca Cola“ iz Atlante (SAD) i „Slovin“ Ljubljana su u dogovoru sa Općinom Hadžići i Privrednom bankom Sarajevo, zajedničkim sredstvima izgradili 1975. godine tvornicu „Coca-Cola“ pića za područje Bosne i Hercegovine, Crne Gore i dijela dalmatinskog tržišta. Imala je veoma visok stepen automatizacije i mehanizacije, a u prosjeku je zapošljavala oko 320 radnika.

Slika br. 198: Coca Cola, Mostarsko raskršće-Hadžići.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

Kod podizanja ove savremene tvornice stvoreni su uvjeti za proširenje kapaciteta, povećanjem proizvodnje sa unošenjem šire palete bezalkoholnih i drugih proizvoda. Treba reći da su kapaciteti u toku rata 1992.-1995. godine, totalno devastirani i razoreni, a mašine prenesene na teritoriju RS. Međutim, odmah poslije rata, pristupilo se izgradnji novih kapaciteta i organizovana je najsavremenija proizvodnja za tržište Bosne i Hercegovine.

709 H. Eminefendić, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 192.

Krajem 1991. godine općina Hadžići je spadala među najrazvijenije općine u Bosni i Hercegovini. Na njenom području je bilo 20 respektabilnih privrednih subjekata ili njihovih pogona. U oblasti privrede i društvenih djelatnosti bilo je zaposleno 6.200 radnika što je u poređenju sa 24.500 stanovnika predstavljalo 25 procenata. Samo u privredi je bilo 5.554 zaposlenih.⁷¹⁰

R/B	NAZIV FIRME	DJELATNOST	BROJ ZAPOSLENIH
1.	PDI „Bjelašnica“ Hadžići	drvena industrija	560
2.	IBP Punionica Coca Cola pića	prehrambena industrija	255
3.	Šumarstvo „Igman“ Hadžići	šumarstvo	420
4.	GP „INGRAP“ Hadžići	građevinarstvo	350
5.	„Transport“ Hadžići	saobraćaj i veze	110
6.	UNIONINVEST-„KLIMAVENT““	metalska industrija	155
7.	UNIONINVEST „Tvornica elektroopreme Hadžići“	elektro industrija	75
8.	ENERGOINVEST-„Dalekovodizgradnja“	Metalna industrija	510
9.	„Komunalac“ Hadžići	komunalna	76
10.	Hidrogradnja“Kamenlom“ Hadžići	građevinarstvo	110
11.	TP „Haprom“ Hadžići	trgovinska	45
12.	ZZ „Hranisava“ Tarčin	poljoprivreda	15
13.	Pred. za promet i održavanje pruge	željeznički saobraćaj	92
14.	ŽTO- željezničke stanice	željeznički saobraćaj	19
15.	Elektrodistribucija Hadžići	elektroprivreda	25
16.	Mala privreda	zanatstvo, trgovina i dr.	120
17.	UPI „Balkan“ Hadžići	ugostiteljstvo	42
18.	TRZ Hadžići	vojna industrija	1.600
19.	VIGU „Karlo Batko“ Žunovnica	vojno građevinarstvo	1.250
20.	PTT- pošte Hadžići, Pazarić, Tarčin	saobraćaj i veze	25
UKUPNO			5.554

Tabela br. 22: Pregled privrednih subjekata na području općine Hadžići pred kraj 1991. godine.

Arhiva općine Hadžići, Izvještaj Komisije za procjenu šteta 1992-1995. Hadžići, 1996.

710 Derviš Turčinović, Pazarić, u toku agresije bio predsjednik komisije za privredu u IO SO Hadžići. (10.10.2006, arhiva Komisije),

6.7. Razvoj zadrugarstva i poljoprivrede

Nakon završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine, 80% stanovništva na području općine Hadžići bavilo se zemljoradnjom. Prihodi od nerazvijene poljoprivredne proizvodnje i stočarstva su bili nedostadni za normalan život. Bilo je neophodno organizovati savremeniji način poljoprivredne proizvodnje i obezbijediti podršku države toj privrednoj grani. Razvoj agrara je bio strateški pravac djelovanja nove narodne vlasti Jugoslavije i jedini način da se u razrušenoj zemlji prehrani njeno ratom iscrpljeno stanovništvo.

Slika br. 199: Zastarjeli način obrade zemlje.

M. Škoro, Pozdrav iz BiH, Sarajevo, 2009, 81

U poslijeratnim godinama formirane su tri zemljoradničke zadruge (Hadžići, Pazarić i Tarčin). Izgrađena su i tri zadružna doma, za svaku zadrugu po jedan. Domovi su bili građevinski unificirani i za to vrijeme reprezentativni objekti lokalne zajednice. Zadruge spadaju u najstarije privredne subjekte na području općine tog vremena. Njihova uloga je bila da usmjere poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo, kao i druge trgovinsko-zanatske djelatnosti.

Slika br. 200: Zadružni dom Tarčin 1953. godine.

Ljetopis OŠ Bratstvo i jedinstvo Tarčin, za 1952/53.

Godine 1956. je otvorena i veterinarska ambulanta u Hadžićima sa zadatkom pružanja kvalitetne podrške poljoprivrednom razvoju u oblasti stočarstva. Te godine je s ciljem zaštite stočarske proizvodnje donesena Općinska odluka o zabrani klanja stočnog podmlatka. I pored toga evidentno je bilo smanjenje stočnog fonda svih vrsta stoke, a da za to nije postojalo realno objašnjenje. Zemljoradničke zadruge su sve slabije poslovale, radnici zaposleni u zadrugama kao i kooperanti zadruga su tražili druga zaposlenja. Poljoprivredna proizvodnja je permanentno padala i na kraju su zadruge ugašene, a zadrugni domovi postali društveni domovi, odnosno domovi kulture. Zadruge su tražile od općinske vlasti proširenje njihove djelatnosti kako bi se održale u životu. ZZ SOJ Tarčin je u julu 1956. godine tražila registraciju pekare pod nazivom „Zemljoradnička zadruga SOJ Tarčin-pekarska radnja“ čime bi se zadovoljile potrebe stanovništva Tarčina, ali i obezbjedila dodatna zarada zadruzi. Iz akta se vidi da je pekara već radila neko vrijeme na kućnom broju 53 u Tarčinu ali zadruga nije imala razumjevanja općinske vlasti u smislu izdavanja potrebnog odobrenja.⁷¹¹

Dokument br. 10. Kopija akta ZZ SOJ Tarčin od 12.7.1956.

Arhiva Općine Hadžići za 1956.

711 Arhiva Općine Hadžići, Akt ZZ SOJ Tarčin br. 323/56 od 12.7.1956.

Dokument br. 11: Kopija akta Zemljoradničke zadruge Hadžići iz 1956.

Arhiva općine Hadžići za 1956.

Iz izvještaja NO Hadžići za 1955. godinu vidi se da je od njenih 27.721 hektara površine korišteno svega 10.241 ha. Na pašnjake i livade je otpalo 7.566 ha, a svega 2.675 ha je bilo pod oranicom. Stočni fond je bio u opadanju. Na području općine je evidentirano 9.312 ovaca, 4.855 goveda i 490 konja. Do ovakvih negativnih pokazatelja u poljoprivredi, dovelo je po procjeni Općinske službe za poljoprivredu, otvaranje industrijskih i drugih privrednih objekata i zapošljavanje stanovništva u tim oblastima što je stvaralo uslove za lakši dolazak do sredstava za život od poljoprivredne proizvodnje.⁷¹²

Osim poljoprivredne proizvodnje, prije svega stočarstva, za zadrugarstvo je vezan i znatan dio trgovine (mješovita trgovinska roba) i zanatska djelatnost. Sve mesarske radnje, zanatske radnje, pet do šest kovačkih radnji, krojačke radnje i druge zanatsko-uslužne djelatnosti, bile su u sastavu postojeće tri zadruge. Zadruge su imale dosta raznovrsnu djelatnosti i usko su bile vezane za mjesno stanovništvo. U skladu sa politikom organa vlasti vršile su otkup i distribuciju poljoprivredno-stočarskih proizvoda sa područja čitave općine Hadžići. Istina, jedan dio trgovine bio je vezan za Trgovinsko preduzeće „Budućnost“ iz Sarajeva, koje je kasnije dio trgovinskih radnji ustupilo „Žitoprometu“ iz Sarajeva, a dio trgovine ustupljen je zemljoradničkim zadrugama.

Godine 1954/55. dolazi do pripajanja zemljoradničke zadruge Pazarić zadruzi Tarčin. Na to su uticale tržišne prilike, jer prihodi te zadruge i njena akumulacija nisu bili dovoljni da pokriju troškove poslovanja.

Zemljoradnička zadruga Tarčin dobila je 1964. godine od Direkcije za planinske pašnjake Sarajevo, 4-5 planinskih pašnjaka na Bjelašnici na upravljanje površine oko 500 ha, pa su stočari preko ljeta izgonili stoku na te pašnjake. Dio pašnjaka je bio ustupljen stočarima iz mostarskog Podveležja i drugih mjesta iz Hercegovine.⁷¹³

712 Arhiva Općine Hadžići, *Izvještaj ONO Hadžići za 1955.*

713 Hasan Japalakov, r. 1927, Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

Takva organizacija zadrugarstva zadržala je svoje poslovanje sve do 1974/75. godine, kada dolazi do organizovanja kombinata „Ujedinjena poljoprivredna industrija (UPI) u Sarajevskoj regiji, koja snažno utiče na unapređenje poljoprivredno-trgovinske djelatnosti, pa je i zadrugarstvo u cijelosti integrisano u ovaj ekonomski gigant u sarajevskoj regiji, odnosno Bosni i Hercegovini. „UPI“ je zapošljavao je oko 30.000 radnika, naravno računajući i kooperante, te tako djelovala sve do pred rat 1992. godine.⁷¹⁴

U UPI-ju Sarajevo je „zadrugarstvo“, kao oblik okrupnjavanja poljoprivredne proizvodnje, dobro konceptijski riješeno. Međutim, u tako velikom preduzeću koje se bavilo veoma širokim spektrom djelatnosti, „zadrugarstvo“ nije imalo predviđen tretman, bilo je zapostavljeno i nije upotpunosti ostvarilo svoju funkciju. Dok su to bile samostalne jedinice, imale su potrebu i interes za saradnjom sa poljoprivrednim domaćinstvima, organizovale su razne vidove kooperacije, te proizvodnju na svojim zemljišnim površinama. Ovo se posebno odnosi na zemljoradničku zadrugu Tarčin, koja je dobila na upravljanje konfiskovano zemljište, koje je oduzeto poslije agrarne reforme, kao višak preko dozvoljenog zemljišnog maksimuma.

Vjerovatno bi u skladu sa planskim zadacima zadrugarstvo našlo svoje mjesto u Kombinat „UPI“ Sarajevo, da nije agresija prekinula jačanje materijalne osnove zadrugarstva i poljoprivredne proizvodnje.

U sastavu UPI-a je djelovao OOUR UPI „Balkan“ koji se je bavio ugostiteljstvom i pokrivaio je i područje hadžićke općine. Njegov najatraktivnija destinacija na području ove općine je bio restoran i ribogojilište „Ribnjak“ Hadžići. On je zadržao tradiciju poznatog izletišta i dobrog kutka za porodični odmor sarajlijama još iz vremena stare Jugoslavije i održao je sve do agresije na hadžićku Općinu.

Slika br. 201: Restoran i ribogojilište „Ribnjak“ Hadžići iz 90-ih godina prošlog vijeka.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

714 Hasan Japalac, r. 1927, Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

7. STAMBENO – KOMUNALNI RAZVOJ

Razvoj privrede u poslijeratnim godinama sve do 1991. godine, pratila je i stambena izgradnja u društvenoj (državnoj) i individualnoj izgradnji. Privredni subjekti rješavali su uspješno stambena pitanja svojih radnika, a sa organima općinske vlasti rješavali su i druge infrastrukturne probleme ka što je: vodosnabdijevanje, elektrifikacija, izgradnja puteva, školstvo, zdravstvo i drugo.

Zajedničkim naporima privrede i Općine je izgrađeno u tom periodu oko 1.000 stambenih jedinica. To je vrijeme kada se uvodi pojam društvene svojine koji je zahvatio sve pore države. Godine 1945. je bilo veoma malo stanova u vlasništvu države, odnosno društvenih stanova. Građani općine Hadžići imali su svoje privatne kuće, najčešće u mjestima rođenja. Izgradnja stambenih zgrada sa velikim brojem stanova bila je rezultat poslovne politike preduzeća. Na taj način su i preduzeće i radnik imali korist. Preduzeću je bilo mnogo lakše organizovati prevoz radnika na posao, manje je bilo kašnjenja, produktivnost preduzeća se znatno povećavala itd. Na ovaj način je jačao ukupni društveni standard radnika i zajednice u cjelini. Za ovaj vid podizanja i jačanja društvenog standarda, preduzeća su izdvajala dio sredstava iz svog dohotka, a dio iz društvenih fondova. Država je obezbijedila vrlo povoljne dugoročne kredite sa niskom kamatnom stopom. Stanovi su bili vlasništvo preduzeća koja su finansirala njihovu gradnju, a radnicima su dodjeljivani na korištenje. Korisnik stana je imao status nosioca stanarskog prava koje je bilo neotuđivo za vrijeme njegovog života. Druga prava vezana za stan su bila ograničena. Država je zakonima obezbijedila zaštitu svojih interesa u ovoj oblasti. Na taj način je bilo ograničeno pravo prenosa stanarskog prava i taj status se nikako nije mogao komparirati sa pravom vlasništva u modernim državama.

Ipak, veliki broj stanovnika općine Hadžići ostao vezan za tradicionalni način življenja koji je podrazumijevao izgradnju porodičnih kuća, život na selu. U periodu od 1945.-1991. godine izgrađeno je oko 3.500 novih kuća.

Izlaskom iz rata, Hadžići su imali veoma mali broj elektrificiranih objekata. Struja je bila društvena privilegija. Nacionalizovane pilane Avdage Nanića i Aleksandra Kašikovića, kao i još neke firme, koristile su za svoje potrebe agregate. Do 1965. godine na području općine Hadžići su bila osvijetljena sva veća sela.⁷¹⁵ Do 1991. godine sva sela i naselja su imala struju, pa su domaćinstva imala radioaparate, televizore, električne peći, frižidere i druga tehnička pomagala. Općina Hadžići je zahvaljujući veoma dobroj saradnji sa Elektrodistribucijom „Valter Perić“ Sarajevo uspjela među prvim općinama u Bosni i Hercegovini završiti proces elektrifikacije cijele općine.

Ista situacija je bila i sa pitanjem vodosnabdijevanja općine Hadžići. Poslije rata na njenom području nije bilo izgrađenih vodovoda. Bilo je nekoliko javnih česmi u Hadžićima, Pazariću, Tarčinu i Raštelici, koje su izgradili imućniji stanovnici ili vlasnici privatnih firmi u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. U Raštelici je to učinilo državno preduzeće Željeznice Kraljevine Jugoslavije.

Uglavnom, voda se pila sa mjesnih izvora po selima i sa potoka. Za transport veće količine vode su se koristile kočije i bačve, a za dnevne konzumne potrebe drvene posude „breme“ ili drugo posuđe. Kontrolu ispravnosti voda se je posvećivala jako mala pažnja zbog čega značajan broj izvora nije bio za konzumiranje, što je imalo odraza na zdravstveno stanje stanovništva i neke zarazne bolesti.

⁷¹⁵ H. Eminefendić, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 156.

Slika br. 202: Seoska česma i korito u Gornjoj Raštelici iz 1970.

Foto: V. Alađuz, 17. april 2013.

To je pokazala jedna analiza koju je radio Higijenski zavod Sarajevo za neka naselja općine Hadžići (Budmolići, Korča, Trzanj, Binježevo, Mokrine, Lihovci, Resnik i dr).

Općina Hadžići u saradnji sa mjesnim zajednicama i komunalnim preduzećem „Komunalac“ je u kontinuitetu svake godine gradila određen broj vodovoda. Nosilac aktivnosti na izgradnju seoskih vodovoda su bili građani organizovani u mjesne zajednice. Sredstva za gradnju su obezbjeđivali najčešće uvođenjem mjesnog samodoprinos, nekad kreditnim zaduženjem, a dio sredstava se obezbjeđivao u budžetu Općine. Građani su bili obavezni dati svoj doprinos i u određenom broju radnih dnevnic, čime se smanjivala cijena koštanja gradnje. Takav pristup i organizovana aktivnost je doprinijela da su skoro sva naseljena mjesta do polovine sedamdesetih godina dobila pitku vodu. Ostalo je jako malo javnih česmi, jer su građani pristupili uvođenju vode u svoje privatne kuće, što je u znatno uticalo na opću kulturu i standard življenja. *Do 1965. godine na području Općine Hadžići je bilo izgrađeno preko 30 vodovoda čime su u najvećoj mjeri zadovoljene potrebe stanovništva.*⁷¹⁶

Slika br. 203: KJP „Komunalac“ Hadžići.

Foto: V. Alađuz, 23. avgust 2013.

7116 H. Eminefendić, *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*, 156.

Ovakva situacija je bila 1945. godine i sa putnom mrežom. Na selima je bilo jako malo javnih puteva. Loši i teško prohodni kolski putevi su često prolazili preko privatnih nji-va što je često dovodilo do svađa. To je bio razlog više da se je čitava društvena zajednica angažovala na gradnji novih makadamskih javnih puteva. Do 1992. godine sva sela su povezana javnim putnim komunikacijama. Više od 70% tih puteva je asfaltirano do pred sami rat 1992. godine. Naročito je ta aktivnost bila intenzivna 1964-1984. godine. Do tog perioda asfaltirani su putni pravci Hadžići-Grivići-Drozgometva, Binježevo-Miševići, Pazarić-Jeleč-Ljubovčići, Zovik-Lokve, Pazarić-Beganovi-Lihovci, Kazina bara-Osenik, Tarčin-Gornja Bioča, Tarčin-Duranovići i još neka mjesta. Istina, tako intenzivnoj aktivnosti doprinio je namjenski porez od prodaje goriva od tri benzinske stanice koji je korišćen za izgradnju putne mreže.⁷¹⁷

8. DRUMSKE I ŽELJEZNIČKE KOMUNIKACIJE

Nakon završetka Dugog svjetskog rata putna infrastruktura je bila na nivou onog iz vremena Kraljevine Jugoslavije, ali sada u znatno lošijem stanju. Analiza stanja u ovoj oblasti u 1945. godini je izgledala ovako:

- putevi I reda 1944 km ili 18%
- putevi II reda 3124 ili 30%
- putevi III reda 2375 km ili 22%
- putevi IV reda 3176 km ili 30%, što je ukupno iznosilo 10.637 km puteva.⁷¹⁸

Samo dvije putne dionice su bile u kategoriji savremenih kolovoza 1945. i to Sarajevo – Mostarsko Raskršće i Banja Luka – Laktaši.

U toku obnove i izgradnje FNR Jugoslavije, poslije 1945. godine, najmanje se vodilo brige o Bosni i Hercegovini. To se može vidjeti iz proporcionalne pokrivenosti Bosne i Hercegovine putnim komunikacijama 1968. godine: na jedan km² površine zemlje Jugoslavija je imala 8,5 km savremenih puteva, Bosna i Hercegovina 2,8, Crna Gora 5,4, Makedonija 4,3, Hrvatska 9,9, Srbija 11,2 i Slovenija 14,7 kilometara.⁷¹⁹

Do 1956. godine je izgrađen savremeni kolovoz na relaciji M. Raskršće – Busovača, Sarajevo – Visoko, Konjic – Jablanica i Mostar – Potoci. Putna dionica od M. Raskršća do Ivan-sedla je spadala u kategoriju puteva I reda. Od 1945. do 1956. godine u prosjeku se gradilo 270 km puteva. Već 1962. godine je bilo 812 kilometara. Do 1967. godine se obnavljala porušena i građena nova putna infrastruktura, kada je mreža javnih puteva dostigla cifru od 11.641 km od čega 1.292 km asfaltnih, betonskih i kaldrmisanih puteva. Na mapi „Pregledna karta puteva u BiH 1967.“ u studiji „Putevi BiH 1967-1987“, put Sarajevo – Mostar – Opuzen se vodi kao savremeni kolovoz. Izgrađen je 1965. godine. Najveći progres u razvoju puteva u Bosni i Hercegovini je bio u vremenu između 1968. i 1972. godine, kada je raspisan narodni zajam na 400.000.000 dinara (povećan na 450 miliona a upisan na 531.867.000 dinara). Sa 31. decembrom 1970. godine je uplaćeno na račun 470.205.000 dinara. U tom periodu je izgrađeno 1.464 km modernih puteva, a do 1975. još 680 kilometara.⁷²⁰ Ovim projektom su povezani modernim putevima svi općinski centri u Bosni i Hercegovini. U narednom planskom periodu od 1976. do do 1986. godine će se uraditi 700-750 km savremenih magistralnih puteva, koji će supstituisati ukinute željezničke pruge, gradske moderne saobraćajnice itd.

717 Hasan Japalakov, r. 1927, Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

718 *Putevi BiH 1967-1987*, Sarajevo, SIJ za magistralne puteve R BiH, 1987, 10.

719 *Putevi BiH 1967-1987*, 19.

720 *Putevi BiH 1967-1987*, 19-20.

Finansiranje izgradnje putne infrastrukture, njeno održavanje i modernizacija su vršeni iz kredita MMF i sredstava koja su ubirana po osnovu raznih poreza (porez na naftne derivate, naknada za registraciju motornih vozila, idr.)

Područje općine Hadžići je po završetku rata 1945. godine bilo praktično bez kvalitetne putne infrastrukture. Jedina putna komunikacija osposobljena za automobilski saobraćaj je bila glavna komunikacija od Mostarskog raskršća kroz naseljena mjesta Hadžići, Pazarić i Tarčin do Ivana.

Karta br. 17: Pregledna karta puteva u BiH 1945. i 1956.

Putevi BiH 1967-1987, 10.

Tek 1965. godine urađen je savremeni asfaltni put od Mostarskog Raskršća do Ivana. „Godine 1965. izgrađen je savremeni asfaltni put, bosanskohercegovačka magistrala, dolinom Neretve. Od Sarajeva zapadnim podnožjem Bjelašnice preko Ivan-sedla-Konjica-Jablanice-Mostara-Metkovića do Ploča.“⁷²¹

721 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 173.

Karta br. 18: Pregledna karta puteva u BiH 1967.

Putevi BiH 1967-1987, 10.

Rekonstrukcija ove putne komunikacije i njena modernizacija sa izmještanjem njenih pojedinih dionica je izvršena u okviru drugog velikog narodnog zajma 1976-1986. godine. To je vrijeme priprema za XIV Zimske olimpijske igre o okviru kojih je i hadžićka općina imala koristi. Od Hadžića preko Brezovače i Malog polja do Babinog dola je izgrađena savremena putna komunikacija u dužini od 30 km i puštena u promet 4. jula, za Dan borca - 1982. godine. Ovaj put je urađen rekonstrukcijom i modernizacijom šumskog makadamskog puta, izgrađenog 1970. godine. Od Tarčina do Mehine luke je 1974. godine izgrađen 12 km dug asfaltni put.⁷²² U toku 1982. godine je izvršeno izmještanje magistralnog puta izvan naseljenih mjesta izgradnjom modernih zaobilaznica, izmještena je trasa preko Osenika izgradnjom nove dionice od Resnika do Osenika, a stari put preko Ivana je zamijenjen novom dionicom puta od Raštelice do tunela na Ivanu iz 1891. godine. Za izmještanje dionica magistralnog puta preko Osenika i Ivana korištene su trase stare željezničke pruge iz 1891. godine. Tunel na Ivanu je nešto proširen i produbljen da bi se postigli standardi visine i širine magistralnog puta.

⁷²² Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 174.

Izgradnja lokalnih puteva je tekla vrlo sporo ili nikako, sve do osamdesetih godina XX vijeka. Uvođenjem komunalnog sistema, država je pokrenula projekat izgradnje puteva, elektrifikaciju sela i izgradnju vodovoda uvođenjem mjesnih samodoprinosu. Tako je većina lokalnih puteva na području općine Hadžići asfaltirana u periodu od 1974. do 1986. godine. U Budmolićima je asfalt došao u selo 1975. godine, u Trzanj 1974. godine, u Mokrine 1975. u Drozgometvu isto tako itd. Makadamski automobilski put od Ravne vale na Igmanu do Karamustafinih čaira, u dužini od 7 km je izgrađen 1976, a od Zovika do Bora (Bajte) u dužini od 10 km 1978. godine.⁷²³

Održavanje puteva do kraja 60-ih godina u zimskim uvjetima je bilo veoma otežano. Nije bilo potrebne mehanizacije. Velike probleme u zimskim uvjetima su predstavljali prijevoji Osenik i Ivan. Modernizacija mehanizacije i opreme za zimsko održavanje puteva nije imala prioritet kod nove narodne vlasti, pa se sve do 1957. godine snijeg na putu od Rašteliće do Ivan - sedla čistio improvizovanim „zgrnjevima“, koje su vukli konji. Taj zadatak u zimskim uvjetima je imala šumska manipulacija u Raštelići. Ona je bila smještena preko puta zgrade prve željezničke stanice u Raštelići, sada škole, i imala je svoje objekte, svoju kovačiju, konje i radnike za manipulaciju.⁷²⁴ Na drugim dionicama puta se čistilo improvizovanim mašinskim čistilicama. Od početka 80-ih godina se i u toj oblasti vršila modernizacija, posebno početkom devedesetih, kada se finaliziraju pripreme za Olimpijadu.

9. IZGRADNJA ŽELJEZNIČKE PRUGE NORMALNOG KOLOSIJEKA

Pruga Šamac–Sarajevo je izgrađena radnim akcijama socijalističke Jugoslavije u rekordnom roku. Na prvoj radnoj akciji je učestvovalo 211.370 osoba iz Jugoslavije i inostranstva. Prugu dugu 239 km je otvorio Josip Broz Tito svojim govorom na željezničkoj stanici u Sarajevu 1948. godine. Nakon toga se krenulo u pripreme na izgradnji nastavka pruge Sarajevo – Ploče.

Slika br. 204: Željeznički most u selu Do-Tarčin, u izgradnji, 1965.

Radić Željko, Sarajevo, privatni fotoalbum

⁷²³ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 174.

⁷²⁴ Kazić Mušan, star 82 i Fišo Rasim, star 63, Trzanj, (16.2.2013, arhiva Komisije)

Taj projekat je zahtijevao profesionalnu radnu snagu, jer je bilo neophodno graditi dosta tunela, mostova i vijadukta. Nisu se mogle koristiti omladinske radne brigade. Zaveden je zajam za gradnju puteva u Bosni i Hercegovini. U okviru toga se finansira gradnja željezničke pruge i cestovne komunikacije. Preko područja općine Hadžići se morala izmjestiti većina trase u odnosu na onu iz 1935. godine. Trebalo je izgraditi mostove u Zoviku preko rijeke Krupa i preko magistralnog puta, te u selima Do i Opute. Najveći posao je predstavljala izgradnja vijadukta u Tarčinu i Smuckoj, kao i tunela Pazarić – Luke, Tarčin – Do, Smucka – Raštelica i rekonstrukcija tunela Raštelica – Bradina. Vijadukt u Smuckoj je tada predstavljao najveći most u Bosni i Hercegovini.

Slika br. 205: Željeznički vijadukt Smucka-elektrificirana pruga, 1969.

<http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-na-rentabahn-neretvanska-pruga-1/> (27.8.2013.)

Pruga uskog kolosijeka Sarajevo–Ploče je ukinuta 18. novembra 1966. godine uz organizovanje ispraćaja od Ploča do Sarajeva. O ispraćaju popularnog „Ćire“ je snimljen i film,⁷²⁵ koji pokazuje koliko je narod bio vezan za ovaj voz.

Slika br. 206: Ispraćaj posljednjeg voza „ćire“ iz Mostara 1966. godine.

A. Fevzija, *Historija željeznica BiH*, 121.

725 Film *Ispraćaj posljednjeg voza 'ćire' 1966.* (kopija filma nalazi se u arhivi Komisije, a na kopiranje ga ustupio Halid Maslo iz Budmolića.)

Zvanično puštanje u promet pruge normalnog kolosijeka Sarajevo – Mostar – Ploče je obavljeno 1.10.1968. godine. Već 1969. godine je elektrificirana pruga Sarajevo – Ploče u okviru elektrifikacije čitave dionice kroz Bosnu i Hercegovinu. Od 1969. do 1992. godine je period elektrifikacije svih bosanskohercegovačkih pruga i uvod najsavremenijih tehnologija u željezničkom saobraćaju. Izgrađeni su centri daljinskih upravljanja u Dobruju, Rajlovcu i Bosanskom Novom, a APB, telekomanda vuče i telekomanda saobraćaja obezbjeđivali su visoki stepen bezbjednosti u odvijanju željezničkog saobraćaja. Remontovane su pruge, povećane su brzine vozova, poboljšana propusna moć pruga i obnovljen vozni i vučni park.

10. ŠKOLSTVO

Jedno od strateških pitanja nove vlasti bilo je obrazovanje koje je podrazumijevalo opismenjavanje ukupnog stanovništva, a paralelno s tim uvođenje i intenziviranje redovnog školovanja djece i omladine u srednjim i visokim školama.

10.1. Osnovna škola “Slobodan Princip Seljo” Hadžići

Zatečeno stanje obrazovnog sistema 1945. godine na području općine Hadžići je bilo zabrinjavajuće. Zgrada Osnovne škole u Hadžićima je bila stara i dotrajala sa nedovoljno učionica za prijem svih učenika. Nastavni kadar nije mogao zadovoljiti ni minimalne potrebe škole. U staroj trošnoj školskoj zgradi nastavljeno je osnovno obrazovanje 11. aprila 1945. godine. Škola je nosila naziv „Narodna škola“ Hadžići. Imala je tri učionice i četiri učitelja, a nastava je organizovana do četvrtog razreda. Od 1951. godine dobiva naziv „Narodna šestogodišnja osnovna škola“ Hadžići. Nakon dvije godine, od 1. septembra 1953. godine, postaje “Državna osmogodišnja škola”. U toj školskoj godini 1953/54., škola je imala sedam razreda, a zbog njenog malog kapaciteta viši razredi ove škole su smješteni u nacionalizovanu zgradu iznad željezničke stanice u Hadžićima, koja je kasnije postala zgrada Stanice milicije Hadžići.

Slika br. 207: Škola za više razrede OŠ Hadžići. Fotografija iz 1955. godine.

U namjeri da se postigne što veći procenat pismenosti starijeg stanovništva ovog kraja, iste godine je počela sa radom i "Radnička večernja škola" koja je imala 18 polaznika. Sa istim ciljem je na zahtjev sindikalnih organizacija, naredne 1954/55. školske godine, osnovana i počela sa radom "Radnička dvogodišnja škola". Od 1957. godine u školi radi školska kuhinja. Prvog januara 1961. godine ovoj školi se pripaja i osnovna škola iz Drozgometve i nastavlja raditi kao njeno istureno odjeljenje.⁷²⁶ Sredstvima Općine, sreza i mjesnih doprinosa izgrađena je moderna osmogodišnja škola u Hadžićima i puštena u rad 9.9.1962. godine. Godinu kasnije uz zgradu osnovne škole otvorena je i fiskulturna sala. To je bila prva i jedina fiskulturna sala na području hadžićke općine. Od 1962. godine ova škola nosi naziv Osnovna škola „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići. Njen kapacitet je bio 800-900 učenika, međutim procjene nataliteta stanovništva u vrijeme planiranja gradnje škole su bile pogrešene. Već u 1967/68. školskoj godini upisano je 1.535 učenika, razvrstanih u 44 odjeljenja.

Slika br. 208: Nova zgrada OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići. Fotografija iz 1962. godine.

Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 34.

Godinu kasnije, 1969/70. godine upisano je 1.557 učenika u 46 odjeljenja. Nastava se odvijala u tri smjene sa skraćenim nastavnim satima. Otvaranjem područne škole u Binježevu 1.10.1969. godine, OŠ u Hadžićima je rasterećena, ali je to bilo nedovoljno, pa se pristupilo dogradnji školskog prostora. Dograđeni dio škole je otvoren 1973. godine, ali je iste godine u zgradi OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići Gimnazija „Igmanški marš“ sa Ilidže formirala dva nastavna odjeljenja za prve razrede te škole.⁷²⁷ To je naravno bio rezultat lokalne politike sa ciljem smanjenja broja putovanja učenika sa područja Hadžića na školovanje u Sarajevo. U saradnji sa Domom zdravlja „5. april“ Hadžići u OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići 3.10.1973. godine počela je raditi i školska stomatološka ambulanta.

Pored odgojno-obrazovnog procesa ova škola je sa svojim učenicima i nastavnicima vrijedno radila i na poljima kulture, općedruštvenog rada i sporta.

⁷²⁶ OŠ Drozgometva je počela sa radom 1945. godine u kući Lubura Steve u Drozgometvi i nakon par godina je sagrađena školska zgrada na mjesu gdje se sada nalazi nogometno igralište u Drozgometvi. Do 1961. godine radila je kao samostalna OŠ, a od tada u sastavu OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići. Osnovnu školu u Drozgometvi su pohađala djeca iz sela Drozgometva, Vrančići, Bare, Selimoviće i Koščan.

⁷²⁷ Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011, 25-36.

Škola je 1956. godine osnovala Školsku zadrugu, a zemljište sa voćnjakom, vrtom i parkom dobila je od općinske vlasti. U 1961. godini 320 učenika ove škole učestvovalo je na radnoj akciji za izgradnju sportske dvorane u Hadžićima, a 1968. godine učestvovali su u projektu pošumljavanja u organizaciji šire društvene zajednice. Od 1968. godine škola sa svojim kadrovima nastupala je na takmičenjima iz oblasti kulture i sporta. Na lokalnoj smotri kulturno-umjetničkog rada, 1968. godine, ova škola sa svojim harmonikašima i recitatorima osvojila je prvo mjesto. Naredne godine na Republičkom prvenstvu u krosu zauzela je prvo mjesto, a 1970. na Republičkom takmičenju osnovnih škola u trčanju - drugo mjesto.

Slika br. 209: Medalje i priznanja koja su osvojili takmičari OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići.

Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 223.

U kvizu iz historije 1970. godine OŠ „Slobodan Princip Seljo“ iz Hadžića osvaja drugo mjesto. Na veoma jakom takmičenju iz biologije održanom 3.3.1972. godine pred TV kamerama i pred stručnim žirijem, na kojem je učestvovalo oko 300 učesnika, ova OŠ osvaja prvo mjesto. Te godine muška ekipa u košarci je bila treća na sarajevskoj regiji, a ženska i muška rukometna ekipa osvajaju prvo mjesto. Na smotri MOI organizovanoj na Sutjesci, ženska ekipa osvojila je drugo mjesto. U 1971. godini škola pokreće vlastiti časopis „Prvi koraci“ kao list učenika te škole. Za svoj ukupan prosvjetno-odgojni i društveni rad OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići je 1974. godine dobila najveće općinsko priznanje - Petoaprilsku pohvalu.⁷²⁸

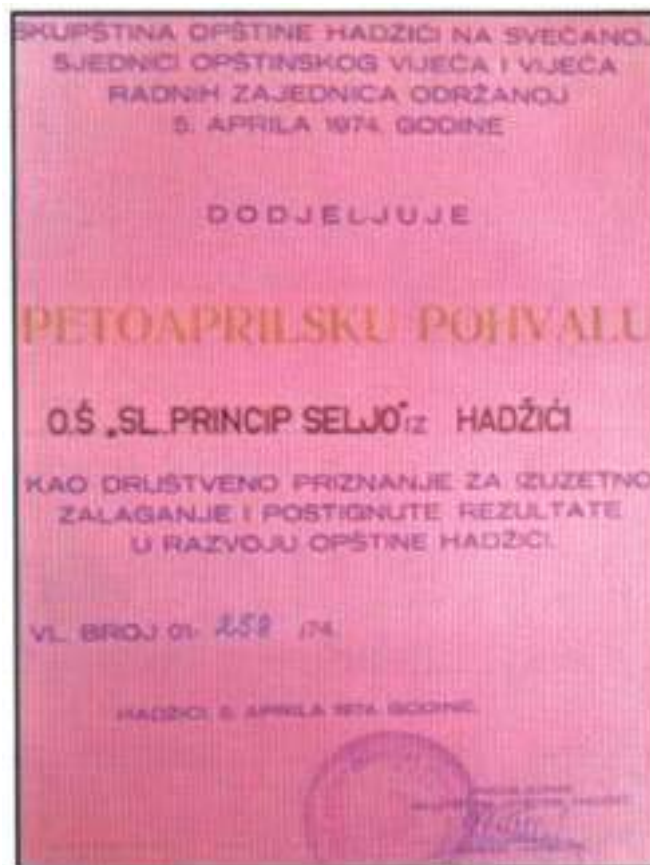
⁷²⁸ Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011, 36-40.

Slika br. 210: Takmičarska ekipa iz Biologije sa nastavnikom Proha Muhamed, 3. mart 1972. godine.

Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 38.

Ova škola je osvojila veliki broj priznanja i nagrada iz oblasti kulture, sporta, matematike i fizike. Ovakvi rezultati su je pratili sve do agresije na Bosnu i Hercegovinu. Tada prestaje njen rad na neko vrijeme da bi nastavila raditi na okupiranoj teritoriji. Učenici ove škole koji su prognani iz svojih domova nastavili su školovanje u drugim školama.

Slika br. 211: Petoaprilska pohvala općine Hadžići, dodijeljena OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići 1974. godine.

Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 224.

10.2. Osnovna škola “9. maj” Pazarić

Pazarićka osnovna škola je najstarija škola na teritoriji današnje općine Hadžići. Izgrađena je i otvorena za nastavu 1895. godine, a prva generacija od 71 učenika je u njoj pohađala nastavu u škojskoj 1895/96. godini. Imala je četiri učionice u kojima su nastavu pohađala djeca od Ivan-sedla do Blažuja.

Prvi upravitelj škole bio je Stevan Todorović. Prva žena upraviteljica postala je Darinka Petrović 1945. godine. Prvi Bošnjak – musliman kao uposlenik ove škole u nastavnom procesu se spominje vjeroučitelj Rahmanović, 1930. godine. Prvi učitelj francuskog jezika je bio Konjhodžić Tahdžudin Tadžo, 1944. godine. Prvi uposlenici škole, od njenog samog osnivanja, angažovani na pomoćnim poslovima bili su Koro Rasim, Selimović Mustafa, Huslin Hašim. Polaznik prve generacije ove škole u školskoj 1895/96. godinu je bio i Rasim Kaleta, upisan sa 10 godina starosti.⁷²⁹

Slika br. 212: Učenici i učitelji OŠ u Pazariću, 1930. godina

OŠ “9. maj” Pazarić, “Knjiga uspomena”, Arhiv br. 1; 19.3.1971. godina

Godine 1958. godine škola mijenja naziv u „Državnu šestorazrednu osnovnu školu“. Hadžići su već tada postali urbani, ekonomski i politički centar općine zbog čega su raspolagali većim smještajnim kapacitetima za organizaciju i izvođenje školske nastave. Iz tih razloga su učenici sa pazarićkog područja VII i VIII razred pohađali u hadžićkoj osnovnoj školi. Do tada samostalna škola u Lokvama, sa oko 60 učenika, je u toj godini pripojena školi u Pazariću. Školske 1961/62. godine pazarićka “Državna škola” je prešla u osmogodišnju školu i dobiva naziv „Osmogodišnja osnovna škola“ Pazarić. Razvojem ovoga područja i pozitivnim demografskim kretanjima ukazala se potreba za proširenjem kapaciteta ove škole. U periodu od 1962.-1965. godine, sredstvima samodoprinosna građana ovoga kraja, izgrađeno je još 9 novih učionica, opremljeno i stavljeno na upotrebu.

⁷²⁹ Arhiva OŠ „9. maj“ Pazarić, Ljetopis “Narodne škole” Pazarić za 1895/96.

Slika broj 213: Dio novoizgrađene Osnovne škole "9. maj" Pazarić 1976. godine

Ljetopis OŠ "9. maj" Pazarić za 1976/77.

Osnovna škola "9. maj" Pazarić u školskoj 1979/80. godini ostvarila je stopostotnu prolaznost učenika po čemu se svrstala među najbolje škole sarajevske regije. Ovaj uspjeh je izazvao niz reakcija društvenopolitičke zajednice i društvenopolitičkih organizacija općine Hadžići, ali i interes novinara.

INFORMACIJA O USPJEHU UČENIKA NA KRAJU 1979/80. I POČETKU ŠKOLSKE 1980/81. GODINE

U OŠ »9. MAJ« STOPOSTOTNA PROLAZNOST

• U OŠ «9. maj» Pazarić, postignuti najbolji rezultati. Svih 100 učenika sa uspjehom završili razred. Ove učenika i početak školske godine na vrijeme

Od ukupno 2.828 učenika upisanih u osnovnoškolske škole na području naše opštine, sa uspjehom školsku godinu završilo je 2.798 učenika ili 97,52%. Ponovo se ponavlja problem da djeca osnovnoškolski napuštaju škole. Ovog puta 35 učenika nije pohađalo školu iako su redovno upisani i to sa područja Osnovne škole «Bratstvo jedinstvo» iz Tarčinu 33 i Hadžića II. Treba istaći da su to mahom djevojčice koje prestaju školovanje u petom razredu, te tako ostaju bez završene osnovne škole. Jedan broj njih kasnije uspjehom pohađanjem opšta uspijevaju da završe osnovnu školu, ali je to sa oskudnim znanjem.

Značajno je istaći da i ove godine nije bilo posebnih problema oko nabavke udžbenika i drugog školskog pribora. Sve škole organizovale su pravovremeno i ishranu učenika što je i preduslov za što bolji uspjeh učenika.

Još uvijek neriješen je problem grijanja Osnovne škole «9. maj» Pazarić i Srednjoškolskog Centra Hadžići.

Slika broj 214: Novinski članak iz dnevnog lista "Oslobođenje"

Ljetopis OŠ "9. maj" Pazarić za 1979/80.

Današnji naziv je dobila 13. maja 1966. godine. Pred agresiju 1992. godine školu je pohađalo oko 750 učenika sa šezdeset nastavnika.

10.3. Osnovna škola “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin

Historija nepobitno svjedoči da je tarčinska kotlina veoma značajna historijska činjenica i područje koje se, prije drugih, spominje kao urbana društvena zajednica na hadžićkom prostoru. Ovo područje je prednjačilo u mnogim historijskim i društvenim zbivanjima u odnosu na druga u hadžićkoj općini. Međutim, tako nešto se ne bi moglo ustvrditi kad je u pitanju obrazovanje. Izgradnja i otvorenje prve osnovne škole u Tarčinu se desilo 1928. godine, a osnovni cilj njene izgradnje je bio izbjegavanje dugog putovanja učenika tarčinskog kraja u osnovnu školu u Pazariću. Po završetku Drugog svjetskog rata kapacitet ove škole za kratko vrijeme je postao nedovoljan, pa se pristupilo izgradnji aneksa škole od drvene konstrukcije. *Krajem septembra 1962. godine dovršena je zgrada montažne škole. Veličina zgrade je 22 x 13 metara sa četiri učionice i zbornicom.*⁷³⁰ Sagrađena je početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka, istočno od stare Osnovne škole, prema selu Duranovići.

Slika br. 215: Aneks OŠ “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin (drvena zgrada), 1962.

Ljetopis OŠ “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin za 1962/63.

Ni to nije moglo zadovoljiti potrebe za nastavnim prostorom, pa je sedamdesetih godina pokrenuta inicijativa za izgradnjom nove škole. Njeno otvorenje je bilo 17.9.1967. godine. Imala je šest učionica, kabinete, kotlovnice, a za kratko vrijeme je dovedena i voda. Uslovi za izvođenje nastave su znatno poboljšani.

Slika br. 216: Osnovna škola “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, 1967.

Ljetopis OŠ “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, za 1967/68.

⁷³⁰ Arhiv OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin, *Ljetopis Osnovne škole “Bratstvo i jedinstvo” Tarčin za 1962/63.*

Slika br. 217: Sa otvorenja dograđenog dijela OŠ u Tarčinu, 1977.

Ljetopis OŠ „Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, za 1977/78.

S druge strane, ovim potezom se rješavao i problem ambulante u Tarčinu, jer je to već bila prijevremena potreba ovoga kraja zbog njegove udaljenosti od hadžićkog Doma zdravlja. Ambulanta je smještena u staru školsku zgradu i tako je funkcionisala do agresije, u toku agresije i poslije, sve do 2011. godine kada je izgrađena i otvorena nova ambulanta u Tarčinu. Uz nesebičan doprinos mjesnog stanovništva tarčinskog kraja, ali i institucija vlasti za samo desetak godina dograđen je aneks ovoj školi kao i fiskulturna sala, što je za to vrijeme bio optimalan uvjet za kvalitetan nastavni proces. Cijeli kompleks škole predat je na upotrebu 4. septembra 1977.⁷³¹ godine, kao ponos ovog kraja. U toj godini školu je pohađalo 845 učenika, 478 muških i 367 ženskih.

Slika br. 218: Dogradnja fiskulturne sale OŠ „Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, fotografaija iz 1977.

Ljetopis OŠ „Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, za 1977/78.

Slika br. 219: Školski razred iz 1956/57.

Ljetopis OŠ „Bratstvo i jedinstvo” Tarčin, za 1956/57.

731 Arhiv OŠ „Hilmi ef. Šarić” Tarčin, Ljetopis Osnovne škole „Bratstvo i jedinstvo” Tarčin za 1977/78.

Kad se govori o obrazovnom sistemu na području hadžićke općine neophodno je istaći i osnivanje školskih biblioteka. Osim školskih biblioteka, koje su bile veoma bogate knjižnim fondom. Pored njih otvorena je i Gradska biblioteka Hadžići kao sastavni dio Biblioteke Grada Sarajeva koja je, takođe, raspolagala sa dovoljnim fondom naslova.

Poslije rata 1945. godine, na području općine Hadžići su bila samo tri studenta na visokoobrazovnim ustanovama, te nekoliko srednjoškolaca i učenika u zanatskim školama. Međutim, devedesetih godina prošlog vijeka broj studenata je porastao tako da ih je pred agresiju 1992. godine bilo oko pet stotina, a novoizgrađenu školu učenika u privredi je pred rat pohađalo oko 800 učenika. Sarajevske škole raznih profila pohađalo je 400 učenika - srednjoškolaca.

Vrijedno je istaći i neke od problema na koje se je nailazilo u procesu obrazovanja. Prije svega je to bio pogled na školovanje kroz prizmu tradicije i vjere jednog broja građana svih nacionalnosti, a najviše muslimana. Ženska djeca su tradicionalno trebala biti domaćice, a odlazak na školovanje je praćen raznim negativnim kvalifikacijama. Zemljoradnja je bila izvor života većeg dijela stanovništva, pa je veliki broj omladine, često pod pritiskom roditelja, ostajao na selu. Važnije je bilo da obrađuju zemlju, a ne da idu u školu. Zato je država donijela Zakon o osnovnom obrazovanju, koji je podrazumijevao obavezno osnovno obrazovanje. Oni koji su školu izbjegavali, podliježali su sankcijama. Na području hadžićke općine 1971. godine bilo je 37,6 posto nepismene ženske populacije, što je bilo mnogo u odnosu na 23,3 % ukupnog nepismenog stanovništva.⁷³²

Godina	Ukupno stan. preko 10 g. star.	Ukupno nepismenih	
		Brojčano	procentualno
1971.	14.509	3381	23,3%
1981.	17.507	2234	12,8%
1991.	20.298	1606	7,9%

Tabela br. 23: Pismenost na području općine Hadžići 1971-1991.godine

Popis stanovništva i stanova 1971. stanovništvo- etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova- rezultati po opštinama. Statistički zavod Beograd 1974. i Statistički godišnjak za 1981. i 1991.

	Bez škole	Do 3 razreda	4-7 razreda	Potpuna osn. ško.	Sred. Škola	Viša škola	Vis. Škola	nepoznato
Muški	306	41	981	2.171	4.798	253	276	425
Ženski	1.717	201	2.164	2.220	2.257	135	129	296
Ukupno	2.023	242	3.145	4.391	7.055	388	405	721

Tabela br. 24: Obrazovna struktura Općine Hadžići 1981. godine

Zavod za statistiku F BiH, Statistički godišnjak za 1981.

⁷³² Popis stanovništva i stanova 1971. stanovništvo- etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova- rezultati po opštinama. Beograd, Statistički zavod, 1974. i Statistički godišnjak za 1981. i 1991.

Godine	10 - 19	20 - 34	35 - 49	50 - 64	65 > više	Nepoznato
1971	8,6	17,2	33,3	23,7	15,7	1,5
1981	9,0	11,1	20,9	32,6	26,3	0,1
1991	1,0	3,7	8,5	44,16	39,9	2,3
Muškarci						
1971	11,8	9,0	17,5	30,5	27,3	2,9
1981	26,3	24,5	7,7	14,2	27,3	-
1991	2,3	8,7	5,1	30,5	50,0	3,2
Žene						
1971	7,8	19,7	37,2	22,0	12,9	0,9
1981	3,6	7,0	24,9	38,3	26,0	0,2
1991	0,08	2,9	9,1	46,8	38,3	2,1

Tabela br. 25: Starosna struktura nepismenih izražena u procentima (1971-1991. g)

Stanovništvo BiH prema popisu 1948, 1953, i 1961, Republički zavod za statistiku Sarajevo, 31.III 1967. Popis stanovništva i stanova 1971. stanovništvo- etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova- rezultati po opštinama. Statistički zavod Beograd 1974. i Statistički godišnjak za 1981. i 1991.

Afirmacijom obrazovanja, a posebno zbog potrebe za ravnopravnim obrazovanjem i žena, došlo je 1991. godine do obrnutog odnosa koji se ogledao u 0,8 % nepismenih žena, starijih od 20 godina, u odnosu na 2,3% nepismenih muškaraca iste starosne dobi.⁷³³ Do 1991. godine nepismenost je svedena na 7,9 % od ukupnog stanovništva s tim što je u toj kategoriji najveći broj lica bio starije dobi.

Interesantan je podatak o odnosu više i visoke spreme u komparaciji urbanih i ruralnih područja Sarajeva, naravno tu spada i naša Općina. Na području grada Sarajeva 1971. godine je bio odnos 2 : 1 u korist VSS ili 7361:2845, a na području Hadžića obrnuto, 1:2. Taj odnos 1981. godine je još uvećan. U Sarajevu 3:1 a u Hadžićima ostao 1:2. Vjerovatan utjecaj na ovakav odnos, pored ranije iznesenog, bila je i udaljenost hadžićkog područja od centra Sarajeva, gdje su visokoškolske ustanove bile smještene, te neadekvatan javni prevoz na toj relaciji. Ova negativna disproporcija prema visoko obrazovanim kadrovima je krajem devedesetih godina nešto ublažena. To govori podatak da je 1992. godine oko 500 mladih ljudi bilo na studijima širom bivše države.

Dakle, to je veliki napredak u obrazovanju koji je ostvaren do 1992. godine. Taj trend još više je pojačan poslije rata 1996. godine i nastavljen u kontinuitetu narednih godina.

733 Zavod za statistiku F BiH, Statistički godišnjak za 1991.

11. "SREDNJOŠKOLSKI CENTAR" HADŽIĆI

Nukleus srednjeg obrazovanja na području hadžićke općine predstavlja osnivanje Škole učenika u provredi (ŠUP) 1956. godine pri Radničkom univerzitetu Hadžići. Prva nastavna godina bila je 1957/58. Škola je bila smještena u nacionalizovanom objektu, zapadno od željezničke stanice Hadžići prema Dupovcima, gdje se nalazilo sjedište Radničkog univerziteta Hadžići. Praktična nastava se izvodila u Tehničkom remontnom zavodu Hadžići. Škola je trajala tri godine, a svaka godina je imala po jedno odjeljenje. Direktor škole je bio Miralem Arslanagić.⁷³⁴

Zbog pojave velikog broja djece, sa područja općine Hadžići, koja su pohađala srednje škole na području Sarajeva, u Hadžićima je 1973. godine osnovano Istureno odjeljenje Četvrtе gimnazije "Igmanski marš" Ilidža. Ovo Odjeljenje je prve učenike primilo u 1973/74 školskoj godini. Nastava se odvijala u jednom krilu, na drugom spratu, Osnovne škole Slobodan Princip Seljo u Hadžićima.⁷³⁵

Slika br. 220: Treći razred "Četvrtе gimnazije" sa Ilidže, istureno odjeljenje Hadžići, 1977/78. šk. godina

M. Čović, privatni foto-album

Na insistiranje općinske vlasti iz Hadžića, Skupština Grada Sarajeva je 1978. godine donijela odluku o osnivanju srednje škole u Hadžićima i dala joj naziv Srednjoškolski centar Hadžići.⁷³⁶ Škola je iste godine upisana u sudski registar.⁷³⁷ Centar je bio verifikovan za obrazovanje učenika III i IV stepena obrazovanja građevinske i mašinske struke. Već naredne 1979. godine, u julu mjesecu, izvršeno je svečano otvorenje ove škole u novoizgrađeom objektu.⁷³⁸

734 Muhamed Proha, r. 1944.g. u Mokrinama, živi u Hadžićima, (zabilježio: V. Aladžuz, novembar 2016.g.)

735 Vahida Mulagić, r. 1953, Dupovci, uposlenica SŠC od 1978. godine (zabilježio: V. Aladžuz, novembar, 2016.)

736 Skupština Grada Sarajeva, Odluke broj 01-023-48/78 od 27.7.1978. godine. (iz Ljetopisa SŠC Hadžići)

737 Viši privredni sud u Sarajevu, Rješenje broj U7I 1058/78. (iz Ljetopisa SŠC Hadžići)

738 Ljetopis "Srednjoškolskog centra" Hadžići, (pristupljeno 2.3.2011. godine)

Slika br. 221: Sa otvorenja "Srednjoškolskog centra" Hadžići, juli, 1979. godine

Ljetopis "Srednjoškolskog centra" Hadžići, (pristupljeno 2.3.2011. godine)

Slika br. 222: Prva generacija maturanata "Četvrte gimnazije" sa Ilidže, istureno odjeljenje Hadžići

Ljetopis "Srednjoškolskog centra" Hadžići, (pristupljeno 2.3.2011. godine)

Školska zgrada je sagrađena sredstvima obezbjeđenim samodoprinom radnika sa područja hadžićke općine. Prvi direktor škole bio je Fadil Branković, poslije njega Sajto Vegara, a potom Miodrag Samardžić, koji je ostao na toj dužnosti do agresije na BiH. Sekretar škole bio je Jovo Gengo, a poslije njega Sead Karalić. Šef računovodstva je bila Vahida Mulagić.⁷³⁹ Škola je imala 14 odjeljenja, a nastava se izvodila u dobro opremljenim kabinetima.⁷⁴⁰

Slika br. 223: Zgrada "Srednjoškolskog centra" Hadžići, poslije njenog otvorenja

Ljetopis "Srednjoškolskog centra" Hadžići, (pristupljeno 2.3.2011. godine)

Slika br. 224: Prva generacija nastavnika "Srednjoškolskog centra" Hadžići

"Srednjoškolski centar" Hadžići, Monografija, nezvanični tekst, 2016, 217.

739 Vahida Mulagić, r. 1953, Dupovci, uposlenica SŠC od 1978. godine. (Zailježio: V. Aladžuz, novembar 2016.).

740 Godišnjak Mješvite srednje škole Hadžići za 2001/2002, MSS Hadžići i Ferizović Sarajevo, Hadžići, 2002. g. 1.

Kako su vremenom narastale potrebe hadžićke privrede za stručnim zanimanjima iz oblasti mašinstva i građevinarstva u ovoj školi je od 1980. godine uvedeno usmjereno obrazovanje. Tako se u Srednjoškolskom centru Hadžići u školskoj 1980/81. godini upis učenika vršio po Zakonu o usmjerenom obrazovanju u SR BiH. Na taj način je počelo školovanje mašinskih i građevinskih tehničara, te stručnih zanimanja iz oblasti građevinarstva i metalske struke.

Agresijom na Hadžiće u proljeće 1992. godine Srednjoškolski centar je privremeno prestao sa radom. Učenici bošnjačke nacionalnosti sa njihovim porodicama su, sredinom 1992. godine, od strane agresora protjerani iz Hadžića u pravcu Pazarića, Tarčina i Lepenice. U Zgradi Srednjoškolskog centra u Hadžićima ostao je sav inventar, nastavna pomagala, oprema, arhiva i dr. Nastavu u njemu su pohađala samo jeca srpske nacionalnosti. Stvaranje uslova za nastavak školovanja učenika koji su pohađali srednje škole trajalo je dugo. Nakon izvršenih priprema za osnivanje nove srednje škole u Tarčinu, Izvršni odbor Skupštine Grada Sarajeva je na sjednici održanoj 18.10.1993. godine izvršio imenovanja upravnog i nadzornog odbora, te direktora u Srednjoškolskom centru Pazarić-Tarčin. Školska 1992/93. godina počela je sa nastavom 13.12.1993. godine. Prema Odluci Ministarstva obrazovanja, nauke i sporta SR BiH ova školska godina je, zbog izuzetnih okolnosti, trajala samo 18 radnih sedmica i završena u aprilu 1994. godine. Od aprila do kraja 1994. godine završena je i 1993/94. školska godina, čime su učenici nadoknadili izgubljeno vrijeme s početka rata.⁷⁴¹

Slika br. 225: Prva generacija učenika SŠC Hadžići, 1976 - 1980. šk. godina (učenici iz različitih razreda)

Monografija "Srednjoškolski centar" Hadžići, nezvanični tekst, 2016, 220.

⁷⁴¹ Ljetopis "Srednjoškolskog centra" za školsku 1992/93. g. (pristupljeno 2.3.2011. godine)

12. RAZVOJ KULTURE U HADŽIĆIMA 1945-1992. GODINE

Slika br. 226: KUD Mladi metalac Hadžići, Folklorna grupa Grivića, 1970. godine.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.

Slika br. 227: KUD Mladi metalac Hadžići, Folklorna grupa Žunovnica iz 1974. godine.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.

Slika br. 228: KUD Mladi metalac Hadžići, Folklorna grupa D. Hadžići, 1975. godine

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.

Trend kulturnog razvoja je pratio obrazovanje na području Hadžića. Od improvizovanih kinosala u seoskim baštama u kojima su prikazivani ratni filmovi, došlo je do osnivanja i izgradnje domova kulture u Hadžićima, Tarčinu i Pazariću. Zapravo, prvo su izgrađeni zadružni domovi koji su predstavljali dio strategije razvoja poljoprivrede i zadrugarstva, ali nakon slabih rezultata tog projekta došlo je do gašenja zadruga 1957. godine, a objekti su pretvoreni u domove kulture. Nakon toga, izgrađeni društveni domovi u Binježevu, Drozometvi, Mokrinama, Oseniku, Lukama, Japalacima, Duranovićima, naselju Trzanj, a neki mektebi su postajali domovi (Grivići, Žunovnica i D. Hadžići). Prije agresije na Bosnu i Hercegovinu skoro svaka mjesna zajednica je imala dom kulture, a u njima se odvijao kulturni život mladih. Atraktivnost su predstavljale „igranke“ koje su se održavale u većini društvenih domova. Omladina je osnivala kulturno-umjetnička društva po mjesnim zajednicama, u njima radila u sekcijama. I to na bazi amaterizma, sa puno entuzijazma.

Prvo kino je bilo u povećoj baraci, izgrađenoj sjeverno od hadžićke pilane, okrenutoj od željezničke pruge prema Zujevini. To je bilo do kraja 60-ih godina, kada se premješta u prostorije Radničkog doma u Hadžićima, koji je imao reprezentativnu salu za tu namjenu. Tehnički remontni zavod je nabavio modernu opremu za prikazivanje filmova. U njemu su prikazivani filmovi i organizovane pozorišne predstave, sve do agresije 1992. godine.

Početak 80-ih je bio najznačajniji za razvoj kulture. U 1974. godini je održan Bosansko-hercegovački sabor kulture na kome su utvrđene smjernice kulturnog razvoja. Iz analiza rađenih tim povodom, vidjelo se da je Općina Hadžići u 1973. godini od svog ukupnog prihoda 8.886.000 dinara za kulturu izdvojila 683.480 dinara ili oko 6,5 posto.

Naziv ustanove ili organizacije	Uslovi smještaja	Sredstva za kulturu 1973. (dinara)		Broja struktura zaposlenih na poslovima kulture					
		Iz budž. i SIZ -a	Ostali prihodi	Stručni radnici					
				VSS	VŠS	SSS	NSS	Ostali	Ukup.
Opća narodna biblioteka	Slab	64.000	10.000	-	-	1	-	-	1
Narodni univerzitet	Djelom.	65.000	280.000	-	1	1	-	-	2
Radnički dom	Dobar	-	186.830	-	2	-	-	-	2
KUD „Mladi metalac“	Djelom.	18.000	20.000	-	-	-	-	-	-
KUD „Bjelašnica“ Pazarić	Dobar	6.000	17.650	-	-	-	-	-	-
KUD „Ivan planina“ Tarčin	Dobar	6.000	10.000	-	-	-	-	-	-
UKUPNO		259.000	524.480	-	3	2	-	-	5

Tabela br. 26: Institucije kulture Općine Hadžići i njihovo finansiranje 1973.

Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974., 191-192.

Narodna biblioteka je raspolagala sa fondom od 11.020 knjiga što je iznosilo 0,60% po glavi stanovnika. U 1974. godini je imala 611 članova (od čega 442 učenika), 14 službenika, 32 radnika i 113 poljoprivrednika.

Hadžićki bioskop imao je na raspolaganju tri kinosale (Hadžići, Pazarić i Tarčin) sa 800 sjedišta. U toj godini je prikazano 296 filmova, od čega 12 domaćih i 284 strana. Organizovano je 425 filmskih predstava na kojima su prikazana 22 domaća i 403 strana filma.

Registrovano je 67.509 posjeta, domaće filmove je gledalo 12.794, a strane 54.716 građana općine Hadžići.

U 1973. godini je održano pet muzičkih programa, dvije književne večeri, deset koncerta zabavne i narodne muzike, dvije umjetničke izložbe i šest drugih kulturnih programa. Ove manifestacije je posjetilo 7.700 građana hadžićke općine.

Kad je u pitanju rad kulturno-umjetničkih društava na području Hadžića, o tome će biti govora u nastavku, a ovdje ćemo izdvojiti pokazatelje za 1973. godinu. Tri KUD-a su imala 150 članova, 90 je bilo aktivnih. U njima je radilo osam sekcija, i to: tri dramske (svako društvo po jednu), dvije folklorne, tri muzičke. Dramske sekcije su održale 24 predstave, koje je posjetilo 4.800 građana.

Domovi kulture su bili mjesta svih kulturnih zbivanja, izuzev onih koja su organizovale škole u svojim prostorijama prilikom obilježavanja značajnih datuma i događaja. U domovima kulture je u 1973. godine održano 13 koncerata narodne i zabavne muzike (3.900 posjetilca), dvije umjetničke izložbe (2.000 posjetilaca) i 150 ostalih kulturnih programa (oko 15.000 posjetilaca).

Slika br. 229: Društveni dom Tarčin.

Foto: V. Alađuz, 28. maj 2013.

Slika br. 230: Društveni dom Pazarić.

Foto: V. Alađuz, 28. maj 2013.

Slika br. 231: Društveni dom Hadžići (kasnije Radnički dom TRZH).

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

Domovi kulture su, zapravo, najviše korišteni za održavanje igranki za omladinu, narodnih sijela, takmičenja amatera pjevača, ali i za društveno-politički rad, održavanje zborova radnih ljudi i građana i sl.

12.1. KUD „Ivan planina“ Tarčin

U Ljetopisu Osnovne škole „Hilmi ef. Šarić“ u Tarčinu, tada OŠ „Bratstvo i jedinstvo“, za školsku 1945/46. godinu je zapisano da je u Tarčinu formirano Mjesno kulturno prosvjetno društvo „Tarčin“. Predsjednik Društva je bio Ante Brkić, upravitelj područne škole u Raštelici, a sekretar Ćamila Kalajdžić. Društvo je osnovano s ciljem okupljanja što većeg broja građana tog kraja, najviše mladih. Primaran zadatak je predstavljalo gađenje tradicije naroda i narodnosti Jugoslavije, te širenje socijalističkog duha.

Hasan Japalac se sjeća rada Društva od 1946/47. godine do 1968. godine, koliko je on bio aktivni član u dramskoj sekciji.

Nastupali su u Hadžićima, Konjicu, Ilijašu, Kiseljaku, Vogošći. Društvo je na samom početku osnovano i djelovalo u okviru školskih programa. Rešad Zukić je najstariji živući član društva. Bio je predsjednik društva od 1967. do 1970. godine, vremena kada je društvo najviše radilo. Predsjednici su bili i Esad Zahirović, Anto Milinović, Tomaš Strahinja, Mehmed Kajtaž i Boro Aleksić.⁷⁴²

KUD „Ivan-planina“ uzima kao zvaničnu godinu njegovog formiranja 1949. i za nju veže svoje jubileje.

Slika br. 232: Amblem KUD-a Ivan-planina.

Arhiva KUD-a „Ivan planina“ Tarčin

Najveći problem u radu društva od njegovog osnivanja bilo je formiranje muzičke sekcije. Bez nje se nije moglo, a instrumenti su bili skupi. Nakon otvaranja Zadružnog doma u Tarčinu 1954. godine, u kome će i društvo imati svoje prostorije, a dom postati društveni, nabavljeno je dvanaest žičanih muzičkih instrumenata (kontrabas ili berde, brač, bugarija i prim ili bisernica). S radom je počeo tamburaški orkestar. Društvo je kupilo i prvu harmoniku od Rasima Čemalovića. Na njoj su učili mnogi, bilo je dobrih muzičara.⁷⁴³ Stvaranjem muzičke sekcije počelo je organizovanje narodnih sijela - igranki u prostorijama Doma. Ta druženja su postala nezaobilazna za područje čitave Općine. Na igrankama je bilo i do 1.000 posjetilaca.

Slika br. 233: Muzička sekcija KUD Ivan planina na Ivan sedlu 1980. godine.

Arhiva KUD-a „Ivan planina“ Tarčin.

Društvo je pored zabavnog karaktera, vrijedno radilo kroz svoje sekcije (muzičku, folklornu, dramsku) i spremali se za nastupe širom Jugoslavije. Gostovali su u Subotici, Bajboku, Tavankutu, Somboru, Zagrebu, Tuheljskim Toplicama, Radovišu, Beču, Kragujevcu, Zvorniku, Banjoj Luci, Čelincu, Sarajevu, Vogošći, Konjicu, Mostaru, Ulcinju, Silifkeu, Fetheu, Bijeljini... Godine 1954. izvedbom „Hasanaginice“ osvaja prvo mjesto na Opštinskom takmičenju amaterskih društava u Hadžićima. Možda i značajniji uspjeh Društva predstavlja zauzimanje trećeg mjesta među 39 folklornih skupina na 11. Festivalu izvornog folklora BiH na Makljenu kod Prozora 1979. godine.

⁷⁴² Arhiva KUD „Ivan planina“, bilten, *Naših zlatnih 60 godina 1949-2009*, 4.

⁷⁴³ Arhiva KUD „Ivan planina“, bilten, *Naših zlatnih 60 godina 1949-2009*, 8.

Kao najveće priznanje Društva, za njegov ukupan kulturni stvaralački rad, predstavlja Petoaprilska plaketa Opštine Hadžići. U vremenu poslije agresije su dobitnici i najvećeg kolektivnog priznanja Općine Hadžići, Zlatnog grba sa Plaketom.⁷⁴⁴

Slika br. 234: KUD „Ivan planina“ iz 1977. godine.

Arhiva KUD-a „Ivan planina“ Tarčin

Slika br. 235: Srebrna plaketa sa Makljena 1989. i značke KUD-a „Ivan planina „ iz 1984. i 1989.

Arhiva KUD-a „Ivan planina“ Tarčin.

12.2. KUD „Mladi metalac“ Hadžići

U februaru 1953. godine na inicijativu grupe entuzijasta iz Tehničkog remontnog zavoda Hadžići donesena je odluka o formiranju Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mladi metalac“ Hadžići. *A počelo je u 'Stolariji' 1953. godine. Vrijeme burno i siromašno...Bez pardona recitirao se i najumniji dramski tekst, igrale jednočinke, rastezala harmonika, treptala tamburica...Cijele porodice pripadale su sekcijama 'Mladog Metalca'.* Otac je glumio, sin pjevao u horu, sestra igrala u folkloru, brat donosio vodu za glumce...⁷⁴⁵ Ovu aktivnost je podržala uprava TRZ Hadžići, Općina i Samoupravna interesna zajednica (SIZ) za kulturu Hadžići. Na početku je njegovo članstvo bilo isključivo iz TRZ Hadžići, ali se kasnije u Društvo uključuju i drugi, prije svega omladinke i omladinci iz Hadžića. Osnivanje Društva je imalo za cilj gajenje i očuvanje kulturne baštine i folklorne tradicije naroda i narodnosti bivše Jugoslavije. Prve prostrije društva su bile u baraci, sjeverno od pilane u Hadžićima, gdje su bile i svlačionice FK „Radnika“ i kino-sala. Kasnije, kada zadružni domovi promjene namjenu i hadžićki pripadne TRZH 1963. godine, „Mladi metalac“ dobiva prostorije u Društvenom domu u Hadžićima. Finansijsku i svaku drugu podršku je imalo od TRZ Hadžići.

Slika br. 236: Folklorna sekcija KUD-a „Mladi metalac“ u Hadžićima prilikom dolaska Tita i Nehrua na Ivan sedlo, fotografija iz 1955. godine.

Jubilarni list RKUD „Mladi metalac“ Hadžići, 18.2.1983.

⁷⁴⁴ Arhiva KUD „Ivan planina“, bilten, *Naših zlatnih 60 godina 1949-2009*, 15.

⁷⁴⁵ Rasim Čerimagić, *Jubilarni list RKUD „Mladi metalac“ Hadžići*, 1953, 1.

Naziv „Mladi metalac“ društvo je dobilo od osnivača - metalčkih radnika iz TRZ Hadžići. U preduzeću TRZ Hadžići je djelovala sekcija KUD-a „Mladi metalac“ koja je podržavala kulturne aktivnosti svog preduzeća.

Slika br. 237: Folklorna sekcija TRZ Hadžići pri KUD „Mladi metalac“ Hadžići.

Monografija TRZH, 60.

„Mladi metalac“ je učestvovao na više domaćih i međunarodnih smotri folklor. Kao najznačajniju smotru izdvajaju „Ohridski festival“ 1973. godine, kao i međunarodne festivale folklor u Colmaru u Francuskoj 1982. godine, koncerte u Njemačkoj i Švajcarskoj te učešće na ceremoniji otvaranja Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine. U radu Društva je formirano nekoliko sekcija od kojih se isticala dramska, koja je na takmičenju Amaterskih dramskih sekcija u Jajcu osvojila prvo mjesto. Društvo je bilo nezaobilazni učesnik u obilježavanjima značajnih datuma i događaja na području općine Hadžići.⁷⁴⁶

12.3. KUD „Bjelašnica“ Pazarić

KUD „Bjelašnica“ Pazarić nastalo je 1955. godine u vrijeme kulturnog uspona na području općine Hadžići. Uspješno djeluje skoro šest decenija, a uspjesi ga svrstavaju u najpoznatija kulturno-umjetnička društava u Kantonu Sarajevo.

Zahvaljujući entuzijazmu članova, Društvo je obišlo sve značajnije festivale folklor u bivšoj Jugoslaviji, ali i u Europi. Treba izdvajati učešće na Internacionalnom festivalu folklor u Zagrebu, kao i švicarskom gradu Cirihi, gdje su zahvaljujući izvedbama specifičnih svadbenih običaja sa planine Bjelašnice bili jedno od najtraženijih društava na prostorima Bosne i Hercegovine.

⁷⁴⁶ Jubilarni list RKUD „Mladi metalac“. Hadžići, RKUD „Mladi metalac“, 1953, 2-5.

Slika br. 238: KUD-a "Bjelašnica" Pazarić, iz 70-ih godina.

Kovačević Senad, Hadžići, privatni foto album.

13. ZDRAVSTVENA I SOCIJALNA ZAŠTITA

Zdravstvena zaštita na području općine Hadžići u periodu od 1945. do 1951. godine bila je u nadležnosti Sarajevskog sreza. U tom periodu su u Hadžićima, Pazariću i Tarčinu bili organizovani takozvani ambulanti dani u koje su dolazili ljekari iz Sarajeva i pružali ljekarske usluge građanima. Iz Izvještaja Komisije za zdravstvo Opštinskog narodnog odbora Hadžići od 30.4.1954. godine, vidljivo je da su ljekari primali prosječno 71 pacijenta na dan, što je izvan svake norme. Građani - pacijenti su, pored toga, bili izloženi dodatnom opterećenju. Plaćali su pregled i lijekove, jer nije išlo na recept.⁷⁴⁷ To je, uz dotacije NO, bio osnovni izvor finansiranja ambulanti. Plaćanje zdravstvenih usluga je, zbog slabog finansijskog stanja velikog broja porodica, tjeralo ljude na usluge nadrijekara. To je za rezultat imalo veliku smrtnost djece.

Kvalitetnija zdravstvena zaštita na području općine Hadžići zaživjela je 1951. i 1952. godine. Sredstvima sarajevskog Sreza, u Hadžićima je 1952. godine izgrađena ambulanta i u njoj uspostavljen rad ljekara jednom, a kasnije dva puta sedmično. Međutim Tarčin i Pazarić dugo vremena nisu imali adekvatne ambulante. Zapravo, u Tarčinu je bila priručna ambulanta u prostorijama Mlina „Barit“ Tarčin sa jednim bolničarem, a ljekar je dolazio dva puta sedmično. Najteže stanje je bilo u Pazariću gdje je ljekar dolazio i ordinirao u neuslovnim prostorijama.⁷⁴⁸ Sa ciljem rješenja tog problema i poboljšanja zdravstvene zaštite građana ovog područja, i u Pazariću su stvoreni uslovi i otvorena je područna ambulanta opšte prakse *Doma zdravlja željezničara Sarajevo*. U njoj su se liječili zaposlenici ŽTP Sarajevo i Vaso Miskin Sarajevo te članovi njihovih porodica.⁷⁴⁹

Organizovana zdravstvena zaštita počela je izgradnjom ambulante u Hadžićima 1965. godine. Sredstvima Komunalnog zavoda Sarajevo, sredstvima općine i samodopri nosom građana, izgrađen je odgovarajući prostor i proširena zdravstvena zaštita, uvedene su specijalističke službe, te organizovan stomatološki blok. Ova zgrada ambulante je adaptirana i rekonstruirana 1983. godine kada je sagrađen potpuno novi objekat, za-

747 Arhiva O. Hadžići, *Izvještaj Komisije za zdravlje ONO Hadžići* od 30.4.1954.

748 Hasan Japalac, r. 1927, Tarčin, (20.11.2006, arhiva Komisije)

749 Safet Mulagić, r. 1944.g., Dupovci Hadžići. (Zabilježio: V. Aladžuz, 16.11.2016.g.).

padno od starog, čime su stvoreni optimalni smještajni uslovi za rad svih ljekarskih službi potrebnih stanovništvu općine Hadžići. Tada je ambulanta Hadžići prerasla u RO Dom zdravlja „5. april“ Hadžići koji je predstavljao jedan od najboljih domova zdravlja sarajevske regije. Broj zaposlenih u Domu se je kretao od 60 do 100 ljekara, sestara i drugog osoblja. Prvi šef ambulante u Hadžićima bio je Dr. Kemal Ćemalović, potom Dr. Stevan Velimirović, a posljednji, pred agresiju na BiH 1992. Dr. Ibrahim Ljubović.

Slika br. 239: Dom zdravlja „5. april“ Hadžići u pozadini mosta i trafostanice, 1970. godine.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.

Socijalna zaštita stanovnika Hadžića, poslije Drugog svjetskog rata, vođena je u okviru odgovarajuće općinske službe, a od 1968. godine, organizovana je u okviru samoupravne interesne zajednice za socijalnu i dječiju zaštitu kao samostalnu organizaciju. Ona je obezbjedila permanentnu i sveobuhvatnu saradnju sa mjesnim zajednicama, kada je riječ o evidentiranju osoba kojima je neophodna socijalna pomoć, bilo da se radilo o stalnoj socijalnoj ili jednokratnoj pomoći.

Dakle, umnogome je bila razvijena saradnja Skupštine Opštine i njenih službi, interesnih zajednica, privrednih ili društvenih subjekata, kao i građana. Materijali su išli na zborove birača (građana), gdje su građani davali prijedloge i sugestije organima Općine, a kasnije na ta pitanja dobivali odgovore putem zborova ili odbornika.

14. SPORT I REKREACIJA

14.1. Fudbalski klub „Radnik“ Hadžići 1945-1992. godina

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, u Pazariću je djelovao predratni Fudbalski klub „Bjelašnica“ koji se takmičio u Podsaveznoj ligi Jugoslavije. Najistaknutija imena tog kluba su: Rahmanović Abid, Demirović Fahrija, Kulenović Nijaz i Zijad, Zlobicki Branko, Dafinić Drago, Korić Salko, Turčinović Osman, Primorac Ivan, Četi Branislav. Iz ovog tima je Zlobicki Branko otišao na TV Sarajevo i postao njegov prvi sportski komentator. Na utakmice u Hadžiće se dolazilo iz Pazarića na konjskim, „gumenim kolima“ jer nije bilo sredstava da se plaća drugi prijevoz.

U 1948. godini u Hadžićima je formiran Fudbalski klub „Radnik“ Hadžići. Inicijatori njegovog formiranja bili su Turković Mujo, tada upravnik pilane u Hadžićima, Jajetović Hamdo i Princip Brankica. Pokrovitelj je bila hadžićka pilana, a kasnije grupa preduzeća sa područja Hadžića i Opština. U radu i razvoju ovog fudbalskog kluba doprinio je i Tehnički remontni zavod Hadžić, koji je kupovao potrebnu opremu, gradio objekte, davao autobuse za prevoz itd. Prvi stadion FK „Radnik“ bio je smješten na prostoru gdje se danas nalazi fontana „Meram“ i centralni park u Hadžićima. Tribina je bila montirana na bočnoj istočnoj strani stadiona uz glavnu ulicu, a od rijeke Zujevine je bila podignuta visoka ograda od mreže. Svlačionica je bila u jednom dugom objektu (baraci) koja se nalazila preko puta igrališta iza Nanića pilane. U toj baraci je, kasnije, bilo i prvo kino u Hadžićima, dok nije izgrađen Dom kulture. Poslije treninga ili utakmice, u ljetnim danima, igrači su se kupali u rijeci Zujevini, odmah iza igrališta, a onda tuširali u improvizovanoj svlačionici. Od 1957. godine stadion je premješten na plato iza stare Osnovne škole u Donjim Hadžićima, odnosno preko puta preduzeća PDI „Bješanica“ Hadžići. U to vrijeme „Radnik“ se takmičio u Sarajevsko – zeničkoj fudbalskoj zoni.⁷⁵⁰

Slika br. 240: Početak radova na izgradnji nogometnog igrališta FK „Radnik“ u Hadžićima 1958.

Arhiva TRZH, Monografija TRZH, 30.

Ivica Petković, Dupovac Zlatko, Karabatak Živko, Turuntaš Mića, Neretić Branko, Hauzer Dragan, Kulenović Rešad (kapiten) Došlo Mladen, Jurjević Adolf (golman), Pejić Mirko, Turković Zijad.

Slika br. 241: FK Radnik, prvi tim, 1969. godine.

Rešad Kulenović, Hadžići, privatni foto album, 14x10cm

Od 1960. godine FK „Radnik“ je dobio svoj novi stadion gdje se i sada nalazi. Tada se FK „Radnik“ takmičio u Republičkoj ligi, a 1971. godine je ušao u Drugu saveznu ligu Jugoslavije. To je bio značajan uspjeh, imajući u vidu veliki broj klubova koji su se tada takmičili u Jugoslaviji. Predsjednik Kluba, u vrijeme ulaska u Drugu ligu, bio je potpukovnik Đorđević iz TRZ Hadžići, trener je bio Ivica Petković, a kapiten tima Rešad Kulenović. U prvom timu su igrali: Bećirović Sead-golman, Šaraba Vojislav, Kuduz Edin, Pejić Mirko, Karabatak Mišo, Ejubović Zaim, Čabrić Ratko, Sadiković Sabit, Fejzić Sedik, Balta Emir. Za klub su igrali i Vujović Svetozar, Dupovac Zlatko, Sadiković Sabit, Braunović Tomo, Mutabdžija Danilo, Dragan Andan, Turković Zijo, Čedomir Vidojević. Vujović, Dupovac, Sadiković, Braunović i Fejzić su svojim dobrim igrama skrenuli pažnju trenere klubova iz višeg ranga takmičenja pa su brzo otišli iz FK „Radnik“.⁷⁵¹

750 Kulenović (Muharem) Rešad, r. 1937. u Zoviku, živi u Hadžićima, bio kapiten prvog tima FK „Radnik“, savezni fudbalski sudija, instruktor saveznih fudbalskih sudija. (10.6.2013, arhiva Komisije).

751 Kulenović (Muharem) Rešad, (10.6.2013, arhiva Komisije).

Slika br. 242: FK Radnik iz 1973. godine.

Kulenović Rešad, Hadžići, privatni foto album, 14x10 cm

FK "Radnik" je ostao u Drugoj saveznoj ligi četiri godine (dvije takmičarske sezone) nakon čega je ispao u Zonsku ligu Druge regionalne lige jug. Uzroci ispadanja iz Druge lige su bili višestruki, a prije svega finasijske prirode. TRZ Hadžići i drugi privredni subjekti hadžićke općine su pružali materijalnu podršku u vidu obezbjeđenja prevoza, kupovine dresova i druge opreme, ishrane itd. ali to nije bilo dovoljno.

14.2. ŽRK „INGRAP“

Dugo godina Hadžići su bili marginalizirani u sportskom organizovanju na području sarajevske regije, jer je sva sportska pažnja bila usmjerena na sportski klub FK „Radnik“ Hadžići. U cilju proširenja sportskog djelovanja hadžićke omladine grupa entuzijasta je, uz pomoć društveno-političke zajednice, 1969. godine osnovala Ženski rukometni klub (ŽRK) „Partizan Hadžići“. Pod tim imenom je djelovao veoma kratko. Nakon nekoliko godina rada promjenio je naziv u ŽRK „INGRAP“. Pod ovim imenom je proslavio Hadžiće širom bivše SFRJ. ŽRK „INGRAP“ je od 1971. godine bio član Druge rukometne lige Jugoslavije, a svojim igrama bio je prijatnija kavlitenijim rukometnim ekipama iz tog vremena u borbi za ulazak u Prvu ligu. O snazi ovog sportskog kluba govori činjenica da su u prvoj polovini osamdesetih godina prošlog vijeka imali takmičarske ekipe u kategoriji pionira, juniora, kadeta i seniora. Rukomet je u to vrijeme bio veoma popularan sport na području općine Hadžići. U to vrijeme je i FK „Radnik“ postao član Druge nogometne lige Jugoslavije.⁷⁵²

752 Fazlija Munevera "Curka", Hadžići, (1.3. 2013, arhiva Komsije), (Fazlić Mubera je bila kktivni golman ŽRK 20 godina, a nakon agresije obavlja terenerske poslove u ŽRK „Željezničar“u Hadžićima)

Slika br. 243: Ženski rukometni klub „INGRAP“ Hadžići, 1970. godine , (Utakmica na školskom igralištu u Hadžićima)

Fazlija Munevera „Curka“, Hadžići, privatni foto album.

Od 1992. godine ŽRK „INGRAP“ prestaje djelovati na području Hadžićke općine, a njegove igralice se uključuju u rad ŽRK „Željezničar“ u Sarajevu, jer su tamo i živjele. Nakon rata, 1996. godine, ŽRK „Željezničar“, čiju okosnicu čine takmičarke iz bivšeg ŽRK „INGRAP“, dolazi u Hadžiće, ili bolje rečeno, nastavlja uspješno djelovati na svom području. Organizatori povratka rukometa u Hadžiće su bili Sokolović Suvad, koji je bio i prvi predsjednik Uprave Kluba i Dervišević Ismet Puljo, koji je bio njegov zamjenik, te predratne rukometašice ŽRK „INGRAP“ Nihada Begović-Glamoč i Jasmina Muharemović.

Stoje: Derić Sanja, Bećirović, Andrić Behan, Kotečić Maida i Tunguz.
Čuč: Kosaković, Petković, Mira, Šakota, Lubura i Neretljak

Slika br. 244: Ženski rukometni klub „INGRAP“ Hadžići, fotografija s početka 80-ih godina.

Fazlija Munevera „Curka“, Hadžići, privatni foto album.

14.3. Muški RK „Partizan“

Rukometni klub „Partizan“ osnovan je 1977. godine. Momo Stanimirović je smijenjen sa pozicije trenera ŽRK „INGRAP“, a onda okupio omladince i osnovao muški rukometni klub. Prvi predsjednik je bio Vladavić Halil, a upravu su činili: Milošević „Cico“, Mehremić Ramiz, Glavaš Čedo i Pušara Sreten. Nisu imali uspjeha, kao što je imao ženski klub (ŽRK), ali su ipak nakon dvije godine postojanja ušli iz Regionalne u Republičku rukometnu ligu. U njoj su igrali do kraja svog postojanja, a plasman na tabeli se kretao od drugog do petog mjesta. Ulaskom u veći rang takmičenja, Klub je promijenio ime u RK „Radnik“ Hadžići. Ovaj klub je imao dobar broj kvalitetnih igrača, ali su zbog boljih uslova odlazili u druge klubove, uglavnom u sarajevski „Željezničar“. Klub je imao juniorsku i seniorsku ekipu sa oko 40 članova. Trenirali su na školskom igralištu i igrali utakmice do otvorenja KSIRC-a Hadžići, kada se stvaraju bolji uslovi za treninge i razvoj sporta. Kao najvažniji događaj iz života ovog Kluba se navodi utakmica sa reprezentacijom Ujedinjenih Arapskih Emirata sa kojom su imali neriješen rezultat. Često su bili domaćini prijateljskim i trening utakmicama klubovima iz čitave Jugoslavije, koji su dolazili na pripreme na Igman i Bjelašnicu nakon Olimpijade.⁷⁵³

Slika br. 245: Muški rukometni klub „Partizan“ Hadžići, 1977., godine.

Vladović Mustafa „Mućo“ iz Hadžića, privatni foto album.

14.4. Streljačka družina „IGMAN“ Hadžići

Streljački klub „Igman“ iz Hadžića nastavlja tradiciju streljaštva na našoj općini koje je na ovim prostorima prisutno od 1924. godine. Od 27.3.1977. godine nosi naziv Streljačka Družina „IGMAN“ Hadžići. Predsjednik kluba bio je Dragan Kapor, a sekretar kluba Ibrahim Durmo, članovi predsjedništva su bili: Mrkajić Gojko, Hadžajlić Rasim, Banduka Gojko, Derviš Turčinović, Veliša Uljarević, Ismet Rešidović, Jeleć Đevad, Dinko Šaran, Ljubo Milović.

⁷⁵³ Vladović, Mustafa „Mućo“ R. 1957. Hadžići, (3. 6. 2013, arhiva Komsije)

Predsjednik Skupštine bio je Nail Hujic. Prije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, Klub se uz pomoć Općine, vojske i policije razvio u respektabilno sportsko društvo. Družina je tada imala u svom vlasništvu oko 150 pušaka (zračne, MK i vojničke 7,9 mm M 98). U svom sastavu imao je sekcije u MZ Resnik, u MZ Tarčin u sve tri područne škole i u srednjoj školi u Hadžićima. Društveno-politički sistem je davao snažnu podršku streljaštvu u to vrijeme. Zbog toga se, pored individualnog, vršilo i kolektivno učlanjenje u ovu streljačku družinu. Kolektivni članovi Kluba bili su uposlenici Općine, policije i radnici TRZ Hadžići. Tako je Klub brojao 1.800 članova. Streljačka družina „Igman“ je u kontinuitetu organizovala svake godine takmičenja na nivou općine Hadžići, a 1977. godine je bila domaćin saveznog turnira Jugoslavije u povodu održavanja manifestacije „Igmanski marš“.⁷⁵⁴

Slika br. 246: Streljački klub „Igman“ Hadžići, 9. april 1983. godine.

Durmo Ibrahim, Hadžići, privatni foto-album.

Članovi ove streljačke družine bili su prisutni na svim takmičenjima u Jugoslaviji. Na Saveznom takmičenju 1983. godine u Kragujevcu SD „Igman“ je osvojila drugo mjesto, a bilo je i pojedinačnih uspjeha. Dvije takmičarke bile su članovi reprezentacije Jugoslavije, Biljana Brajović i Snežana Stanišić. Na posljednjem prvenstvu Jugoslavije 1991. godine u Osijeku SD „Igman“ Hadžići je zauzela sedmo mjesto. Od 1977. godine su permanentno među najboljim ekipama na području sarajevske regije.

Nažalost, sva dokumentacija Kluba (fotografije, priznanja, medalje, pehari), kao i kompletna oprema, ostali su na strani agresora.

Izbijanjem agresije na Bosnu i Hercegovinu, veliki broj članova SD „Igman“ Hadžići uključio se u odbranu domovine, kaoiskusni strijelci. Tri člana Kluba dobitnici su najvećih ratnih priznanja „Zlatni ljiljan“, a dva člana su dali svoje živote i poginuli u odbrani Bosne i Hercegovine.⁷⁵⁵

⁷⁵⁴ Ibrahim Durmo, iz Hadžića. (12.4. 2013, arhiva Komisije)

⁷⁵⁵ Ibrahim Durmo, iz Hadžića. (12.4. 2013, (arhiva Komisije)

15. RAZVOJ ZIMSKIH SPORTOVA U HADŽIĆKOM KRAJU

Upotreba skija, kao pomagala za lakše savladavanje snježnih i ledenih terena, najviše u vojnim pohodima, javlja se u VI, a smučanje kao sport u XIX vijeku. Otkrivanje zdravstvenih vrijednosti zimskih sportova u drugoj polovici XIX vijeka daje podstrek mnogima da se udružuju u smučarske družine. Godine 1877. u Kristijaniji u Norveškoj je osnovan prvi i najstariji smučarski klub na svijetu.⁷⁵⁶ U Tirolu u Francuskoj, zbog rekreacije na skijama je 1885. godine bilo 188.359, a dvije godine kasnije 217.372 posjetioaca. Od tada zimski sportovi postaju nosilac turizma u evropskim zemljama. Planinarstvo, o kome smo govorili, bilo je vezano za skijanje, pa su i objekte za smještaj, jedno vrijeme, gradili i koristili zajedno. Skijanje, kao rekreaciju u Bosnu i Hercegovinu donose Austrijanci 1878. godine. Do intenzivnijeg razvoja skijanja dolazi poslije Prvog svjetskog rata. Osniva se 1922. godine Sportsko društvo „Slavija“ koje u sebi ima sekcije za planinarstvo i za zimski sport. Godine 1923. dolaze prve skije na Jahorinu, a 1925. godine na Bjelašnicu.

Snimak iz 1925. godine sa Bjelašnice na kom se vide i dva para skija

Slika br. 247: Zimski sportovi na Bjelašnici iz 1925. godine.

Lj. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 221.

Godine 1928. se osniva prvi SKI-klub Sarajevo, prvi smučarski klub u Bosni i Hercegovini. Već naredne 1929. godine ovaj klub organizuje prvo takmičenje u smučanju. U narednim godinama ovaj sport se veoma intenzivno razvijao sve do početka Drugog svjetskog rata.

⁷⁵⁶ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 218.

U toku 1933. godine general Đukić (predsjednik Olimpijskog odbora) je odlučio da na Bjelašnici izvede vojničke patrolne vježbe. U tim vježbama su učestvovali Ski-klub Sarajevo, članovi „Slavije“ i „Romanije“ kao i ostalih turističkih društava koja su se bavila zimskim sportovima. Prema dr. Mihiću, ova vježba je izvedena na Mrtvanjskim Stanarima.⁷⁵⁷ Prva skakaonica u Bosni i Hercegovini je napravljena i otvorena 6.2.1934. godine u neposrednoj blizini hotela „Kočović“ na Palama.

Nakon Drugog svjetskog rata, 1947. godine se osniva Smučarski klub Sarajevo koji dobija na upotrebu planinarsku kuću na Trebeviću i Brusu uz koje su bile 25-metarske skakaonice. Prva žičara je otvorena 29.11.1952. godine na Jahorini u dužini od 1050 m. Jedanaestog januara 1953. godine je na Jahorini održano prvo propagandno takmičenje u veleslalomu i slalomu, a 13. februara iste godine i 7. prvenstvo Bosne i Hercegovine u smučanju.

Na Šavnicima je 1954. godine održano prvo „Šavničko prvenstvo“,⁷⁵⁸ kada su se oko planinarskog doma mogli vidjeti „čudni“ smučari, kako to piše dr. Mihić, sa vunanim kapama, džemperima, a na nogama „šta je ko imao“. Opanci ili gumene čizme i skije su bili oprema smučara, jer tada nije bilo smučarske opreme. Ovo takmičenje je bilo pokušajno i okupljalo je omladinu iz podbjelašničkih sela Ljubovčića, Ferhatlija, Zovika, Beganova i Pazarića. Tek 1956. godine PD „Bjelašnica“ Sarajevo kupuje u vojnom otpadu u Halilovićima u Sarajevu 15 pari smučki i donosi ih u planinarski dom na Šavnike. *U januaru 1957. godine na smučarskom kursu u Šavnicima, na tih 15 pari smučki bilo je 48 učesnika. Jedni su vozili, a drugi posmatrali.*⁷⁵⁹

Slika br. 248: Prvi trening na Šavnicima 1956. godine. Napomena: Trening sa prvim skijama kupljenim na vojnom otpadu.

Lj. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 231.

U februaru 1959. godine je na istom mjestu održano takmičenje pod nazivom „Šavničko prvenstvo“ u dvije discipline: u daljinskom trčanju i slalomu. Oko staze je bilo mnoštvo gledalaca. Na drugom „Šavničkom prvenstvu“ svi takmičari su imali vlastite smučke.⁷⁶⁰ Ovo prvenstvo se smatra prvim „Šavničkim prvenstvom“, jer su takmičari imali vlastitu skijašku opremu.

757 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 222.

758 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 233.

759 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 236.

760 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 236.

Slika br. 249: Prvo Šavničko prvenstvo u skijanju 1959. godine.

Lj. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 234.

Nakon učešća smučara iz PD „Bjelašnica“ na 15. prvenstvu Bosne i Hercegovine u alpskim disciplinama, koje je održano od 13. do 15. februara 1961. godine na Jahorini, „Šavničko prvenstvo“ postaje društvena priredba za sve članove PD „Bjelašnica“, kao i za pionire i omladince drugih planinarskih društava. Takmičenje postaje poznato i popularno za sve Sarajlije, a posebno sarajevska planinarska i smučarska društva.

Godine 1958. u januaru na Igmanu održano je prvo smučarsko takmičenje „Igman-ski marš“, koje će se tradicionalno održavati svake godine. Tada je Igman otkriven za skijanje i postat će buduće olimpijsko borilište za klasične sportove. Staza je počinjala na Brezovači, penjala se na Karaulu, Malo polje do Velikog polja i nazad do Brezovače gdje se završavala. Staza je bila duga 30 kilometara. U knjigama je zapisano da je ovo memorijalno takmičenje iz 1958. godine najznačajnije u smučarskom trčanju u Bosni i Hercegovini. Od te godine se održavalo svake godine kao memorijal posvećen Igman-skom maršu 1942. godine. U narednih pet godina na ovoj stazi je kurs smučanja završilo oko 500 šumara i lovočuvara iz cijele Bosne i Hercegovine, oko 300 učenika sarajevskih škola i oko 250 omladinaca.

Takmičenje „Bjelašnički dan“ održano je u martu 1958. godine na Bjelašnici u predjelu Mrtvanjskih Stanara. Učestvovalo je 18 ekipa sa 97 takmičara. Takmičenje je predstavljalo nastavak predratne manifestacije sarajevskih planinara u organizaciji tadašnje HPD „Bjelašnica“.

Slika br. 250: Bjelašnički dani, Stanari 1958. godine.

Lj. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 233.

U narednim godinama će postati elitno smučarsko takmičenje. U toku zime 1958/59. godinu je organizovano više smučarskih kurseva na Šavnicima.

S ciljem obuke i usavršavanja u skijanju, PD „Bjelašnica“ je u vremenu od 23. do 30. januara 1966. godine organizovalo prvi planinarsko –smučarski tečaj sa logorovanjem u PD „Šavnici“. Tečaju je prisustvovalo 20 polaznika. U dnevnom terminu su imali kurs u smučanju, a u večernjim satima su slušali predavanja iz oblasti planinarstva. Od te godine PD „Bjelašnica“ je svake godine organizovalo ovakve kurseve, a za predavače su uzimali iskusne smučare i planinare.

Početakom devedesetih godina se završavaju zimski olimpijski objekti na Igmanu, Bjelašnici i Jahorini, a takmičenja na području Sarajeva i njegove okoline se održavaju sve češće. Prvo takmičenje na olimpijskim terenima Bjelašnice je održano 15. februara 1982. godine. To je vrijeme kada su Igman i Bjelašnica zvanično ušli u svijet zimskih sportova – skijanja i zimskog turizma. 28. januara 1983. godine su olimpijski objekti na Igmanu i Bjelašnici i zvanično provjereni, na stazama su skijali najbolji skijaši svijeta.

Planina Igman je u svojoj prošlosti bila izazov za lovokradice, neiscrpni rezervat za sječu drvne mase, čarobna oaza za planinare, izletnike i druge ljubitelje prirodnih ljepota, inspiracija za mnoge pjesnike, a 1984. godine postade najprivlačnija planina za ljubitelje zimskih sportova, posebno onih koji vole virtuozne letove hrabrih skakača na 70 i 90-metarskoj skakaonici. Zimska olimpijada (8-19. februara 1984.) je Igmanu i Hadžićima, kojima Igman pripada, podarila savremene bijatlonske staze u dužini od 60 km. Tu su i ambijent četinarske šume, koji štiti staze od vjetrova, kao i reljef, kojem su stručnjaci zimskog sporta dali najveće ocjene. Predsjednik Međunarodne smučarske federacije i član MOK-a Mark Hodler, je tada, nakon obilaska svih staza na Igmanu, rekao da su „staze lijepo urađene, dobro prosječene i dosta sigurne, a uz to i savršeno prilagođene svim disciplinama.“⁷⁶¹ Uz nju je izgrađena i asfaltna staza u dužini od 2500 m za treninge u toku čitave godine. Moderno izgrađene skakaonice na Malom polju, 70 i 90 metara, su imale doskočište u prirodnom amfiteatru, koji je mogao primiti do 100.000 gledalaca. Na takmičenju u skokovima na 90-metarskoj skakaonici, 18. februara 1984. godine, je bilo prisutno oko 80.000 gledalaca.⁷⁶² Na taj dan je Mati Nikenen, sjajni finski skakač osvojio zlatnu medalju skočivši 116 m i na taj način povećao vlastiti, ali i svjetski rekord za 1,55 metara.

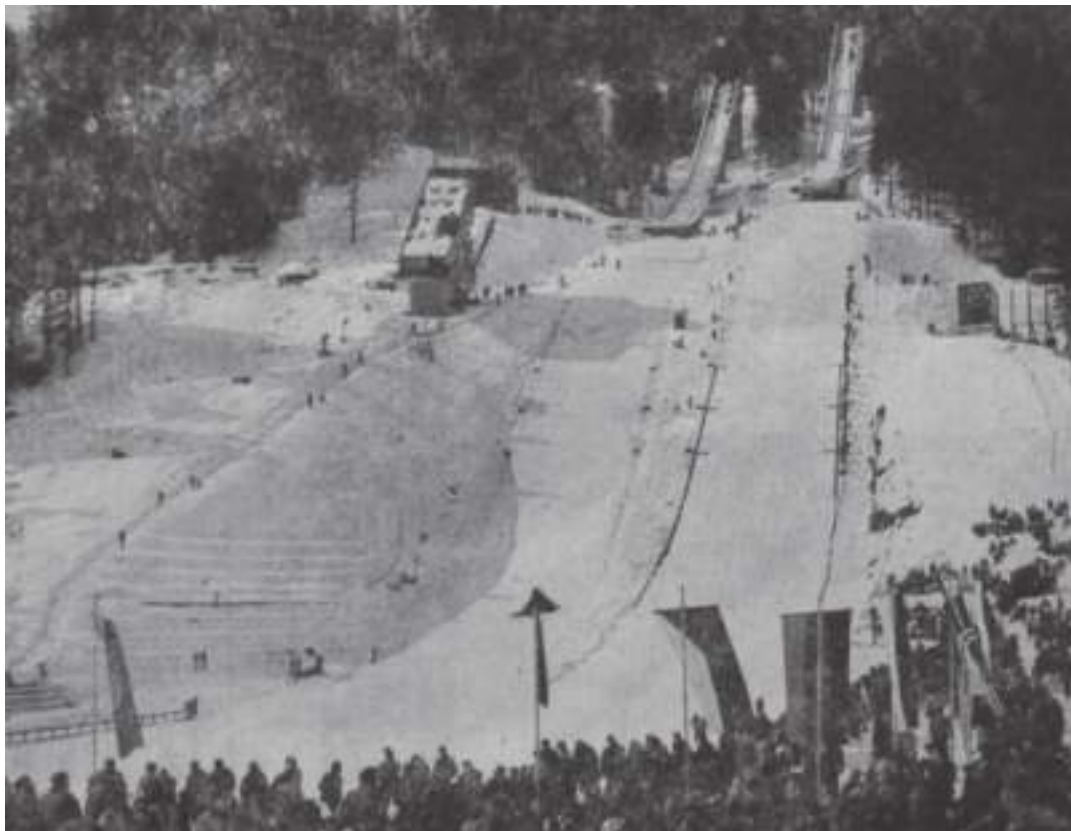
Osim olimpijskih sportskih objekata, sarajevska XIV zimska olimpijada je na Igmanu ostavila četiri novosagrađena hotela: Borik, Igman, Feri, Malo polje i potpuno renoviran hotel Mrazište. U vrijeme održavanja Olimpijade na Igmanu je bilo sagrađeno privremeno olimpijsko selo koje je imalo 164 sobe i dva apartmana, 16 jednosobnih, 27 dvosobnih, 64 trosobna i 57 troiposobnih stanova. U naselju je bilo instalirano ukupno 502 kreveta.⁷⁶³

Četrnaeste zimske olimpijske igre u Sarajevu bile su najbolja i najveća sportska predstava u zimskim sportovima u svijetu ikada održana do tada. One će predstavljati i najveću turističku posjetu Sarajevu svih vremena.

761 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 242.

762 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 266.

763 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 249.

Slika br. 251: Skakaonice na Malom polju-Igman, februar 1984. godine.

Lj. Mihić, Bjelašnica i Igman, 250.

Slika br. 252: Staza za bijatlon na Igmanu 1984. godine, avio-snimak

Lj. Mihić, Bjelašnica i Igman, 248.

16. PLANINARSTVO I PLANINARSKI OBJEKTI HADŽIĆKE OPĆINE

Začeci turizma se naziru još u XIV vijeku nove ere, kada je Dubrovnik slovio za najveću pomorsku luku na Jadranskom moru i kao odlično mjesto za odmor, posebno u zimskim danima, kada su na sjeveru vladale velike hladnoće. Među prvima koji su Dubrovnik posjetili, neslužbeno, radi odmora je bio car Dušan sa caricom Jelenom, 13. novembra 1350. godine. Poslije njega je to uradio najslavniji bosanski ban Tvrtko I Kotromanić, 28. maja 1376. godine. Vojvoda Sandalj Hranić je 31. januara 1426. godine stigao u Dubrovnik sa suprugom Jelenom i pratnjom, kako bi se odmorio u zimskim, hladnim bosanskim danima. Ovdje bi se moglo reći da su to prvi zabilježeni oblici turizma, koji bi se mogao nazvati „diplomatskim“. Uzvratnu posjetu Sandalju su učinili dubrovački poslanici 1430. godine, gdje su proveli nekoliko dana u lovu. Ova posjeta je označavala neku vrstu lovnog turizma. Dubrovnik je bio mjesto odakle su bosanski muslimani odlazili brodovima u Meku i Medinu radi obavljanja hadždža, a kršćani brodovima išli u svetu zemlju Palestinu u Jeruzalem. Ovo govori o počecima vjerskog turizma. Začetnikom kulturnog turizma možemo smatrati osmanskog putopisca Evliju Čelebiju, koji je iza sebe ostavio veoma vrijedne zapise sa svojih putovanja.⁷⁶⁴ Tu je i francuski putopisac Qiclet (Kikle) koji je 1658. godine boravio u Pazariću, zatim engleski putopisci Piter Mandi, koji je 1620. godine prošao Bosnom, te njegov zemljak Henri Blant, koji je zapisao svoja viđenja Bosne.⁷⁶⁵

Prvi put se, riječ „turista“ spominje u časopisu „Crvena Hrvatska“ od 14. X 1892. godine u članku koji govori o posjeti bečkih turista Dubrovniku.⁷⁶⁶ To su, zapravo, začeci savremenog turizma, kako kaže dr. Mihić. Dubrovnik je 1913. godine posjetilo čak 26.030 turista. Od 1929. godine u Švajcarskoj počinje razvoj klasičnog seoskog turizma. Seljaci u planinama su iznajmljivali gostima sobe sa upotrebom kuhinje. Grade se hotelski kapaciteti u alpskim dijelovima zemalja zapadne Evrope. Tada počinje zimski i ljetni turizam.

Od samog dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, osjetio se veliki interes buržoaske klijentele za prirodnim ljepotama sarajevskog, ali posebno hadžićkog kraja. Izgradnja željezničke pruge koja je prolazila čitavom dužinom sadašnje hadžićke općine je stvorila uslove i drugim građanima Sarajeva za brz i lahak dolazak na odmor. U Sarajevu se počinju osnivati društva za kolektivno korištenje prirodnih ljepota i bavljenje sportom. Već 1884. godine u Sarajevu se osniva „Turistički klub“ Sarajevo. Već 1879. godine u Sarajevu postoji neka vrsta profesionalnih turističkih vodiča. Planinarstvo je u to vrijeme bilo osnovna grana turističke djelatnosti, pa je 1892. godine osnovano i Planinarsko društvo „Bosansko-hercegovački turistički klub“. Već 1905. godine je osnovano PD „Priatelji prorode“. Počinju se graditi objekti za smještaj posjetilaca na planinama oko Sarajeva. Izgrađen je hotel sa šest soba na Ivan-sedlu i vila dr. Bauera, koji se spominju u Bosanskom glasniku za 1907. godinu, te Kašikovića vila u Hadžićima iz 1912. godine, vila Wekterhaus u Zoviku. Pored njih sagrađene su tri šumarske kuće: u Hadžićima, Pazariću (na prijevoju Osenik) i Tarčinu. Poslije Prvog svjetskog rata u Sarajevu nastaje sedam novih planinarskih društava: HPD „Bjelašnica“ 1924. kada i SK „Đerzelez“, Društvo planinara BiH 1919, SK „Slavija 1922“, PD „Romanija 1923“, PD „Kosmos“ 1923. godine.⁷⁶⁷

764 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 242.

765 Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka. (engleski putopisci o BiH od 16. do 20. vijeka)*, Časopis za kulturu i društvena pitanja *Behar*, br. 109. Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD, 2012, 14/15.

766 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 249.

767 Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 249.

Prije rata je bio samo jedan PD na Trebeviću, a nakon formiranja navedenih društava u Sarajevu, između dva svjetska rata je izgrađeno 38. planinarskih kuća i domova širom Bosne i Hercegovine. Tako planinski turizam zaživljava u punoj snazi izgradnjom planinarskih domova i kuća već od 1948. godine. Većina njih je izgrađena u narednih pet godina. Napredak je napravljen nakon što se 1954. godine „Planinarski smučarski savez BiH“⁷⁶⁸ podijelio na dva dijela. Osnovan je posebno Planinarski savez Bosne i Hercegovine, a posebno Smučarski savez Bosne i Hercegovine. Na taj način se počinje razvijati zimski turizam kao zasebna grana. U oblasti planinarstva je postojalo samo PD „Bjelašnica“ Sarajevo koje je 1949. godine imalo 3.402 člana. Do njegovog smanjenja dolazi od 1950. godine pa u narednim godinama sve do 1969.g, kada se iz njega formiraju nova planinarska društva. Godine 1950. „Elektroprivreda“ osniva PD „Treskavica“, a Željeznička radionica „Vaso Miskin Crni“ osniva PD „Željezničar“ u Sarajevu. Zatim nastaju PD „Bukovik“ i „Trebević“, a nakon njih družina iz PTT osniva 1954. godine PD „Prijatelji prirode“. Družina iz „Famosa“ se izdvaja i osniva PD „Hojta“, kasnije PD „FAMOS“, a družina iz Kovača u Hrasnici 1957. godine se izdvaja i osniva PD „Igman“ Hrasnica. Posljednji u nizu izdvajanja iz PD „Bjelašnica“ Sarajevo je družina iz Hadžića i Pazarića i 1969. godine osniva PD „Pazarić“ sa sjedištem u Pazariću. Na području općine Hadžići u tom periodu sagrađena su dva planinarska doma i pet planinarskih kuća: PD „Šavnici“ kod Pazarića; mrtvanjski „Stanari“ na Bjelašnici; PK „Hranisava“; PK „Sitnik“ na Bjelašnici; PK „Pod Gradinom“; PK „Javornik“ i PK „Malo polje“.⁷⁶⁹

16.1. Planinarski domovi na području hadžićke općine

Kao što su mnoge novine u društvenom životu došle austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, tako je u naše krajeve stiglo planinarstvo i skijanje, a uz njih i izgradnja prateće infrastrukture. Zemaljska vlada u Sarajevu je putem Građevinske direkcije počela graditi objekte do kojih su vodili lijepo urađeni i markirani putevi. Ti objekti su bili namijenjeni za odmor vladinih velikodostojnika, gostiju i imućnih građana, ali su stajali na raspolaganju i planinarima, koji su mogli koristiti usluge noćenja uz novčanu naknadu.

Prvi objekt u šumskom ambijentu bila je kuća na Velikom polju na Igmanu. U „Hrvatskom planinaru“ je spominje dr. Fleger, bez navođenja drugih podataka o njoj. Može biti da je sagrađen 1910. godine i jedan je od prvih objekata sportsko-turističke namjene u Bosni i Hercegovini.⁷⁷⁰

Nakon Prvog svjetskog rata, Bjelašnica i Igman postaju interesantniji za odmor i rekreaciju, pa samim tim dolazi do izgradnje i objekata za te namjene. Do 1941. godine su sagrađene tri kuće: Pod Gradinom, Sitnik i Kasov do. U toku Dugog svjetskog rata te objekte su koristile vojne jedinice koje su ovladale tim prostorom. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, planinarstvo i zimski sport doživljavaju svoju renesansu. To prati izgradnja novih objekata na Bjelašnici i Igmanu, većeg kapaciteta i boljih smještajnih uslova od onih prije rata. I oni će u nekim fazama njihovog korištenja postati mali u odnosu na potrebe, pa će se dograđivati ili rušiti, graditi veći i bolji.

⁷⁶⁸ Osnovan 1948. u Sarajevu.

⁷⁶⁹ Lj. J. Mihić *Bjelašnica i Igman*, 176-181.

⁷⁷⁰ Šefko Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH 1892 – 2002. godine*. Sarajevo: 2002, 10.

Planinarski dom „Šavnici“ iznad sela Ljubovčići kod Pazarića, sagrađen je i pušten u upotrebu 2.12.1951. godine. Nalazio se na nadmorskoj visini od 940 m, izgrađen od brvana, a pokriven limom. U prizemlju je imao kuhinju sa dvije trpezarije sa 70 mjesta. Na spratu i potkrovlju je imao 10 soba sa 51 krevetom. Dom je imao sve potrebne sanitarije, vlastitu hidrocentralu od koje se napajao strujom, vodovod i tekuću vodu. Uz Dom je, naknadno, dograđena velika sala i odgovarajuće podrumске prostorije, izgrađena pomoćna zgrada za drvnicu, praonicu i sušnicu rublja. Dom je bio pod upravom Planinarskog društva „Bjelašnica“ iz Sarajeva Ul. JNA 79.⁷⁷¹ U neposrednoj blizini ima staza za skijanje, koja je opremljena ski-liftom. Ovaj planinarski dom je prvi na planinarskoj transverzali od Pazarića preko Bjelašnice. Od Doma ide planinarska staza za Hranisavu, za Mehinu luku, za Gradinu i Sitnik. Ovaj prekrasni planinarski dom je do temelja sagorio u požaru 1999. godine. Na mjestu pomoćne kuće starog doma sagrađen je novi, manji, koji je imao kuhinju i boravak sa deset ležaja.⁷⁷²

Slika br. 253: Planinarski dom „Šavnici“, 1955.

Planinarsko društvo Bjelašnica Sarajevo, Planinarske kuće i domovi u BiH, Sarajevo 1955, 9.

Planinarski dom „Stanari“ na Bjelašnici nalazi se na 1585 m.n.v. na krševitom području iznad stočarske mahale Mrtvanje. Izgrađen je od dizme, obložen šindrom, a pokriven limom. Otvoren je 4.12.1949. godine, u prizemlju ima kuhinju i dvije trpezarije sa 50 mjesta. Ima 7 soba, na spratu sa 48 kreveta. Za zagrijavanje se koriste drva, za rasvjetu petrolej, a za kuhinje butan-plin. Vodu se uzima sa izvora u neposrednoj blizini. Nakon izgradnje nove kuće 1952. godine, srušena je stara, a materijal transportovan na Stanar, te iskorišten za renoviranje i proširenje ovog doma. Pod upravom je PD „Bjelašnica“ Sarajevo. Ponovo je 1999. godine renoviran, promijenjena je pokrivka krova.⁷⁷³

⁷⁷¹ PD „Bjelašnica“ Sarajevo je prvo planinarsko društvo u BiH nakon Drugog svjetskog rata, osnovano u oktobru 1948. godine. Za dva mjeseca nakon osnivanja izgradili su planinarsku kuću „Pod Gradinom“. Radili su na izgradnji u drugig planinarskih domova i kuća. Za četiri godine izgradnje njegovi članovi su dali 420.000 dobrovoljnih radnih sati u 52.500 radnih dana ili 175 radnih godina. (Ljubo Mihić- *Bjelašnica i Igman*, 186.)

⁷⁷² Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 59.

⁷⁷³ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 60.

Slika br. 254: Planinarski dom „Stanari“.

Š. Hadžialić, *Planinarske kuće i domovi u BiH*, 7.

Planinarska kuća „Sitnik“ na Bjelašnici, na 1735 m.n.v., sagrađena je 1935. godine, a imala je 10 ležaja. Nije bila opskrbljena. Nakon izgradnje, data je Športskom društvu „Slavija“ iz Sarajeva.⁷⁷⁴ Nema detaljnijeg opisa njene tačne lokacije, ali se iz njene grafičke slike može zaključiti da je bila sagrađena u ambijentu visoke crnogorične šume. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, 1959. godine, sagrađena je nova planinarska kuća „Sitnik“ na nadmorskoj visini od 1765 m, u neposrednoj blizini izvora pitke vode u krševitom ambijentu sa prelijepim livadama. Puštena je u upotrebu 1950. godine i data na upravljanje PD „Bjelašnica“ Sarajevo. Sagrađena je od dizme, obložena šindrom i pokrivena limom. Objekat je jednokatan i ima trpezariju za 20 ljudi, kao i dvije sobe sa 17 ležaja. Kao energent koristi drvo, butan i petrolej. Ispod doma se nalazi vještačko jezero, a mala brana je ozidana kamenom. Planinarska kuća se nalazi na transverzali Pazarić – Opservatorij, a sljedeća je na ruti poslije Stanara. Iz Pazarića se stigne za četiri sata hoda.⁷⁷⁵

Slika br. 255: Planinarska kuća „Sitnik“.

Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 179.

⁷⁷⁴ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 26.

⁷⁷⁵ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 60.

Planinarska kuća „Hranisava“ ili Pl. kuća „Zdravko Čović“, kako je nosila naziv jedno vrijeme, nalazi se na samom vrhu Velike Hranisave na 1955 m.n.v. Kuća je sagrađena 1950. godine od kamena, a pokrivena limom. Objekat ima kuhinju i 10-15 ležaja, a energetni su isti kao i na drugim planinarskim kućama. Voda se koristi iz cisterne. Iz Pazarića se može stići za pet sati hoda. Ima izvanredan pogled na masiv Bjelašnice, na Mehinu Luku, Ivan, Prenj, Čvrstnicu, Vranicu, Velež, Zelengoru i Maglič.⁷⁷⁶

Slika br. 256: Planinarska kuća „Zdravko Čović“ Hranisava.

Š. Hadžialić, *Planinarske kuće i domovi u BiH*, Planinarski savez BiH, Sarajevo 1984, 11.

Planinarska kuća „Podgradina“ je sagrađena 1923. godine na 1350 m.n. v. Građena je od drveta, a pokrivena kaplamom. Imala je jednu prostoriju sa 15 ležaja. Bila je namijenjena planinarima i smučarima. Njome je upravljalo Športsko društvo „Slavija“ iz Sarajeva.⁷⁷⁷

Nakon završetka Drugog svjetskog rata sagrađena je nova planinarska kuća „Pod Gradinom“ ili Podgradina, puštena u upotrebu 29.11.1948. godine kao poklon planinarima za Dan državnosti SFRJ. Sagrađilo ju je PD „Bjelašnica“ Sarajevo. Na ovom mjestu je u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio sagrađen planinarski objekt, ali je u toku rata potpuno porušen. Naziv je dobio, vjerovatno, po gradini iz ilirskog vremena, koja se nalazi iznad kuće na Crnom vrhu na 1808 m.n.v.⁷⁷⁸ Ova planinarska kuća predstavlja prvi izgrađeni planinarski objekt u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata i zato je uzet ovaj simboličan datum za njeno otvorenje. Smještena je na 1345 m.n.v. i imala je 20 ležaja. Bila je mala i nefunkcionalna, pa se pristupilo izgradnji nove (u neposrednoj blizini stare), koja je otvorena 23.11.1952. godine. Napravljena je od brvna, pokrivena limom, a imala je dvije trpezarije u prizemlju sa 20 mjesta, a na spratu četiri sobe sa po 3, 4, 6 i 7 kreveta. Energent je kao i kod drugih PK, a voda je uzimana iz cisterni i sa obližnjeg vrela slabog kapaciteta. Do kuće se iz Pazarića stizalo za 2,5 sata preko Šavnika, a za tri sata preko Bora. Kućom upravlja PD „Bjelašnica“ Sarajevo.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 61.

⁷⁷⁷ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 26.

⁷⁷⁸ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 168.

⁷⁷⁹ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 168.

Slika br. 257: Planinarski dom „Podgradina“.

Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 179.

Slika br. 258: Planinarski dom „Podgradina“.

Š. Hadžialić, *Planinarske kuće i domovi u BiH*, 6.

Planinarska kuća „Javornik“ se nalazi u graničnom području između Bjelašnice i Igmana na nadmorskoj visini od 1336 metara u lijepom crnogoričnom ambijentu. Ima samo jednu prostoriju u kojoj se nalazi kuhinja i 12 ležaja. Energenti su drva, petrolej i karbid (karabit), a pored kuće se nalazi izvor pitke vode, odakle su se vodovodom napajali objekti „Šumarstva“ na Mrazištu. Sagrađena je od drvenih brvana i pokrivena šindrom. Puštena je u upotrebu 9.10.1949. godine i data na upravljanje PD „Bjelašnica“ Sarajevo Ul. JNA 79. Objekt je obnovljen 1998. godine, jer je pretrpio štete tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu.⁷⁸⁰

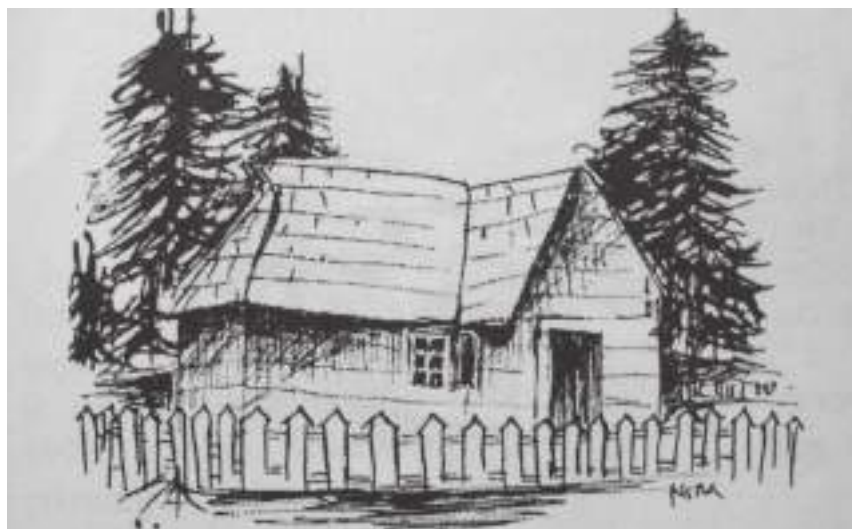

Slika br. 259: Planinarska kuća „Javornik“ Igman, 1949. godine.

Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 177.

⁷⁸⁰ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 113.

Planinarska kuća Malo polje. Na Igmanu (Malo polje) na lokalitetu zvanom Kasov do, 1340 m.n.v., postojala je šumarska koliba Direkcije za šume. Na njenom mjestu je sagrađena kuća za smještaj planinara i smučara, a 1937. godine je adaptirana i dograđena još jedna soba tako da je imala kapacitet od 20 ležaja. Nakon njene izgradnje predana je na upravljanje HPD „Bjelašnica“ Sarajevo.⁷⁸¹

Slika br. 260: Planinarska kuća „Kasov do“, 1937. godine.

Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 27.

Na istoj lokaciji je sagrađena planinarska kuća „Malo polje“ i puštena u upotrebu 1956. godine. Sagrađena je od drveta na nadmorskoj visini od 1300 metara u četinarskoj šumi na proplanku sa pogledom na vrh Bjelašnice. Ima jednu prostoriju u kojoj je trpezarija za 10 osoba i 14 ležaja. Po vodu se ide na Kovačicu, petnaestak minuta hoda, a imaju i čitrnju koja nije dovoljna za snabdijevanje. Ova kuća je data na upravljanje društvu „Prijatelji prirode“⁷⁸² Sarajevo, odnosno PTT preduzeća. Pored kuće se nalaze tereni za odbojku i košarku, što je rijetkost za planinarske objekte, a ima i izvanredan prostor za skijanje.⁷⁸³

Slika br. 261: Planinarski dom „Malo polje“, 1952.godine.

Š. Hadžialić, *Planinarske kuće i domovi u BiH*, 21.

⁷⁸¹ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 27.

⁷⁸² Planinarsko društvo „Prijatelji prorode“ osnovano je u Sarajevu 1905. godine kao podružnica međunarodne turističke organizacije „Natuz freunde“ čije je sjedište bilo u Beču.

⁷⁸³ Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 176-181.

S obzirom da je objekat Doma devastiran u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, na temeljima starog napravljen je novi 2001. godine. Građen je od cigle, pokriven aluminijumskim limom, a sastoji se od prizemlja, sprata i potkrovlja sa terasom. U Prizemlju se nalaze: kuhinja, ostava, hol, sala za dnevni boravak kapaciteta 40 mjesta, sanitarni uređaji sa posebnim toaletom i tuš-kabinom. Na spratu ima spavaonice sa 20 kreveta, WC i tuš-kabinu. U potkrovlju se nalaze tri spavaonice sa 15 kreveta i toaletom. Električna struja je sa mreže, ima tekuću vodu, o svemu se brine stalni domar. Objekat je otvoren 24 sata za posjetioce. Dat je na upravljanje PD „Prijatelji prirode“ iz Sarajeva, ul. Zmaja od Bosne br. 88.

Planinarska kuća „Mrzište“. Na Igmanu, preko puta objekata „Šumarstva“ Hadžići, na lokalitetu zvanom Mrzište, sagrađena je i stavljena u funkciju 1985. godine kuća za smještaj 80 gostiju. Objekt je prizeman, građen od drvenih montažnih elemenata, ima kuhinju i trpezariju, tekuću vodu, a strujom se snabdijeva sa električne mreže. Objektom je upravljalo PD „Žica“ iz Sarajeva.⁷⁸⁴

Slika br. 262: Planinarska kuća „Mrzište“ – Igman, 1985. godine.

Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 71.

Planinarski dom „Brezovača“ se nalazi na Brezovači, na nadmorskoj visini 1120 m. Zapravo, to je objekt Šumarstva „Igman“ Hadžići, koji je ustupljen na korištenje i upravljanje PD „Pazarić“ 1979. godine, kada je šumarstvo sagradilo sebi novi objekat nešto višije i bliže asfaltnom putu Hadžići-Igman. Objekat Doma je zidan od čvrstog materijala i pokriven limom. U prizemlju je imao kuhinju i dnevni boravak za smještaj 40 posjetilaca, kao i sanitarni čvor. U potkrovlju je imao četiri spavaonice sa 42 ležaja. Napajanje strujom je vršeno sa električne mreže, a članovi Društva su doveli i vodu u objekat. PD je objekat koristilo do 1983. godine kada mu je Šumarstvo otkazalo korištenje.⁷⁸⁵

⁷⁸⁴ Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 71.

⁷⁸⁵ Šehić Amer, dipl. in šumarsta, iz Hadžića. (28.7.2013, arhiva Komisije)

Slika br. 263: Ilustracija Planinarskog doma na Brezovači iz 1979. godine.

Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 73.

Planinarska kuća „Kabalovo“ na Igmanu, na 1280 m.n.v., je otvorena 1997. godine u objektu koji je Šumarstvo dalo na upravljanje i korištenje PSD „Energoinvest“ Sarajevo. Objekat je građen od drveta, pokriven crijepom, raspolaže kuhinjom, dnevnim boravkom za smještaj do 40 posjetilaca i četiri sobe sa 30 ležaja. Društvo je uz ovaj objekat dogradilo još jedan bungalov sa 10 ležaja. Električnom energijom se napaja sa mreže, vodom iz cisterne, a mokri čvor ima u objektu. Objekt je stalno otvoren. Od 1997. do 2010. godine je mijenjao upravitelja nekoliko puta, što je rezultiralo njegovim slabim održavanjem, zbog čega su nastala velika oštećenja. Kada ga je „Bosanski zambak“ preuzeo od „Šumarstva“, objekt je bio u veoma lošem stanju, pa su pristupili njegovoj adaptaciji. Od januara 2011. godine domom upravlja PD „Bosanski zambak“ uz mjesečnu rentu od 250 KM. Objekat još nije u potpunosti adaptiran i spreman za punu funkciju.

Slika br. 264: Planinarska kuća „Kabalovo“ Igman, 1997. godine.

Š. Hadžialić, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH*, 119.

Od izgradnje navedenih planinarskih objekata na području Hadžićke općine pa do 1973. godine kroz njih je prošlo 430.000 posjetilaca i turista, a u 207 kreveta je ostvareno 337.000 noćenja ili 45,14 noćenja po krevetu. U periodu od 1973. do 1982. godine u istim objektima je registrovano 11.681 posjeta sa 75.028 noćenja, što je manje u odnosu na ranije analiziran period na godišnjem nivou, dok je noćenja manje čak za 1/3. Razlog ovakvih pokazatelja je opredjeljenje vlasti iz Sarajeva da se grade hotelski kapaciteti na Jahorini (hotel „Šator“, hotel „Jahorina“ i dr.) dok su Igman i Bjelašnica bili potpuno zapostavljeni. Zimska olimpijada 1984. godine će donekle popraviti tu nepravdu.

Preko područja Bjelašnice i Igmana prolaze tri planinarske transverzale: Sarajevska planinska transverzala, Transverzala Igmanskog marša i Igmanska transverzala. Za prilaz vrhu Bjelašnice između dva svjetska rata je bilo 16 planinarskih staza, a poslije Drugog svjetskog rata ima devet varijanti sa 17 pravaca kretanja u ovisnosti od polaznih tačaka. Iz Pazarića su dvije polazne tačke za dva pravca i sa Stanara također. Na području Bjelašnice i Igmana imamo zasebnih planinarskih staza ili pravaca.⁷⁸⁶

Šema br. 14: Bjelašnička transverzala- mapa.

M. Šehić, *Transverzalni vodič po planinama Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Planinarski savez BiH, 1975., 77.

Šema br. 15: Transverzala Igmanski marš- mapa.

M. Šehić, *Transverzalni vodič*, 82.

786 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 191-217.

17. LOVSTVO KAO SPORT, REKREACIJA I TURIZAM

Lov na divljač, kao sport i rekreacija, na području Hadžića, je zabilježen nekoliko godina nakon izgradnje željezničke pruge koja je prolazila čitavom dužinom općine Hadžići. U bosanskim glasnicima se vrlo često spominju prirodne ljepote hadžićkog kraja, a lov na visoku divljač kao poseban užitek. Austrijske okupacione vlasti su odvojile Igman i dio Bjelašnice kao lovno-privredni rezervat. Lov se organizovao na jedan dan, da bi se lovci mogli vratiti na konak u objekte u kojima su odsjeli. Smještaj se mogao naći u prvom hotelu na području hadžićke općine, na Ivanu, vilama u Hadžićima i Zoviku te šumarskim kućama u Hadžićima, Pazariću (Osenik), Tarčinu i Raštelici. Ukoliko bi se, eventualno, odlučili nakon lova odmoriti u planini, lovci su imali na raspolaganju lovačku kuću na Igmanu i u Mehinoj luci.⁷⁸⁷ Na igmanskom Velikom polju je sagrađena šumarska kuća na dva sprata sa pratećim objektima. Tačna godina gradnje nije poznata, ali je Drago Šefer spominje 1924. godine kao objekt u kome je noćio na putovanju od Vrela Bosne, preko Brezovače i Radave prema vrhu Bjelašnice.⁷⁸⁸ Planinarskih domova i kuća u to vrijeme nije bilo na ovim prostorima. Prvih godina poslije završetka Prvog svjetskog rata, lovstvo u Bosni i Hercegovini se slabo razvijalo. Da bi se prevazišle nastale teškoće, lovci počinju da se organizuju u sreska lovačka društva. Najveći broj njih zaživio je između 1920. i 1922. godine. Kako ni sreska lovačka društva u svom radu velikom većinom nisu uspijevala, osnovan je po uzoru na druge pokrajine 1925. godine Savez lovačkih društava Bosne i Hercegovine. U Savez je učlanjeno 17 sreskih lovačkih društava sa 2.451 redovnim članom. Savez je odmah postao član središnje uprave Saveza lovačkih udruženja u Kraljevini SHS u Beogradu. Središnja uprava je namjeravala izboriti se za oslobađanje od carina pri uvozu lovačkih potrepština i snabdijevati lovačka društva jeftinijim i dobrim lovačkim priborom. Nakon obezbjeđenja funkcionalnosti lovstva, pristupilo se i izgradnji objekata neophodnih za lov.

Njihova gradnja se javlja tek u vrijeme vlasti Kraljevine Jugoslavije. Prvi objekt takve namjene je sagrađen 1935. godine na Igmanu na Hrasničkom stanu. U to vrijeme se opisuje, bez navođenja godine izgradnje, i planinarska kuća „Pod Gradinom“ ispod Mrtvanja sa 15 ležaja kojom je upravljalo Sportsko društvo „Slavija“ iz Sarajeva.

Slika br. 265: Lovačka kuća Igman - Veliko polje 1927. godine.

Lj. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 177.

787 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 136.

788 Lj. J. Mihić, *Bjelašnica i Igman*, 168.

Vlasti Kraljevine Jugoslavije su, kao i Austro – Ugarska, Igman i dio Bjelašnice odredili kao lovišta koja spadaju u posebne rezervate Kraljevine. Prema Zakonu o lovstvu iz 1931. godine, „pravo lovstva spojeno je sa pravom svojine zemlje i pripada sopstveniku zemljišta“.⁷⁸⁹

Nakon Drugog svjetskog rata Narodna vlada osniva lovište „Igman“ koje je bilo pod upravom ŠIP „Jahorina“ Pale. Uprava lovišta je bila na Ilidži. Nakon davanja ovog lovišta pod upravu Šumarskom fakultetu u Sarajevu i izgradnje fakultetskih objekata na Velikom polju na Igmanu, ono postaje objektom stručne obuke i usavršavanja šumarskih inženjera, tehničara, lovočuvara i lugara. U to vrijeme ovo lovište je pokrivalo teritorij od 22.000 ha na području četiri općine. Njegovu neprocjenjivost je predstavljao veoma bogat rezervat visoke divljači, posebno mrkog medvjeda (*Ursus arctos*) za čiji lov su dolazili gosti sa svih strana svijeta. Strani državljani su za odstrel jednog medvjeda plaćali i do 120.000 DM. Za lov na medvjeda su bile napravljene visoke čeke koje su garantovale sigurnost lovaca od ove u Bosni i Hercegovini najsnažnije zvijeri.

Slika br. 266: Mrki medvjed, stanište Igman i Bjelašnica.

www.turizamhadzica.freschcreator.com/hrv/turizam—2 (10. maj 2013. godine)

Osim medvjeda, Igman i Bjelašnica su bili staništa srneće divljači, divokoze, divlje svinje, vuka, lisice, zeca, divlje mačke, kune zlatice i kune bjelice, jarebice kamenjarke, velikog tetrijeba, orla krstaša, surog orla i jastreba kokošara. Ovako velika ponuda divljači na jednom lokalitetu je bila osnova za uspon u razvoju lovnog turizma, koji je uz zimski turizam bio osnova turističke ponude.

Pored ovog, državnog lovišta, na području općine Hadžići je postojalo i drugo lovište, koje je bilo pod upravom Lovačkog društva „Bjelašnica“ Pazarić. Lovačko društvo „Bjelašnica“ su osnovale družine lovaca 1954. godine u Pazariću, koje su bile u sastavu LD „Sarajevo“. Pazarićko LD je u osnivanju imalo 23 člana, a njegov prvi predsjednik je bio Omer Vilić. Članovi društva su bili Džemal Šarić, Osman Zukić, Bećir Topalović, Emin Topalović, Jusuf Abazović, Omer Korić, Ramiz Nukica, Ahmed Ramić, Ramiz Čizmić, Hasan Jahić Tale, Alija Rešidović, Krsto Subotić, Ljubo Obradović, Mišo Medić, Albert Mihanović.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Zakon o lovstvu iz 1931, Narodno jedinstvo br. 9. od 3.1.1932.

⁷⁹⁰ Rizvo Kemal, U povodu godišnjice LD „Bjelašnica“ Hadžići, *Lovački list, broj 139. oktobar 2009, 18.*

Godine 1926. „Jugoslavenski list“ u broju 11. od 15. januara, između ostalog, piše: Savez je već dosada posredovao kod ministarstva, velikih župana i direkcije šuma i rudnika u prilog svojih članova. Na Zagrebačkom kongresu uspio je da su u rezoluciju primljeni najvažniji naši zahtjevi, kao obustava davanja oružnih listova za lovačke puške ne-lovcima, izdavanje lovačkih dozvola samo članovima Saveza sreskih lovačkih društava (što je na teritoriji vojvođanskog Saveza već postignuto), popust na željeznicama i povišnje nagrada za tamanjenje vukova na 400 dinara, odnosno na 500 dinara...⁷⁹¹

Slika br. 267: Lovačka kuća „Milavke“ 1989. godine.

Ferid Borovina, iz Binježeva

Slika br 268: Lovci LD „Bjelašnica“ Hadžići, 1999. godine na Igmanu.

Ferid Borovina, iz Binježeva (privatni foto-album)

791 <http://poljoprivredaiselo.com/2010/04/osam-i-po-decenija-organizovanog-lovstva-u-bosni-i-hercegovini/> (7.3.2013.)

18. VJERSKI ŽIVOT I VJERSKI OBJEKTI

U sedamdesetim i osamdesetim godinama XX vijeka na području hadžičke općine sagrađeno je i rekonstruirano 13 vjerskih objekata, što predstavlja period najintenzivnije gradnje sakralnih objekata na toj općini u čitavoj njenoj historiji od osmanskog doba do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Najveći broj vjerskih objekata je sagrađen i rekonstruiran u vremenskom razdoblju od 1965. do 1969. godine (Donji Hadžići, Lokve, Ljubovčići, Pazarić, Smucka, Budmolići, Gornja Bioča, Trzanj). Od 1977. do 1979. godine je sagrađeno pet mekteba (Osenik, Luke, Korča, Vukovići i Gornja Raštelica).

18.1. Džamija u Donjim Hadžićima

Džamija u Donjim Hadžićima koja datira iz osmanskog doba u toku Drugog svjetskog rata je uveliko oštećena. Rekonstruisana je 1961/62. godine, a svečano otvorena 22. oktobra 1962. godine. Otvorenju je prisustvovao reisu-l-ulema IVZ Jugoslavije hadži Sulejman ef. Kemura. Tada je pokrivena crijepom i sagrađena kamena munara uz nju. U džamiji su do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine službovali: Abdulah ef. Sirar, Uzeir ef. Ćatić, Alija ef. Dupovac, Asim ef. Zupčević, Alija ef. Alijagić, Dervić ef. Proha i Hazim ef. Emšo čije je službovanje prekinula agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Slika br. 269: Džamija D. Hadžići iz 1960. godine.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka. (Foto: Behram Jahir iz Hadžića, 12x10cm)

Neposredno pred agresiju, džemat koji se okupljao oko ove džamije su činili: Binježev, Žunovnica, Hadžići Centar i Kasatići sa oko 800 domaćinstava.

18.2. Džamija u Grivićima

Džamija u Grivićima je sagrađena krajem XIX vijeka, kada je, ustvari, na to mjesto „prenesena“ stara džamija iz Drozgometve. *Na sadašnju lokaciju džamija u Grivićima je prenesena 1893. godine, a njena gradnja je završena 1904. godine.*⁷⁹² Na lokaciji nekadašnje džamije, koja se nalazila u Drozgometvi, sada postoje stari nišani na zelenoj površini, a okolni prostor harema oko stare džamije je pretvoren u dvorište. Prostor gdje se nalazila stara džamija u narodu i u općinskom katastru nosi naziv „harem“.

Džamija u Grivićima je imala temeljitu rekonstrukciju 1937. godine. Tada je iz Sarajeva sa Pirinog brijega od džamije Prebjegulje prenesena kamena munara i ozidana uz grivićku džamiju. U Drugom svjetskom ratu džamija je devastirana, pa se čekalo desetak godina na njenu sanaciju. Sanirana je 1956/57. godine, a svečano otvorena 22. septembra 1957. godine.⁷⁹³

Džemat su činili: Grivići, Kućice, Dupovci, Vrančići i Drozgometva.

Slika br. 270: Džamija Grivići iz 60-ih godina prošlog vijeka.

Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka. (Foto: Behram Jahir, 12x9cm)

792 Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka, tekst uz sliku džamije Grivići.

793 <http://medzlis-sa.ba/grivici/>, (pristupljeno: 14.11.2016.g.)

Begović ef. Ahmed rodom iz Kućica - Grivića, Bećirović ef. Esed iz Paleža kod Kiseljaka, Agić ef. Mustafa iz sela Bukve kod Kreševa, bili su imami u ovome džematu. U džamiji se redovno klanjalo, svih pet dnevnih namaza i džuma-namaz.

Mekteb na Koščanu je sagrađen 1938. godine i služio je svojoj svrsi sve do 1992. godine.

Košćan se nalazi pet kilometara od džamije u Grivićima, sjeverozapadno od Hadžića i najmanje je selo ovog džemata. Nalazi se na samom rubu općine Hadžići i dio ovog zaseoka pripada općini Kiseljak. Selo okupljeno oko ovog mekteba je brojalo oko 25 domaćinstava do agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Mekteb u Mokrinama je sagrađen, približno, u isto vrijeme kada i mekteb na Koščanu. Nismo mogli utvrditi tačnu godinu ali po sjećanju najstarijih stanovnika Mokrina da je to moglo biti desetak godina prije Drugog svjetskog rata.

18.3. Džamija u Lokvama

Sagrađena je 1968. godine i okupljala je oko sebe džemat Lokve. Dosadašnji, nama poznati, imami, hatibi i muallimi u džamiji na Lokvama su bili: Kafadar ef. Hasan, Hujčić ef. Hidajet i rahmetli Hajrudin ef. Dupovac.

Slika br. 271: Džamija u Lokvama, 1995. godina.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

Slika br. 272: Džamija u Lokvama nakon obnavljanja.

Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

18.4. Džamija u Ljubovčićima

Odmah nakon Drugog svjetskog rata u Ljubovčićima je sagrađen mekteb za vjersku pouku i klanjanje teravih-namaza. S obzirom da je bio sagrađen od drvene konstrukcije, zbog svoje dotrajalosti je porušen 1960. godine i od kamena je ozidan novi mekteb. Vrijedne džematlije su nakon trideset godina odlučili krenuti u novu akciju gradnje. Ovaj put su sagrađili džamiju koja je otvorena 1990. godine. Od tada džamija ima stalnog imama i u njoj se klanja svih pet namaza.

Slika br. 273: Džamija u Ljubovčićima.

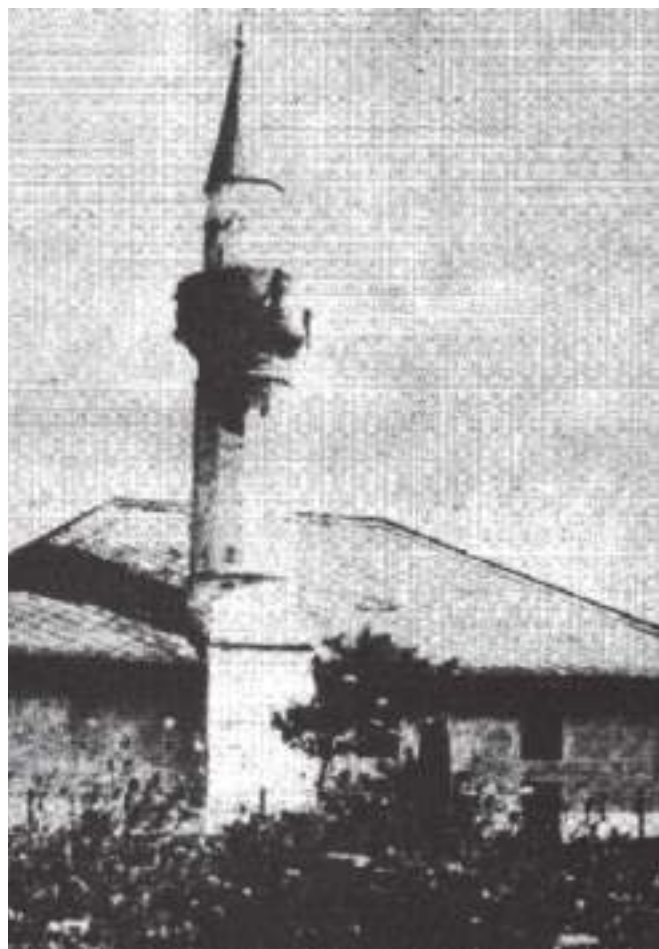
Foto: V. Aladžuz, decembar 2016. godine

Imamsko-muallimsku dužnost u spomenuta dva mekteba i džamiji, do 1992. godine su obavljali Hamid ef. Kos, Fejzulah ef. Hujić, Hajrudin ef. Dupovac .

18.5. Džamija u Pazariću

Sve do 1969. godine u Pazariću je postojala stara džamija koju je prema podacima Vladimira Skarića izgradio Mehmed Spahija 1565. godine. Džamija je potpuno renovirana 1911. godine. *Proširena je, daskom pokrivena, džamija, srušena drvena munara i sagrađena kamenom zidana munara. 1970. godine je džamija podignuta na sprat i ponovo srušena munara i sagrađena nova.*⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ <http://www.medzlis-sa.ba/content/view/56/67/> (20. jula 2013.)

Slika br. 274: Džamija u Kahrimanima-Pazarić prije rekonstrukcije 1969/70. godine

M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u BiH*, Sarajevo, 1977, 24.

Slika br. 275: Džamija Pazarić iz 1970. godine, nakon rekonstrukcije.

H. Hujić, *Historijska dimenzija Hadžića*, 174.

Ova džamija je bila vjerski i duhovni centar najvećeg džemata na području hadžićke općine. Džemat Pazarić je obuhvatao: Zovik, Kahrimani, Kučkovići, Pazarić, Doljani, Dragovići, Karaosmanovići, Lihovci, Beganovi, Resnik, Ramići, Grude, Sejdanovići, Deovići, Osenik i Luke. Džamija se nalazi u Kahrimanima. Džemat se nalazi 20 km južno od Sarajeva, na putu Sarajevo-Mostar. Broj domaćinstava je oko 1150. U 1991. godini sagrađen je imamski stan preko puta džamije. *Po dokumentima koji su sačuvani u arhivu džamije; matica vjenčanih muslimana (Kujudi nikjah) i matica rođenih muslimana (Sidžilli viladet) od 1921. do 1946. vidi se da je Pazarić bio Imamat za općinu Hadžići.*⁷⁹⁵

U pazaričkoj džamiji službovali su sljedeći imami: Sulejman ef. Kahriman, Muharem ef. Kahriman, Muhamed ef. Fejzić, Adem ef. Rahmanović, Abdurahim ef. Trnčić, Sulejman ef. Lojo, Hamid ef. Kos, hafiz Hamza ef. Grabus i mr Izet ef. Terzić i Ahmed ef. Hasković. Pored džamije se nalazi musafirhana, gasulhana i imamska kuća. U džamiji se obavlja svih pet namaza, džuma i bajram namaz, te se održava mektebska nastava.

Sela Osenik i Luke su imali svoje mektebe. Osenički je sagrađen 1978. godine, a onaj u Lukama nešto ranije.

795 <http://www.medzlis-sa.ba/content/view/56/67/> (20. jula 2013.)

Slika br. 276: Mekteb u selu Osenik iz 1968. godine

Bužo Osman, Osenik, privatna foto-arhiva

18.6. Džamija u Japalacima

Stara Džamija u Japalacima renovirana je više puta do 1989. godine, kada je pokrenuta inicijativa za izgradnju nove džamije u istom haremu. Prije agresije na Bosnu i Hercegovinu urađeni su temelji, a njena gradnja nastavljena po završetku rata.

Slika br. 277: Stara i nova džamija u Japalacima.

Foto: V. Alađuz, 18. maj 2013.

U džematu Tarčin-Japalaci radili su slijedeći imami: Šaban ef. Smajević, Seid ef. Maksimić, Ahmed ef. Ibrahimagić i Bajro ef. Bandić.

U džamiji se redovno obavljaju pet dnevnih namaza, džuma-namaz, bajrami i vjerska pouka.

Džematu Tarčin-Japalaci su pripadala sela: Tarčin, Japalaci, Vrbanja, Smucka.

Na Vrbanji je postojao mekteb koji je otvoren 29.4.1975.godine. U njemu se klanjala samo teravija i vršila vjerska pouka. Smucka je, takođe, imala mekteb koji je sagrađen 1968.godine. Namjena mu je bila kao i kod svih drugih mekteba, vjerska pouka i klanjanje teravijah-namaza.

Slika br. 278: Mekteb u Smuckoj, sagrađen 1968. godine.

Foto: V. Alađuz, 18. maj 2013.

18.7. Džamija u Budmolićima

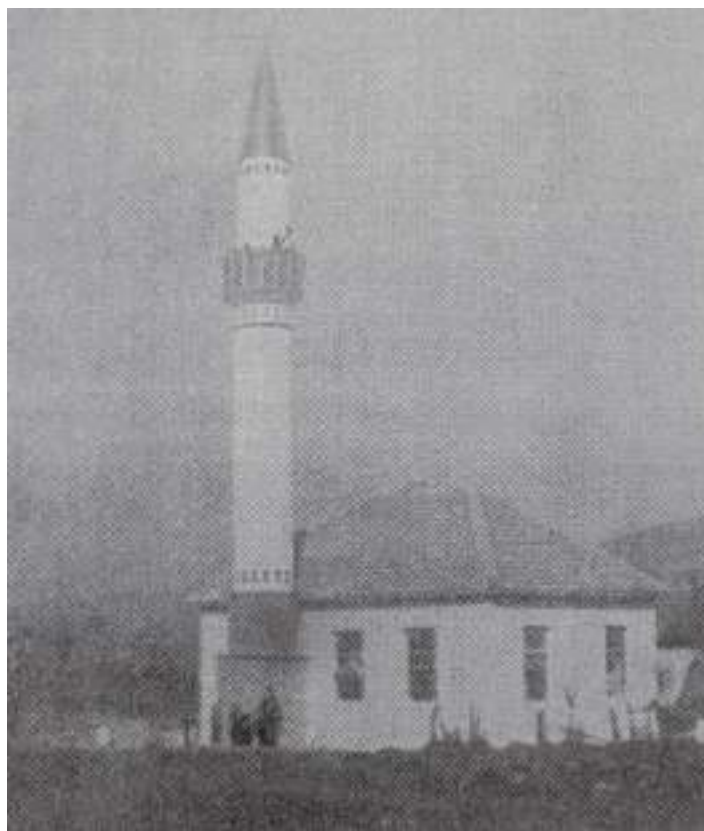
Nesebičnim angažmanom mještana Budmolića, a uz pomoć i komšija u ovom mjestu je 1968. godine sagrađena moderna džamija. Džamiju je svečano otvorio mjesni imam Šaban ef. Smajević u prisustvu velikog broja gostiju. Na otvorenju je govorio izaslanik Starješinstva IVZ BiH Kasim ef. Ibrišimović naglašavajući posebno ulogu džamije u prosvjećivanju i kulturnom uzdizanju.⁷⁹⁶ Budmolići su u to vrijeme imali oko 80 domaćinstava, pa je izgradnja džamije imala dodatnu vrijednost.

Zgrada džamije sagrađena je od tvrdog materijala sa bazom 12 puta 8 metara i munarom 25 metara visokom. Na spratu sagrađena je ujedno i nužna prostorija za vjersku obuku. U prizemlju, do samog ulaza, izvedena je česma na tri ispusta. Džamijsko dvorište je dovoljno prostrano, zaprema površinu od 1000 m² i ograđeno je žicom. Građenjem džamije rukovodio je mještatin Husein Mrkonj, kome je za uloženi trud i požrtvovanje na samoj svečanosti odano javno priznanje.⁷⁹⁷

U džamiji se obavljaju noćni namazi i održava vjerska pouka. Do 1970. godine su se klanjali samo teravijah-namazi, a od tada Budmolići postaju džemat. Prvi imam džamije u Budmolićima je bio Duran ef. Bandić, sve do 1974. godine.

⁷⁹⁶ Glasnik Rijaseta IVZ u BiH, za 1969, 63-64.

⁷⁹⁷ Glasnik Rijaseta IVZ u BiH, za 1969, 64.

Slika br. 279: Džamija u Budmolićima, iz 1969. godine.

Glasnik Rijaseta IVZ u BiH, za 1969., 64.

Od 1974. godine u ovoj džamiji su službovali imami: Sakib ef. Rešidović, Asif ef. Višća, Ismet ef. Zejnilović, Šaban ef. Smajević, Dževad ef. Pleh, Suad ef. Zijadić, Hasan ef. Omerović, da bi ponovo 1990. godine službu imama, hatiba i mualima preuzeo Duran ef. Bandić i na toj dužnosti je i danas.⁷⁹⁸

U Gornjoj Bioči je 1969. godine sagrađen mesdžid sa gasulhanom. U mesdžidu se klanja teravijah-namaz i obavlja vjerska pouka i klanjaju noćni namazi.

Slika br. 280: Mekteb u Gornjoj Bioči, iz 1969. godine.

Foto: V. Alađuz, 18. maj 2013.

18.8. Džamija u Trznju

Džemat Trzanj čine sela Duranovići, Korča, Vukovići, Raštelica, Orahovica i Trzanj. Džemat ima oko 600 domaćinstava. Džamija datira od 1965. godine. Mnogo prije, krajem XVI vijeka je džamija se je nalazila u selu Odžak nedaleko odavde. Vremenom je Odžak kao i mnoga muslimanska naselja promijenio strukturu stanovništva tako da je u potpunosti naseljen pravoslavnim stanovništvom. Jačanjem sela Trzanj ukazala se potreba za izgradnjom vlastite džamije pa je ona iz Odžaka porušena i prenesena ovdje.

Slika br. 281: Otvorenje džamije na Trzni, 11.9.1966. godine

Foto-album Džemata Trzanj

Gradnja džamije je završena 1965. godine, a njeno otvorenje uz mevlud je obavljeno 11.9.1966. godine. Džamija je renovirana i proširena 2000. godine. U džamiji se danas klanjaju noćni namazi, džuma, bajrami i održava vjerska pouka.

Od imama, koji su službovali u trzanjskoj džamiji, poznati su: Hilmi ef. Šarić, Šaban ef. Smajević, Uzeir ef. Bandić i sada Miralem ef. Maljić.

Na području Gornje Rašteliće, gdje se nalazi stari dio sela, 1978. godine je sagrađen mesdžid primjeren velični objekata te vrste i na drugim područjima. U to vrijeme je mogao u potpunosti zadovoljiti potrebe vjernika ovog sela. Bio je aktivan tokom ramazana, a održava se i vjerska pouka.

Slika br. 282: Mekteb u Raštelići, iz 1978. godine.

Foto: V. Alađuz, 18. maj 2013.

Mesdžid u Korči, napravljen 1977. godine nakon preseljenja korčanske džamije iz Odžaka na Trzanj. Aktivan u toku ramazana, a u toku vjeronaučne godine se održava vjerska pouka.

Slika br. 283: Mekteb u selu Korča iz 1977. godine.

Foto: V. Aladžuz, 18. maj 2013.

Mekteb u Vukovićima je sagrađen 1978. godine i zadovoljavao je potrebe džematlija kao i svaki drugi mekteb.

19. NARODNE NOŠNJE HADŽIČKOG KRAJA

Odijevanje stanovništva područja hadžićke općine ne razlikuje se mnogo od odijevanja stanovništva šireg područja. U historiji se mijenjalo i prilagođavalo uvjetima i okolnostima. Muslimansko stanovništvo se još iz vremena osmanskog doba odijevalo tradicionalnom nošnjom sve do Drugog svjetskog rata. Kršćansko stanovništvo je, u vrijeme osmanske uprave, svoj način odijevanja prilagođavalo okolnostima. Upraznjavane su tradicionalne nošnje, ali je bilo i propisanih načina odijevanja.⁷⁹⁹ Tako su za kratko vrijeme bili općeprihvaćeni neki dijelovi nošnje iz osmanske kulture i postali svakodnevni sastavni dio odjeće sva tri naroda ovoga kraja.⁸⁰⁰ Odlaskom osmanske vlasti iz BiH, još neko vrijeme su se mogle vidjeti prihvaćene unificirane nošnje u gradovima iz ranijeg perioda, ali je vrlo intenzivno zaživljavao tradicionalni etnički način oblačenja svih naroda koji su ovdje živjeli.

Kada je u pitanju hrvatska narodna, muška nošnja, ona se može posmatrati kroz tri perioda. Do 1900. godine je nošena odjeća od bijelog sukna, tozluci, čarape sa bozavcima, oputnjaci opanci, bijeli ćulah i crveni šal. Žene su nosile duge do zemlje bijele košulje, a preko njih „ječermu“ (prsluk bez rukava), a oko struka pojas. Na glavi su nosile velike bijele mahrame. Češljale su se tradicionalno, na razdjeljak po sredini glave.

799 V. Skarić, Naredba o rajinom odijelu iz doba otomanske vladavine. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1902, 557-559.

800 Lj. Beljkasić, Narodne nošnje, u: Zborniku *Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, Sarajevo, 1963, 390.

Od 1900. do 1925. godine muškarci su počeli nositi čakšire, cipele, šubaru i ravne kape od pliša. Žene su nosile dimije umjesto dugih haljina u bijeloj i crnoj boji. Na glavi su nosile kapu od čohe sa drvenim rubom iznutra, a djevojke malu crvenu ili crnu kapu na kojoj je bila niska od dukata.⁸⁰¹

Od 1925. godine, pa do polovine ili kraja XX vijeka, nosila se konfekcijska odjeća, a stara narodna nošnja samo za praznike i vjerske svečanosti. Žene su pred Drugi svjetski rat počele nositi suknje umjesto dimija. *Izgleda da su se suknje počele nositi pod uticajem srpske narodne nošnje ovoga kraja.*⁸⁰² Dimije su ostale kao tradicionalni odjevni predmet za vjerske prilike.

Slika br. 284: Narodna nošnja katolika iz Lepenice.

Ljiljana Beljkasić, *Narodne nošnje*, 390.

Iza Drugog svjetskog rata u sve krajeve polahko prodire gradski način oblačenja. Kupuju se platna u gradovima i kroje košulje i drugi odjevni predmeti od „parheta“, „meleza“, „perlona“ i „najlona“. Žene su na glavama nosile crne mahrame, a djevojke šarene mahrame sa puno jarkih boja. Mlađe žene i djevojke sve više kupuju konfekciju, a u modu ulazi „brenovanje“ kose kao način uređivanja frizure.

Narodna nošnja Bošnjakinja se do 1900. godine sastojala od dugih gaća-dimija i košulje duge do zemlje, tkane od domaćeg materijala. Preko košulje su nošene vunene pregače ili „ječerma“. Ispod košulje se nosila „dolaktica“, odjevni predmet rađen od pamuka, dugih rukava i dug do pojasa, a po krajevima obrubljena srmenim širitom koji se nazivao „harač“. Starije žene ispod bluze oblače i kraće bijele košulje od čador-beza, domaćeg debljeg platna. Preko bluze se, kad je hladno, nosila anterija.⁸⁰³

801 Lj. Beljkasić, *Narodne nošnje*, 395-396.

802 Lj. Beljkasić, *Narodne nošnje*, 396.

803 Anterija je odjevni predmet pravljen od „cica“, postavljen pamukom i isprošivan kao jorgan, dug do ispod pojasa. Obavezno su dugi rukavi, a kopčanje na prsima.

Kosa se plela u dvije pletenice, a na glavi se nosio fesić nakićen dukatima i ukrašen perlama. Praktikovalo se „okniti“ kosu radi uljepšavanja. Starije žene su umjesto fesića nosile kapu preko koje se nosila jamenija, a koja je bila „okerana“ raznobojnom svilom ili pamukom. Za svečanosti se preko jamenije stavljala „bošča“, velika mahrama od domaćeg platna s utkanim „pirlitanim“ šarama jarkih boja. Bogatije žene su nosile i feredžu ili „bamiju“, veliku bijelu mahramu sa utkanim šarama od zlatnožute svile, koje su, uglavnom, donosene sa „hadždža“. Dimije u narodnoj nošnji Bošnjakinja se javljaju nakon 1900. godine i sa opisanom nošnjom se zadržavaju do kraja XX vijeka. Duže vrijeme su kod žena moderni „katovi“ od dimija i bluze od istog materijala, a na rukavima je „čitma“ ili čipka.

Slika br. 285: Narodna muslimanska nošnja (Mokrine 1957. godine, Biba Čolo, Fatima-Fatuša Aladžuz, Safija Čolo)

Ljiljana Beljkasić, *Narodne nošnje*, 398.

Tradicionalna muslimanska muška nošnja se nije mijenjala dugi niz godina, od vremena Osmanske uprave pa sve do pod kraj XX vijeka. Ima je i danas, ali za posebne prilike, kao i kod žena. Muškarci su nosili gaće, široke, duge bijele, preko njih „šarvale“, a gore bijelu košulju dugih širokih rukava sa dubokim razrezom na grudima. Šarvale ili „pelengaće“ se nisu nosile ljeti. Pravljene su od domaćeg sukna, većinom prirodne mrke boje s užim nogavicama i velikim turom. Oko struka, preko košulje, je bio omotan jednobojni pojas. Mlađi su nosili nekad i šareni pojas, a uglavnom crveni ili zeleni. Na glavi se nosio ćulah od valjane bijele vune obavijen mahramom. Nosio se na glavi i fes sa „pamrom“ oko njega, crvene boje, pravljen od valjane vune odnosno čohe.

Za izlaske su se nosile „čakšire“ koje su imale manji tur od šarvala, a pravljene su od čohu ili takozvanog „bugarskog sukna“ koje se nabavljalo u Sarajevu od trgovaca iz Užica.⁸⁰⁴ U svečanim prilikama bi se oblačio „fermen“, odjevni predmet rađen od čohu, ukrašen crnim gajtanom. Iznutra su postavljeni crvenom čohom da bi ljepše izgledali. Za svakodnevno odijevanje u hladnijim danima nosila se „anterija“, a preko nje „gunj“, pravljen od crnog sukna, ukrašen po rubovima našivenim crvenim gajtanima. U nekim krajevima su za vrijeme zime nošene pletene kabanice sa kapuljačom, koje su sa vanjske strane imale „bičeve vune“.⁸⁰⁵ Na nogama su nosili pletene opanke i kundure.

Slika br. 286: Građani Tarčina, Muslimani i Srbi u narodnim nošnjama, 1961. godine.

D. Jasika, Tarčin, privatni foto-album

Od završetka Drugog svjetskog rata zaživljava gradski način oblačenja za izlaske, za odlaske na posao i druženja, a na selima se ponegdje zadržao tradicionalni način oblačenja kod starih ljudi.

Srpska ženska narodna nošnja do Prvog svjetskog rata se sastojala od širokih bijelih gaća preko kojih se oblačila duga bijela, do zemlje duga, košulja, a preko nje je dolazila pregača zvana „oprežina“, pretežno crvene boje. Oko struka se nosio pojas različitih boja. Preko košulje se na gornji dio tijela oblačila „ječerma“, a preko nje „ćurdiya“, haljetak rađen od domaćeg sukna, dug do kukova i bogato ukrašen apliciranom čohom i vezom.⁸⁰⁶ U hladnim danima se preko svega nosila „đuda“, haljetak rađen od somota, bez rukava, dug do ispod struka, nešto što je kod Bošnjakinja bila anterija, samo drugi materijal.

804 Lj. Beljkasić, *Narodne nošnje*, 398.

805 Lj. Beljkasić, *Narodne nošnje*, 399.

806 Lj. Beljkasić, *Narodne nošnje*, 399.

Djevojke su na glavi nosile „kalkan“ pliću okruglu kapu sa crnim svilenim resama okolo. Udate žene su nosile, također, pliću mrku kapu, a oko nje bi omotale pletenice. Preko kape se stavljala „okrugla“, a na nju mahrama. Oko 1900. godine su se počele nositi dimije, a svi ostali detalji se nisu značajnije mijenjali. Oko 1925-1930. godine sve se više nose suknje. Na nogama su se nosili opanci oputnjaci, a iza Drugog svjetskog rata cipele, kada i prodire do sela gradski način odijevanja.

Muška srpska nošnja je do 1900. godine ličila drugim muškim nošnjama, pa i dobrim dijelom do Prvog svjetskog rata. Na gornjem dijelu preko košulje se nosio „džemadan“ i „džoka“. Džemadan se krojio od sukna kao i džoka, ali je džoka bila bez rukava. *Na glavi se nosio ćulah od bele vune oko koga se omotavao crveni šal, a kasnije je ćulah zamijenjen mrkim fesom. Mrki fes i crveni šal nosili su se sve do tridesetih godina dvadesetog vijeka.*⁷³⁷ Kultura odijevanja poslije Drugog svjetskog rata je zahvatila čitavo stanovništvo, pa je narod prilagođavao način oblačenja potrebama i prilikama, a narodne nošnje su živjele na selima, u svečanim vjerskim prilikama sve do kraja XX vijeka.

POPIS IZVORA I LITERATURE

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine
 - fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)
 - fond: Veliki župan sarajevske oblasti (VŽSO)
 - fond: Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH)
2. Istorijski arhiv Sarajevo
 - Regesta Dokumentata koja se nalaze u Vojnoistorijskom arhivu Beograd
3. Arhiva SABNOAR-a BiH
4. Arhiva KUD „Ivan planina“
 - bilten, *Naših zlatnih 60 godina, 1949-2009.*
5. Arhiva Općine Hadžići
6. Arhiva OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin
7. Arhiva OŠ „9.maj“ Pazarić
8. Arhiva TRZ Hadžići
9. E. Bujak, V. Alađuz, A. Džemidžić, D. Jasika, *Izvještaj o popisu stećaka na području općine Hadžići, br. 02/5-49-2992-4/16-2.3.2016.g.*, Općina Hadžići, 2016, 4. (u daljem tekstu: Izvještaj o popisu stećaka 2015.
10. *Godišnjak MŠC Hadžići za 2001/2002*, MŠC Hadžići i Ferizović Sarajevo, Hadžići, 2002.
11. *Ljetopis Srednjoškolskog centra za školsku 1992/93. g.* (pristupljeno 2.3.2011. godine).

b) Objavljeni izvori:

1. *Almanah Drinske banovine.*
2. *Bosanski glasnik.*
3. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.* Sarajevo, 1896.
4. *Glasnik Islamske vjerske zajednice BiH.*
5. Iović Kasim, *Radnički pokret u BiH 1907. godine.* Sarajevo: Arhiv BiH, 1975.
6. *Ljetopis „Osnovne škole Hilmi ef. Šarić“ Tarčin.*
7. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.godine.* Sv. I/1, Sarajevo: Bošnjacki institut Zürich, Odjel Sarajevo : Orijentalni institut, 2000 ([Sarajevo] : Geodetski zavod BiH.
8. *Opšti zakon o narodnim odborima FNRJ, 1946.*
9. *Opšti zakon o narodnim odborima opština,* Službeni list FNRJ br. 22/52 od 19. 4. 1952.
10. *Popis stanovništva i stanova 1971.-Stanovništvo-etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova.-Rezultati po opštinama,* Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974.
11. *Prostorni plan Kantona Sarajevo za period 2003-2013.* Sarajevo: Zavod za planiranje Kantona Sarajevo, 2006.
12. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1909,* Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1984.
13. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910.* Sarajevo:

- Zemaljska štamparija, 1912.
14. *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1911. godine*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, tom II.
 15. *Stanovništvo BiH prema popisu 1948, 1953. i 1961. i popis zaposlenog osoblja*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku BiH, 31.III 1967;
 16. *Stanovništvo BiH, narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995.
 17. *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu 16. juna 1879. godine*, Sarajevo: Vladina tiskarna, 1880.
 18. *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.* Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886.
 19. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/9. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2008.
 20. Šabanović Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455.* Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1964.
 21. *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR BiH*, Sl.list NR BiH br. 29 od 7. jula 1947.
 22. *Zakon o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora*, Sl. list NR BiH br 11 od 5. maja 1952.
 23. *Zakona o podjeli teritorije Narodne republike BiH.*
 24. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 1.
 25. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 2.
 26. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga broj 10.
 27. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, knjiga 18.

c) Štampa:

1. *Šumarski list*, Zagreb.
2. *Glas slobode*, Sarajevo.
3. *Narodno jedinstvo*, Sarajevo.
4. *Lovački list*.
5. *Jubilarni list RKUD „Mladi metalac“* Hadžići, 1953.
6. *Glasnik Rijaseta IVZ u BiH*.

d) Internet:

1. <http://www.panoramio.com/photo/22439257>, (1. 7. 2013.)
2. <http://www.panoramio.com/photo/26246762> (1.7.2013.)
3. <https://www.google.com/search?q=Linum+capitatum&site=> (22.9.2013.)
4. www.naturfoto.cz, (mart 2013.)
5. [de.wikipedia.org/wiki/ Otto _Blau](http://de.wikipedia.org/wiki/Otto_Blau), (19.2.2013.)
6. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-4> ; (ubaciti datum pristupa)
7. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-16>, pristupljeno 7.7.2013.
8. http://i164.photobucket.com/albums/u35/milan_sc/Ivan_1898.jpg (7.7.2013.)
9. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic->

- narentabahn-neretvanska pruga-1 (datum kada je pristupljeno)
10. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1>, (20. 3. 2013.)
 11. http://i358.photobucket.com/albums/oo28/bih25k/SK02_Pazaric-Konjic_1910_200K.jpg, (20.7.2013.)
 12. WWW.gacko.net/prirodne_ljepote_bihhtm, (14.2.2013.).g
 13. http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/izlozbe/izlozbe_arhiva/izl_2009_stalna.html (datum pristupa)
 14. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1-> (17. 3. 2013.)
 15. http://www.hrvatskiglas-berlin.com/wp-content/uploads/Banovina_Hrvatska_1939._-1941.-Kopie.jpg (datum pristupa)
 16. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1> (navesti datum pristupa)
 17. www.vojska.net/hrv/drugi/svjestski/rat/nezavisna-drzava-hrvatska/, (21.4.2012.)
 18. <http://sr.scribd.com/doc/41209174/5-deo-DOKUMENTI-O-SARADNJI-%C4%8CETNIKA-SA-OSOVINOM-Nacistima-Fa%C5%A1istima-Okupatorom-Dr-Branko-Latas>, (9.7.2013.)
 19. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-14>; (datum pristupa)
 20. http://www.sipadkomerc.com/sipad/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=54, (20.8.2013.)
 21. <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/> (datum pristupa)
 22. <http://poljoprivredaiselo.com/2010/04/osam-i-po-decenija-organizovanog-lovstva-u-bosni-i-hercegovini/> (7.3.2013.)
 23. <http://www.medzlis-sa.ba/content/view/56/67/> (20. 7. 2013.)
 24. <http://trzanj.blogger.ba/arhiva/2011/05/31/2773063> (20. 7. 2013.)
 25. <http://www.medzlis-sa.ba/content/view/32/67/>, (28.3.2013.)

e) Video i DVD zapisi:

1. Film *Ispraćaj posljednjeg ´cira´ 1966.* (kopija filma nalazi se u arhivi Komisije, a na kopiranje ga ustupio Halid Maslo iz Budmolića.)

f) Intervjui:

1. Bašić Avdo, Hadžići, 11.5.2012., (arhiva Komisije)
2. Bužo Osman, r. 1928. s. Osenik, 21. 3. 2012, (arhiva Komisije).
3. Bužo Osman, r. 1928. s. Osenik, 3.4.2013. identifikacija mjesta masovnih grobnica. (arhiva Komisije)
4. Čolo Smajo, rođen 1946. Mokrine, 20. 5. 2012. (arhiva Komisije)
5. Dupovac Enver, Hadžići, 12.6.2012. (arhiva Komisije)
6. Durmo Ibrahim, Hadžići, 12. 4. 2013. (arhiva Komisije)
7. Ejubović Hamdo, r. 1959.,Gornji Zovik, 11.5.2013. (arhiva Komisije)
8. Fazlić Ibro, r. 1928. godine, Žunovnica-Hadžići, 1. 3. 2012, (arhiva Komisije)
9. Fazlić Mubera Curka, Hadžići, 12. 5. 2013. (arhiva Komisije)
10. Fišo Rasim, star 63 godine, Trzanj, 16. 2. 2013, (arhiva Komisije)
11. Hrnjić (Mujo) Nedžib, iz Donjih Hadžića, r. 1943. godine, 13.5.2012.(arhiva Komisije)

12. Japalak Hasan, 20.11.2006, (arhiva Komisije)
13. Jasika Azra, 10. 5. 2007, (arhiva Komisije)
14. Kazić Abid iz Gornje Raštelice, 9. 3. 2013, (arhiva Komisije)
15. Kazić Mušan, star 82 godine, 16. 2. 2013, (arhiva Komisije)
16. Kulenović (Muharem) Rešad, r. 1937, 10.6.2013., (arhiva Komisije)
17. Kuljanin (Božo) Stevo, r. 1927. Vrelo Bosne, 23.1.2013, (arhiva Komisije)
18. Kvesić Marko i Anto iz Tarčina, 9.3.2013, (arhiva Komisije)
19. Ljubović Haša, Zovik, 17.5.2013. (arhiva Komisije)
20. Maksumić Ibrahim, Hadžići, 12.6.2012. (arhiva Komisije)
21. Muhibić Zaim. r. 1947. iz Korče-Muhibići, 15.4.2013. (arhiva Komisije)
22. Muhibić Muharem , 15. 4. 2013. (arhiva Komisije).
23. Oputa (Ibre) Dervo, r. 1926. Opute, Tarčin, 1. 3. 2013. (arhiva Komisije)
24. Ramić Ahmed, r. 1928., Gornji Zovik, 10.5.2013. (arhiva Komisije)
25. Ramić Ahmed, r.1928, Zovik, 16.5.2013. (arhiva Komisije)
26. Rizvo Kemal iz Pazarića, 8.7.2001, 8.1.2007., (arhiva Komisije)
27. Šehić Amer, dipl. in šumarsta, iz Hadžića, 28.7.2013, (arhiva Komisije)
28. Šunj Muharem, 15.6.2012.
29. Tepić (Ramo) Ismet, r. 1928. Raštelica, 10.6.2013., (arhiva Komisije)
30. Trešnjo Ahmed iz Zovika, 14.6.2013.
31. Turčinović Derviš, Pazarić, 10.10.2006., (arhiva Komisije)
32. Vladavić, Mustafa „Mućo“ R. 1957. Hadžići, 3. 6. 2013, (arhiva Komisije)

LITERATURA

a) Knjige:

1. Ademović Fadil, *Princ palikuća u Sarajevu*. Sarajevo: Rabic, 1997.
2. Aličić Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1983.
3. Aličić Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.godine*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1996.
4. Anđelić Pavao, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
5. Begović Branislav, *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme Otomanske vladavine*. Sarajevo: Šumarski fakultet, 1960.
6. Begović Branislav, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu Austro-ugarske uprave 1878-1918. sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo: ANUBiH, 1978.
7. Bešlagić Šefik, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1971.
8. Bešlagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u BiH*, Akademija nauke i umjetnosti BiH, knj. 30, Sarajevo, 1978.
9. Bešlagić Šefik, *Stećci – kultura i umjetnosti*, 'Veselin Masleša', Sarajevo, 1982
10. Biščević Vedad, *Bosanski namjesnici osmanskog doba, 1463-1878*. Sarajevo: Connectum, 2006.
11. *BiH od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: BKC, 2004.
12. Blašković Pero, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*. Wien : Gesellschaft Bosnischer Akademiker in Österreich ; Lovran : Cambi, 2000 ([s. l. : s. n.]).
13. Chester Keith, *The Narrou Gauge Railways of Bosnia-Hercegovina*. Malmö: Stenvalls, 2006.

14. Dunjić Uroš, *Hadžići u prošlosti*. Beograd: NIK „Svet knjige“, 2002.
15. Đug Samir, et.al., *Prirodna baština Kantona Sarajevo*. Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva, 2008.
16. Eminefendić Hazim, *Fukncionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu*. Sarajevo: Institut za društveno upravljanje u Sarajevu, 1966.
17. Fevzija Ajdin, *Historija željeznica Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Ambasada Suverenog Malteškog Reda u BiH, 2006.
18. Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo 1997.
19. Hadžialić Šefko, *Planinarstvo i planinarski objekti u BiH 1892 – 2002. godine*, Sarajevo, 2002.
20. Hadžijahić Muhamed, et. al., *Funkcionalnost komunalnog uređenja u Sarajevu 1965/66. godina*. Sarajevo: Institut za društveno upravljanje, 1966.
21. Hadžijahić Muhamed, *Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u Bosni do 1878. godine*. Sarajevo, 1972.
22. *Hronologija radničkog pokreta do 1941*. Sarajevo: Svjetlost/Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1971.
23. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. godine*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964.
24. Hujić Hidajet, *Historijska dimenzija općine Hadžići*. Hadžići: BZK „Preporod“, 2012.
25. Huseinović Ismet i Babić Džemaludin, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Baybook, 2004.
26. *Ilidža*. Sarajevo: Općina Ilidža, 2004.
27. Ihsanoglu Ekmeleddin, ed. *Historija Osmanske države i civilizacije*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 2004.
28. Imamović Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Art 7, 1998.
29. Imamović Enver, *Historija bosanske vojske*. Sarajevo: Art 7 (Fojnica: Svjetlost), 1999.
30. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BKZ Preporod, 1998.
31. Juzbašić Dževad, *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere*. Sarajevo: ANUBiH, Djela, XLVIII/28, 1974.
32. Karabegović Ibrahim, *Radnički pokret BiH između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909-1929*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
33. Karaula Željko, *Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*. Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest, 2011.
34. Kovačević Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjevjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
35. Kreševljaković Hamdija, *Hanovi i karavan-saraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1957.
36. Kreševljaković Hamdija, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.
37. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.
38. Lašvanin Nikola, *Ljetopis*. Sarajevo: Synopsis, 2003.
39. Lovrenović Dubravko, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, ‘Rabic’, Sarajevo, 2009.
40. Ljiljak Milan, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini – razvoji razmještaj mreže poštanskog i telegrafskog saobraćaja za vrijeme osmanske vlade*. Sarajevo:

- Preduzeće poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja, knjiga I, 1975.
41. Ljiljak Milan, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini. [Razvoj i razmještaj mreže poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme Austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine : (1878-1918)]* knjiga II, Sarajevo: Svjetlost, 1981
 42. Mazalić Đoko, *Gradac kod Hadžića*, Glasnik Hrvatskog muzeja u Sarajevu, 1942.
 43. Mažuranić Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, JAZU, Zagreb, 1908–1922.
 44. Mihić Ljubo J., *Bjelašnica i Igman- planine XIV Zimske olimpijade*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
 45. Miletić Nada, *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, GZM BiH, 1967.
 46. Mitrović P., *Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta u BiH 1900-1914*. Sarajevo: [s.n.], 1956.
 47. *Monografija Osnovne škole „6. mart“ Hadžići 1911-2011*, Hadžići, 2012.
 48. *Monografija TRZ Hadžići*. Hadžići: Tehnički remontni zavod Hadžići,, 1985
 49. Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Publishing-Sarajevo, 1998.
 50. Pašalić Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960.
 51. *Planinarske kuće i domovi*. Sarajevo: PD „Bjelašnica“, 1955.
 52. Popović Jovo, *Kroz planine Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Planinarsko društvo *Bjelašnica* Sarajevo, 1935.
 53. Popović Dušan, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Sloveniji*, knj. III, Zagreb, 1951.
 54. Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
 55. *Putevi BiH 1967-1987*. Sarajevo: SIZ za magistralne puteve R BiH, 1987.
 56. Renner Heinrich, *Durch Bosnien und die Hercegovina : Kreuz und Quer*. Berlin : Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1896.
 57. Schachinger Werner, *Bošnjaci dolaze - elitne trupe u k.u.k. armiji 1879-1918*. Lovran: „Cambi“, 1996.
 58. Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937.
 59. Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost, 1958.
 60. Šarac Nedim, *Sindikalni pokret u BiH do 1919. (hronika)*. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1955.
 61. Šehić Zijad i Tepić Ibrahim, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sejtarija, 2002.
 62. Šehić Zijad, *U smrt za cara i domovinu - Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.
 63. Škoro Magbul, *Pozdrav iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Dom, knjiga 2, 2009.,
 64. Vego Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957.
 65. Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva*. Sarajevo: Svjetlost, 1996.
 66. Zubčević Orhan, et.al. *Geografija za 2. razred srednje učiteljske škole*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 1997.

b) Članci u časopisima i zbornicima radova:

1. Albahari Nisim, *Od aprilskog rata do ustanka. u: Sarajevo u revoluciji. Knj. 4, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.

2. Aličić Ahmed S., Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine. Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut Sarajevo 1975, (1977), XXV.
3. Anđelić Pavao, Arheološka ispitivanja. u: *Zbornik Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Sarajevo: Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, 1963.
4. Anđelić Pavao, Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni (Prilog tipologiji naselja). Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n.s. A, XVIII, 1963.
5. Beljkasić Ljiljana, Narodne nošnje. *Zborniku Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, Sarajevo, 1963.
6. Bosiljčić Slobodan, Borbe igmanske partizanske čete. u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1977.
7. Ćurčić Vejsil, Starinsko oružje. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1926,XXXVIII.
8. Ćurčić Vejsil, Sarajevsko oružje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1943, LV.
9. Dizdarević Nijaz, Slobodan Princip Seljo. u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1977.
10. Fekeža Lidija, Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n. s.. sv.42/43, 1987/1988.
11. Hadžiselimović Omer, *Na vratima Istoka*, (engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka), u: Časopis za kulturu i društvena pitanja „Behar“, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske „Preporod“, 2012., 14/15.
12. Handžić Adem, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću: uloga države i vakufa. Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut Sarajevo, 1975 (1977), sv. 25.
13. Madžar Boro, Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata. u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 4, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1981.
14. Magbul Škoro, Pozdrav iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Dom, knjiga 2, 2009.
15. Mandić Mihovil, Prahistorijska radionica kod Pazarića. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije*, br. LI, 1939, prva sveska (istorija i etnografija).
16. Muderizović Riza, Bosanski majdani za turske uprave. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1918, knjiga XXX.
17. Đoko Mazalić, Novi podaci o Gradcu kod Hadžića. Sarajevo: *Naše starine XIII*, 1972, 82.
18. Muderizović Riza ef., Bosanski majdani za turske uprave. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*. 1918, knjiga XXX.
19. Muderizović Riza, Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1929, br. XLI, knjiga 2.
20. Obradović Vuk, *Vojne puške velikog kalibra*, Beograd, Vojni muzej Beograd, 2011.
21. Patsch Karl, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, broj XXVI, 1914, knjiga prva.
22. Pređa Savo, Slom i rasulo četnika, *Sarajevo u revoluciji. Knj. 4, Komunistička*

- partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981.
23. Popović Jovo, Ljetni stanovi stanovi (mahale) na Bjelašnici. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1932, XLIV.
 24. Ruvarac Ilarion, O privileđijama kuće Ohmućević-Grgurić. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1890, knjiga III.
 25. Sergejevski Dimitrije, Rimski natpisi novi i revidirani, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, br. LII, 1940, knjiga 1.
 26. Skarić Vladislav, Naredba o rajinom odijelu iz doba otomanske vladavine. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1902.
 27. Skarić Vladislav, Starine na Gradcu u bosanskoj Lepenici. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, br. XLIV, 1932. druga sveska (za istoriju i etnografiju).
 28. Skarić Vladislav, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, br. XLVI, 1935.
 29. Šabanović Hazim, Dvije najstarije vakufname u Bosni. Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut Sarajevo, 1951 (1952), sv. 2.
 30. Šabanović Hazim, Bosansko krajište. Sarajevo: *Glasnik Društva istoričara BiH*, 1957 (1958), IX.
 31. Šabanović Hazim, Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI st. Sarajevo: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 1960 (1961), XI.
 32. Šabanović Hazim, Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine. u: *Zbornik Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Sarajevo: Naučno društvo SR BiH-posebna izdanja, knjiga III, 1963.
 33. Štaka Danilo, Aktivnost komunista Ilidže na organizaciji ustanka u Sarajevskom polju. u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
 34. Štaka Danilo, Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu. u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
 35. Tošić Mirko, Partijski rad u selima ispod Igmana i na Ilidži 1942-1943. godine. u: *Knj. 2, Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
 36. Truhelka Ćiro, Zanimljiv turski novac, kovan u Sarajevu. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1889, knjiga 1.
 37. Truhelka Ćiro, Jedan nalaz turskih akči iz Makedonije. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1919, knjiga 2.
 38. Vuletić Vukasović Vid, Stari nacrt župe Smučke usred kralj. Bosne. Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1891, knjiga III, godina III.

c) Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni radovi:

1. Anđelić Pavo, Turski put od Ivan planine do Porima, (www.fmks.gov.ba/download/zs/1957/9-1957.pdf, 31.3.2013.)
2. Fukarek Pavle, *Tisa (taxus baccata l) njena nalazišta u BiH i njihova zaštita*. Zagreb, 1934. (<http://www.fmksa.com/download/zs/1957/16-1957.pdf> 27.1.2013.)
3. Fukarek Pavle, *Prirodne rijetkosti u NR BiH i njihova zaštita*, Zagreb, 1954. (www.fmksa.com/download/zs/1954/4-1954, 27.1.2013.)
4. Bilela Lada Lukić, et. al. *Valorizacija pećine „Megara“ na planini Bjelašnici općina Hadžići*, PMF Sarajevo, Sarajevo, 2011.
5. Truhelka Ćiro, Umjetnost dekoriranja u bosanskoj metalnoj industriji, (<http://www.fmks.gov.ba>, 25.3.2013.)

PRILOZI

OPIS GRANICA OPĆINE HADŽIĆI

Granice općine Hadžići su jasno određene na osnovu katastarskih podataka i geodetskih mjerenja.

Razgraničenje između Općine Ilidža (k.o. Rudnik) i Općine Hadžići (k.o. Drozgometva) počine na tromeđi administrativnih granica općina: Hadžići, Kiseljak i Ilidža (k.o. Drozgometva, k.o. Kuliješ i k.o. Rudnik) na trigonometru (tt 783) koji se nalazi na brdu Plješevac te ide jugoistočno niz Plješevac prema Batalovom Brdu do tromeđe k.o. Drozgometva, k.o. Rudnik i k.o. Rakovica, tj. tt 1358.

Granica ide jugoistočno niz Batalovo Brdo dužinom oko 500 m do šumskog puta ispod Kremenika, te se lomi istočno dužinom oko 700 m do izvora Dobra Voda, gdje je ujedno i tromeđa k.o. Drozgometva, k.o. Binježevo i k.o. Rakovica.

Od Dobre Vode granica ide sjeveroistočno ispod vikendica u Mitrovom Dolu, tj. ispod Kamenoloma Gabro te nastavlja potokom Puhovik do tromeđe k.o. Binježevo, k.o. Rakovica i k.o. Gladno Polje, koja se nalazi na raskrsnici puteva i potoka ispod brda Grkuša.

Od te tromeđe granica ide istočno ispod puta kojeg presijecaju dva dalekovoda na put Mostarsko raskršće – Kiseljak do restorana Centar. Granica nastavlja jugoistočno, desnom stranom puta Kiseljak – Mostarsko raskršće dužinom oko 400 m do lijeve strane asfaltnog puta koji vodi za Miševiče. Granica nastavlja lijevom stranom puta zapadno dužinom oko 500 m.

Od te tačke ide istočno pod uglom od 90° dužinom oko 100 m do lijeve strane puta koji silazi na put Kiseljak – Mostarsko raskršće dužinom oko 500 m. Nastavlja desnom stranom ceste Kiseljak – Mostarsko raskršće dužinom oko 420 m do raskrsnice glavne ceste sa putevima: lijevo za Rakovački voćnjak i desno put za Miševiče. Od te međne biljege granica ide južno lijevom stranom puta za Miševiče dužinom oko 450 m, od te međne biljege broj 4 (stablo) granica ide južno dužinom oko 160 m, a onda se lomi sjeveroistočno ispod policijskog skladišta do puta Kiseljak – Mostarsko raskršće.

Granica nastavlja južno desnom stranom puta dužinom oko 180 m gdje se nalazi tromeđa k.o. Binježevo, k.o. Gladno Polje, k.o. Blažuj. Granica istim pravcem nastavlja do Mostarskog raskršća (raskrsnica puta Ilidža – Kiseljak i starog puta Ilidža – Hadžići, ispred Kemosa).

Granica se lomi južno preko donje strane željezničkog mosta na rijeci Zujevini, te se nastavlja uz šumu Kosa s lijeve strane rezervoara. Od rezervoara granica je dužine oko 750 m do sastava dva potoka od kojih nastaje potok Đurđevača, što je ujedno i tromeđa k.o. Binježevo, k.o. Donji Hadžići i k.o. Blažuj. Odatle uz potok granica ide južno gdje je presijecaju dva dalekovoda. Granica ide dužinom oko 1000 m do tromeđe k.o. Donji Hadžići, k.o. Blažuj i k.o. Hrasnica. Ta tromeđa se nalazi na lijevoj strani puta koji izlazi na livadu Đurđevača. Granica nastavlja jugoistočno dužinom oko 1300 m uz brdo Do (tt 1363). Od tog trigonometra granica ide niz Igman na Igmanski put kod mjesta Sugreb. Granica između Donjih Hadžića i Hrasnice ide lijevom stranom Igmanskog puta južno dužinom oko 1600 m gdje izlazi na asfaltni put koji ide iz Hadžića za Bjelašnicu na mjestu zvanom Ajišnik.

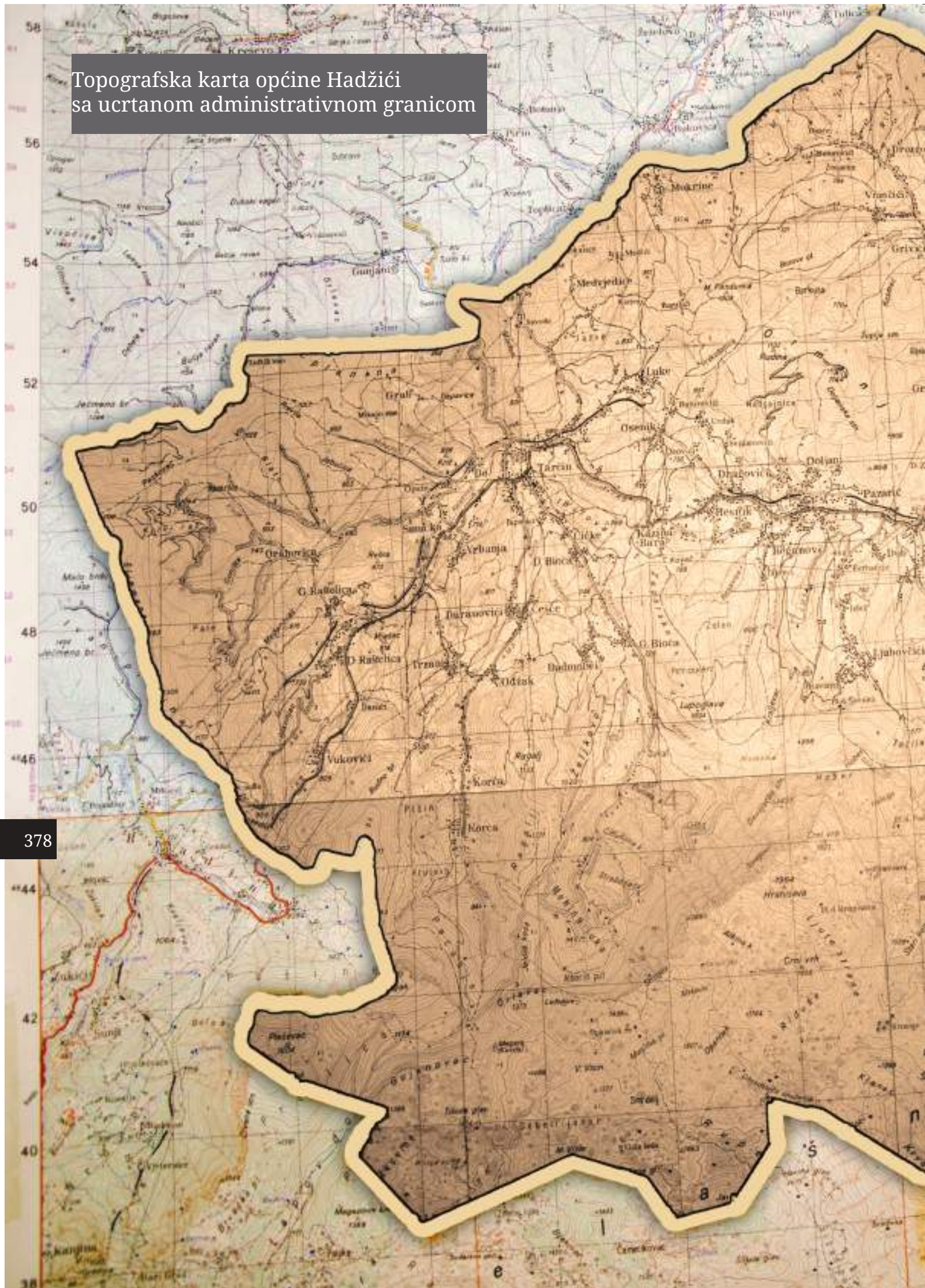
Od Ajišnika granica vodi preko Trešnjeva Brda južno uz Igman, što je ujedno granica između k.o. Žunovnica i k.o. Hrasnica. Od te tromeđe granica ide južno dužinom oko 800 m do tt 1328 što ujedno čini tromeđu k.o. Žunovnica, k.o. Lokve i k.o. Hrasnica. Sve je to na vrhu Trešnjeva Brda. Granica nastavlja južno dužinom oko 1300 m prema Suljinim Vodama te izlazi na put Kabalovo – Lasički Stan. Granica ide lijevom stranom šumskog puta Kabalovo – Lasički Stan sve do Stupareva Placa, te ide jugoistočno dužinom oko 1000 m do izlaska na šumski put koji dolazi od hotela „Mrazište“. Granica nastavlja jugozapadno niz Igman dužinom oko 600 m gdje izlazi na put Hadžići – Bjelašnica što je ujedno i tromeđa k.o. Lokve, k.o. Hrasnica i k.o. Presjenica. Od te tromeđe granica ide zapadno dužinom oko 300 m do tt 1320/2, te dalje nastavlja prema zapadu do Crnog Vrha gdje se nalazi tt 320. Granica dalje ide skroz južno pored Ravne Vale gdje je presijeca šumski put i ide tt 1303/4. Granica ide i južno

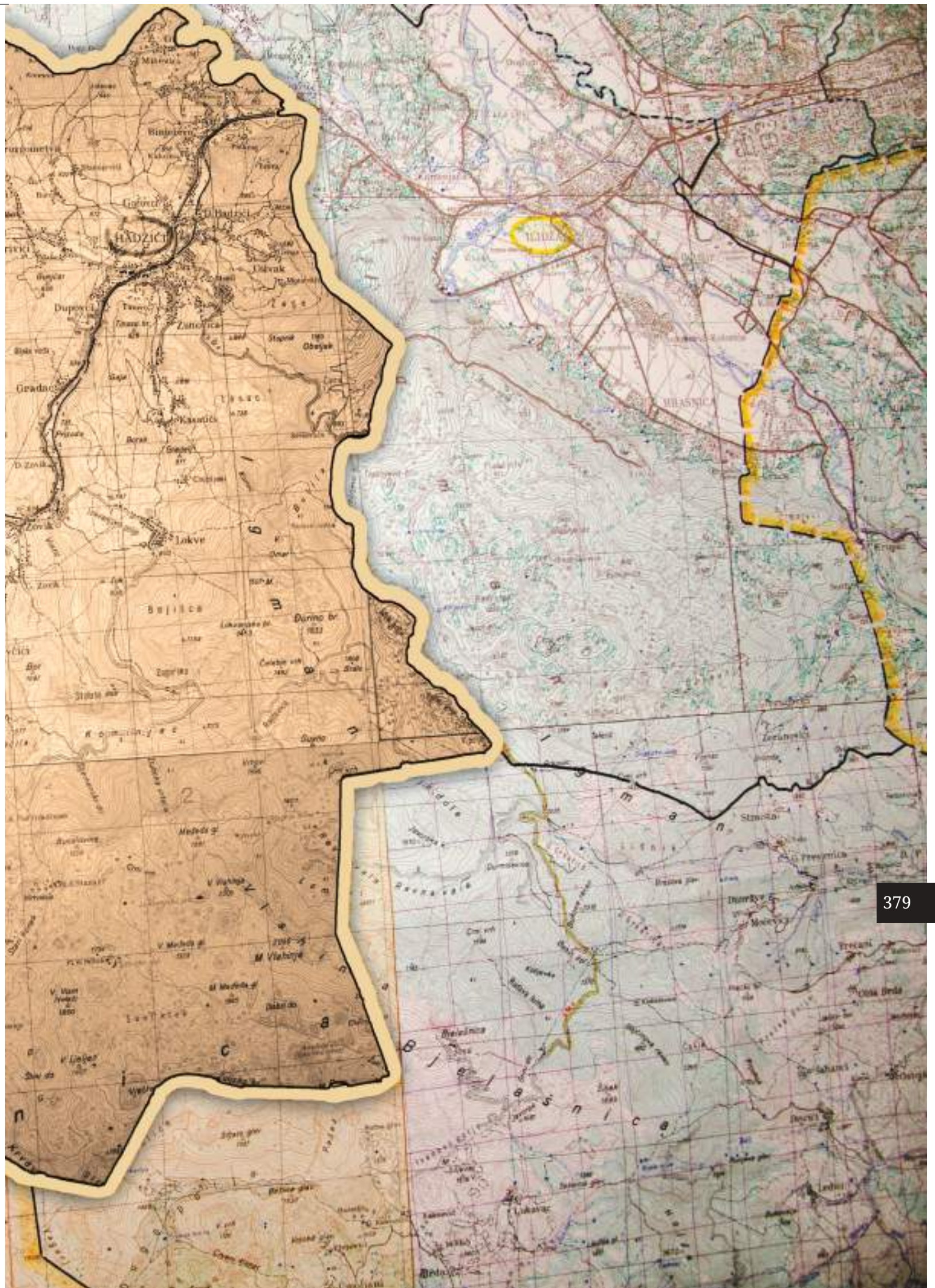
do tt 304 i dalje jugoistočno do tt 1013 gdje je ujedno i tromeđa k.o. Lokve, k.o. Presjenica i k.o. Ledići II. Granica zatim ide naglo na zapad do tt 1011 gdje je tromeđa k.o. Lokve, k.o. Ledići II i k.o. Umoljani. Sve je to na Velikom Polju.

Od te tromeđe granica ide na zapad do tt 1009, a zatim sjeverozapadno do tt 1171 gdje je ujedno i tromeđa k.o. Dub, k.o. Lokve i k.o. Umoljani. Od te tromeđe granica ide jugozapadno preko Vjetrenog Brda do tt 1008. Dalje granica ide više južno do tt 1000 koji se nalazi na Gredi. Od tog trigonometra granica ide zapadno do tt 735 koji se nalazi na brdu Krvavac, a što je ujedno i tromeđa k.o. Dub, k.o. Umoljani i k.o. Lukomir. Od te tromeđe granica ide na Obradovića Snježnicu sjeverozapadno od trigonometra 740 što je ujedno i tromeđa k.o. Dub, k.o. Budmolići i k.o. Lukomir. Sa tog trigonometra granica ide južno do tt 1, a zatim jugozapadno do tt 2/431 koji se nalazi na mjestu Javorak. Sa Javorka granica ide zapadno prema Visini gdje je i tromeđa k.o. Budmolići, k.o. Lukomir i k.o. Čuhovići. Granica nastavlja sjeverno do tt 747 što je ujedno i tromeđa k.o. Budmolići, k.o. Čuhovići i k.o. Đepe. Sa tog trigonometra granica ide zapadno do iznad Malog Visina na križ uklesan u stijenu, a potom se lomi jugozapadno do Zelenih Njiva, preko dva izvora. Granica se lomi sjeverno preko Kuna i Mačkovine do tt 749/11. Od tog trigonometra granica ide sjeverozapadno do krivine šumskog puta gdje je četveromeđa k.o. Duranovići, k.o. Budmolići, k.o. Brđani i k.o. Đepe. Granica i dalje ide sjeverozapadno do na Klek, a zatim nastavlja sjevernije do na Crni Vrh gdje je i tromeđa k.o. Duranovići, k.o. Đepe i k.o. Bradina. Granica ide sjeverno dužinom oko 400 m, a onda se lomi istočno dužinom oko 1700 m. Granica se lomi sjeveroistočno do tt 721/5 koji se nalazi na brdu Volujak, a zatim ide sjeverno dužinom oko 250 m. Granica se tu lomi sjeverozapadno pored livada na Prehulji te izlazi na šumski put gdje je i tromeđa k.o. Duranovići, k.o. Raštelica i k.o. Bradina. Dalje granica ide sjeverno do Podmetnika i dalje u istom pravcu do Velikog Čaira. Granica i dalje ide zapadno dužinom oko 100 m, a onda skroz južno dužinom oko 250 m, odatle ide zapadno niz Mali Ivan dužinom oko 600 m, a zatim ide južno dužinom oko 300 m, te se lomi zapadno preko Malog Ivana dužinom oko 700 m, tt 400. Granica ide sjeverozapadno preko Ivan - planine (tunela) do šumskog puta i ide lijevom stranom tog puta do meteorološke stanice. Od stanice ide sjeverozapadno preko mjesta Plana i Tanka Kosa, tzv. mjesto Predolje, preko Sljemenca do tt 75 koji se nalazi na mjestu Veliko Šljeme gdje je ujedno i tromeđa k.o. Raštelica, k.o. Bradina i k.o. Bulatovići. Granica produžava sjeverno preko Paskovca do Crne rijeke gdje je tromeđa općina Hadžići, Konjic i Kreševo. Granica ide nizvodno Crnom rijekom do Boljakove krčevine, a zatim ide istočno preko Tmor - planine na koti 1315 tj. tt 685. Granica nastavlja istočno preko Pepenova krča do tt 6 (kota 968, tzv. mjesto Vis).

Produžava sjeveroistočno do Bijele rijeke na mjestu Tuhelj. Granica ide nizvodno niz Bijelu rijeku do Sastavaka gdje je ujedno tromeđa k.o. Mratinići, k.o. Bukovica i k.o. Tarčin. Odatle produžava rijekom Lepenicom dužinom oko 700 m, a potom granica ide južno preko tt 682 gdje je tromeđa k.o. Luke, k.o. Bukovica i k.o. Tarčin. Dalje granica ide niz brdo, preko potoka do dalekovodnog stuba gdje skreće sjeverno dalekovodnom linijom dužinom oko 1900 m do dalekovodnog stuba koji se nalazi ispod mjesta zvanog Ravan, a zatim se lomi jugoistočno u dužini od 500 m. Nastavlja istočno u dužini od 1500 m do pod mjesto zvano Krč. Granica ide sjeverno do rijeke Lepenice ispod mjesta Lazanjska stijena. Granica nastavlja rijekom Lepenicom do mjesta zvanog Podublje, a odatle ide jugoistočno brdo Zvezdan ispod naselja Dolac, a preko puta Bijele Vode – Košćan, gdje je tromeđa k.o. Mokrine, k.o. Košćan i k.o. Bukovica. Granica ide do pod mjesto Košćan, a odatle se lomi sjeverno do mjesta Šučurov Do gdje je tromeđa k.o. Kuliješ, k.o. Bukovica i k.o. Drozgometva. Odatle ide sjeveroistočno preko mjesta Kosa i Krčavine iznad mjesta Kraljice do na tt 738/3 koji se nalazi na Oštriku. Granica ide sjeveroistočno do tt 783 koji se nalazi na brdu Plješevac odnosno na širem području Batalovog brda odakle je i počeo opis granice općine Hadžići.⁷³⁸

Topografska karta općine Hadžići sa ucrtanom administrativnom granicom

RASPORED NEKROPOLA STEČAKA

18°00'

A

43°52'

- LEGENDA:**
- Auto-put "Koridor 5C"
 - Magistralni put M17
 - Lokalni asfaltirani putevi
 - Lokalni makadamski putevi
 - Šumski putevi
 - Rijeke i potoci
 - Nekropola stećaka
 - H Srednjovekovna gradina
 - ✕ Napušteni rudnik

PODACI ZADNJEG POPISA STEČAKA

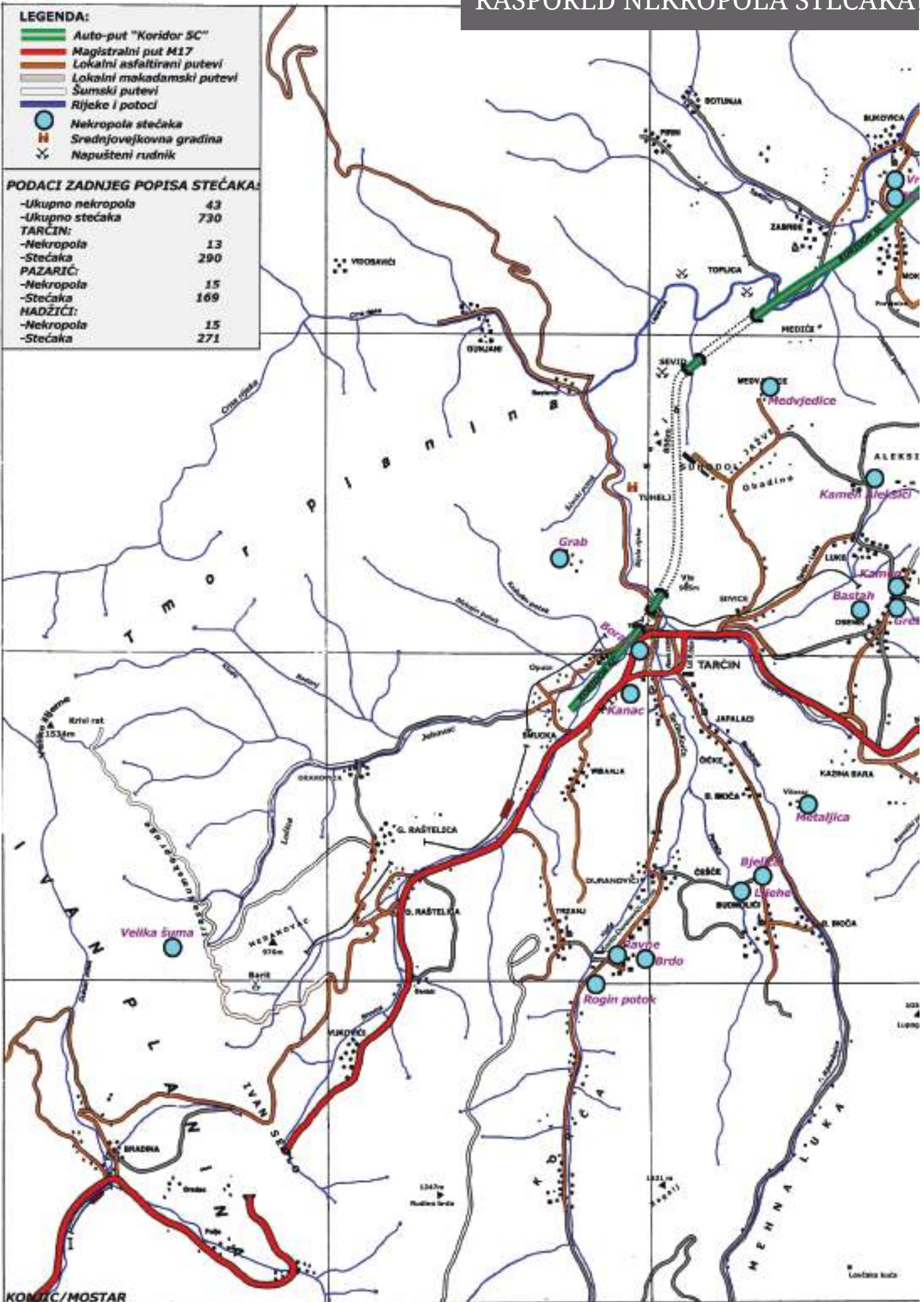
-Ukupno nekropola	43
-Ukupno stećaka	730
TARČIN:	
-Nekropola	13
-Stećaka	290
PAZARIĆ:	
-Nekropola	15
-Stećaka	169
HADŽIĆI:	
-Nekropola	15
-Stećaka	271

1

2

3

4

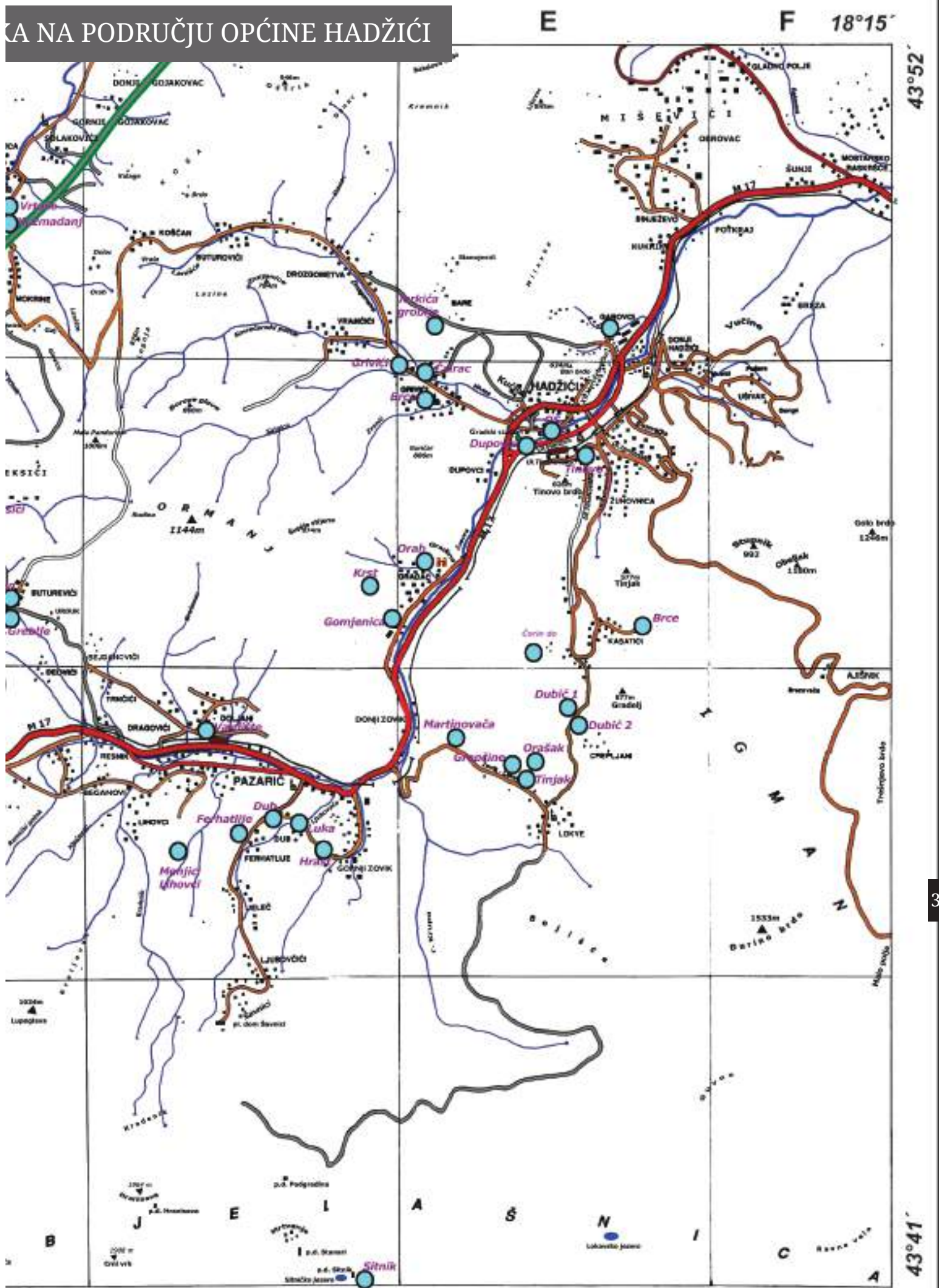

KOMIĆ/MOSTAR

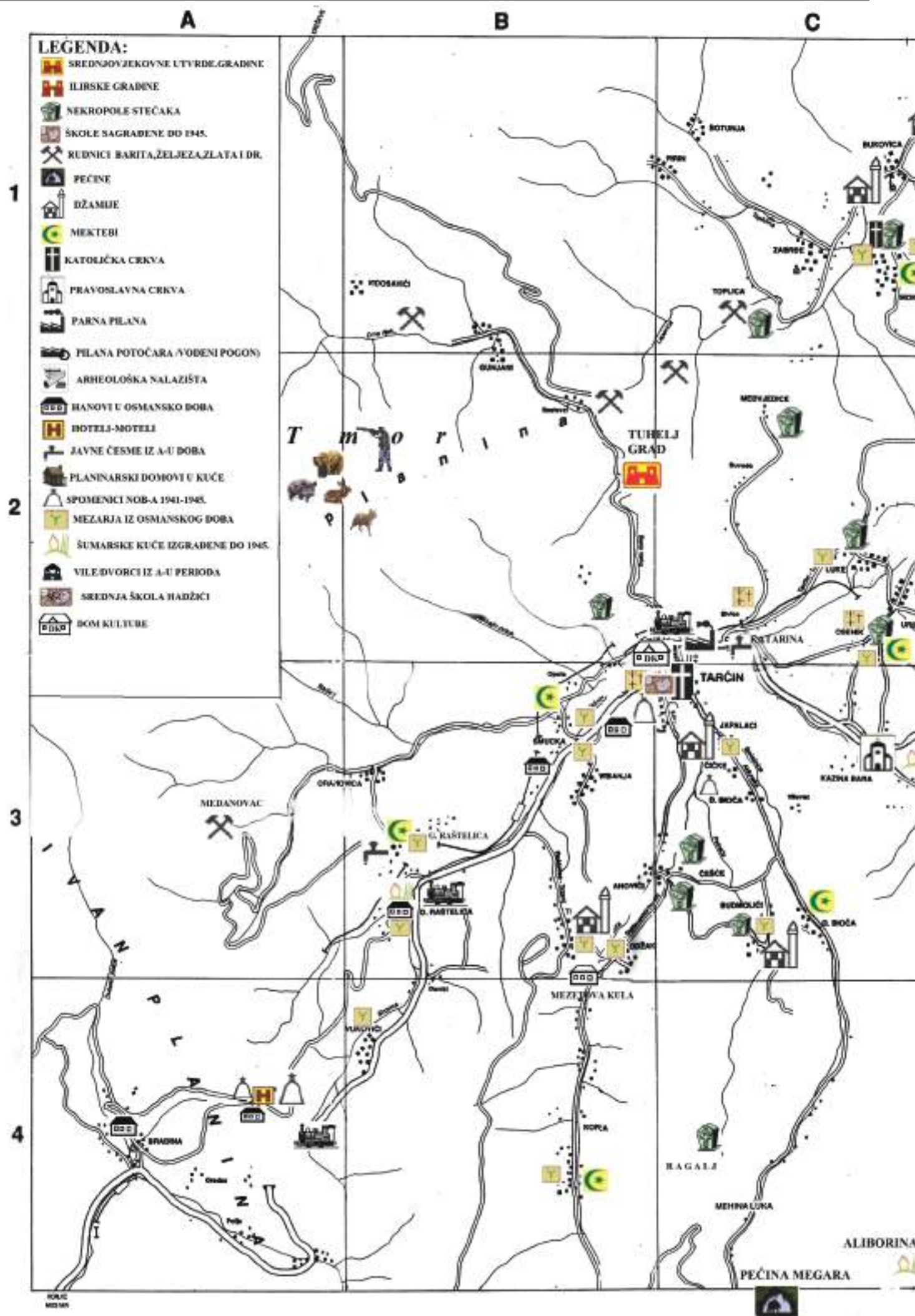
18°00' Osnova za izradu mape: Topografska karta 1:50 000

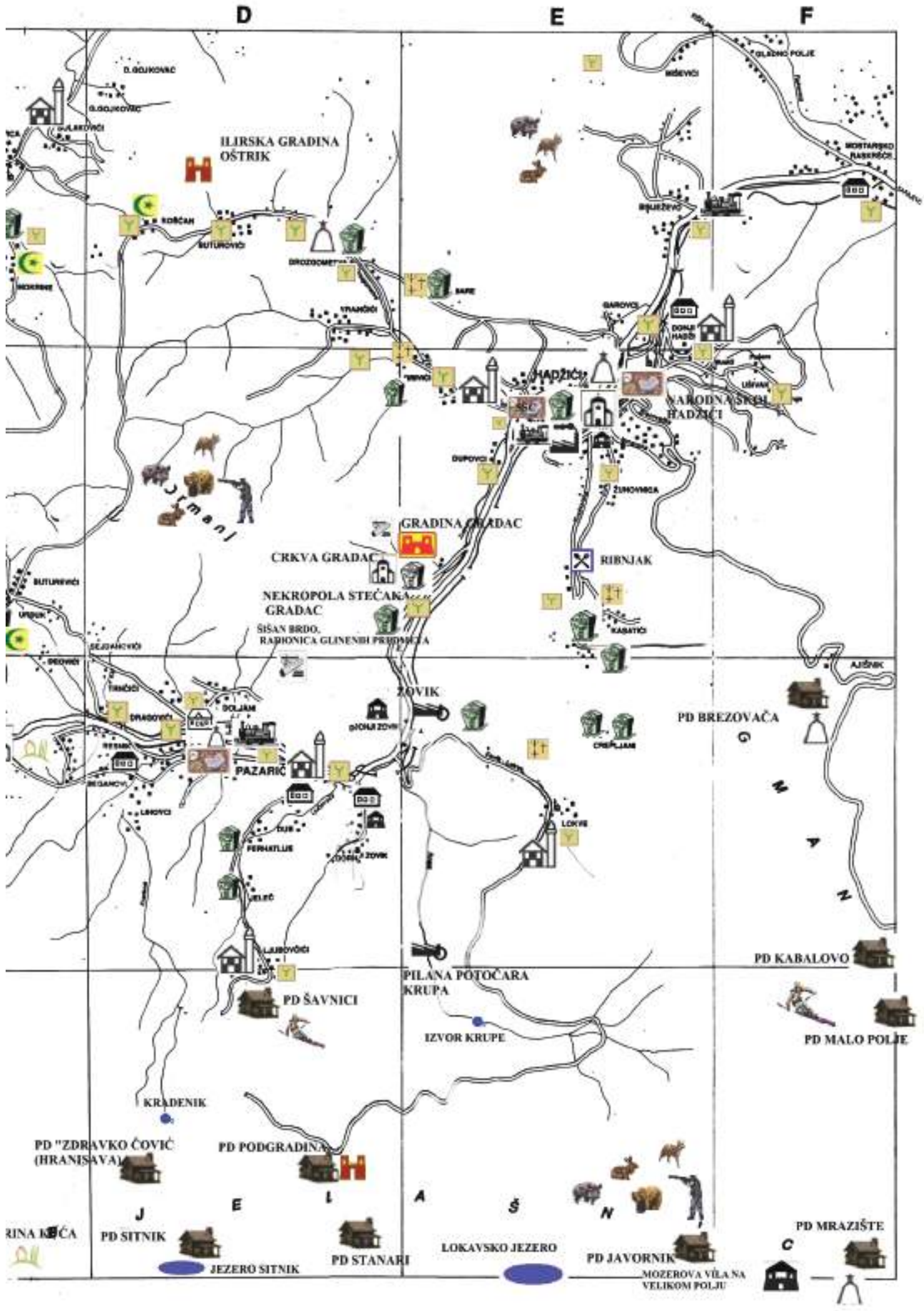
„Komisija za popis stećaka na

KA NA PODRUČJU OPĆINE HADŽIĆI

KARTA KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLJEĐA OPĆINE HADŽIĆI

POPIS ILUSTRACIJA**KARTE:**

1. Karta br. 1: Položaj općine Hadžići u Kanonu Sarajevo. Izvor: Vlada KS, Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003-2023, graf. prilog 1.2.1. R: 1: 200.000.
2. Karta br. 2: Geomorfološka karta Hadžića. Izvor: Prostorni plan, Prilog br: 1.4.1.
3. Karta br. 3: Klimatski tipovi područja općine Hadžići. Izvor: Prostorni plan KS., Prilog br. 1.3.1.
4. Karta br. 4: Hipsoidna temperaturna područja općine Hadžići. Izvor: Hipsoidna temperaturna područja općine Hadžići; Izvor: Leka Salmin, Prostorna osnova prostornog planiranja O.Hadžići, (rukopis diplomskog rada). Sarajevo: PMF, 2012.
5. Karta br. 5: Hipsoidna područja padavina na području općine Hadžići. Izvor: Leka Salmin, Prostorna osnova prostornog planiranja Općine Hadžići, 31.
6. Karta br. 6: Hidrografska mreža Hadžića. Izvor: S. Đug, Prirodna baština Kantona Sarajevo, 77. (grafička obrada: Leka, S.)
7. Karta br. 7: Šumska područja hadžićke Općine; Izvor: Prostorni plan KS, prilog br. 7.1.
8. Karta br. 8: Mjesne zajednice općine Hadžići; Izvor: Općina Hadžići, Služba za razvoj, 2011. (Graficka obrada: Leka S.)
9. Karta br 9: Raspored ilirskih plemena na području BiH. Izvor: Godišnjak ANU br. 31/2000.
10. Karta br. 10: Srednjovjekovna Bosna; Izvor: Naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo: Svjetlost, 1957.
11. Karta br. 11: Šumska pruga Hadžići-Igman na austrougarskoj geografskoj karti iz 1913. Izvor: Karl Baedeker, Handbuch für reinsende, Verlag von Karl, Leipzig, 1913, 87.
12. Karta br. 12: Šumska pruga Tarčin - Ragalj -Hranisava. Autor: V. Alađuz, po izjavama i snimanju stanja na terenu.
13. Karta br. 12: Šumska pruga Raštelica-Bitovinja na vojnoj karti iz 1910. Izvor: Austro-Ugarska geografska karta iz 1910. http://i358.photobucket.com/albums/oo28/bih25k/SK02_Pazaric-Konjic_1910_200K.jpg
14. Karta br. 13: Kraljevina Jugoslavija. Izvor: Šehić Zijad i Tepić Ibrahim, Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Sejtarija, 2002, 307.
15. Karta br. 14: Drinska banovina iz 1929. Izvor: Šehić Zijad i Tepić Ibrahim, Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Sejtarija, 2002, 304.
16. Karta br. 15: Insert iz topografske karte sa izmještenim dijelom pruge kroz Raštelicu. Izvor: Vojno-geogarfski zavod Kraljevine Jugoslavije, Topografska karta Sarajeva 1:500 000, 1933.
17. Karta br. 16: Pregledna karta puteva u BiH 1945. i 1956. godine. Izvor: SIZ za magistralne puteve R BiH, Putevi BiH 1967-1987, Sarajevo: 1987, 10.
18. Karta br. 17: Pregledna karta puteva u BiH 1967. godine. Izvor: SIZ za magistralne puteve R BiH, Putevi BiH 1967-1987., Sarajevo, 1987, 10.

TABELE:

1. Tabela br. 1: Oznake i naziv glavnih površinskih formacija. Izvor: Drešković, N.,

- Prirodna baština KS, 31.
2. Tabela br. 2: Srednje mjesečne i godišnje temperature u °C – višegodišnji niz. Izvor: Prostorni plan KS 2003-2023, 15
 3. Tabela br. 3: Srednja mjesečna i godišnja količina padavina (u mm) – višegodišnji niz. Izvor: Prostorni plan KS 2003-2023, 15.
 4. Tabela br. 4: Srednje temperature i broj dana sa padavinama u Hadžićima 1982-1990. Izvor: Željko, Majstorović, Čista rijeka Miljacka, knj. 3, Sliv Rijeke Zujevine, FHMZ BIH 2011.tab. 2 do 10.
 5. Tabela br. 5: Srednja mjesečna oblačnost u % u Hadžićima od 1982– 1990. Izvor: Željko, Majstorović, Čista rijeka Miljacka, knj. 3, Sliv Rijeke Zujevine, FHMZ BIH 2011.tab. 2 do 10.
 6. Tabela br. 6: Prirodno kretanje broja stanovnika u općini Hadžići od 1948-2010. Izvor: Statistički godišnjak R BiH, Sarajevo 1992. i Federalni Zavod za statistiku, Kanton Sarajevo u brojkama, Sarajevo 2010.godine (Obradio Leka, S., dipl. inregionalnog i prost. planiranja)
 7. Tabela br. 7: Pregled nekropola i stećaka po popisu stećaka iz 2015. godine. Izvor: Izvještaj Općinske Komisije za popis stećaka, maj 2016. godine.
 8. Tabela br. 8: Pregled stećaka, na području Hadžića, po oblicima. Izvor: Izvještaj Općinske Komisije za popis stećaka, maj 2016. godine.
 9. Tabela br. 8: Popis stanovništva u vrijeme Austro – ugarske vlasti na području hadžićke Općine. Izvor: Austrougarski popisi za 1879. 1885. i 1910. godine,
 10. Tabela br. 9: Popis stanovništva područja sadašnje Općine Hadžići iz 1879. Izvor: Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu 16. juna 1879. godine, Vladina tiskarna, Sarajevo 1880, 9-10.
 11. Tabela br 10: Statistika mjesta i žiteljstva na području Hadžića, po popisu 1. maja 1885. Izvor: Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Sarajevo: Zemaljska štamparija 1886, 8-11.
 12. Tabela br. 11: Popis žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1895. Izvor: Zemaljska vlada za BiH, Glavni rezultati popisa popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo 1896, 6- 14
 13. Tabela br. 12: Popis stoke na području općine Hadžići po katastarskim opštinama 1895. Izvor: Dunjić, U. Hadžići u prošlosti, Beograd, 2002, 120.
 14. Tabela br. 13: Popis stoke za nivo općine Hadžići 1895. i 1910. Izvor: U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, Beograd, 2002, 120.
 15. Tabla br. 14: Popis stanovništva na području koje sada pokriva općina Hadžići (31.1.1921. godine). Izvor: U. Dunjić, Hadžići u prošlost, 171.
 16. Tabela br 15: Pilane, proizvodnja i plasman proizvoda. Izvor: Arhiv BiH, Almanah Drinske banovine za 1932, 159.
 17. Tabela br. 16: Uporedni pokazatelji nac. sastava stanovništva Oopćine Hadžići 1879-1931. godine. Izvor: Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu 16. juna 1879. godine, Vladina tiskarna, Sarajevo 1880, 9-10; Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, 8-11; Glavni rezultati popisa popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo: 1896, 6- 14, i U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 172.
 18. Tabela br.17: Demografska slika općine Hadžići 1945-1991. godine. Izvor: Statistički godišnjaci, Statistički zavod Federacije BiH.
 19. Tabela br. 18: Rezultati izbora za Narodni odbor općine Hadžići 1947. Izvor: Arhiva Općine Hadžići za 1947, Zapisnici Biračkih odbora u MO sa područja

Hadžića.

20. Tabela br. 19: Sastav NO opštine Hadžići nakon izbora 1952. Izvor: Arhiva O. Hadžići, Iz zapisnika sa Izborne sjednice Općinskog NO Hadžići 9. maja 1952.
21. Tabela br. 20: Pregled broja zaposlenih na području Općine Hadžići po godinama; Izvor: Federalni zavod za statistiku, podaci iz Godišnjaka za područje Općine
22. Tabela br. 21: Pregled privrednih subjekata na području Općine Hadžići pod kraj 1991.; Izvor: Arhiva općine Hadžići, Izvještaj Komisije za procjenu šteta 1992-1995. godine, Hadžići, 1996.
23. Tabela br. 22: Pismenost na području općine Hadžići 1971-1991. Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. stanovništvo- etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova- rezultati po opštinama. Statistički zavod Beograd 1974, i Statistički godišnjak za 1981, i 1991.
24. Tabela br. 23: Obrazovna struktura Općine Hadžići 1981. Izvor: Statistički zavod Federacije Bosne i Hercegovine,
25. Tabela br. 24: Starosna struktura nepismenih izražena u procentima (1971-1991). Izvor: Stanovništvo BiH prema popisu 1948. 1953. i 1961. Republički zavod za statistiku Sarajevo, 31.III 1967. Popis stanovništva i stanova 1971.- stanovništvo- etnička, prosvjetna i ekonomska obilježja stanovništva i domaćinstava prema broju članova- rezultati po opštinama. Statistički zavod Beograd 1974. i Statistički godišnjak za 1981. i 1991.
26. Tabela br. 25: Institucije kulture Općine Hadžići i njihovo finansiranje 1973. Izvor: Idrizović Muris, Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1974, 191-192.

CRTEŽI:

1. Crtež br. 1: *Linum copisatum* reliktna biljka Bjelašnice. Izvor: crtež dr. Kir. Schult 1914. [https://www.google.com/search?q=Linum+capitatum&site=\(22.9.2013.\)](https://www.google.com/search?q=Linum+capitatum&site=(22.9.2013.))
2. Crtež br. 2: Izgled prvih stanovnika Bosne i Hercegovine (paleolitski čovjek. Izvor: E. Imamović, Porijeklo i priopadnost stanovništva BiH, Sarajevo 1998, 10.
3. Crtež br. 3: Baza stupa (kapitel) kod ostataka crkve u mjestu Orah ispod starog grada Gradac; Izvor: Fekeža, Lidija, Arheološka istraživanja srednjevjekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića, u: GZM BiH, N.S. sv. 42/43, 1987/1988, 174

ŠEME:

1. Šema br. 1: Mapa puta do Kuvije. Izvor : Kabinet načelnika općine Hadžići, dodatak studiji Valorizacija pećine Megara.
2. Šema br. 2: Mapa puta od Laništa do Kuvije-Megare. Izvor: Kabinet načelnika općine Hadžići, dodatak studiji Valorizacija pećine Megara.
3. Šema br. 3: Praistorijska radionica Šišan kod Pazarića. Izvor: Mihovil Manidć, Praistorijska radionica kod Pazarića, u: GZM 1939. knjiga 1, str 1.
4. Šema br. 4: Skica bazlike iz rimskog doba otkopane u Lepenici. Izvor: V. Skarić, Starine na Gradcu u bosanskoj Lepenici, u: GZM BiH 1932. knjiga 1, 9.

5. Šema br. 5: Mapa rudarskog područja u slivu rijeke Bijele i Lepenice od Tarčina do Zabrđa. Izvor: V. Skarić, Tragovi starog rudarstva u okolici Kreševa i Fojnice, u: GZM BiH 1935, 27.
6. Šema br. 6: Nekropola stećaka Medvjedice. Izvor: Podaci iz ove Monografije, Ilustracija V. Alađuz, avgust 2011.
7. Šema br. 7: Lokalitet pazaričkih hanova i druge infrastrukture u osmansko doba; Izvor: Hamdija, Kreševljaković Hanovi i kravan-saraji u BiH, Sarajevo, 1957, 143. i Hadžijahić, Muhamed, Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u Bosni do 1878, Sarajevo, 1974, 82/83.
8. Šema br. 8: Mahale na Bjelašnici i Igmanu, 1932. Izvor: GZM BiH za 1932. godinu, 106.
9. Šema br. 9: Grafički prikaz izmještene pruge od Pazarića do Raštelice. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1> (pristupljeno: 16.4. 2013.)
10. Šema br. 10: Skica Sarajevske operacije 1945. Izvor: Zbornik, Sarajevo u revoluciji, Sarajevo 1981, knjiga 4, 706.
11. Šema br. 11: Topografska karta sa ucrtanim masovnim grobnicama u Bužinim barama-Osenik. Izvor: Bužo Osman, Osenik. 3. 4. 2013. Ilustracija: V. Alađuz.
12. Šema br. 12: Topografska karta sa ucrtanim masovnim grobnicama na Ivan sedlu. Izvor: Tepić Ismet, Raštelica. 10.6. 2013. izvršeno pokazivanje mjesta masovnih grobnica, Ilustracija: V. Alađuz.
13. Šema br. 13: Bjelašnička transverzala- mapa. Izvor: Šehić, M., Transverzalni vodič po planinama Bosne i Hercegovine, Planinarski savez BiH, Sarajevo, 1975, 77.
14. Šema br. 14: Transverzala Igmanški marš- mapa. Izvor: M. Šehić, Transverzalni vodič po planinama Bosne i Hercegovine, Planinarski savez BiH, Sarajevo, 1975, 82.

DOKUMENTA:

1. Dokument br. 1: kopija telegrama od 5. 12. 1944. Pregovori nemačke vrhovne komande i četničkih predstavnika o razmještanju četnika u Bosni 5.12.1944. Izvor: <http://sr.scribd.com/doc/41209174/5-deo-DOKUMENTI-O-SARADNJI-%C4%8CETNIKA-SA-OSOVINOM-Nacistima-Fa%C5%A1istima-Okupatorom-Dr-Branko-Latas>, 277. (pristupljeno 9.7.2013.)
2. Dokument br. 2: Insert iz izvještaja komandanta Prve udarne Divizije NOV. Izvor: Vojno istorijski institut, Zbornik NOR-a 1941-1945. Tom IV, 207.
3. Dokument br. 3: Akt Sreskog NO Sarajevo upućen Mjesnom NO Pazarić. Izvor: Arhiv općine Hadžići za 1949.
4. Dokument br. 4: Odluka o budžetu Mjesnog NO Pazarić za 1952. Izvor: Arhiv općine Hadžići za 1952.
5. Dokument br. 5: Odluka o organizaciji Opštinskog NO Hadžići od 5 maja 1952. Izvor: Arhiv općine Hadžići za 1952.
6. Dokument br. 6: Zakletva narodnog odbornika, 1952. Izvor: Arhiv općine Hadžići za 1952.
7. Dokument br. 7: Akt preduzeća Rudnik i min barita Kreševo-Mlin barita Tarčina 1956. Izvor: Arhiva općine Hadžići za 1956.
8. Dokument br. 8: Kopija naredbe o osnivanju TRZH iz 1955. Izvor: Monografija

- TRZ Hadžići, Hadžići, 1985, 8.
9. Dokument br. 9: Kopija akta preduzeća Elektrocentar i Stolarskog preduzeća Jasen-svjedok o njihovom postojanju. Izvor: Arhiva općine Hadžići.
 10. Dokument br. 10: Kopija akta Zemljijske zadruge Tarčin iz 1956. Izvor: Arhiva općine Hadžići za 1956.
 11. Dokument br. 11: Kopija akta Zemljijske zadruge Hadžići iz 1956. Izvor: Arhiva općine Hadžići za 1956.

SLIKE:

1. Slika br. 1: Masivni i bajkoviti trijaski krečnjaci Igmana- Stupnika. Izvor: S. Đug, Prirodna baština KS, 25.
2. Slika br 2: Permotrijaski laporoviti škriljavci na području Korče. Izvor: S. Đug, Prirodna baština KS, 22.
3. Slika br. 3: Rudnik Sevid. Izvor: foto V. Aladžuz, avgust 2007.
4. Slika br. 4: Granitne stijene u Tuhelju. Izvor: foto V. Aladžuz, avgust 2007.
5. Slika br. 5: Ulaz u pećinu Megara-Kuvija. Izvor: Valorizacija pećine Megara na Bjelašnici, Općina Hadžići, 2011, foto-Malez, 46.
6. Slika br. 6: Lobanja pleistocenog pećinskog medvjeda – arheološki nalaz iz pećine Megara-Kuvija. Izvor: S. Đug, Prirodna baština KS, 42.
7. Slika br. 7: Izgled onečišćene rijeke Bijele preplavljene pjenom nepoznatog sadržaja. Izvor: foto V. Aladžuz, 1.8.2010.
8. Slika br. 8: Lokavsko jezero u proljeće. Izvor: GZM BiH, 1932. tab. X, Foto: J. Popović, 1932.
9. Slika br. 9: Stablo endemske bilje munike; Izvor: <http://www.panoramio.com/photo/26246762> (1.7.2013.)
10. Slika br. 10: Stablo tise u selu Ljubovčići. Izvor: foto H.Hujić, 2010.
11. Slika br. 11: Snježna voluharica, stanovnik Bjelašnice. Izvor: foto Moliš Andrea-www.naturfoto.cz, (mart 2013.)
12. Slika br. 12: Endemska biljka, Lincura. Izvor: S. Đug, Prirodna baština KS, 94.
13. Slika br.13: Paleolitske alatke od kamena iz sjeverne Bosne. Izvor: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 15.
14. Slika br. 14: Ukrašene keramičke posude u ilirskom gradu Butmiru. Izvor: Monografija Ilidža, 192.
15. Slika br. 15: Keramičke ljudske glave u ilirskom gradu Butmiru. Izvor: Monografija Ilidža, 104.
16. Slika br. 16: Ulomci keramičkog posuđa u ilirskom gradu Butmiru. Izvor: Monografija Ilidža, 115.
17. Slika br. 17: Lobanja pećinskog medvjeda; Izvor: GZM BiH br. XXVI za 1914, 44.
18. Slika br. 18: Skelet pećinskog medvjeda izložen u speleološkom muzeju Laichingenu u Njemačkoj. Izvor: <http://www.showcaves.com/english/explain/Biology/UrsusSpelaeus.html>,(8.10.2013.)
19. Slika br. 119: Izgled pećinskog medvjeda.
20. Slika br. 20: Kopija rješenja o stavljanju Kuvije pod zaštitu države. Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
21. Slika br 21: Skica unutrašnjosti pećine Megare (prema Malez & Slišković). Izvor: B. L. Lukić, et. al, Valorizacija pećine „Megara“.
22. Slika br. 22: Oštećeni stalaktit i stalagmit (Foto R. Ozimec). Izvor: B. L. Lukić, et. al, Valorizacija pećine Megara, 65.

23. Slika br. 23: Špiljski nakit: Stalagmit i špiljski biser-pizolit (Foto B. L. Lukić).
Izvor: B. L. Lukić, et. al, Valorizacija pećine Megara, 69.
24. Slika br. 24: Pogled na Oštrik – ilirsku gradinu. Izvor: foto V. Alađuz, maj 2013.
25. Slika br. 25: Ostaci zemljanog posuđa na gradini Oštrik.
26. Slika br. 26: Kopija fotografije prvih dijelova keramike nađenih 1937. na brdu Šišan. Izvor: M. Mandić, Prahistorijska rad. kod Pazarića, 3.
27. Slika br. 27: Ostaci zemljanog posuđa, na brdu Šišan - Gornji teferič, 2016. godine .
28. Slika br. 28: Željezni klin pronađen na brdu Šišan 2015. g. Pronašao: N. Kabulović iz Pazarića.
29. Slika br. 29: Reljefni prikaz boga Salivana i božice Dijane. Izvor: Monografija Ilidža, 2004, 360.
30. Slika br 30: Epigrafski spomenik rimskom veteranu pronađen u ljubovačkom potoku kod Pazarića. Izvor: Karlo Patch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, u: GZM za 1914. br. XXVI, knj. 1-2, 210.
31. Slika br. 31: Restauriran epigrafski spomenik iz Ljubovčića kod Pazarića. Izvor: Ilidža, 133.
32. Slika br. 32: Spomenik rimskom veteranu, Gradac kod Hadžića
33. Slika br. 33: Ulaz u rudnik „Pećina“ kod Toplice. Izvor: foto autor, juli 2010.
34. Slika br. 34: Povelja Kulina bana. Izvor: M. Filipović, BiH najvažnije karakteristike, 61.
35. Slika br. 35: Pogled na brdo na kome je bio stari grad Gradac. Izvor: Foto autor, juni 2012.
36. Slika br. 36: Tlocrt crkve u mjestu „Orah“ ispod starog grada Gradac. Izvor: Elaborat zaštite srednjovjekovnog grada Gradac s nekropolom stećaka i ostacima srednjovjekovne crkve, 11.
37. Slika br. 37: Detalji dekorativne plastike na stećcima na Grčkom groblju ispod starog grada Gradac. Izvor: Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, tab. 14.
38. Slika br. 38: Baza stupa kod ostataka crkve u mjestu Orah ispod starog grada Gradac; Izvor: Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, 14.
39. Slika br. 39: Tlocrtna mapa starog grada Gradac i njegove okoline. Izvor: Đoko Mazalić, Novi podaci o Gradcu kod Hadžića, 81.
40. Slika br 40: Zahode sa strijelnicom / puškarnicom. Izvor: Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, 7.
41. Slika br. 41: Ilustracija strijelnice / puškarnice. Izvor: Elaborat zaštite srednjovj. Gradca, 8.
42. Slika br. 42: Skica crkve i negropole stećaka na Gradcu. Izvor: L. Fekeža, Arheološka istraživanja Gradca, 186/187.
43. Slika br. 43: Pogled sa lijeve obale rijeke Bijele na stijenu gdje je bio srednjovjekovni grad Tuhelj. Izvor: foto V. Alađuz, juni 2012.
44. Slika br. 44: Pogled sa zapadne strane na brdo na kome je bio srednjovjekovni grad Tuhelj. Izvor: foto V. Alađuz, juni 2012.
45. Slike br. 45: U kamenu uklesane četvrtaste rupe na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj. Izvor: foto V. Alađuz, avgust, 2008.
46. Slika br. 46: U kamenu uklesana četvrtasta rupa na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj.
47. Slika br. 47: U kamenu uklesana četvrtasta rupa na mjestu srednjovjekovnog grada Tuhelj.
48. Slika br 48: Insert iz teksta „O privileđijama kuće Ohmućević-Grgurić“, Izvor:

- GZM BiH za 1890, 267.
49. Slika br. 49: Stari nacrt župe Smučke iz 1688. Izvor: V. Vuletić Vukasović, Stari nacrt župe Smučke, 275.
50. Slika br. 50: „Smučka“ u pismu Dubrovačke vlade bosanskom kralju Tvrtku II Kotromaniću, 1428. godine.
51. Slika br. 51: Stećak – sanduk, sa čeonom plastikom u obliku polulopte.
52. Slika br. 52: Pogled na jedan dio nekropole „Medvjedice“.
53. Slika br. 53: Nekropola „Bastahe“ Osenik, stećak sa motivima ratnih igara i čeonim, slabo vidljivim ,epitafom.
54. Slika br. 54: Kneževski stećak, nekropola „Bastahe“ Osenik.
55. Slika br. 55: Tri postolja Kneževskog stećka, „Bastahe“ Osenik.
56. Slika br. 56: Stećak kneza Radoja, “Brdanjak” kod Zabrđa, Lepenica.
57. Slika br. 57: Stećak kneza Radoja, “Brdanja kod Zabrđa, Lepenica - epitraf na bočnoj strani.
58. Slika br. 58: Pogled na nekropolu stećaka „Brce“ Kasatići.
59. Slika br. 59: Nekropola „Brce“ Kasatići, ukrašeni stećak sa tri strane.
60. Slika br. 60: Nekropola „Orah“ Gradac, ukrašeni sljemenjak s postoljem.
61. Slika br. 61: Ukrašeni stećak na naekropoli „Gomjenica“ Gradac.
62. Slika br. 62: Ukrašeni stećak sa nekropole „Krst“ Gradac.
63. Slika br. 63: Ukrašeni stećak na nekropoli Dubić 2.
64. Slika br. 64: Pogled na nekropolu Dubić 1.
65. Slika br. 65: Nekropola stećaka „Grebčanica“ Lokve - ukrašeni stećak (dupla spoirala i krugovi sa tačkom).
66. Slika br. 66: „Grebčanica“ Lokve, ukrašeni stećak – nišan/stub.
67. Slika br. 67: „Ferhatlije“, stećak - kamenica s ukrasima.
68. Slika br. 68: Ukrašeni stećak sa nekropole „Rogin potok“ Češće, Tarčin.
69. Slika br. 69: Crtež ukrašenog stećka „Rogin potok“ Češće, Tarčin.
70. Slika br. 70: Nekropola stećaka „Lijehe“ Budmolići.
71. Slika br. 71: Nekropola stećaka „Brce“ Grivići.
72. Slika br. 72: Nekropola stećaka „Pravoslavno groblje“ Grivići.
73. Slika br. 73: Ostaci mosta iz osmanskog doba na rijeci Zujevini-Kahrimani. Izvor: Foto V. Aladžuz, maj 2013.
74. Slika br. 74: Glinene cijevi kojima je vođena voda od izvora do hanova i džamije u Pazariću. Izvor: foto V. Aladžuz, maj, 2013.
75. Slika br. 75: Pazarić na rimskoj geografskoj karti iz 1689.; Izvor: Z. Šehić, I. Tepić, Povjesni atlas Bosne, 44-45.
76. Slika br. 76: Pazarić na njemačkoj karti iz 1750. Izvor: Šehić Z. i Tepić I., Povijesni atlas BiH, 119.
77. Slika br. 77: Naseljena mjesta na području današnje općine Hadžići, na austrougarskoj geografskoj karti iz 1862. Izvor: Z. Šehić, I. Tepić, Povjesni atlas Bosne, 182.
78. Slika br. 78: Prvo ubiciranje sela Korča na istorijskim i geografskim kartama, 1876. Izvor: Z. Šehić, I. Tepić, Povjesni atlas Bosne, 192.
79. Slika br. 79: Izgled hanova uz karavanske puteve. Izvor. H. Hujić, Istorijska dimenzija općine Hadžići, 67.
80. Slika br. 80: Džamija Pazarić prije rušenja i renoviranja 1911. Izvor: Arhiva Komisije za historizaciju općine Hadžići.
81. Slika br. 81: Mezetova kula u Korči u sadašnjem stanju. Izvor: foto V. Aladžuz,

- 15.4.2013.
82. Slika br. 82: Bitka pod Ozijom u Ukrajini 1737. Izvor: H. Hujić, Istorijska dimenzija općine Hadžići, 55.
83. Slika br. 83: Ilustracija džamije u Odžaku. Izvor: Ibrahim i Zaim Muhibić iz sela Korča. (nacrtao S. Alađuz, juni, 2013.)
84. Slika br. 84: Ahdnama sultana Mehmeda II Fatiha. Izvor Gazi Hsrev begova biblioteka-<http://www.ghbibl.com.ba/index.php?option=com> (pristup 1.7.2013.)
85. Slika br. 85: Ukrašeni nišani na Raglju, lokalitet Brkljače.
86. Slika br. 86: Stari bosanski nišani na Raglju, sa ukrasima sunca i plumjeseca
87. Slika br. 87: Ukrašeni nišan u starom bosanskom 'turskom' mezarju Raštelica
88. Slika br. 88: Ukrašeni nišan u Raštelica (istočna i zapadna strana nišana)
89. Slika br. 89: Ukrašeni nišan u mezarju Tzanj
90. Slika br. 90: Ukrašeni nišan sa mačem u mezarju Luke kod Tarčina
91. Slika br. 91: Takozvani djevojački nišan na Djevojačkom greblju Vilovac kod Tarčina
92. Slika br. 92: Mezar u starom greblju Češće ograđen santračima
93. Slika br. 93: Šehidski nišani sa jabukom (kvrgom) na turbanu, u mezarju Kahrimani Pazarić
94. Slika br. 94: Janjičarski nišan, serturnadži zade Salih-age, mezarje Kahrimani, Pazarić
95. Slika br. 95: Zovičko mezarje u Kahrimanima, nišan - stela sa ukrasima mača, sunca i polumjeseca
96. Slika br. 96: Divov mezar, na Heliodromu kod Jeleča
97. Slika br. 97: Stari nišan sa ukrasom – štap (kijača), u starom mezarju Soce kod Lokava
98. Slika br. 98: Dvije ukrašene stele u Musića mezarju, Donji Hadžići
99. Slika br. 99: Šehidski nišan sa ukrasima mača i kijače, Fatića greblje, Vrančić
100. Slika br. 100: Visoki nišan sa turbanom u meza4Grivići, kod džamije
101. Slika br. 101: Mezarje Grivići, jedinstven primjerak nišana na području Hadžića
102. Slika br. 102: Šehitluci u Grivićima, stari nišani bez ukrasa
103. Slika br. 103: Mezarje Drozgotmetva, nišan ukrašen mačem, lukom i strijelom
104. Slika br. 104: Selimovića greblje, Drozgotmetva, nišan iz XVIII vijeka
105. Slika br. 105: Karavdića greblje Garovci, nišan hadži. ef Ahmedu Karavdić
106. Slika br. 106: Nišani iznad sela Musići
107. Slika br. 107: Ukršeni nišan u Karavdića greblju u Garovcnima
108. Slika br. 108: Puške Dupovke, izrađivane u Dupovcima kod Hadžića
109. Slika br. 109: Izjava graničnog potpukovnika Trstenjaka, koja dokumentuje postojanje proizvodnje, trgovine i izvoza hrastove duge iz Bosne u 1827. godini. Izvor: B. Begović, Strani kapital u šum. privr. BiH, 64.
110. Slika br. 110: Ostaci kamene brane za vodu na rijeci Krupa. Izvor: foto A. Čolo, juli, 2013.
111. Slika br. 111: Karavanski transport u osmansko doba. Izvor: H. Hujić, Istorijska dimenzija općine Hadžići, 67.
112. Slika br. 112: Tatar-isurudžija na zadatku. Izvor: M. Ljiljak, PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti, 54.
113. Slika br. 113: Poštanske marke od 20 para i od dva groša iz osmanskog doba. Izvor: M. Ljiljak, PTT u BiH u vrijeme osmanske vlasti, 101.
114. Slika br. 114: Poštanske linije u BiH 1875. Izvor: M. Ljiljak, PTT u BiH u vrijeme

osmanske vlasti, 140.

115. Slika br.115: Osmanski novac iz 1861. pronađen u Lokvama 2012. Izvor: Samir Kezo, iz Pazarića.

116. Slika br. 116: Proklamacija vlade Austro- Ugarske o okupaciji Bosne 1878.godine. Izvor: M. Filipović, BiH najvažnije činjenice, 94.

117. Slika br. 117: Plan napada na Sarajevo 19. avgusta 1878. godine. Izvor: W. Schachinger, Bošnjaci dolaze, 7.

118. Slika br. 118: Borbe pred Ali-pašinom džamijom prilikom austrougarskog zauzimanja Sarajeva 1914. Izvor: Z. Šehić, U smrt za cara i domovinu, 76-77.

119. Slika br. 119: Franjo Josip I, ispred palače Zemaljske vlade u Sarajevu 1910. Izvor: Istorijski muzej Sarajevo, inv. br. 2781, kutija FRP I 281 I, foto. ori 9x12 cm.

120. Slika br. 120: Prijestolonasljednik Frnaz Ferdinand na Ivan sedlu kod Tarčina, prilikom obilaska vojnih manevara 27.6. 1914. Izvor: Istorijski muzej Sarajevo, kutija br. FRPI, inv. br. 3831.

121. Slika br. 121: Frnaz Ferdinand u krugu pilane „Jela“ u Tarčina, prilikom obilaska vojnih manevara 27.6. 1914. Izvor: Istorijski muzej Sarajevo, kutija br. FRPI, inv. br. 3833.

122. Slika br. 122: Prijestolonasljednik Ferdinand na željezničkoj stanici u Tarčinu. Izvor: Istorijski muzej Sarajevo, kutija br. FRPI, inv. br. 3837.

123. Slika br. 123: Značka pripadnika 4. BH regimente u Austro-ugarskoj vojsci, 1914/15. godine.

124. Slika br. 124: Groblje junaka u Ravni.

125. Slika br. 125: Spomenik bosanskohercegovačkom vojniku i carskom strijelcu, kao predstavnicima svih pukova koji su ginuli braneći ovaj masiv od napada Italijana, sagrađen na istočnom obronku Rombona.

126. Slika br. 126: Džamija u Galici

127. Slika br. 127: Komanda 3. bataljona 2. bh. puka na Sočanskom frontu.

128. Slika br. 128: Kopija spiska dobitnika zlatne medalje austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu.

129. Slika br. 129: Željeznička stanica i tunel Ivan 1907/1908.

130. Slika br. 130: Željeznička stanica Pazarić u izgradnji sa okretaljkom i depoom za lokomotive.

131. Slika br. 131: Željeznički most u Zoviku na rijeci Zujevini.

132. Slika br. 132: Izgradnja prve željezničke stanice u Raštelici 1890.

133. Slika br 133: Mehanizam za zupčasti pogon koji se montira na lokomotivu.

134. Slika br. 134: Željeznička stanica Hadžići 80-ih godina prošlog vijeka.

135. Slika br. 135: Pogled na željezničku stanicu Ivan 1898.

136. Slika br. 136: Pogled na prvu željeznički stanicu Raštelica.

137. Slika br. 137: Željeznička stanica Pazarić s početka XX vijeka.

138. Slika br. 138: Željeznička stanica Tarčin s početka XX vijeka.

139. Slika br. 139: Objekat željezničkog pristaništa u Oseniku, poslije 1931. godine.

140. Slika br. 140: Spuštanje vagoneta natovarenih oblovinom iz Igmana za Hadžiće.

141. Slika br. 141: Kopija teksta iz Bosanskog glasnika o firmi Feltrineli iz 1900.

142. Slika br. 142: Parna pilana u Krupi 1907.godine.

143. Slika br. 143: Izgled šumskih vagoneta na gravitacionoj šumskoj pruzi Hadžići-Igman.

144. Slika br. 144: Pilana Z. Finci i ž. stanica u Tarčinu.

145. Slika br. 145: Pilana i vila Kašikovića u Hadžićima uz željezničku stanicu.

146. Slika br. 146: Nanića pilana u Hadžićima , 2912. godina
147. Slika br. 147: Vila Wehigemulth u Zoviku, sada Zavod za osobe sa posebnim potrebama.
148. Slika br. 148: Narodna škola Pazarić iz 1909. godine.
149. Slika br. 149: Pazarić 1910. godine. Gostionica sa konačištem.
150. Slika br. 150: Narodna osnovna škola Hadžići 1911. godine.
151. Slika br. 151: Članovi Skupštine „Udruženje radnika drvodjelske struke“ Kobiljdo i Hadžići.
152. Slika br. 152: Tarčin s početka XX vijeka.
153. Slika br. 153: Poštanska diližansa.
154. Slika br. 154: Poštanske markice. Pošta Ivan iz 1895. Pošta Raštelica NN, Pošta Tarčin iz 1892. Pošta Pazarić iz 1924. i Pošta Hadžići iz 1897.
155. Slika br. 155: Aparat prvog javnog telefona u Sarajevu.
156. Slika br. 156: Ribnjak Žunovnica kod Hadžića.
157. Slika br. 157: Tamburaško društvo iz Hadžića, 1927. godine.
158. Slika br. 158: Streljačko društvo iz Hadžića na strelištu Ceribašin do, Hadžići, 1926. godine.
159. Slika br. 159: Sokolska četa iz Hadžića, 1932. godine.
160. Slika br. 160: Fudbalski klub Burgija iz 1927.
161. Slika br. 161: Narodna osnovna škola Tarčin, 1928.godine.
162. Slika br. 162: Mahala Hranisava, 1932. godine.
163. Slika br. 163: Mahala Stanine [Stanari] na Bjelašnici, stočarska obitelj M. Merđana sa gostima.
164. Slika br. 164: Otkup barita u Tarčinu 1933. godine
165. Slika br. 165: Svečanost pri puštanju u saobraćaj tunela Raštelica-Bradina 9.4.1931. godine. (prvi voz koji je prošao kroz tunel).
166. Slika br. 166: Panorama D. Rašteliće 1927. godine (željeznička stanica iz 1891. i radovi na izmještanju pruge). Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1-15>, (17. marta 2013.)radovi na izm
167. Slika br. 167: Stanica Raštelica, otvorena 9.4.1931. Izvor: A. Fevzija, Historija željeznica BiH, 114.
168. Slika br. 168: Pogled na Ž. stanisu u D. Raštelići 1927. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1-16>, (17. marta 2013.)
169. Slika br. 169: Seosko betonsko korito sa česmom u Raštelići, sagradženo 1936. Izvor: foto V. Aladžuz , maj, 2013.
170. Slika br. 170: Oldsmobil iz 1928.g. Ivan 1932.godine. Ustupio D. Jasika. Preuzeto sa www.lulu.hr.
171. Slika br. 171: Stara džamija u Japalacima. Izvor: foto V. Aladžuz, maj 2013.
172. Slika br. 172: Crkva rođenja Presvete Bogorodice u Hadžićima iz 70-ih godina. Izvor: U. Dunjić, Hadžići u prošlosti, 197.
173. Slika br. 173: Katolička župna crkva u Tarčinu. Izvor: foto V. Aladžuz, maj 2013.
174. Slika br. 174: Spomenik Igmanskoj četi na Brezovači. Izvor: foto V. Aladžuz, mart 2013.
175. Slika br 175: Spomen ploča u Zoviku; Izvor: foto V. Aladžuz, mart 2013.
176. Slika br. 176: Mozerova vila na V. Polju na Igmanu, sjedište partizanske i četničke jedinice 1942. Izvor: Lj. Mihić, Bjelašnica i Igman, 12.

177. Slika br. 177: Spomenik IV Crnogorske brigade, koja je 4. jula 1942. godine oslobodila Hadžiće; Izvor: Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.
178. Slika br. 178: Željeznička stanica Pazarić nakon partizanskog napada, 4. jula 1942. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-14> (10. marta 2013.)
179. Slika br. 179: Željeznička stanica Tarčin nakon partizanskog napada, 4. jula 1942. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-15>, (18.1.2013.)
180. Slika br. 180: Željeznička stanica Bradina, 4. jula 1942. godine nakon partizanskog napada. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/page-14>, (18.1.2013.)
181. Slika br. 181: Spomen česme na Ivan-sedlu (pogonulim borcima Prve proleterske brigade u februaru 1943). Izvor: foto V. Alađuz, april 2013.
182. Slika br. 182: Spomenik na Ivan-sedlu, za 618 poginulih partizana na Ivanu. Izvor: foto V. Alađuz, april 2013.
183. Slika br. 183: Artiljerijska brigada 29. Divizije, na Ivan sedlu u martu 1945. Izvor: Zbornik, Sarajevo u revoluciji, knjiga 4, 690.
184. Slika br 184: 7. Omladinska brigada kroz Binježevo na putu prema Sarajevu 5. aprila 1945. Izvor: Istorijski muzej Sarajevo, kutija NOB-završne operacije, inv. br. 18304
185. Slika br. 185: Spomenik palim borcima NOR-a 1941-1945. u Pazariću. Izvor: foto V. Alađuz, 11. septembar 2011.
186. Slika br. 186: Spomenik palim borcima NOR-a 1941-1945. u Tarčinu. Izvor: foto V. Alađuz, 11. septembar 2011.
187. Slika br. 187: Pogled na centar Hadžića 1960. godine (dio stare pilane, zgrade Zadruga i dr.). Izvor: Biblioteka Grada Sarajeva Zavičajna zbirka - Izložba fotografija Hadžića 2004.
188. Slika br. 188: PDI „Bjelašnica“ Hadžići, upravna zgrada. Izvor: foto V. Alađuz, maj 2007.
189. Slika br. 189: Vatrogasna jedinica PDI „Bjelašnica“ Hadžići na vježbi PPZ 1980. Izvor: Omer Alađuz, privatni foto-album.
190. Slika br. 190: Vatrogasna četa TRZ Hadžići iz 1955. Izvor: Monografija TRZH, 30.
191. Slika br. 191: Vatrogasci DVD „Tarčin“ ispred Vatrogasnog doma u Tarčinu. Izvor: Japalak Edhem Deda iz Tarčina, ustupio Jasika Derviš.
192. Slika br. 192: GIK „Hidrogradnja“, Pogon „Kamenolom“ Hadžići. Izvor: Putevi BiH, 43.
193. Slika br. 193: Radnici Kamenoloma Hadžići 1960. Izvor: Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.
194. Slika br. 194: Mlin barita u Tarčinu oko 1970. Izvor: Ljetopis OŠ Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1970/71.
195. Slika br. 195: Otkup barita od stanovništva na području Tarčina 1933.g. Izvor: S. Japalak, iz Male Dube, (prikupio i ustupio D. Jasika)
196. Slika br. 196: TRZ Hadžići, panorama Zavoda i upravna zgrada. Izvor: Monografija TRZH, 18.
197. Slika br. 197: GP INGRAP Hadžići. Izvor: foto V. Alađuz, avgust 2013.
198. Slika br. 198: Coca Cola, Mostarsko raskršće-Hadžići. Izvor: Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.

199. Slika br. 199: Zastarjeli način obrade zemlje. Izvor: Izvor: I. Huseinović, et. al., Svjetlost Evrope u BiH. Sarajevo: Baybook 2004, 187.
200. Slika br. 290: Zadrudni dom Tarčin 1953. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin za 1952/53.
201. Slika br. 201: Restoran i ribogojište „Ribnjak“ Hadžići iz 90-ih godina prošlog vijeka; Izvor: Kabinet načelnika općine Hadžići, foto arhiva.
202. Slika br. 202: Seoska česma i korito u Gornjoj Raštelici iz 1970. Izvor: foto autor, 17. april 2013.
203. Slika br. 203: KJP „Komunalac“ Hadžići. Izvor: foto V. Aladžuz, 23. avgust, 2013.
204. Slika br. 204: Željeznički most u selu Do-Tarčin, u igradnji, 1966. Izvor: Radić, Željko, Sarajevo, privatni fotoalbum
205. Slika br. 205: Željeznički vijadukt Smucka-elektrificirana pruga, 1969. Izvor: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/7033-sarajevo-konjic-narentabahn-neretvanska-pruga-1/> (27.8.2013.)
206. Slika br. 206: Ispračaj posljednjeg voza „čire“ iz Mostara 1966. Izvor: A. Fevzija Historija željeznica BiH, 121.
207. Slika br. 207: Škola za više razrede OŠ Hadžići, Fotografija iz 1955, fotografija iz 1955. Izvor: Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 26.
208. Slika br. 208: Nova zgrada OŠ Slobodan princip Seljo“ Hadžići, fotografija 1962. Izvor: Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 34.
209. Slika br. 209: Medalje i priznanja koja su osvojili takmičari OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići. Izvor: Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 223.
210. Slika br. 210: Takmičarska ekipa iz Biollogije sa nastavnikom Proha Muhamed, 3. mart 1972 godine. Izvor: Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 38.
211. Slika br. 211: Petoaprilska pohvala općine Hadžići, dodijeljena OŠ „Slobodan Princip Seljo“ Hadžići 1974. Izvor: Monografija OŠ „6. Mart“ Hadžići 1911-2011. godine, 224.
212. Slika br. 212: Učenici i učitelji OŠ Pazarić iz 1926/27. godine, Izvor: Foto-izložba u OŠ “9. maj” Pazarić, januara, 2017. godine.
213. Slika br. 212: Dograđenih aneks Osnovne škole “9. maj” Pazarić 1971. Izvor: Ljetopis OŠ “9. maj” Pazarić za 1970/71.
214. Slika broj 214: Novinski članak iz Oslobođenja. Izvor: Ljetopis OŠ “9. maj” Pazarić za 1979/80.
215. Slika br. 215: Aneks OŠ Tarčin (drvena zgrada), 1962. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1962/63.
216. Slika br. 216: Osnovna škola Tarčin, 1967. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1967/68.
217. Slika br. 217: Sa otvorenja dograđenog dijela OŠ Tarčin, 1977. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1977/78.
218. Slika br. 218: Dogradnja fiskulturne sale OŠ Tarčin, fotografaija iz 1977. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1977/78.
219. Slika br. 219: Školski razred iz 1956/57. Izvor: Ljetopis OŠ „Hilmi ef. Šarić Tarčin, za 1956/57.
220. Slika br. 220: Treći razred prve generacije gimnazijalaca Isturenog ojeljenja. Četvrte gimnazije sa Ilidže, 1977/78. šk. godina.
221. Slika br. 221: Sa otvorenja SŠC Hadžići, juli, 1979. godine.
222. Slika br. 222: Prva generacija maturanata Srednjoškolskog centra Hadžići.

223. Slika br. 223: Zgrada SŠC Hadžići, poslije njenog otvorenja.
224. Slika br. 224: Prva generacija nastavnika u SŠC Hadžići.
225. Slika br. 225: Učenici i nastavnici SŠC Hadžići.
226. Slika br. 226: Folklorna sekija Grivića, 1970. Izvor: Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.
227. Slika br. 227: KUD Žunovnica iz 1974. Izvor: Biblioteka Grada Sarajeva, Zavičajna zbirka.
228. Slika br. 228: KUD Mladi metalac Hadžići, Folklorna grupa D. Hadžići, 1975. . Izvor: Rešidović Sakib iz D. Hadžića..
229. Slika br. 229: Društveni dom Tarčin.
230. Slika br. 230: Društveni dom Pazarić.
231. Slika br. 231: Društveni dom Hadžići (kasnije Radnički dom TRZH).
232. Slika br. 232: Amblem KUD-a Ivan-planina.
233. Slika br. 233: Muzička sekcija KUD Ivan planina na Ivan sedlu 1980. godine.
234. Slika br. 234: KUD „ Ivan planina“ iz 1977. godine.
235. Slika br. 235: Srebrna plaketa sa Makljena 1989. i značke KUD-a „Ivan planina „ iz 1984. i 1989
236. Slika br. 236: Folklorna sekcija KUD-a „Mladi metalac“ u Hadžićima prilikom dolaska Tita i Nehrua na Ivan sedlo, fotografija iz 1955. godine.
237. Slika br. 237: Folklorna sekcija TRZ Hadžići pri KUD „Mladi melatalac“ Hadžići.
238. Slika br. 238: KUD-a “ Bjelašnica” Pazarić, iz 70-ih godina.
239. Slika br. 239: Dom zdravlja „5. april“ Hadžići u pozadini mosta i trafostanice, 1970. godine.
240. Slika br. 240: Početak radova na izgradnji nogometnog igrališta FK „Radnik“ u Hadžićima 1958.
241. Slika br. 241: FK Radnik, prvi tim, 1969. godine.
242. Slika br. 242: FK Radnik iz 1973. godine.
243. Slika br. 243: Ženski rukometni klub „INGRAP“ Hadžići, 1970. godine , (Utakmica na školskom igralištu u Hadžićima)
244. Slika br. 244: Ženski rukometni klub “INGRAP“ Hadžići, fotografija s početka 80-ih godina.
245. Slika br. 245: Muški rukometni klub „Partizan“ Hadžići, 1977., godine.
246. Slika br. 246: Streljački klub „Igman“ Hadžići, 9. april 1983. godine.
247. Slika br. 247: Zimski sportovi na Bjelašnici iz 1925. godine.
248. Slika br. 248: Prvi trening na Šavnicima 1956. godine. Napomena: Trening sa prvim skijama kupljenim na vojnom otpadu.
249. Slika br. 249: Prvo Šavničko prvenstvo u skijanju 1959. godine.
250. Slika br. 250: Bjelašnički dani, Stanari 1958. godine.
251. Slika br. 251: Skakaonice na Malom polju-Igman, februar 1984. godine.
252. Slika br. 252: Staza za bijatlon na Igmanu 1984. godine, avio-snimak
253. Slika br. 253: Planinarski dom „Šavnici“, 1955.
254. Slika br. 254: Planinarski dom „Stanari“.
255. Slika br. 255: Planinarska kuća „Sitnik“.
256. Slika br. 256: Planinarska kuća „Zdravko Čović“ Hranisava.
257. Slika br. 257: Planinarski dom „Podgradina“.
258. Slika br. 258: Planinarski dom „Podgradina“.
259. Slika br. 259: Planinarska kuća „Javornik“ Igman, 1949.godine.
260. Slika br. 260: Planinarska kuća „Kasov do,, 1937. godine.

261. Slika br. 261: Planinarski dom „Malo polje“, 1952.godine.
262. Slika br. 262: Planinarska kuća „Mrazište“ – Igman, 1985. godine.
263. Slika br. 263: Ilustracija Planinarskog doma na Brezovači iz 1979. godine.
264. Slika br. 264: Planinarska kuća „Kabalovo“ Igman, 1997. godine.
265. Slika br. 265: Lovačka kuća Igman - Veliko polje 1927.godine.
266. Slika br. 266: Mrki medvjed, stanište Igman i Bjelašnica.
267. Slika br. 267: Lovačka kuća „Milavke“ 1989. godine.
268. Slika br 268: Lovci LD „Bjelašnica“ Hadžići, 1999. godine na Igmanu.
269. Slika br. 269: Džamija D. Hadžići iz 1960. godine.
270. Slika br. 270: Džamija Grivići iz 60-ih godina prošlog vijeka.
271. Slika br. 271: Džamija u Lokvama, 1995.godina.
272. Slika br. 272: Džamija u Lokvama nakon obnavljanja.
273. Slika br. 273: Džamija u Ljubovčićima.
274. Slika br. 274: Džamija u Kahrimanima-Pazarić prije rekonstrukcije 1969/70. godine
275. Slika br. 275: Džamija Pazarić iz 1970. godine, nakon rekonstrukcije.Slika br. 277: Stara i nova džamija u Japalacima.
276. Slika br. 276: Mekteb u selu Osenik iz 1968. godine
277. Slika br. 277: Stara i nova džamija u Japalacima.
278. Slika br. 278: Mekteb u Smuckoj, sagrađen 1968. godine.
279. Slika br. 279: Džamija u Budmolićima, iz 1969. godine.
280. Slika br. 280: Mekteb u Gornjoj Bioči, iz 1969. godine.
281. Slika br. 281: Otvorenje džamije na Trzni, 11.9.1966. godine
282. Slika br. 282: Mekteb u Raštelici, iz 1978. godine.
283. Slika br. 283: Mekteb u selu Korča iz 1977. godine.
284. Slika br. 284: Narodna nošnja katolika iz Lepenice.
285. Slika br. 285: Narodna muslimanska nošnja (Mokrine 1957.)
286. Slika br. 286: Građani Tarčina, Muslimani i Srbi u narodnim nošnjama, 1961. godine.

Doc. dr. Edin Radušić
 Odsjek za historiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
 Sarajevo, 7. 10. 2013.

Recenzija rukopisa
„MONOGRAFIJA – HADŽIĆI, Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine“ autora Vahida Alađuza

Pisanje monografija mjesta, od velikih historijskih gradova do manjih i na prvi pogled manje značajnih mjesta nije novina već dosta raširena i popularna linija ispoljavanja historičara i nehistoričara - zaljubljenika u prošlost. Monografija mjesta postaje svojevrsna tačka susreta između autora ili grupe autora na jednoj strani i široke lepeze čitalaca na drugoj – počesto sastavljene od onih koji žele izbliza proučiti prošlost mjesta svoga življenja. Činjenica da pored stručnjaka takvu vrstu literature čita i valorizira i široka i nepredvidiva publika daje dodatnu težinu zadatku da se na jednom mjestu predstavi prošlost jednog mjesta ili jednog kraja. Potreba da takva knjiga bude zanimljiva i približena „običnom“ čitaocu ne oslobađa autora ili grupu autora obaveze pridržavanja osnovnih postulata metodologije društvenih znanosti ili historijske metodologije u užem smislu, što pisanje jednog takvog štiva čini dosta nezahvalnim. Pored toga, monografija jednog mjesta podrazumijeva predstavljanje različitih aspekata prošlosti u kontinuitetu u dugom vremenskom rasponu (a potrebnih podataka nema uvijek u dovoljnoj mjeri), kao i predstavljanje činjenica važnih za to mjesto a koje ne moraju biti historijske. Zadatak pisanja monografije mjesta postaje još teži ako istu piše jedna osoba (brojnost podtema, raznovrsnost izvora i sl.), ali ukoliko se taj posao uradi valjano onda takva knjiga postaje homogenija a njena ideja jasnija i privlačnija čitaocu.

Teškog ali potrebnog zadatka pisanja monografski do sada neobrađenog područja općine Hadžići prihvatio se gospodin Vahid Alađuz, koji, iako po vokaciji nije historičar, s dosta uspjeha odgovara izazovu da spoji zanimljivost pisanja „lične karte“ općine Hadžići s obavezom da pri tome ostane dosljedan osnovnim principima naučne metodologije i da odgovorno postupi sa poznatim činjenicama prezentiranim javnosti u literaturi ili tek otkrivenim podacima u historijskim dokumentima.

Tekstom (cca 276 stranica) i brojnim korisnim i zanimljivim priložima autor ovog rukopisa, nakon što je predstavio geografski položaj, fizičko-geografske osobine općine, biljni i životinjski svijet te brojnost i tendencije u razvoju stanovništva, priča nam o hadžićkoj općini u prepoznatljivim historijskim razdobljima (prehistorija, antika, srednjovjekovno razdoblje, periodi osmanske, austrougarske i kraljevske vlasti, drugi svjetski rat i socijalističko razdoblje). Važno je napomenuti da autor kroz cijeli tekst priču o Hadžićima i okolini, negdje manje a negdje više, opravdano kontekstualizira u bosanskohercegovački prostor i državu pod čijom vlašću se u datom vremenu nalazila Bosna i Hercegovina. Iako očekivano sva historijska razdoblja nisu mogla biti podjednako pokrivena čitalac ovog rukopisa biva nagrađen novim spoznajama i dosta zaokruženom slikom historijskog razvoja današnje općine Hadžići. Autor je uspio da skupi potrebne podatke rasute po brojnim časopisima, knjigama a za novije razdoblje i po dokumentima i da od historijskih „fragmenata“ izvrši rekonstrukciju dalje i bliže prošlosti temom definiranog područja. Očekivano, gospodin Alađuz je u postupku rekonstruiranja bio ovisan o stepenu istraženosti pojedinih razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti i činjenicom koliko su prethodne generacije istraživača nalazile ovaj prostor ili neke njegove lokalitete važnim za cjelokupni razvoj

Bosne i Hercegovine i regiona. Važno je dodati da je za određena pitanja iz 20. stoljeća autor rukopisa vršio primarna arhivska istraživanja i obavljao intervjue i našu spoznaju o prošlosti hadžićke općine obogatio novim činjenicama a time ovoj vrijednoj stručnoj publikaciji dodao i elemente naučnosti.

Stepen istraženosti i korištena primarna građa su ograničavali autora pa za sva razdoblja u jednakoj mjeri nije mogao obraditi sva čitaocu interesantna pitanja. To se možda najbolje vidi u ponuđenom za period Drugog svjetskog rata gdje autor historiji hadžićke općine ne pristupa iz perspektive tada postojeće države (Nezavisna država Hrvatska) već iz perspektive partizanskog pokreta, rezultata narodnooslobodilačkog rata i savremene bosanskohercegovačke političke situacije. To ne znači da se u tom dijelu rukopisa ne vidi Nezavisna država Hrvatska i osnovne činjenice vezane za njeno osnivanje, uspostavu i funkcioniranje ustaške vlasti u Hadžićima i zločini nad srpskim življem, već da je pomjeren perspektiva sa postojeće na nadolazeću državu i žrtve četničkog terora. Utjecaj jugoslavenske socijalističke historiografije je vidljiv i na primjeru posvećenog prostora radničkom pokretu u Hadžićima u vremenu između dva svjetska rata. U rukopisu za ranija razdoblja dominira „kulturna historija“ i historija pojedinih lokaliteta i „poznatih slučajeva“ na kojima autor gradi opću sliku (primjer poglavlja *Širenje islama i funkcija timarskog sistema na primjeru sela Mokrine*), da bi se s približavanjem savremenoj historiji lepeza obrađivanih pitanja širila i konačno u socijalističkom periodu dobila karakter totalne historije (organizacija vlasti, privreda, saobraćaj, stambeno-komunalni razvoj, školstvo, kultura, vjerski život i vjerski objekti, zdravstvena i socijalna zaštita, sport i rekreacija, narodne nošnje ...).

Zaključno, u procesu nastanka ovog rukopisa autor je uložio ogroman istraživački i intelektualni napor, koristio dosta široku historiografsku i manje historiografsku literaturu (negdje prvog negdje drugog reda), dijelom primarne izvore i usmenu historiju, kontekstualizirao hadžićku općinu i njen prethistorijski i historijski razvoj do 1992. godine u bosanskohercegovački okvir, sistematizirao poznato i za novije razdoblje ga dopunio novim vrijednim podacima iz dokumenata i sjećanja sudionika, čime je značajno obogatio našu spoznaju o historijskom razvoju prostora općine Hadžići. Treba ponoviti da se ovdje radi o zanimljivom i potrebnom tekstu obogaćenom brojnim pratećim zanimljivim ilustracijama čime će sigurno privući brojne čitaoce željne novih spoznaja o prošlosti hadžićke općine. Određeni manji metodološki nedostaci, kao što su mjestimično široka citiranja poznatog iz literature i prenošenje sjećanja sudionika prošlih događaja, nimalo ne umanjuju moje pozitivno mišljenje o kvaliteti ovog rukopisa pa sa zadovoljstvom predlažem da se rukopis knjige „HADŽIĆI – MONOGRAFIJA, Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine“ autora Vahida Alađuza objavi.

Izvodi iz recenzija:

U mnoštvu izdavačke produkcije, koju je gotovo nemoguće pratiti u vremenu u kojem živimo, historiografski žanr zauzima posebno mjesto iz nekoliko razloga. Vrijedi naglasiti kako historiografska produkcija uvijek plijeni pažnju kako najužih stručnih historiografskih krugova, tako i šire čitalačke publike i ljubitelja prošlosti. Navedena zainteresiranost naročito je izražena kada se pred čitalačkom publikom nađe tekst koji u formi monografije obrađuje određenu temu iz dalje ili bliže prošlosti.

(...) Zato je autorski poduhvat pisanja monografije veoma složen proces budući da s jedne strane, stručne, zahtijeva poštivanje metodologije društvenih disciplina u širem, odnosno historijske nauke u užem smislu, i s druge strane, nastoji zadovoljiti potrebe čitalaca, kojima je prije svih, i namijenjena.

(...) Takvog izazova najčešće se prihvataju timovi stručnjaka različitih profila, a nije rijetkost da i pojedinci nekada na sebe preuzmu takvo breme. U našem slučaju, riječ je o vrijednom pojedincu, Vahidu Alađuzu, koji se prihvatio zadatka pisanja monografije o Hadžićima. O prošlosti prostora na kojem se danas prostire Općina Hadžići do sada se pisalo na različite načine i sa različitim stepenom uspješnosti. Kako se to može dobro vidjeti iz fragmenata prošlosti hadžićkog kraja rasutih po različitim stručnim časopisima, čime se autor obilato koristio, o Hadžićima se nije pisalo kao o jedinstvenom prostoru. Češće su autori bili zainteresirani za pojedine segmente starije ili mlađe prošlosti, poneku gradinu, ostatke tvrđava, željezničku prugu, selo ili kraj. Nasuprot njima, Alađuz se odlučio za mukotrpan posao prikupljanja raspoloživog i dostupnog historiografskog materijala, zatim prikupljanje objavljene izvorne građe za skoro svako razdoblje bosanskohercegovačke prošlosti, pa time i hadžićkog kraja. Historiografski materijal, primarne i sekundarne vrijednosti, rekli bismo da je bio osnovno polazište u nastanku ove monografije. Objavljenim izvornim materijalima, Alađuz je na primjeru historije hadžićkog kraja tragao za detaljima, informacijama od posebnog značaja za mikrohistoriju. U završnom dijelu monografije, hronološkim približavanjem savremenoj historiji, Alađuz je otišao u istraživački korak naprijed, prikupljajući fragmente historije Hadžića u do sada neobjavljenoj građi iz arhive Općine Hadžići kao i u usmenom prikupljanju podataka od svjedoka pojedinih događaja iz prošlosti Hadžića, a koji su, prema autorovom sudu, značajni za lokalnu historiju. Time je monografija kao cjelina sigurno dobila ozbiljno stručno utemeljenje.

(...) Približavanjem novovjekovnim društveno-ekonomskim tendencijama, autor prezentira više detalja, obilnije koristi raspoloživu izvornu bazu i time naša saznanja o hadžićkom kraju, recimo, osmanskog ili austro-ugarskog perioda, upotpunjuje obiljem raznovidnih podataka. Štaviše, gotovo cijeli rukopis je, prema potrebi, ispunjen dionicama bosanskohercegovačkog historijskog konteksta. Time je obogaćen rukopis kao cjelina budući da pokazuje kako se hadžićki prostor, u bilo kojem periodu bosanskohercegovačke historije, uklapao u opći kontekst.

(...) Ako bismo cijeli rukopis htjeli valorizirati u sistematiziranoj formi prethodno iznesenih misli, kazali bismo kako je ovim rukopisom autor Vahid Alađuz sakupio obiman broj podataka, tabelarnih pokazatelja, slikovnog materijala posebne vrijednosti, izvornih informacija skupljenih napornim istraživačkim radom i na taj način Hadžićima priredio zanimljivu monografiju. Naročito vrijedi naglasiti kako rukopis mjestimično ima vrijednost koja će u nekim budućim istraživačkim nastojanjima svakako biti određena vrsta polazišta i za profesionalne historičare...

mr. sci. Amir Duranović, s.r.

Odsjek za historiju

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

(...) Radi se o veoma impozantnom poduhvatu, i slobodno se može kazati da je vremenski period utrošen na istraživanje i publikovanje ove monografije minimalan, obzirom na to što se monografijom nudi čitateljstvu i koji doprinos monografija daje Hadžićkom području.

Svaka društvena zajednica da bi projicirala svoj društveno-ekonomski i svaki drugi aspekt razvoja mora sagledati okolnosti u kojima ona egzistira, te sagledati faktore koji je uslovaljavaju i činioce koji je determinišu. Ovom publikacijom Hadžićka Općina to i čini. Publikovanjem ove monografije, Hadžićka Općina šalje poruke da se radi o veoma prosperitetnoj i naprednoj Općini, koja želi biti svijesna svoje pozicije u prošlosti i kako pozitivne kulturno-historijske činioce iskoristiti kao komparativnu prednost u društveno-ekonomskom razvoju u budućnosti. Monografija bi trebala u mnogome olakšati planiranje i razvoj Općine u budućnosti, bar u nekim njenim segmentima. Monografija nam razotkriva što je to najvrijednije i najdragocjenije čime Hadžićko područje raspolaže, bilo da se radi o prirodnim resursima, kulturno-historijskom naslijeđu, ekonomskom potencijalu i dr. Monografija će zasigurno determinisati društveno-ekonomski, i svaki, drugi razvoj Općine u budućnosti.

Opće poznata je bila činjenica da Hadžićko područje raspolaže sa bogatim kulturno-historijskim naslijeđem, ali su činjenice o tome bile fragmentirane i nedostupne širem čitateljstvu. S objavljivanjem ove monografije tek smo u mogućnosti suditi koliko impozantnu historiju baštini općina Hadžići. Od ovog momenta raspolažemo integralnim prikazom historije ovog područja. Monografija osvježava sjećanje na pojedine gotovo zaboravljene historijske spomenike. Nadati se je da će pojedino kulturno-historijsko blago, predstavljeno u ovom djelu, zavrijediti pažnju nadležnih organa i institucija šire društvene zajednice.

Izrada monografija je uvijek imponzantan i zahtijevan poduhvat koji implicira angažovanje više ljudi različitih specijalnosti. Veoma se rijetko događa da jedna osoba iznese teret istraživačkog projekta, što se upravo i dogodilo u ovom slučaju. Autor monografije Vahid Alađuz je učinio nadljudski napor u sakupljanju fragmentiranih historijskih činjenica o Hadžićkom području, da bi danas bili u stanju ponuditi čitateljima i žiteljima Hadžića integralni prikaz historije Hadžićkog područja i najvažnijih prirodnih, geografskih, demografskih, kulturnih i dr karakteristika.

Značajan doprinos autor je dao sa cjelovitim prikazom nekropola stečaka na području Hadžića. Možemo slobodno kazati da je autor proveo emprijska istraživanja, jer su u pojedinim slučajevima po prvi put ponuđene skice razmještaja stečaka na nekropolama kao i cjeloviti prikaz razmještaja nekropola na području Hadžićke Općine.

Nadalje, veoma je bitno istaći doprinos ovog djela u objektivnom rasvjetljavanju historijskih činjenica za periodu II svjetskog rata.

mr. sci. Elvedin Mulagić, s.r.

Edin Bujak
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo, 24.01.2017. godine

Recenzija rukopisa:

**Monografija Hadžića (Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine) –
drugo dopunjeno izdanje.
(izvod iz recenzije)**

(...) Monografija Hadžića je od posebnog značaja, reprezentativno izdanje koje će vjerno predstaviti jedan relativno mali prostor svim zainteresiranim čitaocima, naučnicima ali i putnicima namjernicima koji budu pohodili ovaj kraj. U njoj je na korektan i konkretan način sintetizirana prošlost jednog područja, hiljade godina života i čovjekovog bivstvovanja. Prahistorijski i historijski periodi ostavili su velikog traga na ovom području o čemu svjedoče prahistorijske gradine sa kojih potiče interesantan površinski arheološki materijal. Slike ovog interesantnog materijala se ovdje prvi put donose. Daljnji slijed događaja predstavljen je antičkim naseljima i antičkim komunikacijama koje su vezivale ovaj kraj i sa sjeverom i sa jugom. Za period srednjeg vijeka posebno su interesantni podaci o brojnom stanju i prostornoj dimenziji bosanskih srednjovjekovnih sepulkralnih spomenika - stećaka. Prezentirani rezultati svjedoče o intenzivnom životu na području koje je na dva kraja omeđeno utvrdama Gradac i Tuhelj. Posebno je vrijedan i interesantan pokazatelj da danas ova monografija govori o znatno većem broju stećaka nego je to bilo ranije poznato. Fotografije veoma interesantnih mramorova, planovi nekropola i crteži najinteresantnijih stećaka dodatno upotpunjuju ovo sadržajem bitno poglavlje. Daljnji razvoj Hadžića predstavljen je kroz poglavlja koja govore o razvoju Hadžića i njegovih sela od perioda Osmanske uprave ovim krajevima pa sve do agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Svako poglavlje je bogato ilustrirano fotografijama što dodatno obogaćuje tekst i čini ga još pristupačnijim širokom spektru čitalaca.

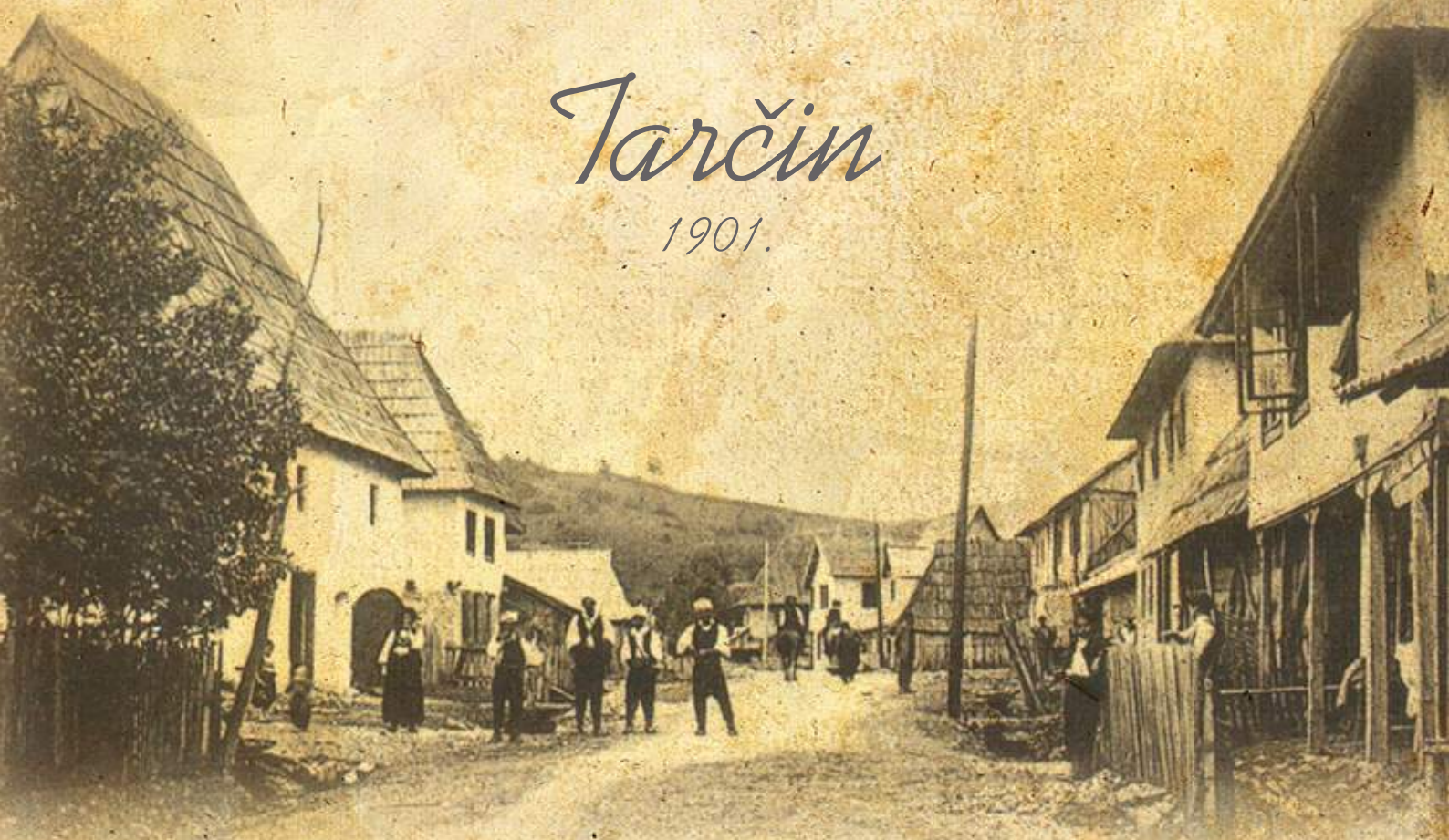
Opsežna monografija napisana na više od 400 strana sjedinjuje različite teme iz političke, društvene i kulturne historije jednog kraja, zaokružene savremenim demografskim, kulturnim, političkim, privrednim, vjerskim i sportskim tokovima na području Hadžića. Iako je izvorno monografija pisana za šire čitalačke krugove, postignut je jedan visoki naučni nivo i kavelitet o čemu svjedoči veliki naučni aparat i bogata bibliografija radova i izvora korištenih pri pisanju ovog djela. Jedna nit se provlači kroz čitavu knjigu. To je očigledna autorova pripadnost svome domu, svome gradu, svome selu, svojoj mahali manifestirana željom da se Hadžići predstave sa najviše detalja, ponekad i prenaplašeno u pozitivnom pogledu.

Monografija Hadžića autora Vahida Alađuza nije i ne može imati namjeru da bude sveobuhvatno djelo o Hadžićima. Nije to ni zaključna riječ. O tome svjedoči činjenica da je doživjela drugo, dopunjeno i donekle izmjenjeno izdanje. Danas je malo knjiga i monografija koje se štampaju u više izdanja što još više svjedoči o „pitkosti“ teksta i njenoj sveprisutnosti u velikom broju domova hadžićke općine ali i mnogih drugih diljem Bosne i Hercegovine ali i svijeta. U njoj je prezentiran identitet jednog grada. Identitet nikad nije i ne bi trebao biti monolitan nego satkan od više kultura i tradicija koje se manifestiraju kroz identitet Hadžića razvijan kroz vrijeme. Ova historijsko-društvena šarolikost predstavljena u monografiji Hadžića je i najveći doprinos ovog djela.

Edin Bujak s.r.

Tarčin

1901.

...Zaključno, u procesu nastanka ovog rukopisa autor je uložio ogroman istraživački napor, koristio dosta široku historiografsku i manje historiografsku literaturu (negdje prvog negdje drugog reda), dijelom primarne izvore i usmenu historiju, kontekstualizirao hadžićku općinu i njen prethistorijski i historijski razvoj do 1992. godine u bosanskohercegovački okvir, sistematizirao poznato i za novije razdoblje ga dopunio novim vrijednim podacima iz dokumenata i sjećanja sudionika, čime je značajno obogatio našu spoznaju o historijskom razvoju prostora općine Hadžići. Treba ponoviti da se ovdje radi o zanimljivom i potrebnom tekstu obogaćenom brojnim pratećim zanimljivim ilustracijama čime će sigurno privući brojne čitaoce željne novih spoznaja o prošlosti hadžićke općine...

...Važno je dodati da je za određena pitanja iz 20. stoljeća autor rukopisa vršio primarna arhivska istraživanja i obavljao intervjue i našu spoznaju o prošlosti hadžićke općine obogatio novim činjenicama a time ovoj vrijednoj stručnoj publikaciji dodao i elemente naučnosti...

doc. dr. Edin Radušić

